

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ՇԱՀԷ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՃԷՄԵԱՆ

**ՀԱՅԵՐԷՆ
ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՈՒՆՉԸ**

(ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2006

ՀՏԴ 22
ԳՍԴ 86.37
Շ 170

Շահե Արքեպիսկոպոս Աճեմեան

Ա 170 Հայերեն Աստուածաշունչը (Հայագիտական ուսումնասիրություններ), Աճեմեան մատենաշար, հ. Բ: Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 2006, 440 էջ:

Այս գրքում տեղ են գտել Հայ առաքելական եկեղեցու մեծ երախտավոր և Երևանի պետական համալսարանի Աստվածաբանութեան ֆակուլտետի հիմնադիր դեկան Շահե Արքեպիսկոպոս Աճեմեանի աստվածաբանական աշխատութիւնները, ի մասնավորի հայերեն Աստուածաշնչին նվիրած բարձրարժեք ուսումնասիրութիւնները:

Գիրքը նախատեսւած է բանասերների, աստվածաբանների, ինչպես նաև ընթերցող լայն շրջանակների համար:

Խ 0403000000
704(02)05 200 6

ԳՍԴ 86.37

ISBN 5-8084-0805-9 © Երևանի համալսարանի հրատարակչութիւն, 2006 թ.

50
1956
2006
anos

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Սոյն Հասարակական-արդեամբ է- թանի-ի
Գյո-լբեկեան ֆոնդի Հայկական Հիմնադրամի օրերէն
ԶԸՎԵՆ ԵՎ ԸՎԵԼՆԻ

Գիրքը նվիրում է Լուսավարական-լեւան ֆակուլտետի
Հիմնադիր դեկան
Հա՛ւէ արդեպիսկոպոս Աճեմեանի ծննդեան 80-ամեակին
է- ֆակուլտետի Հիմնադրման 10-ամեակին

ՀԱՅԵՐԷՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԸ՝

Ամենայն գիրք աստուածաշունչի եւ օգտակարի ի վարդապետութիւն եւ ի հանդիմանութիւն, եւ յուղղութիւն եւ ի խրատ արդարութեան. զի կատարեալ իցէ մարդն Աստուծոյ, յամենայն գործս բարութեան հաստատեալ (Բ. Տիմ. Գ. 16):

Հայերը իրենց Ս. Գիրքը միշտ կոչած են ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ, գոյականի վերածելով ածականը, զոր Պօղոս Առաքեալ գործածած է Տիմոթէոսի ուղղած իր երկրորդ թուղթին մէջ: Հեթանոսաց Առաքեալը իր նամակը գրած է Հռոմի բանտէն, Հաւատքին մէջ ամրապնդելու Հաւատարիմ իր աշակերտը, զոր կը կոչէ «որդեակ իմ»: Պահել Հաւատքը եւ զայն փոխանցել գալիք սերունդներուն կը նշանակէ «ուղիղ պահել զբանն ճշմարտութեան», որպէսզի «կատարեալ ըլլայ Աստուծոյ մարդը»:

Կատարելութեան Հասցնող «ճշմարտութեան խօսքը»՝ Աստուածաշունչ Կտակարաններն են, պահուած եւ փոխանցուած սերունդէ սերունդ, նախ բերանացի աւանդութեամբ եւ ապա գրաւոր, վերջ ի վերջոյ ամփոփուելու Համար Գիրքին մէջ, որ է Սուրբ, որովհետեւ անոր Հեղինակներուն գրիչը շարժած է Աստուծոյ շունչով:

Աստուածաշունչը լսելի եղաւ Հայոց աշխարհէն ներս Առաքեալներու քարոզութեամբ, երբ Ս. Թադէոս եւ Ս. Բարթողիմէոս Հասան

* Սոյն գրութիւնը հրատարակուած է իբրեւ յառաջարկ 1992-ին Լիզպոն Գալուստ Կիւլպէնկեան հաստատութեան հրատարակած ՄԱՅՐ ՅՈՒՅԱԿ ՅԱՅԵՐԷՆ ՉԵՈՒԱԳԻՐ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԵՐՈՒ հատորին:

մինչեւ Հայաստան, տարածեցին անոր սերմերը եւ նահատակութեամբ վկայեցին անոր ճշմարտութեան: Անոր լայն տարածումը սկսաւ Հայոց դարձով քրիստոնէութեան, երբ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եւ իր յաջորդները տարածեցին սրբազան Կտակարանները ամենուրէք: Սակայն Հայոց դարձի թուականէն՝ 301-էն մինչեւ Հայ գիրերուն գիւտը, դար մը ետք, Աստուածաշունչ Գիրքը աւանդուեցաւ բերանացի թարգմանութեամբ միայն: Հայ գիրերով գրուած Աստուածաշունչ Մատեանը երեւցաւ Հայաստան Հայ գիրերու յայտնութենէն ետք:

ՏՊԱԳԻՐ ՀԱՅԵՐԷՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԸ

Ա Մ Ա Ս

Հայ գիրերու գիւտէն մինչեւ 1666 թուականը Հայ Աստուածաշունչին բնագիրը փոխանցուած է սերունդէ սերունդ ձեռագիր մատեաններով միայն: Անոնցմէ մին, 1295-ին յատկապէս ընդօրինակուած Հեթում Բ. Թագաւորին պատուէրով, հիմ ծառայեց Աստուածաշունչին առաջին տպագրութեան: Ոսկան Վարդապետ Երեւանցին տարաւ զայն Ս. Էջմիածինէն Ամստերդամ, Յակոբ Զուղայեցի Կաթողիկոսին հրամանին համաձայն եւ, իր հիմնած տպարանէն, ի լոյս ընծայեց զայն¹:

Նոյն բնագիրը տպագրուեցաւ Պոլսոյ մէջ 1705-ին: Մխիթարեան Միաբանութեան հիմնադիրը՝ Մխիթար Աբբահայր, տպագրել տուաւ նոյնը Վենետիկի մէջ, 1733-ին: Նոյնը տպագրուեցաւ նաեւ «ի

¹ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ ԳՆՈՑ ԵՒ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՅ ՆԵՐ ՊԱՐՈՒՆԱԿՕՂ ՇԱՐԿԱՐԳՈՒԹԵԱՄ ԵՎ ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՅ ՄԵՐՈՑ ԵՒ ԵՇՄԱՐՏԱՄԻՐԱՅ ԹԱՐԳԱՆՉԱՅ:

Իսկ գլխի հրամանաւ Վեփափառն Տեան Յակոբայ Գայոց Կաթողիկոսի գլխակարգեալ եւ տնատեալ ըստ Դաղմատացոցն. նա եւ զհամաձայնութիւն հանուրց գրոց Աստուածաշնչից ընդ իրեարս առընթերարգեալ ամենեցուն. նուաստի ունեմն բանի Տեան սպասաւորի. Ոսկանի Երեւանցոյ: ՅԱՄՍԵՐԴԱՄ: Ներ Տպարանում սրբոյն էջմիածնի, ի թուում փրկչին. 1666. Իսկ Գայոց Ոճժ. ա մտեանն մարտի մետասանի:

Սանկտպետերբուրգ» 1817-ին: Նոյն թուականին, նոյն բնագիրը լոյս տեսաւ դարձեալ Հնդկաստանի Սինգապուր քաղաքին մէջ:

1805-ին, Յովհաննէս Վարդապետ Զօհրապեան հրատարակեց Աստուածաշունչը Վենետիկի մէջ, հիմք ունենալով 1319-ին ընդօրինակուած գրչագիր մը, սակայն բաղդատելէ ետք զայն ինը ձեռագիրներու պարունակած բնագիրներուն հետ: Զօհրապեանի խղճամիտ աշխատանքը քննական հրատարակութեան մը առաջին փորձն է, անտարակոյս, զոր հեղինակը կը ներկայացնէ իբրեւ «զհարազատ հայկական թարգմանութիւն Աստուածաշունչ մատենիս՝ ըստ ընտրելագոյն օրինակին»¹: Զօհրապեան իր նախօրինակ բնագիրը հրատարակեց նոյնութեամբ: Իր բաղդատած ձեռագիր բնագիրներուն տարրնթերցուածներէն կարեւորները ան նչեց էջատակին, թէեւ առանց յիշատակելու ձեռագիրներուն ինքնութիւնը, այլ բաւականանալով «ոմանք» բացատրութեամբ:

Զօհրապեանի հրատարակութեանը հետեւեցաւ Հայր Արսէն Բագրատունիի պատրաստած Աստուածաշունչին տպագրութիւնը «ըստ միաբան 1860-ին Վենետիկի մէջ՝ վաղեմի գրչագրաց մերոց եւ յոյն բնագրաց»: Բագրատունին, ընդհակառակը, դուրս թողուց տարրնթերցուածները եւ փոփոխութիւններ մտցուց բնագիրին մէջ՝ յոյն բնագիրներուն համաձայն²:

¹ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ ՍՍԵԱՆ ԳՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՅ, Ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց՝ ՚ի հելլենական հաւատարմագոյն բնագրէ ՚ի հայկական բարբառ: Նորագապէս ՚ի լոյս ընծայեալ ընտրելագոյն գրչագիր գաղափարէ, համեմատութեամբ այլ եւ այլ օրինակաց, հանդերձ կարեւոր ծանօթութեամբք բնաբանին:

Յաշխատասիրութենէ ՏՆ. Գ. Յովհաննու Զօհրապեան Վրդպտ.ի միաբանութենէ Մեծն Մխիթարայ Րարունապետի եւ առաջին Աբբայի: 1805, ի Վենետիկ: ՈՄԾԴ: Ի գործարանի Սքն. Դագարու:

² ԳՐՔ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ ԳՆ ԵՎ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՅ, Ըստ միաբան վաղեմի գրչագրաց մերոց եւ յոյն բնագրաց: Ի Վենետիկ: Ի վան Մխիթարեանց ի Սուրբ Դագար: 1860-ՈՅԹ:

Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանին ջանքերով լոյս տեսաւ Աստուածաշունչի այլ խմբագրութիւն մը, հիմնապէս ոչ տարբեր Զօհրապեանին բնագիրէն, սակայն էջատակին ցոյց տալով եբրայական բնագիրին ներկայացուցած տարընթերցուածները: Նոր խմբագրութեան առաջին տպագրութիւնը լոյս տեսաւ Պոլսոյ մէջ 1892-ին, երկրորդը՝ 1895-ին եւ երրորդը՝ Վիեննայի մէջ, 1929-ին: Ս. Գրոց Ամերիկեան Ընկերութեան ձեռքով կատարուած սոյն հրատարակութիւնը դուրս թողած է շարք մը գիրքեր, որոնք միշտ՝ մաս կազմած են հայ աւանդական Աստուածաշունչին: Ան հետեւած է եբրայական կանոնին, գոհացնելու համար Ս. Գրոց Ընկերութեան պարտադրած պայմանը:

Աստուածաշունչին սոյն հրատարակութիւնները գիտական աշխարհին ուշադրութիւնը հրաւիրեցին հայերէն բնագիրին եւ անոր ներկայացուցած առանձնայատկութիւններուն վրայ: Հայ եւ օտար մասնագէտներ իրենց քննարկումներուն նիւթ ըրին Աստուածաշունչի հայացումին պարագաները եւ ստեղծեցին ծաւալուն գրականութիւն մը, որ ուսումնասիրելէ առաջ ձեռագիր աւանդութեան բնագրային առանձնայատկութիւնները, մանրակրկիտ պրպտումի ենթարկեց հայերէն գիրերու գիւտին եւ Աստուածաշունչին թարգմանութեան պատմութեան բոլոր մանրամասնութիւնները:

Գիտական աշխարհին մէջ, Միխիթարեան Հայրերու ստեղծած տեսութիւնը տիրական մնաց երկու դարերէ աւելի: Անոր առաջին արտայայտութիւնը Զօհրապեանի Աստուածաշունչին պատկառելի «նախաբանութիւն» է:

¹ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ ԱՍՏԵԱՆ ՅԻՆ ԵՎ ՆՈՐ ԿՏԱՎՈՐԱՆԱՅ. Ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց, մերոց, համեմատութեամբ եբրայական եւ յունական թարգմանութեան նախնեաց մերոց, համեմատութեամբ բնագրաց: Կոստանդնուպոլիս: Տպագրութիւն Գ. Պաղտատեան:

Զօհրապեան կը գծէ Եօթանասնից թարգմանութեան ընդհանուր պատկեր մը՝ հիմնուելով Արիստէոսի նամակով ծանօթ տեղեկութիւններուն վրայ: Եգիպտոսի Պղտոմէոս փիղաղեղիեայ թագաւորը կը խնդրէ Նշիպարոս հրեայ քահանայապետէն, որ Աղեքսանդրիա ղրկէ «եւթանասուն եւ երկու բանիբուն րաբունիս հրէից», որոնք իրենց լեզուէն յունարէնի կը թարգմանեն աստուածաշունչ բոլոր գիրքերը: Ս. Գիրքին յունարէն առաջին թարգմանութիւնը կոչուեցաւ Եօթանասնից:

Առաջին թարգմանութիւնը կատարեալ էր՝ իր «ճշգրիտ հաւատարմութեան եւ անստերիտ ուղղութեան» համար: Սակայն Եօթանասնիցը հետզհետէ աղաւաղուեցաւ «ոչ միայն յանհմտութեան եւ ի վրիպմանէ գոչաց», այլ հրեաներուն չարամտութեամբ, որոնք այլայլեցին այն ընթերցուածները որ «նպաստ բերէին քրիստոնէական թարգմանութեան»¹:

Երկրորդ դարուն Յ. Ք., Ակիւղաս, Թէոդիտոն եւ Սիմաքոս, որոնք կը տարուբերուէին «հերձուածողական աղանդներուն» մէջ, նոր թարգմանութիւններ կատարեցին:

Որոգինէս բաղդատութեան դրաւ բազմաթիւ յունարէն թարգմանութիւնները եւ կազմեց իր «վեցիջեան մատեան»-ը: Ան սրբագրեց աղաւաղուած Եօթանասնից բնագիրը, բաղդատելով զայն եբրայականին հետ՝ (առաջին սիւն՝ եբրայական գիրերով եւ երկրորդ սիւն՝ յունարէն գիրերով), Ակիւղասի (երրորդ սիւն), Սիւմաքոսի (չորրորդ սիւն) եւ Թէոդիտոն (վեցերորդ սիւն), հինգերորդ սիւնը վերապահելով Եօթանասնից բնագիրին, ուր աստղանիշերով կը նշէ տարբերութիւնները եբրայականէն: Զօհրապեան կը գրէ, թէ՛ վեցիջեան օրինակը նկատուեցաւ «քան զամենեսիս նախամեծար համարեալ, որպէս զխոփին անթերի եւ հաւատարմագոյն գաղափար սուրբ մատենից»: Իբրեւ այդպիսին, ան ընդունուեցաւ բոլորին կողմէ:

¹ ԶՅՐ. Ա. հատ., էջ 4:

Զօհրապեան կը մէջբերէ Եւսեբիոս Կեսարացիի վկայութիւնը, թէ՛ ընդառաջելով Կոստանդիանոս կայսեր փափաքին, ան վեցիջեան բնագիրէն օրինակ մը գտաւ Պամփիլիւեայ վկայի գրադարանին մէջ, ընդօրինակել տուաւ յիսուն օրինակներ եւ, բեռցնելէ ետք զանոնք երկու սայլերու վրայ, հասցուց կայսեր «ըստ պատուիրանի Աորիմ ինքնակալի»:

Զօհրապեան անցողակի կը յիշէ Աստուածաշունչի Հայերէն թարգմանութեան երկու հանգրուանները. առաջինը կատարուած նկատելով «չասորի օրինակաց» եւ երկրորդը՝ ստոյգ եւ հաստատուն օրինակներէն, Հայաստան ղրկուած Կոստանդնուպոլսոյ Մաքսիմիանոս Պատրիարքին կողմէ՝ թարգմանիչներուն ձեռքով: Հեղինակը կը կարծէ, թէ Բիւզանդիոնէն եկած օրինակը Եւսեբիոս Կեսարացիի ղրկած Որոգինեան օրինակներէն մին պէտք է եղած ըլլայ, քանի որ, կ'ըսէ ան, մեծ լրջութեամբ, թէ մեր գրչագիրներուն մէջ կ'երեւին «հետք որոգիմեան աստղանշանացն եւ բրգամեաց»¹:

Ապա, ան կը գովէ հայ Աստուածաշունչին լեզուական եւ ոճային գեղեցկութիւնը, թարգմանութեան հաւատարմութիւնն ու կատարելութիւնը, որ զարմանք պատճառած է «այլալեզու եւրոպացիներուն»: Ան կը մէջբերէ անոնց որակումները. «հաւատարիմ աւանդ թաքուցեալ ի հայկական բարբառ» եւ «Դժխոյ համօրէն թարգմանութեանց սուրբ գրոց»:

Իսկ ինք կը հրատարակէ «գհարագատ հայկական թարգմանութիւն Աստուածաշունչ մատենին»՝ ըստ ընտրելագոյն օրինակին». որը Կիլիկիոյ մէջ ընդօրինակուած է 1319 թուականին:

Նման տեսութիւն մը ներկայացուց նաեւ Մխիթարեան Հայրերէն Հ. Գարեգին Զարբհանալեան²: Ան իր գրքէն կարեւոր հատուած մը նուիրեց Աստուածաշունչի թարգմանութեան պատմութեան: Զարբ-

հանալեան պարզեց Զօհրապեանի տեսութիւնը, սակայն շատ աւելի մանրամասնելով Աստուածաշունչի թարգմանութեան իւրաքանչիւր հանգրուանը: Ան նկարագրեց նաեւ Աստուածաշունչի կարեւորագոյն ձեռագիրները:

Ան կրկնեց նոյն վարկածը, թէ վերջնական թարգմանութեան հիմ ծառայած է Բիւզանդիոնէն բերուած ընտիր օրինակը եւ թէ այդ բնագիրը Որոգինեան խմբագրութիւնն է Պամփիլիոյ գրադարանէն առնուած, բազմացուած եւ ղրկուած Կոստանդիանիոս կայսեր:

Զարբհանալեան Զօհրապեանէն աւելի համոզուած է եւ կ'ուզէ համոզել ընթերցողը, թէ Հայերէն առաջին թարգմանութիւնը կատարուած է Սահակ Կաթողիկոսին ձեռքով «ասորի թարգմանութեան մը վրայէն»: Անոր գլխաւոր փաստն է Խորենացիի խօսքը, թէ երբ Մեսրոպ վերադարձաւ Վրաց եւ Աղուանից աշխարհէն, «կը գտնէ սուրբ Սահակը զբաղած թարգմանութեամբ ասորականէն, որովհետեւ յունականը չկար», մինչդէռ Կորիւնի վկայութիւնը բացայայտ կ'ըսէ, թէ «Երանելին Սահակ եկեղեցական գիրքերուն ամբողջութիւնը յունական լեզուէն հայերէն դարձուցած...», Զարբհանալեան կ'առաջարկէ սրբագրել զայն. «Որ եթէ ուզենանք ենթադրել որչի վրիպակ մը, եւ ինչպէս հաւանականագոյն եւ ճշգրտագոյն կրնայ համարուիլ, յունական բառը ասորականի փոխենք...»¹:

Դարէ մը աւելի եւ ոմանց մօտ մինչեւ այսօր, Զօհրապեանին հրատարակած բնագիրը նկատուեցաւ հայ Աստուածաշունչին ամենէն հարագատ օրինակը: Անոր թարգմանութեան մասին տիրական մնաց Մխիթարեան Հայրերու ռոմանթիզմով թաթախուն կարծիքը, թէ հայ Աստուածաշունչին վերջնական թարգմանութիւնը կատարուած է Եւսեբիոս Կեսարացիի թագաւորական յիսուն օրինակներէն մէկուն

¹ ԶԳՐ. Ա. հատ., էջ 7:

² Գարեգին Զարբհանալեան, Հայկական թարգմանութիւնը մախնեաց, Վենետիկ, 1889:

¹ Եոյն էջ 86:

Հետեւողութեամբ եւ թէ առաջին թարգմանական ձեռնարկը կատարուած է ասորական բնագիրէ մը:

Այսօր փոխուած են կարծիքները, թէ՛ յունարէն բնագիրի մասին, որ հիմ ծառայած է Հայերէն թարգմանութեան եւ թէ՛ առաջին թարգմանութեան մասին:

Բ Մ Ա Ս

ՀԱՅԵՐԷՆ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐԸ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայ գիրերու գիւտին եւ Աստուածաշունչի թարգմանութեան պատմութիւնը պահուած է երեք ժամանակակից մատենագիրներու մօտ, որոնք են Կորիւն, Ղազար Փարպեցի եւ Մովսէս Խորենացի:

1. Կորիւնի Հեղինակութիւնն է ՎԱՐՔ ՄԱՇՏՈՑԻ կոչուած գիրքը, զոր Հեղինակը կ'անուանէ. «Երանելի մարդու, մեր թարգմանիչ Սուրբ Մաշտոց Վարդապետի Վարքի եւ մահուան պատմութիւնը, անոր աշակերտ Կորիւն Վարդապետէն»:

Ան Հասած է երկու տարբեր խմբագրութիւններով՝ ընդարձակ եւ ամփոփ: Ընդարձակ խմբագրութեան գրաբար բնագիրին գիտական «ուղղեալ եւ լուսաբանեալ» հրատարակութիւնը կատարած է Գառնիկ Ֆետիկեան: Նոյնին աշխարհաբար թարգմանութիւնը կատարած է Մանուկ Աբեղեան¹: Իսկ ամփոփ խմբագրութիւնը, որ կոչուած է «կարճ»՝ հրատարակուած է Վենետիկ²:

1914-ին, Բաբգէն Եպիսկոպոս հրատարակած է Հայ գիրերու գիւտի մասին պատառիկներ, որոնք իբրեւ պահպանակ ծառայած են

¹ ԿՈՐԻՒՆ, ՎԱՐՔ ՄԱՇՏՈՑԻ, Աշխարհաբար թարգմանությունը. ներածական ուսումնասիրությամբ, առաջաբանով եւ ծանօթագրություններով՝ Մ. ԱԲԵՂՅԱՆԻ, Երեւան, 1962:

² ՍՈՓԵՐՔ ՅԱՅՎԱԿԱՆՔ, հատ. ԺԱ., էջ 4-էն 37: Պատմութիւն Վարուց Երանելոյ Սուրբ Վարդապետին Մետրովբայ զոր ասացեալ է նորին աշակերտի Կորեան:

1622-ին գրուած Սաղմոսաց Գիրքի մը¹: Սոյն պատառիկները նոր գիտելիք չեն աւելցնել նախորդներուն բերած տեղեկութիւններուն, որովհետեւ քաղուածներ են Խորենացիէն²:

2. Ղազար Փարպեցիի «Պատմութիւն Հայոց»-ը կը պարունակէ ժամանակակիցի վկայութիւնը Հայ գիրերու գիւտին եւ Աստուածաշունչի պատմութեան մասին³:
3. Նոյնպէս՝ Մովսէս Խորենացիի «Հայոց Պատմութիւն»-ը⁴:

Հայ եւ օտար բոլոր Հայագէտները ուսումնասիրած են երեք մատենագիրներուն Հայ գիրերու գիւտին վերաբերեալ տեղեկութիւնները: Պիտի փորձենք Համադրել անոնց տեսութիւնները՝ յստակ պատկերացումով մը պարզելու Հայոց կրօնքի եւ Հայ մշակոյթի պատմութեան կարեւորագոյն դէպքը, որ գիրերու գիւտն է:

Հայ գիրերուն գտիչը կոչուած է ՄԱՇՏՈՑ, իր աշակերտ եւ կենսագիր Կորիւնի կողմէ, մինչդեռ նոյն Կորիւնը, Համառօտուած խմբագրութեան մէջ, Հայերէն տառերու գտիչը կը կոչէ ՄԵՍՐՈՎԲ: Ղազար Փարպեցին կը պահէ Մաշտոց կոչումը, մինչդեռ Խորենացին կը նախընտրէ ՄԵՍՐՈՊ անունը: Հայ եւ օտար բանասէրներն ու մատենագիրները գործածած են երկու անունները Հաւասարապէս,

¹ ՀԱՆՂԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ, 1914, էջ 656:

² ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԸ, Զրաչյա Աճառյան, Երեւան, 1984, էջ 22-23Ծ:

³ ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ, ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՂԹ ՎԱՅԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆԻՆ, Աշխարհաբար թարգմանությունը եւ ծանօթութիւնները Բագրատ Ուլուբաբեանի: Երեւանի համալսարանի հրատարակչութիւն: 1982: Կը պարունակէ նաեւ զրաբար քննական քննադիր, պատրաստուած Գ. ՏԵՐ-ՄԿՐՏՅԵԱՆԻ եւ Ստ. Մալխասեանին կողմէ:

⁴ ՍՐԲՈՅՆ ՀՕՐՆ ՄԵՐՈՅ ՄՈՎՍԵՍԻ ԽՈՐԵՆԱՑԻՈՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ, ի ՎԵՆԵՏԻԿ, ի տպարանի Սրբոյն Ղազարու, յամի 1865 ՈՅԺԴ: ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, թարգմանություն. ներածություն եւ ծանօթություններ դոկտոր ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍՅԱՆԻ, Զայպետիրատ, Երեւան, 1940: Վերջինս, որը փոփոխութիւններով վերահրատարակուած է 1961-ին, Երեւանի Զամալսարանին կողմէ:

յաճախ՝ միայն մին կամ միւսը, իսկ երբեմն՝ երկուքը միասին՝ Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ:

Վերեւ յիշուած երեք պատմիչները համաձայն են հիմնական իրողութեան մը շուրջ, որ Աստուածաշունչը հայ լեզուով կարգալու Մաշտոցի ցանկութենէն ծնած է հայ լեզուին յատուկ գիրեր ստեղծելու անոր մեծ երազը: Կոչումով աւետարանիչ, անոր երազը եղաւ հայացնել Աստուածաշունչը՝ Աւետարանին սերմերը ցանելու համար Հայոց աշխարհի հոգեւոր անդաստաններուն տարածքին:

Կորիւն կը յիշէ Մաշտոցի քարոզութիւնը Գողթան գաւառին մէջ: Այնտեղ ներկայացած դժուարութիւնները, Բեթղեհէմի աստղին նման, կ'առաջնորդեն Մաշտոցի միտքը հայ գիրերուն ծնունդ տալու կոչումին. «Եւ երբ անոնց մէջ սերմանց կեանքի խօսքը... ան դրաւ իր միտքին մէջ անելի հոգալ նոյնպէս ամբողջ աշխարհի (Հայոց աշխարհի, ըստ Մ. Աբեղեանի) ժողովուրդի մխիթարութեան հարցը: Ուստի ան անելոց աղօթքն ու բազկատարած պաղատանքն առ Աստուած...»¹:

Աւետարանի տարածումին իր առաքելութեան ընթացքին, Ս. Մեսրոպ դիմագրաւած է հիմնական դժուարութիւն մը, որովհետեւ իր ձեռքերուն մէջ ունեցած է յունարէն կամ ասորերէն լեզուով գրուած, այսինքն հայերուն համար անհասկնալի սրբազան գրականութիւն մը: Ինք եւ իրեն նման Աւետարանին քարոզիչները ստիպումին տակ գտնուած են բերանացի թարգմանելու սրբազան գրականութիւնը օտար այդ լեզուներէն: Հայ ժողովուրդին տալու համար ուղիղ ուսուցումը, բարոյականի խիստ սկզբունքները, արդարութեան խրատը եւ աստուածաման կատարելութեան առաջնորդող ճանապարհին լոյսը, ինչպէս կ'ըսէ Առաքեալը, անբաւարար էր բերանացի թարգ-

¹ ԿՈՐԻՒՆ, էջ 98: Պատմաբաններուն թարգմանութիւններէն մէջերուած հատուածներուն ուղղագրութիւնը դարձուած է աւանդականին:

մանութեամբ փոխանցել Ս. Գիրքին պատգամը: Անհրաժեշտ էր հայացնել զայն գրաւոր թարգմանութեամբ, հոգալու համար «ժողովուրդի մխիթարութեան հարցը»: Իրականացնելու համար մեծ երազը, Մաշտոց ներկայացաւ «Մեծ Հայաստանի սուրբ կաթողիկոսի մօտ, որուն անունը Սահակ էր»¹: Կաթողիկոսարանին մէջ գումարուած ժողովին ան բերաւ իր առաջարկը՝ Աստուածաշունչին հայերէն թարգմանութիւն մը ունենալու անհրաժեշտութիւնը: Ժողովը որոշեց «հայ ազգի համար նշանագրեր գտնել»²:

«Թարգմանիչ» բառը եբրայական ծագում ունի: Թարգմանիչ կոչուած են այն վարդապետները, որոնք եբրայերէն լեզուէն արամերէնի կը թարգմանէին եւ նոյն լեզուով կը մեկնաբանէին Ս. Գիրքը արամերէն խօսող հրեայ համայնքներուն համար: Մինչեւ այսօր «թարկում» կը կոչուի Ս. Գիրքին արամերէն թարգմանութիւնը, որ կը գործածուի արամեախօս հրեայ համայնքներուն մէջ:

Շատ հաւանական է, որ քրիստոնէութեան մուտքէն մինչեւ գիրերու գիւտը, նոյն դրութիւնը կը տիրէր Հայաստանի մէջ: Թարգմանիչ ըլլալու կոչուած վարդապետներ կ'ուսանէին Եզեսիա, եթէ ասորական գրականութեան պիտի հմտանային, իսկ անոնք, որոնք պիտի մասնագիտանային յունականին՝ կ'երթային Անտիոք, Աթէնք կամ Աղեքսանդրիա: Իրենց վերադարձին, անոնք կը դասաւանդէին Հայաստանի դպրանոցներուն մէջ, որոնք հիմնուած էին Գրիգոր Լուսաւորչի, Մեծն Ներսէսի եւ այլ հայրապետներուն կողմէ, ինչպէս կը վկայեն մատենագիրները: Հեռու չէ՝ հաւանականութենէ, որ հարիւր երկար տարիներու ընթացքին Հայաստանի ամէն կողմերը քարոզող հայ թարգմանիչները գրի առած ըլլան աստուածաշնչական ընթերցուածներու հայերէն թարգմանութիւններ՝ գործածելով յունարէն կամ

¹ ԿՈՐԻՒՆ, էջ 98:

² ԿՈՐԻՒՆ, էջ 99:

ասորերէն տառեր, ինչպէս ըրած են անցեալ դարու միսիոնարները, որոնք Հայաստառ թուրքերէնով Աստուածաշունչներ կը տարածէին թրքախօս Հայ համայնքներուն:

Թարգմանիչ ըլլալը կ'ենթադրէր նաեւ ծանր ուսում դժուար պայմաններու մէջ: Ղազար Փարպեցիի մօտ կը գտնենք յիշատակութիւնը Հայ ուսանողներու, որոնք «անպատմելի ծախսերով, հեռագնաց ճանապարհներով եւ բազմաժամանակեայ դեգերումներով իրենց օրերը կը մաշեցնէին ասորական դպրութեան դպրոցներուն մէջ»¹:

Ս. Մեսրոպ Մաշտոցին տրուեցաւ վերջ տալ թարգմանիչներու դիմագրաւած դժուարութիւններուն՝ ստեղծելով Հայ գիրը, որով բերանացի աւանդութիւնը վերածուեցաւ միանգամ ընդմիշտ գրաւորի եւ օտար լեզուէն Հայերէն լեզուին թարգմանուած Աստուածաշունչը անմահացաւ Հայաստառ մատենաներու մէջ: Գիրերուն գիւտով եւ Աստուածաշունչին հայացումով փոխուեցաւ ամբողջ երկրի մը նկարագիրը եւ ժողովուրդի մը ճակատագիրը:

Դժբախտաբար, Հայ մատենագիրներուն արձանագրած տեղեկութիւնները անբաւարար են յստակ, մանրամասն եւ ամբողջական կերպով պատկերացնելու դէպքերը, ճշդելու թուականները եւ ճանչնալու անձերը, որոնք իրագործեցին հոգեւոր արիութեան մեծագոյն հրաշքը եւ անով պայծառակերպեցին Հայոց պատմութիւնը:

ԺԱՄԱՆԱԿ ԵՎ ՄԻՋԱՎԱՅՐ

Հայաստանի սահմանակից աշխարհակալ երկու մեծ պետութիւններն էին. Արեւմուտքին՝ Բիւզանդիոն, այսինքն հռովմէական կայսրութիւնը, որուն իշխանութեան ենթակայ էին Հայաստանի Արեւմտեան գաւառները: Արեւելեան կողմը՝ պարսկական հզօր տիրակալու-

¹ ՓԱՐ., էջ 31:

թիւնը, որուն ենթակայ Հայ գաւառներուն մէջ կ'իշխէր Արշակունի Հայ թագաւորը:

387-ին, երկու մեծերը համաձայնութիւն մը կնքեցին, որով Հայաստանը երկուքի բաժնող սահմանագիծը վերջնականապէս ճշդուեցաւ: Արշակունի Խոսրով թագաւորը տարուեցաւ Պարսկաստան եւ արգելափակուեցաւ: Անոր գահը յանձնուեցաւ եղբօրը՝ Վրամշապուհին: Վերջն էր Հայոց թագաւորութեան եւ քաղաքական անկախութեան:

Բիւզանդիոն իրեն ենթակայ Հայաստանը կը կառավարէր իբրեւ մէկ մասը հռովմէական կայսրութեան: Ամէն մէկ գաւառին ան տուած էր յունական անուն մը եւ հոն նշանակած էր կառավարիչներ, որոնք պատասխանատու էին կեդրոնական կառավարութեան: Բիւզանդական քաղաքականութիւնը սկզբունք ըրած էր կեդրոնացեալ իր իշխանութիւնը ամբացնելու մտքով՝ պարտադրել նաեւ հաւատքի միութիւն իրեն ենթակայ կայսրութեան բոլոր երկիրներուն եւ ժողովուրդներուն:

Չորրորդ դարը դաւանաբանական մեծ պայքարներու դարն էր: Քրիստոնեայ աշխարհը բաժնուած էր վարդապետական երկու հարցերուն շուրջ, որոնք հիմը կը կազմեն հաւատաժամանակը. Աստուած եւ Քրիստոս: Մաւալուն վէճի առարկայ էր Ս. Երրորդութեան վարդապետութիւնը «երեք անձիք եւ մի բնութիւն», որուն դէմ կը պայքարէին արիսականները՝ մերժելով երեք անձերուն մի բնութիւնը: Միացնելու համար հաւատքը, Կոստանդիանոս կայսրը 325-ին հրաւիրեց Նիկիոյ ժողովը: Քրիստոնէական առաջին տիեզերական ժողովը բանաձեւեց Ս. Երրորդութեան խորհուրդը, յայտարարելով թէ Աստուած մէկ է, որովհետեւ Ս. Երրորդութեան երեք անձերը նոյն են էութեամբ: Նոյնպէս Եփեսոսի ժողովը, որ գումարուեցաւ Թէոդոս կայսեր հրաւերով եւ հովանաւորութեամբ, դատապարտեց Նեստորի քարոզչութիւ-

նը, որ երկու բնութիւններու կը բաժնէր Յիսուսի անձը: Ան յայտարարեց Քրիստոսի միութիւնը, որովհետեւ Անոր անձին մէջ միացած դաւանեցաւ աստուածային եւ մարդկային բնութիւնը:

Հայ Եկեղեցին բաժին չէր ունեցած արիոսական պայքարին մէջ: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ ընդունած էր Նիկիոյ ժողովին բանաձեւը եւ կնքած էր զայն կաթողիկոսական իր հեղինակութեամբ: Անոր խօսքերը մինչեւ այսօր կ'արտասանուին Հաւատամքէն ետք. «Իսկ մեք փառատրեացոյք որ յատաջ քան զյաւիտեանս երկիրպագանելով Սրբոյ Երրորդութեան եւ միոյ Աստուածութեանն՝ Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգոյն Սրբոյ...»: Տրդատ Թագաւորն ալ քաղաքական ամուր կապերով կապուած մնաց հռովմէական կայսրութեան հետ: Պատմաբան Յակոբ Մանանդեան Մեսրոպ Մաշտոցի նուիրուած իր աշխատութեան մէջ կը գրէ. «Մեր թուարկութեան Դ. հարիւրամեակին, պարսկա-հռովմէական պատերազմները վերսկսեցին արտակարգ կատաղութեամբ, եւ Հայաստանը, որը գրեթէ անընդհատ պատերազմում էր հռովմէացիների կողմում, հիւծելով իր ուժերը՝ շոտով ընկաւ, զոհ գնալով կայսրութեան ուխտադրութեանը»¹: Յուլիանոս կայսր պարտուեցաւ պարսիկներէն եւ, իբր պարտութեան գին, Շապուհ Բ.ի յանձնեց հայկական հինգ նահանգները: Հայ Արշակունիները ստիպուեցան մտնել անհաւասար պայքարի մը մէջ Պարսկաստանի դէմ:

Ժամանակակից պատմիչներու՝ Փաւստոսի եւ Խորենացիի, վկայութիւններէն կ'երեւի, թէ «աւերուած եւ քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը կորսնցուցած Հայաստանի մէջ, Օսպուհ Գ.ը արմատախիլ կ'ընէր քրիստոնէութիւնը եւ կը ջանար վերականգնել զրադաշտական ուսմունքը»²: Շա-

¹ ՄԵՍՐՊՊ ՄԱՇՏՈՅ (Հողվածների ժողովածու), Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Հրատարակչություն, ԵՐԵՎԱՆ, 1962, էջ 26:

² ՄԵՍ., էջ 28:

պուհ Գ.ի եւ Թէոդոս Ա.ի միջեւ կնքուած նոր դաշինքը «384-387 թուականներում, Արշակունեաց անշեղորէն դէպի կործանում զացող թագաւորութիւնը բաժնեց Սասանեան Պարսկաստանի եւ Արեւելեան Հոռմէական կայսրութեան միջեւ»¹: Արեւմտեան Հայաստանի մէջ՝ բիւզանդացիները եւ Արեւելեան Հայաստանի մէջ՝ սասանեանները «յամառ պայքար կը մղէին բուն Հայաստանի մէջ, նպատակ ունենալով անոր բնակչութեան կրօնական մշակութային ծուլումը»²:

Պարսկական տիրապետութեան ենթակայ բաժինը Արշակունի Թագաւորութեան մեծագոյն մասն էր: Այնտեղ աւելի ծանր էր լուծը եւ արտակարգ՝ ձուլման քաղաքականութեան գործադրութիւնը. «Դ. դարի վերջը եւ համարեայ ողջ Ե. դարը Հայաստանի պատմութեան մէջ Սասանեան Պարսկաստանի անտանելի լուծին դէմ ժողովրդական ապստամբութիւններու եւ պայքարի հերոսական դարաշրջան էր»³:

Պայքարը կարելի չէ բնորոշել իբրեւ քաղաքական, մշակութային կամ կրօնական: Հայ ինքնութիւնը պահպանելու ամբողջական պայքար մըն էր «վասն կրօնի, վասն հայրենեաց»: Մեր օրերէն աւելի այդ օրերուն է, որ կրօնքը՝ սրբազան իր գրականութեամբ, պաշտամունքի իր լեզուով եւ նուիրապետական իր անկախութեամբ ազգային գիտակցութեան խորքը կը կազմէր: Պարսկական քաղաքականութիւնը հալածելով քրիստոնէութիւնը հեռանկար ունէր նուաճել Հայ ազգային ոգին: Փաւստոս Բիւզանդի պատմութեան վերջին գլուխներուն մէջ կը գտնենք ազգային ինքնուրոյնութեան դէմ մղուող պայքարին տխուր նկարագրութիւնը: Պատմութեան հերոսներն են Հաւատափոխ երկու Հայ իշխաններ՝ Մեհրուտան Արծրունին եւ Վահան Մամիկոնեանը, որոնք Պարսից Շապուհ Բ.ի բանակներուն հետ եկած էին

¹ ՄԵՍ., էջ 28:

² ՄԵՍ., էջ 29:

³ ՄԵՍ., էջ 28:

իրենց երկիրը աւերելու: Անոնք Վանի, Արտաշատի եւ Վաղարշապատի հայութեան հետ բռնի կերպով տեղահան ըրած էին հրեաներ, «որոնք սուրբ Գրիգորի եւ Տրդատի ժամանակ հաւատացած էին Քրիստոսի»: Շապուհ Բ. «կը ջանար խափանել քրիստոնէական բոլոր կարգերը...»: Աւելին, ան «ինչ գիրք որ գտնէր կ'այրէր եւ հրաման կուտար յունարէն գրագիտութիւն չսորվեցնել, այլ պարսկերէն եւ ոչ որ չհամարձակի յունարէն խօսիլ եւ թարգմանել ...»¹:

Փարպեցիին պարզ կերպով կը նկարագրէ Հայաստանի պարսկական մասին մէջ տիրող կացութիւնը. «Եկեղեցական արարողութիւնները եւ Սուրբ Գիրքի ընթերցանութիւնները Հայաստանի ժողովուրդի վանքերուն եւ Եկեղեցիներուն մէջ կը կատարուէին ասորերէն»²:

Շապուհ Բ.ի օրով, մագդէականութիւնը ունեցաւ իր լեզուն եւ իր գիրը՝ պահլավերէնը: Անոր կ'ակնարկէ Փաւստոս Բիւզանդ, երբ յունարէնին կը հակադրէ պարսկերէնը: Առաջին անգամ Paul. Peeters բելգեացի գիտնականն է, որ դիտել տուաւ թէ Մաշտոցի դիմաց ցցուած նոր վտանգն էր «մագդէական մշակոյթին արշաւանքը»³: Պահլավերէնը «շատ լաւ կը ծառայէր ձուլումի դրութեան, որուն յամառօրէն կը հետեւէր Սասանեան քաղաքականութիւնը»⁴: Անկարելի է քաղաքական տիրապետող բիրտ ոյժին դէմ պայքարիլ, երբ անոր կը միանայ իրեն յատուկ գիրը, մշակոյթ ստեղծող լեզուն եւ զանոնք ներշնչող կրօնքը: Պարսկական ահաւոր ճակատին վրայ, Մաշտոց պէտք է գինէր իր ժողովուրդը հոգիի նոյն գէնքերով. հայուն յատուկ գիր, ազգային մշակոյթ եւ զանոնք խմորող՝ հայացուած Աստուածաշունչը:

¹ ԽՈՐ., էջ 205:

² ՓԱՐ., էջ 31:

³ Paul Peeters, Pour l'histoire des origines de l'alphabet arménien, REA 9, (1929) "l'envahissement de la culture mazdénne". էջ 225:

⁴ ԽՈՐ., "Le perse ... ne servait que trop bien le système d'assimilation obstinément poursuivi par la politique sassanide". էջ 225:

ՀԱՅ ԳԻՐԻ ԳԻՒՏԻՆ ԹՈՒԱԿԱՆԸ

Աստուածաշունչին հայերէն թարգմանութեան սկզբնաւորութիւնը կապուած է գիրերու գիւտին, որուն պատճառն էր ան եւ անմիջական հետեւանքը: Կարելոր է, բայց եւ դժուար, գիտնալ ճշգրիտ թուականը դէպքի մը, որ հայ գիտակցութեան մէջ մինչեւ այսօր կը փայլի այնպէս, ինչպէս Հին Ուխտի օրէնքին յայտնութիւնը Մովսէսի՝ Սինա լեռան բարձունքին:

Հայ եւ օտար բազմաթիւ գիտնականներ, որոնք ուսումնասիրած են հայ գիրերու գիւտին պատմութեան սկզբնաղբերները, կը նշեն նշանաւոր այդ թուականը 404-ի եւ 408-ի միջեւ: Սկսեալ Չամչեանէն, մեծամասնական այս կարծիքը հիմնուած է Կորիւնի երկի վերջաւորութեան գետեղուած հատուածի մը տեղեկութեան վրայ, ուր Մաշտոցի կենսագիրը կ'ըսէ, թէ գիրերու գիւտը տեղի ունեցաւ 35 տարիներ Մաշտոցի մահէն առաջ եւ թէ «Վուսի որդի երկրորդ Յազկերտի առաջին տարում վախճանուեց երանելին: ...Հայոց դպրութիւնն սկսուել է Յազկերտի ութերորդ տարուց»¹: Յազկերտ Ա. թագաւորած է 399-էն 420 թուականներուն, ուրեմն, ըստ գիտնականներու այս խումբին, հայ դպրութիւնը սկիզբ առած է 407 թուին: Իսկ Մեսրոպ Մաշտոց վախճանած է 440 թուականի փետրուար 7-ին, շաբաթ օր, ուրեմն հայերէն այբուբենի գիւտը պէտք է եղած ըլլայ 405 թուականին:

Նոյն եզրակացութեան եկած է նաեւ Ֆրանսացի գիտնական Տիւլլիէն²: Սակայն թուականի հարցը կնճռոտ է, որովհետեւ մատենագիրներուն տեղեկութիւնները չեն համաձայնիր իրարու:

Առաջին անգամ Կորիւնի եւ Ղազար Փարպեցիի ժամանակագրական ցուցումներուն մէջ հակասութիւններ նկատեցին Գալուստ Տէր

¹ ԿՈՐ., էջ 132:

² Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, էջ 89:

Մկրտչեան¹ եւ Ն. Ադոնց²: Սակայն հեղինակաւոր վերջին խօսքը Յ. - Մանանդեանին խոր եւ համապարփակ ուսումնասիրութիւնը եղաւ³:

«Հայոց Գրերը» պատկառելի իր ուսումնասիրութեան մէջ, Հրա- չեայ Աճառեան կը գրէ. «...մեր պատմութեան մէջ ամենից անլի խառնակ եւ անստոյգ մասը ժամանակագրութիւնն է⁴: Տասնչորս երկար էջերու մէջ, հեղինակը քննութեան ենթարկելէ ետք բոլոր տուեալները, կը շարքէ «մեզ համար ամենակարեւոր եւ ստոյգ թուականները.

- 394 - Մեսրոպի ձեռնադրութիւնը
- 404 - գրերի գիտը.
- 438 - սեպտեմբերի 7- Սահակ Կթղ. մահը.
- 439 - փետրուարի 17- Ս. Մեսրոպի մահը»:

Ն. Ադոնց բոլորովին նոր լոյս կը սփռէ Մաշտոցի գործունէու- թեան վրայ՝ հիմ ունենալով յունահռոմմէանական աղբիւրները: Առաջին աղբիւրն է Փոտ Պատրիարքը՝ հռչակաւոր իր գրութեամբ, որ կը կոչուի «Գրադարան»: Այս գիրքը կը պարունակէ «Թէոդոր Երեցի. Յաղագս որ ի Պարսս մոգութեան» երեք ճառեր՝ ուղղուած «առ Մաստու- բիոս ծագումով Հայաստանէն եւ ինքն քորեպիսկոպոս»: Ադոնց տարակոյս չունի, թէ յիշեալ Մաստուբիոս անունը Մաշտոցի աղաւաղուած ձեւն է, իսկ Թէոդոր Երեցը արդէն յայտնի Թէոդոր Մապսուեստացին է: Երկրորդ վկայութիւնը քաղուած է լատին մատենագիր Լիբերատի արձանագրած տեղեկութիւններէն՝ հայերու եւ Փոտ Պատրիարքին մի- ջեւ փոխանակուած թղթակցութիւններու մասին:

¹ Գ. Տր Մկրտչեան, 3այ Գրերի 1500-ամեակի առթիւ, ԱՐԱՐԱՏ, 1912, էջ 499-514:
² Ն. Ադոնց, Անճանօթ էջեր Մաշտոցի եւ նրա աշակերտների կեանքից ըստ օտար աղբիւրնե- րի. Գ. Ա., 1925, էջ 5-12:
³ Յ. Մանանդեան, Մեսրոպ Մաշտոցը եւ հայ ժողովրդի պայքարը նշակութային ինքնուրոյնու- թեան համար, վերատպուած ՄԱՇ.Ի մէջ:
⁴ ՀԱՅՅՈՑ ԳՐԵՐԸ, Գրաչեա Աճառեան, Երեւան, 1984, էջ 343-357:

Թէոդոր յիշուած է իբրեւ «Երեց», որ կը նշանակէ, թէ ան գրած պիտի ըլլայ Մաշտոցին եպիսկոպոսանալէ առաջ, 392-ին, երբ կը գտնուէր տակաւին Անտիոք՝ իր ծննդավայրը: Թէոդորի եւ Մաշտոցի ծանօթութիւնը հին է, հաւանաբար, ըստ Ադոնցի, այն տարիներէն երբ «ազգային գիր եւ գրականութիւն ստեղծելու մտքով յափշտակուած հայ վարդապետը, որ իր երազների համար շրջել էր Մելիտիանէ, Ամիդ, Եդե- սիա, Սամոսատ, այցելել ծանօթացել էր եւ Ակակիին, Ռաբուլին, միւս Ակա- կին, Մելիտիանէի եպիսկոպոսի, այլ եւ Սամոսատի եպիսկոպոսին, մի խօս- քով Հայաստանի սահմանակից Աշանատը հոգեւոր գործիչներին, նա չէր կարող զանց առնել նոյն շրջանի ամենէն հեղինակաւոր եւ գիտնական եկե- ղեցական հօր Թէոդորոս Մապսուեստացիին»¹:

Թէոդորի աշակերտ եղած է Ռուփին կամ Ռուփինոս քահանան, որ Անտիոքէն Հռոմ փոխադրուեցաւ 399 թուականին: Ն. Ադոնց կը նոյնացնէ Ռուփինոսը մեր մատենագիրներու յիշած Հռոփանոսին հետ, որուն դիմած է Մաշտոց նորագիւտ հայ գիրքը ձեւաւորելու համար: Ուրեմն, ըստ Ադոնցի, հայ գիրին գիւտը տեղի ունեցած է անտիոքեան շրջանակի մը մէջ, որուն տիրական դէմքերն էին Թէոդոր Մապսուեստացին եւ Յովհան Ոսկեբերան, երկու մտերիմ դասընկեր- ները. «խորենացու յիշած գանգատը յոյների կողմից, թէ ինչու հայերը Ոս- կեբերանին չեն դիմել, գուցէ եւ դժուար է այն իրողութեան, որ Թէոդորի եւ Ոսկեբերանի շրջանումն է, որ Մաշտոց յաջողել է հայ գրերի գիտը եւ յե- տագայում, ոմանք Թէոդորին էին վերագրում, ուրիշները՝ Ոսկեբերանին այդ մեծ շնորհը»²:

¹ Ն. Ադոնց, Մաշտոց եւ նրա աշակերտները ըստ օտար աղբիւրների. վերատպուած ՄԱՇ.Ի մէջ, էջ 229:
² Նոյն, էջ 230:

Պատկանելի գիտնականը կ'եզրակացնէ. «Սրանով ընդգծուում է գրերի գիտի համար որոշ եւ դրական տարեթի՝ 383-392 տարիների տասնամեայ միջոցը»¹:

Հիմնուելով բոլորովին տարբեր փաստերու վրայ, իբրեւ պատմաբան նոյն եզրակացութեան կը հանգի Յ. Մանանդեան: Առաջին փաստը քաղուած է տոմարագիտական բովանդակութեամբ գրութիւններէ, զորս հեղինակը գտած է Երեւանի Մատենադարանի երեք ձեռագիրներու մէջ: Երեքին վկայութիւնը նոյնն է. «ի գիտ գրոյն հայոց մինչեւ հայմեծ թուականն ամբ ԾԿ (160)»²: Հայ մեծ թուականը 553-ն է, որմէ հանելով 160 տարիներ կը ստանանք 393 թուականը, որը Յուլեան տոմարով կը համապատասխանէ 391-392 թուականին:

Ըստ Կորիւնի, Մաշտոց կը մեկնի դէպի Ամիդ եւ Եդեսիա «Հայոց արքայ Վոամշապուոհի հինգերորդ տարին»³: Ըստ նոյն աղբիւրին, Մաշտոց կը վերադառնայ Հայաստան «արքայ Վոամշապուոհի վեցերորդ տարին»: Միւս մատենագիրներու ժամանակագրական տեղեկութիւնները Սասանեան եւ Արշակունի թագաւորներու մասին հակասական են եւ շփոթ: Ըստ Ղազար Փարպեցիէն եւ Փաւստոս Բիւզանդէն քաղուած թուականներուն, Յ. Մանանդեան կը ճշդէ, թէ «Խոսրով Դ.ը (385-387) եւ թէ նրա եղբայր Վոամշապուոհը (387/8 - 413/4) թագաւոր էին կարգուել Հայաստանում Ծապուհ Գ.ի (383/4 - 388/9) հրամանով: Ուրեմն, եթէ Վոամշապուոհ թագաւոր նշանակուած է 387-88 թուականին, Ծապուհ Գ.ի հրամանով, որ թագաւորած է մինչեւ 388-89 թուականը, գիրերու գիտին թուականը անխուսափելիորէն պիտի ըլլայ Վոամշապուոհի հինգերորդ տա-

¹ Նոյն, էջ 230:

² Յ. Մանանդեան, Հայ գրերի գիտի Տարեթի Հարցի շուրջը, վերատպուած ՍՍՀ.ի մէջ, էջ 160:

³ ԿՈՐ., էջ 100:

րին, որ է 391-92 թուականը, երբ Սասանեան իշխանութեան գլուխն էր Վոամ Դ. Կրման»¹:

Բոլորովին տարբեր հիմերու վրայ, Գալուստ Տէր Մկրտչեան կ'առաջարկէ շատ աւելի ուշ թուական մը՝ 412-էն 416: Ան նկատած էր, թէ ըստ Կորիւնի, Մաշտոց գացած է Ամիդ եւ Եդեսիա՝ Վոամշապուհ թագաւորի հինգերորդ տարին, այսինքն 413-414 թուականին: Նոյն պատմաբանը կը յիշէ, թէ Մաշտոց Ամիդի մէջ հանդիպած է Ակակիոս եպիսկոպոսին, մինչդեռ վերջինս եպիսկոպոսութեան բարձրացաւ 420-ին: Իսկ Եդեսիայի մէջ, Մաշտոց հանդիպած էր Բաբելյասի, ըստ նոյն Կորիւնի վկայութեան: Այլ բանասէրներու հետ փոխելէ ետք Բաբելյասը Բաբուլյասի, ան կը ստուգէ վերջինիս գահակալութեան թուականը. «Բաբուլյասի եպիսկոպոսութեան առաջին տարին սկսում է՝ 411 խէպո. 412 սեպտեմբերի միջեւ ընկած (ասորական տարի) մի որեւէ ամսից, որը մեզի անծանօթ է: Այդ թուականից առաջ, մեր ունեցած տեղեկութիւնների հիման վրայ, անհնար է դնել Մեսրոպեան տառերի գիտը»²: Աւելի հիմնաւորելու համար իր տեսակէտը, Գ. Տ. Մկրտչեան կ'առաջարկէ ուղղել առաջին թուականը եւ Վոամշապուհի «Չ. տարին» կարգաւ «Ժ. տարի», գիրերու գիտի թուականը հասցնելու համար 416 թուականին:

Հայաստանի արդի գիտնականներէն Արտաշէս Մարտիրոսեան, դարձեալ աչքէ կ'անցնէ հայ եւ օտար գիտնականներու եզրակացութիւնները Աստուածաշունչի թարգմանութեան եւ զայն կանխող գիրերու գիտի թուականի մասին: Ան մանրամասնօրէն կը քննարկէ մեր մատենագիրներու կողմէ յիշուած անձերուն՝ Ամիդի եւ Եդեսիոյ եպիսկոպոսներուն եւ Սասանեան թագաւորներուն ժամանակագրու-

¹ ՍՍՀ., էջ 110:

² ՍՍՀ., էջ 197:

Թիւեր: Ան կը մերժէ նոյնացումը Բաբելասի Բաբուլասին հետ եւ կ'առաջարկէ Եղեսիայի եպիսկոպոսին անունը կարգաւ իբրեւ պատմաբան, «որ Եղեսիայի եպիսկոպոսական արժողիւն է նստել 398-409 թուականին»: Իսկ Ամիդի եպիսկոպոս Ակակիի մասին, հեղինակը կը պնդէ, թէ անոր եպիսկոպոսութեան թուականն է «ոչ թէ 419-420, այլ 400 թուականի մայիսի 9-ին, Մարասից յետոյ»¹: Պատմական տուեալներուն իր տուած մեկնութեամբ, Մարտիրոսեան կը փորձէ վերահաստատել 405 թուականը, իբրեւ հայ գիրերու գիւտի ճշգրիտ թուական:

Մեր հայեացքով, Ն. Ադոնցին եւ Յ. Մանանդեանին առաջարկած թուականները աւելի զօրաւոր հիմերու վրայ կը կանգնին եւ աւելի ընդունելի են: Մարտիրոսեանը աւելի համոզիչ պիտի ըլլար, եթէ ինքզինք հարկադրուած չզգար փոփոխութեան ենթարկելու Եղեսիոյ եպիսկոպոսին անունը, ինչ որ բռնագրօսիկ միջոց մըն է ամէն զնով իր տեսակէտը պաշտպանելու:

Ն. Ադոնցի առաջարկած անունի երկու ընթերցումները շատ աւելի հիմնաւորուած կը թուին ըլլալ: Մատենադարանի թիւ 10434 ձեռագիր Աւետարանին յիշատակարանին մէջ Մեսրոպի անունը գրուած է ՄԱՍՏՐՈՎԻՔ², որը աւելի մօտ է Թէոդորի գրութեան մէջ յիշուած ՄԱՍՏՈՒԲԻՈՍ անունին, քան Մեսրոպ կամ Մաշտոց: Նոյնքան համոզիչ է Հռոփանոսին նոյնացումը Հռուփինոս կամ Ռուբինոսին հետ, որուն գրական գործունէութիւնը մեծ մասամբ նուիրուած է Աստուածաշունչի թարգմանութեան, ուսումնասիրութեան եւ մեկնաբանութեան: Սոյն երկու պարագաները կը մղեն մեզ ընդունելու 391-392 թուականը, իբրեւ գիրերու գիւտին թուականը, որմէ ետք Ս.

Մեսրոպ զնաց ժամանակի շատ հեղինակաւոր Թէոդոր Մապուեհասցիի աշակերտ եւ Ս. Գրոց թարգմանութեան մասնագէտ Ռուբինոսի մօտ մեծ ձեռնարկի իրագործումին համար, որ էր ձեւաւորել նորագիտ նշանագիրները եւ ձեռնարկել Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան:

ՎԱՅՐԸ

Թուականին չափ դժուար եղած է ճշգրել վայրը, ուր ձեռնարկուած է Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան: Հայ եւ օտար բանասէրներ քաղաքներու տարբեր անուններ առաջարկած են, որովհետեւ մեր մատենագիրներուն մօտ եւս երեք վայրերու անուններ յիշուած են՝ Սամուատ, Սամոս եւ Բալու:

Կորիւն կը պատմէ Մաշտոցի մեկնումը Հայաստանէն դէպի Ամիդ եւ Եղեսիա: Այստեղ տեղի կ'ունենայ հայ նշանագիրներու գիւտը. «Եւ այսպէս ան շատ անդուրիւններ քաշեց իր ազգին բարի օգնութիւն մը գտնելու համար: Ամէն բան շնորհող Աստուծմէ իսկապէս պարգետեցաւ անոր [այդ] բախտը. Ան իր սուրբ Աջով հայրաբար ծնաւ անոր եւ սքանչելի ծնունդներ՝ հայերէն լեզուի նշանագրեր...»¹:

Այնուհետեւ, ըստ Կորիւնի, Մաշտոց հրաժեշտ առաւ «սուրբ եպիսկոպոսներէն» եւ «իր օգնականներուն հետ միասին իջաւ Սամուատ քաղաքը, ուր մեծապատիւ կերպով մեծարուեցաւ եպիսկոպոսէն եւ եկեղեցիէն»²:

Հազար Փարպեցի եւ Մովսէս Խորենացի կը տարբերին Կորիւնէն: Երկու պատմագիրները «Այն ժամանակ» անորոջ արտայայտութեամբ

¹ Արտաշես Մարտիրոսեան, ՄԱՇՏՈՅ, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, Երեւան, 1982, էջ 202-203:

² Յիշեալ Աւետարանին յիշատակարանը, մեքերուած Լ. Տր-Պետրոսեանին ԳԻՐՔ ԾՆՆՂՈՅ Յառաջաբանին մէջ, էջ 67, կ'ըսէ թէ նախա-գաղափար օրինակը գրուած է «ծեռամբ սրբոյն Մաստրովբայ վարդապետի եւ թարգմանչի»:

¹ ՄԱՇ., էջ 197:

² ԿՈՐ., էջ 102:

սկսելով պարբերութիւնը, ուր կը պատմուի գիրերուն գիւտը, կը շարունակեն Մեսրոպի որոնումներուն պատմութիւնը. «Մեսրոպ, Բաբելոնի եպիսկոպոսն օգնութիւն ստանալով եւ անցնելով Փիւնիկէն, գնաց Սամոս: Այնտեղ ալ Եպիփանոսը վախճանած էր՝ թողնելով Հոուփանոս անունով իր մէկ աշակերտը, որը հելլենական գրչութեան հրաշալի իր արուեստով առանձնացած էր Սամոս»¹:

Վենետիկի Մխիթարեան Հայրերը, Զօհրապեանէն մինչեւ Ալիշան եւ Փչիկեան՝ յատուկ նախընտրութիւն մը ունին Սամոս կղզիին նկատմամբ. «Իբր փորձի համար [Ս. Մեսրոպ] ձեռք զարկաւ թարգմանելու եւ գրելու հայերէն Սողոմոնի Առակաց գիրքը: Այս եղաւ սկիզբն թարգմանութեան Ս. Գրոց, հետո եւ անծանօթ կղզւոյ մը մէջ», որ է Սամոս: «Մեր գիրերուն գտնուած տեղն հետաքրքրութեան արժանի է. Ոմանք Սամոսի տեղ Սամոստիա կամ Ծամուշատ քաղաքը կարծեցին, ոմանք ալ ի Բալու եղած կ'ըսեն այս գիտս. ստոյգն ի նախնեաց վկայի Սամոս կղզին... որ եւ արժանի է մեր դպրութեան կամ Ս. Մեսրոպայ ուխտատեղեաց մէկն ըլլալու»²:

Վենետիկի կղզիաբնակ Մխիթարեան պատուարժան Հայրերուն ուսման թիզմին խօսած է Սամոս կղզիին գաղափարը: Եբրայերէնէ յունարէն լեզուի թարգմանութիւնն ալ կատարուած էր կղզիի մը մէջ՝ Պաթմոս, ուր տարուեցան Երուսաղէմի Եղիազար քահանայապետին կողմէ Աղեքսանդրիա ղրկուած եօթանասուներկու թարգմանիչները Աստուածաշունչի թարգմանութեան Համար: Թերեւս իտրենացին ուղած է զուգահեռ մը եւս ստեղծել Հայոց եւ Եբրայեցոց պատմութեան միջեւ, ինչպէս ըրած է այլ առիթներու:

¹ ՓԱՐ., էջ 35: ԽՈՐ., էջ 226:

² Գ. Դեւոնդ Ալիշան, Յուշիկը Հայրենեաց Հայոց, Վենետիկ, Ա. հատ., էջ 324-325:

Կորիւնի մօտ չենք գտներ կղզիի յիշատակութիւն, այլ՝ երեք քաղաքներու, որոնցմէ անցած է Մաշտոց. Ամիդ, Եդեսիա եւ Սամոսատ: Սակայն, դժբախտաբար, Կորիւնի բնագիրը յստակ չէ եւ կը կարօտի մեկնաբանութեան:

Յայտնի Հայագէտ Մարկուարտ ենթադրած էր, որ Կորիւն Մաշտոցին կը տանի Սամոսատ երկու անգամներ եւ երկու անգամներ կը կրկնէ գիրերու գիւտին եւ Աստուածաշունչի թարգմանութեան առաջին ձեռնարկին պատմութիւնը¹:

Հ. Ն. Ակիւնեան, որ իր երկար ուսումնասիրութիւնը կը հիմնէ Կորիւնի պատմածին վրայ, իբրեւ ժամանակակից վաւերական աղբիւր, բացառութիւն մը կ'ընէ այստեղ եւ կ'առաջարկէ Սամոսատը փոխել Մամեստիայի, Կիլիկիոյ Մոպսուեստա քաղաքը²: Հմուտ Հայագէտը, Մարկուարտի նման կը հասկնայ Կորիւնին ըսածը. «Կորիւն անիմաստ կրկնութեան մէջ ինկած պիտի ըլլար եթէ զՄաշտոց Սամոսատէն ի Սամոսատ հանէր»: Սակայն, նոյն տարին, Ակիւնեան կ'անդրադառնայ իր շփոթութեան եւ Մաշտոցին ետ կը տանի Սամոսատ³:

Կորիւնի պատմութեան թարգմանիչ՝ Մանուկ Աբեղեան, ուշադիր քննութեան ենթարկած է Ս. Մեսրոպի վարքի այն Հատուածը, ուր կը ճշդուին գիրերու գիւտին եւ Աստուածաշունչի թարգմանութեան առաջին ձեռնարկին մանրամասնութիւնները: Ան կը թարգմանէ յիշեալ Հատուածը Հետեւեալ կերպով. [Մաշտոց] «Անրկայացաւ սուրբ եպիսկոպոսներին (Հասկնալի է՝ Եդեսիա եւ Ամիդ քաղաքներին՝ Մ. Ա.), որոնց առաջինն անունը Բաբելոն էր եւ երկրորդինը՝ Ակակիոս. [Արանք]

¹ Գ. Մարկուարտ, Հայոց Այբուբենի ծագումը եւ Ս. Մաշտոցի Կենսագրութիւնը, Վերատպուած ՍԱԵԻ մեջ:

² Գ. Ա., 1935, էջ 515-516:

³ Գ. Ա., 1935, էջ 35:

կղերականների և քաղաքների (հասկնալի է իրաքանչիւրն իւր քաղաքի) իշխանների հետ դիմատրեցին և շատ մեծարանքներ ցոյց տալով հասնողների՝ ընդունեցին՝ հոգ տանելով քրիստոնէականների կարգի համաձայն: Իսկ աշակերտասէր ուսուցիչն իր հետ տարածներին երկու [խմբի] բաժանելով՝ ոմանց ասորական դպրութեան կարգեց և ոմանց յունական դպրութեան [կարգելով] այնտեղից՝ ուղարկեց Սամոսատ քաղաքը: Եւ նա իր ընկերների հետ սկսեց սովորական աղօթքները ... Եւ այսպէս նա շատ նեղութիւններ քաշեց իր ազգին մի բարի օգնութիւն գտնելու համար: [Եւ] ամէն բան շնորհող աստուծոց իսկապէս պարգետեց նրան [այդ բախտը]: նա իր սուրբ աշով հայրաքար ծնեց նոր և սքանչելի ծնունդներ՝ հայերէն լեզուի նշանագրեր: Եւ այնտեղ շուտով նշանակեց, անուանեց և դասատրեց, յօրինեց սիրողութեամբ-կապերով: Եւ ապա հրաժեշտ տալով սուրբ եպիսկոպոսին՝ իր օգնականների հետ միասին իջաւ Սամոսատ քաղաքը¹:

Հստ Մանուկ Աբեղեանի, Կորիւն պարզապէս յիշած է՝ գիրերուն գիւտին վայրը՝ Եղեսիան, որովհետեւ նախապէս յիշած էր զայն Մաշտոցի ճամբորդութիւնը նկարագրած ժամանակ՝ Վաղարշապատէն Ամիդ և անկէ Եղեսիա: Ընդգծուած «այնտեղից» բառը կը նշանակէ Եղեսիայէն, ուր մնացին ասորական դպրութիւնը ուսանելու կոչուած աշակերտները, մինչ յունական դպրութիւնը ուսանելու գացողները Եղեսիայէն մեկնեցան Սամոսատ: Մաշտոց մնաց Եղեսիա, «այնտեղ» դասաւորելու համար գիրերը և Եղեսիայէն մեկնեցաւ դէպի Սամոսատ՝ գիրերը դասաւորելէն ետք միայն: Աբեղեանի այս ընթերցումը կը թուի ըլլալ ամենէն հաւանական բացատրութիւնը Կորիւնի վերել մէջբերուած հատուածին և անոր հետեւող տողերուն...:

Ուշ դարերու մատենագիրներ յիշած են նաեւ Բալուն՝ Եղեսիայի փոխարէն, իբրև Մաշտոցի տեսիլքին վայրը: Աճառեան մէջբերում-

¹ ԿՈՐ., էջ 35:

ներ կ'ընէ Կարապետ եպս. Սասնեցիէն և Վարդան պատմիչէն, որոնք կը վկայեն, թէ մինչեւ իրենց օրերը (տասներորդ և տասներկուերորդ դարեր) «տեղը կը պատուով միշտ խումկով և ջահերով տեղւոյն տաճիկ և քրիստոնէայ բնակիչներէն»: Գ. Վ. Սրուանձտեանց այցելած է նոյն վայրը և նկարագրած է «գրման քարը», որ կը պահուի Ս. Մեսրոպի ենթադրեալ ճգնարանին մէջ. «Բա՛ր, օ՛ քարայր, հայոց արեւուն լուսակամար, ուստի ծագեցաւ մեզ ճառագայթ դպրութեան»: Քարայրին մուտքին նկարագրուած են «ապառաժ ու լերկ քարեր... վրան բեւեռագիր անեղծ...»¹:

Աճառեան կ'եզրակացնէ. «Բալուի աւանդութիւնն էլ, որ Սասնեցիի և Վարդանի պատմութեան համաձայն՝ շատ հին ժամանակ, գրեթէ 11-րդ դարում ծագած է երեսում, ծագած է անշուշտ նոյն բեւեռագիր արձանագրութեան պատճառով, որ Խալդեան վաղեմի մնացորդ է և ամենեւին կապ չունի Մեսրոպի հետ: Միակ պատմական աստուածը, որ կարող է իբրև հիմք ծառայած լինել այս աւանդութեան, թերեւս մի կարճ դադար է Մեսրոպի վերադարձի ժամանակ՝ Սամոսատից Վաղարշապատ»²:

Այսօրուան գիտնականներուն հետ համոզուած ենք, թէ Ս. Մեսրոպ իր տեսիլքը ունեցաւ Եղեսիոյ մէջ: Եղեսիան է վայրը, ուր ան գտաւ հայ նշանագիրները: Եղեսիայէն է, որ ան անցաւ Սամոսատ ձեռնարկելու համար Աստուածաշունչին թարգմանութեան:

ՀԱՅ ԱՌԱՋԻՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՈՒՆՁԻՆ ԳՐԻՉԸ

Սամոսատը բիւզանդական տարածքի վրայ յունական դպրութեան վայր է: Մաշտոց կ'երթայ գտնելու այնտեղ մասնագէտ գրիչը,

¹ Գ. Վ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Բ. հատ. 1884, էջ 154-162:

² ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԸ, էջ 130-131:

որ մարմին պիտի տար նորագիտ գիրերուն: Հայ բոլոր պատմիչները կը յիշեն յոյն դպրութեան գրագիրին անունը, որ է Հռոփանոս:

Ն. Ադոնցը կը նոյնացնէ զայն թէոզոր Մապսուենտացիի աշակերտ Ռուբինոս քահանային հետ, «որ 399-ին Հռոմ մեկնեց եւ այստեղ ծանօթանալով Պելագիոս քահանային նորա միջոցով Պելագիական կոչուած վարդապետութեան իսկական հիմնադիրն եղաւ»¹: Եթէ գիրերու գիւտի թուական ընդունուի Ադոնցի եւ Մանանդեանի առաջարկած 391-2 թուականը, ընդունելի կ'ըլլայ նաեւ Հռոփանոսի նոյնացումը Ռուբինոս քահանային հետ:

Այդ թուականներուն հռչակաւոր են երկու Ռուբինոսներ. մին՝ Ադոնցի յիշած Պելագեան աղանդին հիմնադիրը, որ կը կոչուի «Ռուբինոս Սորիացի» (Rufin le Syrien), որ Յերոնիմոսի Բեթղեհէմի վանքէն 399-ին մեկնած է Հռոմ: Միւսը՝ յունարէն լեզուի մեծ մասնագէտ եւ Ս. գրոց թարգմանիչ Ռուբինոս Ագուիլացիին է, որ հաստատուած էր Բեթղեհէմ Յերոնիմոսի հետ 386-ին եւ խառնուած է Եպիփանի եւ Յովհաննէս Երուսաղեմացիի աստուածաբանական վէճերուն: Ռուբինոս Ագուիլացիին գացած է Հռոմ 397-ին: Ան յունարէնէ լատիներէնի թարգմանած է սուրբ գրական, մեկնողական, հայրախօսական բազմաթիւ գործեր, նաեւ Եւսեբիոս Կեսարացիի Եկեղեցական Պատմութեան տասը հատորները: Խորենացիին Հռոփանոսը կը ներկայացնէ իբրեւ Եպիփանի աշակերտ: Հնարաւոր է արդո՞ք որ այս Ռուբինոս Ագուիլացիին կ'ականարկէ մեր պատմագիրը:

Չամչեան եւ P. Peeters Հռոփանոսը կը նոյնացնեն Ռուբինոսի մը հետ, որ 449-ին յիշուած է իբրեւ Սամոսատի եպիսկոպոս, յաջորդէ Անդրէասի²:

¹ ՍԱԸ., էջ 230:

² ՀԱՅ ԳՐԵՐԸ, էջ 130-131:

Աճառեանի կարծիքով, Մաշտոց փնտռեց հելլեն գրչութեան մասնագէտ մը, զոր չէր կրնար գտնել ասորական գրականութեան կեդրոն Եդեսիայի մէջ եւ այդ պատճառով գնաց Սամոսատ: Վստահելով դարձեալ Կորիւնի վկայութեան, Աճառեան կը նկատէ Հռոփանոսը «հասարակ մի գեղագիր. նոյն այն սովորական արժանիքով, որ ունէին այն ժամանակի գրիչները եւ ծաղկողները»: Ան կը մերժէ Խորենացիին հիացական բառերը. «յունարէն գրչութեան հրաշալի արուեստ»ի տիրապետող Հռոփանոսի մասին, որ աշակերտն էր Եպիփանի եւ կ'ապրէր Սամոս կղզին. «Հռոփանոսն էլ մի որեւէ անձ էր. որին պատահաբար միայն հանդիպեց Մեսրոպը, ինչպէս ցոյց է տալիս Կորիւնի չափազանց անփոյթ վերաբերմունքը եւ պատմելու ձեւը. «Եւ անդէն ի նմին քաղաքի գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան Հռոփանոս անուն գտնալ»¹:

Չենք գիտեր, թէ Հռոփանոս մագաղաթի, թէ թուղթի վրայ գրօշմեց հայոց լեզուով գրուած առաջին բառերը: Սակայն գիտենք, թէ ինչ բառեր էին անոնք. «Թարգմանութեան համար Մեսրոպն ընտրել է նախ Սողոմոն իմաստունի Առակաց գիրքը եւ իր պաշտելի բերանով տուն տալով գեղագիր Հռոփանոսին՝ թելադրել է հայերէն առաջին խօսքը»²: Ս. Մեսրոպի բերանէն արտասանուած եւ Հռոփանոսի գրիչով թուղթին յանձնուած հայերէն առաջին բառերն են.

ՃԱՆԱԶԵԼ ԶԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԶԽՐԱՏ, ԻՄԱՆԱԼ ԶԲԱՆՍ
ՀԱՆՃԱՐՈՅ:

Սուրբին տքնութեան եւ ճգնութեան, աղօթքին եւ արտասուալից պաղատանքներուն ընդերքներէն ժայթքող մարգարէական պատգամը լաւագոյն խտացումն էր աստուածային պատուէրին. խրատուիլ

¹ Նոյն, էջ 132:

² Նոյն, էջ 123:

աստուածային իմաստութեամբ եւ հասկնալ հանճարի խօսքը՝ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ ՄԱՏԵԱՆԸ:

Մաշտոց չէր կրնար սպասել այլեւս: Տեղւոյն վրայ եւ անմիջապէս ան ձեռնարկեց իր մեծ առաքելութեան կատարումին՝ Ս. Գրոց թարգմանութեան. «...ան [Մաշտոց] նոյն քաղաքին մէջ գտաւ հելլենական դպրութեան գիր գրող մը՝ Հոռփանոս անունով, որուն ձեռքով յօրինել է վերջացնել էտք նշանագրերուն բոլոր զանազանութիւնները... ան ձեռնարկեց թարգմանութեան իր երկու աշակերտներուն հետ, որոնց առաջինն անունն էր Յովհանն, Եկեղեաց գաւառէն էր երկրորդինը՝ Յովսէփ, Պաղանական տունէն: Ե՛ի ՍԿՍԱԻ ԹԱՐԳՄԱՆԵԼ [ՍՈՒՐԲ] ԳԻՐՔԸ ...»¹:

Կորիւն ժլատ է այստեղ եւս: Ան կ'ըսէ, թէ Հոռփանոս սկսաւ գրի առնել Մաշտոցի «պաշտելի թերամէն» արտասանուած առաջին բառերը, սակայն կանգ կ'առնէ այստեղ ընթերցողները ձգելով հարցականներու առջեւ, թէ մինչեւ ո՞ւր Մաշտոց շարունակեց թարգմանել եւ Հոռփանոս շարունակեց գրել:

«Միաժամանակ, կ'աւելցնէ Կորիւն, եւ կը ստրվեցնէին մանուկներուն»: Յոգնակի բայը կը նկարագրէ Մաշտոցին եւ Հոռփանոսին գործունէութիւնը միասին, որ է պատրաստել «գրագիրներ նոյն դպրութեան»: Ըսուածներէն կ'եզրակացուի, թէ Սամոսատի մէջ Մաշտոց գծագրել տուաւ նորագիւտ հայ նշանագիրները Հոռփանոսին ձեռքով, նոյն գրիչով գրել տուաւ Ս. Գիրքին թարգմանուած առաջին էջերը, մինչեւ որ իրենց աշակերտները վարժուեցան նոր գրչութեան:

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՁԵՌՆԱՐԿ

Հայաստանէն հեռու՝ Սամոսատի նորահաստատ հայ գրչութեան առաջին դպրոցին մէջ, Մաշտոց, Հոռփանոս, Յովսէփ, Յովհանն եւ «մանուկները» անցուցին ամբողջ տարի մը: Այդ տարին կրնայ ըլլալ

¹ ԿՈՐ., էջ 102:

391-392 թուականը կամ ինչպէս շատեր համոզուած են՝ 405-ը: Չունինք այնտեղ պատրաստուած առաջին հայ մատեանին նկարագրութիւնը. նիւթը (թուղթ կամ մագաղաթ), էջերուն թիւը, կազմին ձեւը, մելանին գոյնը, գրչութեան արուեստը, բայց մանաւանդ՝ անոր ճշգրիտ բովանդակութիւնը:

Կորիւնի արդէն յիշուած նախադասութեան, որ կ'ըսէ. «Եւ իսկոյն ձեռնարկեցին թարգմանութեան, խորհրդաբար սկսելով Առակներէն», *Խորենացին կ'աւելցնէ* «ամբողջ քսաներկու յայտնի գրքերը եւ Նոր Կտակարանը կը փոխադրէ հայերէն լեզուի...»¹: *Խորենացիի պատմութեան թարգմանիչ Ստեփան Մալխասեանցը կը մերժէ Խորենացիին այս տեղեկութիւնը.* «Այսպէս բան չէր կարող լինել, որ Մեսրոպը, երկու աշակերտների հետ, հենց Անտիոքում թարգմանած եւ աւարտած լինի Հին եւ Նոր Կտակարանները»²:

Մալխասեանց կ'արձակէ կտրուկ այս վճիռը, որովհետեւ կ'ուզէ Սահակ Կաթողիկոսին եւ ոչ թէ Մաշտոցին վերագրել Աստուածաշունչի թարգմանութեան առաջին ձեռնարկը: Ան կը հիմնուի *Խորենացիի ուրիշ մէկ տեղեկութեան վրայ, ուր կ'ըսէ, թէ երբ Մաշտոց վերադարձաւ Աղուանից երկրէն* «տեսաւ թէ Մեծն Սահակ զբաղուած է [Ս. Գիրքի] թարգմանութեամբ ասորերէնէն...»³: Մալխասեանցն է, որ *Խորենացիի գրութեան մէջ կը ներմուծէ* «Ս. Գիրք»-ին անունը եւ յետոյ իր իսկ յաւելումին վրայ հիմնուելով՝ հակասութիւն մը կը գտնէ *Խորենացիի երկու վկայութիւններուն միջեւ. մին՝ թէ Մեսրոպ եւ իր աշակերտները արդէն իսկ թարգմանած էին Աստուածաշունչը, երբ Սամոսատէն եկան Հայաստան եւ միւսը՝ թէ Մեսրոպ չէր, այլ Սահակը, որ*

¹ ԽՈՐ., էջ 226:
² ԽՈՐ., էջ 230:
³ ԽՈՐ., էջ 448:

շատ աւելի ուշ թարգմանեց ամբողջ Աստուածաշունչը եւ այդ թարգմանութիւնը կատարեց ասորերէն բնագիրէ մը:

Ն. Ակիւնեան կը կարծէ, թէ Մեսրոպ եւ իր աշակերտները Սամոսատի մէջ ձեռնարկեցին թարգմանութեան գործին: Անոր կարծիքով, Մաշտոց եւ իր աշակերտները թարգմանեցին Աստուածաշունչէն մաս մը: Ան կը բնորոշէ այդ մասը՝ հիմնուելով կարգ մը մեզի հասած հայերէն ձեռագիրներու վրայ, որոնք կը պարունակեն իմաստութեան գիրքերը միայն. Առակք, Ժողովող, Իմաստութիւն եւ Երգ Երգոց: Ան կը կարծէ, թէ մնացեալ գիրքերը, թարգմանուած են Վաղարշապատի մէջ, «երկու հաւասարելոց»՝ Մեսրոպի եւ Սահակի ձեռքով¹:

Փեչիկեան կը բաժնէ Ակիւնեանին կարծիքը եւ Մեսրոպին կը վերադրէ Առակաց, Ժողովողի, Իմաստութեան, Սիրաքի եւ Եզրի գիրքերուն թարգմանութիւնը²:

Ըստ Հ. Վ. Հացունիի Ս. Մեսրոպ Հայացուցած է Ս. Գիրքը Սամոսատի մէջ. «Այս կը լինէր Ասորոց Սամոսատ քաղաքին մէջ, ուր կը գտնուէր ինքն իր աշակերտներով:

«Փառք տուաւ երկնից. իսկոյն բաժնեց Աստուածաշունչն իրեն եւ երկու երիցագոյն քաջ աշակերտներուն՝ Յոհան Եկեղեցացիի եւ Յովսէփ Պաղնացիի միջեւ ու սկսան հրատապ աշխատութեամբ մը թարգմանել, ծայր տալով Առակաց գիրքէն, որ կենաց խրատը պիտի լինէր հայ երիտասարդութեան: Եւ հոն զարմանալի արագութեամբ մը Հին Կտակարանի 22 յայտնի կամ անխականոն գրքերը եւ ամբողջ Նոր Կտակարանը՝ միանգամայն "հայաբարբառք հայերենախօսք գտան", կ'ըսեն իր աշակերտները» (Կորիւն եւ Խորենացի)³:

¹ ՅՈՒՇԱՐՉԱՆ Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան Գազարիինգհարիւրամեակի. Երուսաղէմ, 1938, էջ 406:

² ՅՈՒՇ., էջ 71:

³ ՅՈՒՇ., էջ 377:

Յ. Անասեան Խորենացիին ըսածը կ'ընդունի նոյնութեամբ: Ան կը գրէ. «Այս տեղեկութեան հիման վրայ, մենք պիտի ընդունենք, որ Խորենացին այստեղ 22 «յայտնի» գիրքեր ասելիս նկատի ունի Հին Կտակարանի կանոնը՝ ըստ երբայականի»¹:

Կը թուի, թէ Henry S. Gehman եւս կ'ընդունի Խորենացիին վկայութիւնը Ս. Գիրքի Հայացման տարբեր Հանգրուաններուն մասին²:

Հայ եւ օտար բանասէրներուն մեծ մասը կ'անտեսեն Խորենացիին վերեւ յիշուած տեղեկութիւնը: Անոնք աւելի ընդունելի կը գտնեն Փարպեցիի պատմութիւնը, որ Մաշտոցին կուտայ Հայ գիրքերու գիւտին պատիւը, սակայն Աստուածաշունչի թարգմանութեան ամբողջութիւնը կը վերագրէ Սահակ Կաթողիկոսին: Նոյնիսկ, ըսելէ ետք թէ Մեսրոպը ստեղծեց մեր նշանագիրները, Հռոփանոսի հետ միասին կերպ ու ձեւ տուաւ Հայերէն այբուբենին, յաջորդ պարբերութեան մէջ Փարպեցիին կը հակասէ ինքզինքին, երբ կ'աւելցնէ. «Մաշտոցը կարողացաւ հայերէն այբուբենը կարգաւորել-դասաւորել ըստ յունարէնի հնչիւնային-վանկական անասթաք դասաւորութեան»՝ յաճախ հարցնելով ու սուրբ Սահակ Կաթողիկոսէն սորվելով յունարէն տառերուն օրինակները: Պարզ է, որ անոնք չէին կրնար անսխալ կատարել գործը, առանց առաջնորդուելու սուրբ հայրապետ Սահակին կողմէ ...»³:

Փարպեցիին աւելի կը ճոխացնէ Աստուածաշունչին թարգմանութեան իր պատմութիւնը. «Հայոց աշխարհի բոլոր աւագ քահանաները, երանելի Մաշտոցով եւ Հայոց աշխարհի բոլոր անխարարներով ու մեծամեծ տանուտէրներով հանդերձ» ան կը հաւաքէ Վռամշապուհ թագաւորին

¹ Յ. Ա. ԱՆԱՍԵԱՆ, Մանր Երկեր, Լու Անքելես, 1987, էջ 2:

² Henry H Gehman, The Armenian Book of Daniel and its affinities, Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft, XLVIII, 1930, S. 82-99. էջ 86:

³ ՓԱՐ., էջ 35:

մօտ, որպէսզի թագաւոր, եկեղեցական եւ իշխան աղաչեն «Սահակ Սուրբ Կաթողիկոսին, որպէսզի ան իր անձը նուիրէ հոգեւոր աշխատանքի եւ աստուածաշունչ կտակարանները յունարէն լեզուէն թարգմանէ հայերէն լեզուին»¹:

Փարպեցին գեղեցիկ նկարագրութեամբ մը անմահացուցած է պահը. «Մենք որ կեցած ենք քու դիմացդ Մաշտոցին հետ, որուն մէջ աստուածային շնորհը ցանկութիւն արթնցուց կարգաւորել կանուխէն գրուած նշանագրերը, որոնք ոչ ոքի կողմէ գործածուած չէին, կը տանջուէինք ասորերէն մեծաջան եւ անօգուտ ուսմով, ապարդիւն կերպով: Ժողովուրդի բազմութիւնները դատարկ եւ անմիթօար կը հեռանային Եկեղեցիներէն եւ ուսուցիչները գանգատելով եւ հառաչելով կ'ափսոսային իրենց գուր ջանքերուն համար: ...Արդ, ինչպէս որ Քրիստոսի սուրբ անհատակ Գրիգորիսը անվնաս մնաց խոշտանգումներէն Աստուծոյ աջով, որպէսզի նուիրուի Հայոց աշխարհի գիտութեամբ լուսաւորութեան, այնպէս ալ այս սուրբ գործին ժառանգութիւնը պահած է քեզ, որ անոր շատաւիղն ես, որպէսզի սկսիս մշակութային այս գործը եւ անմիս քու սուրբ նախնիքիդ, որ առաջնորդեց Հայոց աշխարհը անգիտութենէն դէպի ճշմարիտ աստուածագիտութիւնը»²:

Փարպեցիի վերեւ յիշուած պարբերութիւններուն մէջ երկու տարբեր պատմութիւններ կը պատմուին. առաջինը՝ հայ գիրին գտիչը կը կոչէ Մեսրոպը եւ գիրերուն ձեւ ու կերպ տուողը՝ Հռոփանոս եւ երկրորդ պատմութիւնը, որ Մաշտոց անունը կը գործածէ եւ մէկ կողմ հրելով զայն, բոլոր պատիւները կ'ընծայէ Սահակի:

Սահակ, ըստ նոյն Փարպեցիին, «անվեհեր կերպով տքնելով գիշեր ու ցերեկ, թարգմանեց բոլոր կտակարանները, Սուրբ Հոգիով ճշմարիտ

¹ ՓԱՐ., էջ 37:

² ՓԱՐ., էջ 39:

մարգարէներուն խօսածները եւ հաստատելով կնքեց Նոր Կտակարանի երջանիկ առաքեալներու լուսաւոր ու կենսատու քարոզութիւնները՝ նոյն Հոգիով»¹:

Դժուար է հետեւիլ Փարպեցիին եւ Սամոսատէն Վաղարշապատ փոխադրել հայերէն առաջին մատեանին գրչութեան վայրը: Վաղարշապատը թարգմանութեան գործին երկրորդ կայանն է: Առաջինի մասին լուռ կը մնայ Փարպեցին: Ան չի՛ յիշատակեր նոյնիսկ Առակաց գիրքին թարգմանութիւնը եւ Մաշտոցի նորագիւտ տառերով գրել տուած առաջին բառերը: Հետեւաբար, պիտի հիմնուէինք Կորիւնի եւ Խորենացիի տեղեկութիւններուն, ինչպէս նաեւ Փարպեցիի առաջին տեղեկութեան վրայ, եզրակացնելու համար, թէ հայատառ առաջին մատեանին գրչութեան վայրն է Սամոսատ, գրիչը՝ Հռոփանոս, բովանդակութիւնը՝ Աստուածաշունչ Մատեանի նախականոն 22 գիրքերը, ըստ եբրայական կանոնին եւ հաւանական թուականը՝ 392-393:

Խորապէս սրտառուչ է Ս. Մեսրոպի հայրենիք վերադարձի նկարագրութիւնը: Կենսագիրը կը պատմէ, թէ Մաշտոց հրաժեշտ առաւ տեղւոյն եպիսկոպոսներէն եւ «...բոլոր իւրայիններով Աստուծոյ շնորհիւ ճանապարհ ընկաւ, օթեւաններ անցաւ, աջողութեամբ ու հոգեւոր ուրախութեամբ եկաւ, հասաւ Հայաստան աշխարհը, Այրարատեան գաւառին կողմերը, Նոր Քաղաքի սահմանների մօտ, Մեծ Հայաստանի արքայ Վոսմշապուհի վեցերորդ տարում: ...Մեծ Մովսէսն էլ այնպէս ուրախ չէր Սիմա լեռնից իջնելու ժամանակ...»², որքան ուրախ էր մեծ Սուրբը, որ Հայոց

¹ Նոյն էջ:

² ԿՈՐ., էջ 103:

աշխարհին կը բերէր իր գտած հայ նշանագիրներով գրուած փրկարար Մատեանը:

ԱՌԱՋԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱՏԻՊԱՐԸ

Հայ եւ օտար բոլոր հին ու նոր բանասէրները, որոնք քննութեան ենթարկած են Կորիւնի վկայութիւնը, թէ գիրերու գիւտէն ետք Սահակն է Աստուածաշունչին զլիաւոր թարգմանիչը եւ Խորենացիի տեղեկութիւնը, թէ որոշ թարգմանութիւններ ան կատարած է ասորերէն բնագիրէ մը, որովհետեւ չունէր իր ձեռքին տակ յունարէն բնագիր, եզրակացուցած են թէ Սամոսատի մէջ եղածը մասնակի թարգմանութիւն մըն է՝ սկսելով Առակաց գիրքէն եւ թէ ամբողջական թարգմանութիւնը կատարուած է Վաղարշապատի Կաթողիկոսարանին մէջ, Սահակ Հայրապետի հովանաւորութեան տակ, իր, Մեսրոպ Մաշտոցի եւ անոնց առաջին աշակերտներուն ձեռքով՝ ասորերէն նախատիպարէ մը: Աստուածաշունչի սոյն թարգմանութիւնը կոչած են ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԸ Ա. կամ ՀԱՅ 1 (ARMENIAN I):

Ինչպէս Աստուածաշունչի առաջին ձեռագիրին ծննդեան պարագաները, նոյնպէս սկզբնական բնագիրի հարցը բաժնած է գիտնականները երկու խումբերու. անոնք որոնք կը հիմնուին Խորենացիի տեղեկութեան վրայ եւ միւսները, որոնք կը նախընտրեն Կորիւնի կամ Փարպեցիի վկայութիւնը:

Մովսէս Խորենացիին Ս. Մեսրոպի մասին կ'ըսէ, թէ ան, ստեղծելէ ետք աղուաններուն գիրերը, կը վերադառնայ Հայաստան եւ «կը տեսնէ որ Մեծն Սահակը զբաղած է [Ս. Գիրքի] թարգմանութեամբ ասորերէնէն, յունարէն չգտնուելուն պատճառով»: Պատմահայրը կը բացատրէ նաեւ պատճառը. «Որովհետեւ նախ Մեհրուծանը այրած էր յունարէն գիր-

քերը մեր ամբողջ երկրին մէջ, իսկ այնուհետեւ, երբ Հայաստանը բաժնուցաւ [երկու մասերու], պարսիկ վերակացուները ոչ ոքի թոյլ կուտային յունարէն սորվիլ իրենց մասին մէջ. այլ միայն ասորերէն»¹:

Խորենացիին նախադասութեան մէջ գոյութիւն չունի «Աստուածաշունչ» կամ «Ս. Գիրք» բառը: Ինչպէս վերեւ նկատեցինք Խորենացիի թարգմանութեան մէջ՝ [Ս. Գրոց] բացատրութիւնը աւելցուած է Ստեփան Մալխասեանցիին կողմէ: Խորենացիին բնագիրին մէջ ըսուածը հետեւեալն է. «եւ գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեամբ պարսպեալ յասորոյն» յոչ լինելոյ յունի»: Անտարակոյս որ ակնարկութիւն չկայ Աստուածաշունչի մասին, այլ ասորական բազմաթիւ այն գրութիւններուն, որոնք թարգմանուեցան գիրերու գիւտէն տարիներ ետք՝ Սահակի եւ իր աշակերտներուն ձեռքով:

Հարց կը դրուի այժմ, թէ Մաշտոցի եւ իր աշակերտներուն կատարած նախնական թարգմանութիւնը, ինչ որ ալ ըլլայ անոր բովանդակութիւնը, աստուածաշունչական որպիսի՞ նախատիպարի մը թարգմանութիւնն է:

Վերեւ յիշեցինք, թէ թարգմանութեան առաջին ձեռնարկը կատարուած չէ՝ մէկ անգամէն, այլ երկու տարբեր տեղեր եւ երկու տարբեր խումբերու կողմէ՝ Սամոսատ եւ Վաղարշապատ: Հետեւաբար կարելի չէ խօսիլ առաջին թարգմանութեան մը մասին, իբրեւ ամբողջութիւն: Մինչեւ այստեղ մենք ծանրացանք առաջին թարգմանութեան առաջին հանգրուանին վրայ, Սամոսատի մէջ՝ Մաշտոցի եւ իր աշակերտներուն ձեռքով կատարուած: Սամոսատի հանգրուանին հետեւեցաւ Վաղարշապատի հանգրուանը, երբ Մաշտոցի սկսած գործը շարունակուեցաւ եւ լրացուեցաւ:

¹ ԽՈՐ., էջ 228:

Ն. Ակինեան կը գրէ. «Ս. Գիրքի թարգմանութեան ՍԿԻՋՐՆ եղած էր Առակաց գրքով ի Սամոսատ. շարունակուեցաւ ապա ի Վաղարշապատ, «փութանակի» ի գլուխ հանել Ս. Գրոց ԲՈՒՆՈՐ մասերու թարգմանութիւնը, ի ձեռն «երկուց հաւասարելոց», այսինքն Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի¹:

Զօհրապեանէն սկսեալ, Վենետիկի Մխիթարեան հայրերը համոզուած են, թէ առաջին թարգմանութեան նախատիպարը ասորական է: Զօհրապեան կ'ըսէ զոյգ սուրբերու մասին, թէ թարգմանութիւնը «սկսեալ էին առնել յասորի օրինակաց»²: Զարբհանալեանին համոզումը այնքան խոր է, որ կ'առաջարկէ «յունարէն» բառը փոխել «ասորերէն» ի Կորիւնի պարզ վկայութեան մէջ, ուր ան կ'ըսէ. «Իսկ երանելիմ Սահակ առաջ յունարէն լեզուէն հայերէն դարձուցած էր եկեղեցական գիրքերուն ամբողջութիւնը ...»³:

Աստուածաշունչի առաջին թարգմանութեանէն ոչ մէկ օրինակ հասած է մեզի, որպէսզի կարելի ըլլար քննել զայն եւ յայտնել անոր նախատիպարը: Առաջին անգամ ըլլալով, Գրիգոր Խալաթեանց հրատարակեց Մնացորդաց գիրքերուն թարգմանութիւն մը, զոր որակեց. «հնագոյն Հայ Թարգմանութիւն»: Նոյն ինքն Խալաթեանց կը սպասէր, որ ան համապատասխանէր ասորական «Բշիտա» կոչուած թարգմանութեան, որ կ'ենթադրուէր ըլլալ հայկականին նախատիպարը: Սակայն անոր կատարած խղճամիտ բաղդատութիւնները ստիպեցին, որ ան խոստովանի թէ. «Մնացորդաց Գիրքի ասորերէնը, գոնէ այն, որի հետ ես համեմատել եմ մեր նորագոյն թարգմանութիւնը, սակաւ նմանութիւն ունի մերինի հետ եւ ընդհակառակը՝ անելի մերձեանում է Յունականին կամ Եթովպականին: շատ անելի մօտ է մեր նորագոյնին Եբրայականին»⁴:

¹ ՅՈՒՇ., էջ 397:

² ԶԳՐ., էջ 7:

³ ԶՐԲ., էջ 119:

⁴ Գրիգոր Խալաթեանց, Գիրք Մնացորդաց ըստ հնագոյն հայ թարգմանութեան: Զառաջինն ան

Զրաքեանը, համեմատելէ ետք Խալաթեանցի յայտնաբերած Մնացորդացի «հին թարգմանութիւնը» եբրայական եւ ասորական բնագիրներուն հետ, կ'եզրակացնէ. «անծանօթ է իր բնագիրն ուսկից եղած է այս թարգմանութիւնն»¹:

Եղիշէ Պատրիարք Դուրեանը եւս, որ զբաղած է Մնացորդաց գիրքերու հին խմբագրութեան ուսումնասիրութեամբ, հասած է պարզ այն եզրակացութեան, թէ «մեր թարգմանիչները Եբրայական կամ Ասորի բնագիրներէ կախում չեն ունեցած երբեք իրենց ձեռնարկին մէջ, այլ իրենց ստոյգ օրինակէն միայն առաջնորդուած են ո՛չ աջ նայելով եւ ո՛չ ձախ...»²:

Աճառեան կը յիշէ Գարագաշեանի տեսակէտը նոյն հարցի մասին եւ կը գրէ. «Ս. Գիրքի առաջին հայերէն թարգմանութիւնը կասկածելի է դնել ասորերէնից»: Նոյն հեղինակը կը շարունակէ. «Նոյնպիսի դատողութիւններ ունեն նաեւ Ֆնտզեանը եւ Խալաթեանցը, որոնք չեն ընդունում, թէ հայերէն Ս. Գիրքը թարգմանուած լինի նախապէս ասորերէնից, այլ՝ յունարէնից»³:

Նոյն կարծիքը կը պաշտպանէ Ակինեան, երբ կտրուկ ոճով կը գրէ. «Երբ Կորիւն կը գրէ, թէ Ս. Սահակ «զեկեղեցական գրոց գումարութիւն կանխաւ ի յունական բարբառոյն ի հայերէն դարձուցեալ» էր, որ եւ իցէ կասկած չի՛ թողոր, թէ Աստուածաշունչի թարգմանութեան հիմ ծառայած է յունարէն բնագիր մը ...»⁴:

ի լոյս ըստ կրկին ձեռագիր օրինակաց հանդերձ բ. լուսագիր նմանատպութեամբք նոցին, Գրիգոր Խալաթեանց: Մոսկուա, 1899, էջ Ժ:

¹ Քերովթ Զրաքեան, Գիրք Մնացորդաց ըստ հնագոյն հայ թարգմանութեան, Բազմալեպ, էջ 122:

² Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան, Ուսումնասիրութիւնք եւ Քննդատութիւնք, Երուսաղէմ, 1935, էջ 223:

³ ՂԱՅՈՅ ԳՐԵՐԸ, էջ 235:

⁴ ՅՈՒՇ., էջ 400:

Հ. Ս. Կոզեան առաջին ձեռնարկողը եղաւ աստուածաշնչական գիրքի մը բնագրական քննութեան: Ան «մենախօսական հետազոտութիւններու» ենթարկեց Մակարայեցւոց Բ. գիրքը՝ նպատակ ունենալով «ոյս սփռել ժամանակին, թարգմանիչին, բայց մանաւանդ Հայուն սկզբնագիրին եւ անոր լեզուին վրայ...»: Կոզեանի հայեացքով, Մակարայեցւոց Բ. գիրքը «չէ՛ սրբագրուած, այլ պահած է նախնական ձեւը»¹:

Խալաթեանցին նման, Կոզեան բոլորովին կը մերժէ ասորերէն նախատիպարի մը վարկածը. «Յունարէն բնագիրի մը նպաստաւոր ապացոյցներու ճնշիչ ծանրութիւնը կարելի չէ հակակշռել այնպիսի ընթերցուածներով, որոնք ասորի կամ լատին աղբիւր մատնանշէին, վասն զի հայերէն թարգմանութեան մէջ ոչ մէկ առեղծուածային կամ սխալ ընթերցուած ասորի կամ լատին նախաբնագիրով կը մեկնուի»²: Աւելին, «Իսկ երբ Հայը, Ասորին եւ Վուկասթան Դ, 45. Ը, 20. ԺԲ, 39 իրարու կը համաձայնին հակասակ մեր ձեռքը հասած յունարէն բոլոր ձեռագիրներու, ոչինչ ընդդէմ է, որ առանց երեքին մէջ փոփոխակի կախում հռչակելու, ընդունինք հասարակաց ընթերցուածները պարունակող յունարէն օրինակին կորուստը»: Մանրակրկիտ քննութեամբ Կոզեան կ'եզրակացնէ. «Կան այլ տեղիքներ, ուր թէ Հայը եւ թէ Ասորին միեւնոյն կերպով հասկցած ու թարգմանած են իրենց յունարէն երկրորդ բնագիրը: ... Բայց այս եւ նման տեղիքներ արդէն առանց բռնագրութեան յունարէն աղբիւրի կ'առաջնորդեն զմեզ»³:

Կոզեանի ուսումնասիրութիւնը կը նշէ նաեւ յունական նախօրինակին խմբագրութիւնը: Ան կը հաստատուէ, թէ յունարէն նախօրինակը

¹ Հ. Ս. Կոզեան Մակարայեցւոց Բ. գիրքին Հայերէն թարգմանութիւնը, Գ. Ա., 1921, 1922 եւ 1923. 1921, էջ 555:

² Գ. Ա., 1922, էջ 212:

³ Նոյն, էջ 213:

նակը պատկանած պիտի ըլլայ «անտիոքեան» կամ «դուկիանեան» կոչուած ընտանիքին: Մակարայեցւոց երկրորդ գիրքին մասին ըսուածը կարելի չէ՛ կիրարկել ամբողջ Աստուածաշունչին, որովհետեւ վստահութեամբ կարելի չէ գիտնալ, թէ անոնք ե՞րբ թարգմանուած են: Եղիշէի պատմութենէն գիտենք, թէ Մակարայեցւոց գիրքերը ծանօթ էին Վարդանանց: Կը գտնենք զանոնք նաեւ վրացական թարգմանութեամբ: Այսու հանդերձ, դժուար է թուական մը տալ անոնց թարգմանութեան կամ նկատել զանոնք Վաղարշապատի մէջ թարգմանուած:

Չորրորդ դարուն, յունարէն Աստուածաշունչի երեք խմբագրութիւններ ընդհանրացած էին քրիստոնեայ աշխարհին մէջ. «Մարդիկ կը կարդային Հին Կտակարանը Ղուկիանոսի խմբագրութեամբ, եթէ կ'ապրէին Հիւսիսային Սուրիա, Միջին Ասիա կամ Յունաստան, Հեզիկիոսի խմբագրութեամբ՝ եթէ պատկանէին Տելթային կամ Նեղոսի հովիտին, Ռոզինէսի վեցասիւն խմբագրութեամբ՝ եթէ բնակիչներն էին Երուսաղէմի կամ Կեսարիոյ»¹: Սամոսատը մօտ է Անտիոքի եւ ծննդավայրն է Ղուկիանոսի, որը Անտիոք հաստատուելէն առաջ, իր ուսումը ստացած եւ ապրած էր Եգիպտոս: Տարօրինակ պիտի ըլլար, եթէ Ս. Մեսրոպ, որ հայերէն գիրերու գիւտը եւ Աստուածաշունչի հայերէն առաջին թարգմանութիւնը կատարեց Անտիոքեան նոյն շրջանակին մէջ, գործածած ըլլար Ղուկիանեան խմբագրութենէն տարբեր յունարէն բնագիր մը:

Ն. Ակիւնեան կը մէջբերէ Յերոնիմոսէն, հաստատելու համար նոյն տեսակէտը. «Աղեքսանդրիան եւ Եգիպտոսը կը գոյնն Յեզիքիոսի

¹ Henry Barclay Swete, An Introduction to the Old Testament in Greek, Cambridge, 1914. Վերստապուած 1989-ին. Hendrickson Publishers, Peabody, Mass. "Men read their Old Testament in the recension of Lucian, if they lived in North Syria, Asia Minor or Greece; in that of Hesychius, if they belonged to the Delta or the valley of the Nile; in Origen's Hexaplastic edition, if they were residents at Jerusalem or Caesarea". էջ 85-86:

եթթանասանիցի խմբագրությունը: Կոստանդնուպոլիսէն միջեւ Անտիոք կը նախընտրեն Ղուկիանոս վկայի օրինակները: Այս գաւառներուն միջեւ կը կարդան պաղեստինցիներուն գրչագիրները, որոնք Որոզհնէսի կողմէն պատրաստուեցան եւ տարածուեցան Եւսեբիոսի ու Պամփիլիոսի միջոցաւ...»¹:

Ան եւս համոզուած է, թէ «առաջին թարգմանությունը Ղուկիանեան, ուստի եւ Անտիոքեան բնագիրէ եղած է»²:

Տարբեր ճամբով, հայ եւ յոյն բնագիրներու լեզուական բաղադատութեամբ, Կոզեան կը հասնի նոյն եզրակացութեան. «Ամենէն աւելի աչառու է Հայուն՝ Ղուկիանեան խմբագրութեան (19, 62, 64, 93) հետ ցուցուած աղերսը: Հասարակաց տեղիքներն գրեթէ այնչափ բազմաթիւ են որչափ Աղեքսանդրեան եւ վեցիջեան ընթերցուածներն ի միասին առեալ»: Կոզեան կը փաստէ նոյնիսկ, թէ հայերէն որոշ ընթերցուածներ, որոնք ասորականին կը համապատասխանեն, բղխած են յունական օրինակէ մը, որ սկզբնաղբիւրը եղած է նաեւ ասորականին: Երեւոյթը «գարմանալի չէ, կ'ըսէ Կոզեան, որովհետեւ Ասորին՝ 19, 64, 93 ձեռագիրներու պարունակած Ղուկիանեան բնագիրէն բխած է»³, հետեւաբար՝ «Հայուն եւ Ասորոյն գուգադիպությունը ապահովապէս միջնորդական է եւ ոչ ուղղակի...»⁴:

Աստուածաշունչի երկու գիրքերուն բնագրային քննութիւնը (Մնացորդաց գիրքերը՝ Խալաթեանցի եւ Մակարայեցոց Բ. գիրքը՝ Կոզեանի աշխատասիրութեամբ) կարելիութիւն չի թողուր պնդելու այսուհետեւ, թէ ասորական որեւէ բնագիր ծառայած ըլլայ Աստուա-

¹ ՅՈՒԸ., էջ 402:

² Նոյն, էջ 403:

³ E. Kautzsch, Die Apokryphen und Pseudo-epigraphen des Alten Testaments, I, Tübingen 1900, p. 33.

⁴ Գ. Ա., 1922, էջ 347:

ծաշունչի առաջին թարգմանութեան՝ Սամոսատի կամ Վաղարշապատի մէջ:

Առաջին թարգմանութեան առաջին հանգրուանի աւարտին, Մաշտոց կը վերադառնայ հայրենիք: Կորիւն նկարագրած է հայ նշանագիրներու ստեղծիչին եւ Ս. Գիրքի առաջին թարգմանիչին մուտքը Վաղարշապատ. «Եւ արդ, երբ յիշելին եկաւ, մօտեցաւ թագաւորական քաղաքին, իմաց տուին թագաւորին եւ սուրբ եպիսկոպոսին: Անոնք, առնելով նախարարագունդ աւագանիին ամբողջ բազմությունը, դուրս եկան քաղաքէն, Ռահ գետի ափին դիմաւորելու երանելին: Եւ իրարու տալէ ետք ցանկալի ողջոյնը՝ այնտեղէն վերադարձան քաղաք ցնծութեան ձայներով, հոգեւոր երգերով եւ բարձրաձայն օրհնություններով եւ օրեր անցուցին սոնական ուրախութեամբ»¹: Ըստ Մ. Աբեղեանի, Ռահ գետը Երասխն է, որուն Տարբերական կամուրջին մօտ դիմաւորուած է Մաշտոցի խումբը, ինչպէս Տիրան թագաւոր նոյն կամուրջէն անցնելով գացած էր դիմաւորելու Յուսիկ Կաթողիկոսը, ըստ Փաւստոս Բիւզանդի:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՈՒՆԸԻ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՄԲՈՂՋԱՑՈՒՄԸ

Կորիւն չի՛ յիշեր, թէ որքան տեւեցին տօնախմբութիւնները Մաշտոցի Վաղարշապատ վերադարձէն ետք: Մատենագիրը կը նկարագրէ Մաշտոցի քարոզչութիւնը «Մարաց խուժադուժ կողմերը»: Աբեղեան կը կարծէ, թէ «ի կողման Մարաց» բացատրութեամբ պէտք է հասկնալ «Արաքսից հարաւ գտնուող լեռնային Ղարադաղը, որը հին Հայաստանի Վասպուրական նահանգի մասն էր կազմում...»: Ուրեմն Մաշտոց կ'երթայ դէպի իր ծննդավայրը «ճիւղակական բարձր» ունեցող ազգատոհմ մը դարձնելու «աստուածատուր իմաստութեան ծանօթ»: Ան

¹ ԿՈՐ., էջ 104:

կը յաջողի զանոնք ընել «խորամուխ» աստուածաշնչական «օրէնքներուն եւ պատգամներուն»: Նշանակալից է Կորինի այս վկայութիւնը, որ կը նկարագրէ Մաշտոցի աւետարանչական արշաւը՝ որպէս թէ ան իր ձեռքերուն մէջ ունենար արդէն ամբողջապէս թարգմանուած Աստուածաշունչը¹:

Իր պատմութեան յաջորդ հատուածին մէջ է միայն, որ Կորին կը նկարագրէ Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի թարգմանական գործունէութիւնը, զոր գեղեցիկ կերպով կը կոչէ «աստուածային մշակութիւնն ընել»: Յիշեալ պարբերութիւնը կը սկսի «Եւ այնուհետեւ» բացատրութեամբ: Գործածելով յոգնակի բայ մը, առանց յիշելու Ս. Սահակի անունը, ան կ'ըսէ, թէ «սկսան աւետարանական արուեստը՝ թարգմանել, գրել եւ սորվեցնել»²: Կորին կ'աւելցնէ անմիջապէս. «մանաւանդ որ աչքի առաջ ունէին Տիրոջ տուած բարձր հրամանները, աւանդուած աստուածային բարձր պատգամները...»: Կորինի մօտ խօսք չկայ բնաւ Աստուածաշունչի թարգմանութեան այս հանգրուանին մասին, ուր Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ միասին աշխատած պէտք է ըլլան: Եթէ «աւետարանական» բառը ուզենք հասկնալ իբրեւ ակնարկութիւն Նոր Կտակարանին, այդ պարագային, պարզ կը թուի, թէ Հին Կտակարանին նախականոն քսաներկու գիրքերը թարգմանուեցան Սամոսատի հանգրուանին եւ Նոր Կտակարանը՝ Վաղարշապատի: Մանաւանդ, երբ նկատի առնենք, թէ Կորին կը շարունակէ իր պատմութիւնը եւ անգամ մը եւս կը ստեղծէ յայն տպաւորութիւնը, թէ Աստուածաշունչը թարգմանուած է արդէն եւ կը գտնուի «անոնց աչքին առջեւ»:

Պատմութեան նոյն գլուխին մէջ, Կորին կը նկարագրէ արդէն իսկ հայացած Աստուածաշունչին մուտքը Հայաստան. «Այն ժամանակ անպայման սքանչելի դարձաւ մեր երանելի ու ցանկալի Հայաստան աշ-

¹ Նոյն, էջ 104-105:

² Նոյն, էջ 105:

խարհը, ուր երկու հաւասարակիցներու ձեռքով յանկարծ, մէկ անգամէն եկան հասան հայաբարբառ, հայերենախօս դարձած օրէնստույց Մովսէսը՝ մարգարէական դասին հետ եւ առաջադէմ Պօղոսը՝ բոլոր առաքելական գունդով, Քրիստոսի աշխարհակեցոյց Աւետարանին հետ միասին»¹:

Անտարակոյս «երկու հաւասարակիցներու ձեռքով» բացատրութիւնը կ'ակնարկէ Ս. Սահակին եւ Ս. Մեսրոպին: «Մովսէսը, մարգարէական դասին հետ» խօսքերը բոլոր բանասէրներուն կողմէ հասկցուած չեն նոյն ձեւով: Ոմանք, ինչպէս Կոզեան, կը հասկնան զայն բառացի կերպով, իբրեւ ակնարկութիւն Հնգամատեանին եւ Մարգարէութիւններուն: Շատեր կը կարդան զայն իբրեւ ակնարկութիւն Հին Կտակարանին ամբողջութեան: «Պօղոս» բոլոր առաքելական գունդով, Քրիստոսի աշխարհակեցոյց Աւետարանին հետ միասին» բացատրութիւնը առ հասարակ կը հասկցուի իբրեւ ակնարկութիւն Նոր Կտակարանին, թէեւ կան ոմանք, որոնք կ'ուզեն բառացի կերպով կարդալ զայն իբրեւ ակնարկութիւն չորս Աւետարաններուն եւ միայն Պօղոսի թուղթերուն: Մեր կարծիքով, «Մովսէսը, Մարգարէական դասին հետ» բացատրութիւնը գրական դարձուածք մըն է, զոր պէտք է հասկնալ իբրեւ Հին Կտակարանը, որովհետեւ պատմութեան յաջորդ հատուածը գրական նոյն ոճով նկարագրութիւնը կը պարունակէ «հայաբարբառ եւ հայերենախօս» ամբողջ Աստուածաշունչին: «Ի՛նչ սրտալիր ուրախութիւն էր այնտեղ այնուհետեւ, եւ ի՛նչ հաճելի տեսարան աչքին համար: Որովհետեւ երկիր մը, որ անուրն իսկ լսած չէր այն կողմերուն, ուր կատարուեցան աստուածային բոլոր սքանչելի գործերը, շատ շուտով, իսկոյն իմացաւ բոլոր եղած բաները, ոչ միայն ժամանակով կատարուածները, այլեւ առաջագոյն յաիտենականութիւնը, եւ յետոյ եկածները, սկիզբը եւ վերջը եւ բոլոր աստուածային աւանդութիւնները»²: Կորինի երկի թարգմանիչ Աբեղեան եւս մէջբերուածին վերջին մասը կը հասկնայ իբրեւ Աստուածաշուն-

¹ Նոյն, էջ 106:

² Նոյն, էջ 106:

չին ամբողջութիւնը՝ արարչագործութենէն սկսեալ մինչեւ մարգարէական դարաշրջանին վերջը:

Եթէ հիմնուինք Կորիւնի պատմածին վրայ, պատկերացնելու համար Մեսրոպի եւ Սահակի գործունէութիւնը Վաղարշապատի մէջ, Մեսրոպի Հայաստան վերադարձէն անմիջապէս ետք, պիտի ստիպուինք ընդունիլ, թէ «երկու հաւասարակիցներուն» միասնաբար ըրածը «քերել եւ հասցնելն» է Կտակարանները: Եթէ անոնց թարգմանութիւնը եղած ըլլար Վաղարշապատի մէջ, բերել եւ հասցնելու խօսք պիտի չըլլար պատմիչին կողմէ: Կորիւնի մօտ ոչ իսկ ակնարկութիւն կը գտնուի Ս. Գիրքի թարգմանութեան, բացի վերեւ յիշուած «աւետարանական» բառէն, այլ կայ միայն նկարագրութիւնը Մաշտոցի քարոզչական գործունէութեան Վասպուրականի Մարաց աշխարհին մէջ, վերադարձը, թարգմանչական աշխատանքին շարունակութիւնը Սահակ Կաթողիկոսի կողքին եւ թարգմանիչներու նոր սերունդ մը հասցնելու կրթական գործունէութիւնը:

Բոլորովին տարբեր պատկէր մը կը գտնենք Ղազար Փարպեցիին մօտ: Ան կը նկարագրէ Սահակ Կաթողիկոսին թարգմանական գործը, առանց որեւէ ակնարկութիւն ընելու Մաշտոցին. «Եւ անվեհեր կերպով տքնելով գիշեր ու ցերեկ, ան թարգմանեց բոլոր կտակարանները, Սուրբ Հոգիին խօսածները ճշմարիտ մարգարէներուն եւ հաստատելով կնքեց Նոր Կտակարանի լուսատուր եւ կենսատու քարոզութիւնները երջանիկ առաքեալներով ու նոյն Հոգիով»¹: Ոչ մէկ խօսք նաեւ՝ բնագիրի մասին, զոր ան գործածած է թարգմանելու համար «բոլոր կտակարանները»: Կորիւնի թարգմանութեան իր յառաջաբանին մէջ, Մ. Աբեղեան եւս նկատած է այս պակասութիւնը. «Թէ ո՞ր լեզուից են թարգմանել Աստուածաշունչը, այդ մասին չի յիշում Կորիւնը»:

¹ ԹԱՐ., Էջ 39:

Խորենացիին վկայութիւնը ոյժ կուտայ Կորիւնի նկարագրութեան: Ան, ինչպէս ընդգծեցինք, Աստուածաշունչին նախականոն քսաներկու գիրքերուն եւ Նոր Կտակարանին թարգմանութիւնը կը վերագրէ Մաշտոցի եւ իր աշակերտներուն, Հռոփանոսի մօտ, Սամոսատ: Մաշտոցի վերադարձի մասին, ան կ'ըսէ. «Այս ժամանակներն եկաւ Մեսրոպը, բերելով մեր լեզուին նշանագիրները»: Յաջորդ նախադասութեամբ անմիջապէս կը սկսի նկարագրութիւնը Մաշտոցի կրթական գործին «Վասմշապուհի եւ Մեծն Սահակի հրամանով»¹:

Աստուածաշունչի առաջին թարգմանութեան մասին հինգերորդ դարու երեք վկայութիւններուն բաղդատութիւնը կը տանի մեզ մտածելու, թէ Մաշտոց կատարեց զայն Սամոսատի մէջ, յապճեպ կերպով, թէ Հայաստան վերադարձին յանձնեց զայն Մեծն Սահակին, իսկ ինք շարունակեց աւետարանական իր լայն առաքելութիւնը եւ կրթական աշխատանքը՝ նախ Հայաստան եւ յետոյ վրացիներուն եւ աղուաններուն մօտ: Անոնց եւս ան տարաւ իրեն «տրուած երկնային շնորհը», այսինքն գիր եւ Աստուածաշունչ:

Սահակ Կաթողիկոս քննութեան ենթարկեց իրեն բերուած թարգմանութիւնը եւ հաւանաբար ամբողջացուց զայն, որովհետեւ, եթէ կարգանք Խորենացին, Մաշտոցի թարգմանութիւնը կը պարունակէր երբայական կանոնին քսան եւ երկու գիրքերը միայն, մինչդեռ Հայոց Եկեղեցին՝ հետեւելով քրիստոնէական Եկեղեցիին, վաղուց իբրեւ կանոնական ընդունած էր եօթանասնից յունարէն թարգմանութեան գիրքերը: Ս. Սահակ Ս. Մեսրոպի թարգմանածներուն վրայ աւելցուցած պիտի ըլլայ հետեւեալ գիրքերը. ԻՄԱՍՏՈՒԹԻԻՆ ՍՈՂՈՄՈՆԻ, ՍԻՐԱՔ, ՅՈՒԴԻԹ, ՏՈՎԲԻԹ, ԲԱՐՈՒՔ եւ ՄԱԿԱԲԱՅԵՑԻՈՑ երեք գիրքերը: Այս մասին աւելի մանրամասն պիտի անդրադառնանք, երբ խօսինք հայ Աստուածաշունչի բովանդակութեան մասին:

¹ ԽՈՐ., 227:

Ս. Սահակի թարգմանական գործունեությունը շատ աւելի ընդարձակ է, քան Մաշտոցիները: Բացի Փարպեցիէն, որ մեծ գովերգուն է Կաթողիկոսին, Կորիւն եւս կը վկայէ այդ մասին: Ան կ'ըսէ. «Մեծ Իսահակն սկսաւ թարգմանել եւ գրել առաջուան իր սովորութեամբ»¹: Ուրիշ տեղ մը, ան կ'աւելցնէ. «Իսկ երանելի Սահակն առաջ յունարէն լեզուէն հայերէնի դարձուցած էր եկեղեցական գիրքերուն ամբողջութիւնը եւ շատ սուրբ հայրապետներու իմաստութիւնը»²:

Խորենացին Մաշտոցի քարոզչական առաքելութեան աւարտին կը գետեղէ նշանաւոր իր նախադասութիւնը, ուր կ'ըսէ, թէ Սահակի թարգմանութիւնները կատարուած են ոչ թէ «յունարէն լեզուէն», այլ ասորերէնէն. «Ինքը [Մեսրոպ] կը վերադառնայ Հայաստան եւ կը տեսնէ որ Մեծն Սահակ զբաղուած է թարգմանութեամբ ասորերէնէն, յունարէն չգտնուելուն պատճառով»³:

Զարմանալի եւ հակասական չեն թուիր երկու մատենագիրներուն ըսածները, եթէ մին ամբողջացուի միւսով եւ ընդունուի, թէ Խորենացին կը նկարագրէ Աստուածաշունչի թարգմանութեան յաջորդող հանգրուանը, երբ Մեծն Սահակ յունարէն եւ ասորերէն լեզուներէն կատարեց մեկնողական եւ հայրախօսական լայն գրականութեան մը թարգմանութիւնը, լաւագոյնս եւ խորագոյնս հասկնալու նպատակով արդէն իսկ հայացուած Աստուածաշունչը: Կորիւնի վկայութիւնը յստակ է այս մասին. «Անկէ ետք, կ'ըսէ Կորիւն, երկու երանելիներն ալ ուշադրութիւն դարձուցին որ իրենց ազգին դպրութիւնը անելի զարգացնեն եւ հեշտացնեն»⁴:

¹ ԿՈՐ., էջ 118:

² ՓԱՐ., էջ 119:

³ ԽՈՐ., էջ 228:

⁴ ԿՈՐ., էջ 118:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐՁԻՆ ՀԱՆԳՐՈՒԱՆԸ

1934-ին, Ամենայն Հայոց Հայրապետը՝ Տ. Տ. Խորէն Ա. Վեհափառ Կաթողիկոսը, Երուսաղէմ դրկեց երկու սրբատառ կոնդակներ, որով յորելինական կը յայտարարէր ամբողջ տարի մը, սկսեալ 1934-ի Սրբոց Թարգմանչաց տօնէն մինչեւ 1935-ի նոյն տօնակատարութիւնը: Ամենայն Հայոց սրբազնագոյն Կաթողիկոսը «ցանկութիւն եւ բաղձանք արտի» կը յայտնէր «արել զգիտակցութիւն ժողովրդեանն եւ ազգիս յիշատակաւ մեծի գործոյն»՝ ամենուրէք հանդիսաւորապէս ոգեկոչելով «տարեդարձ ոսկեղէն թարգմանութեան Սուրբ Գրոց ի հայ լեզու, մին ի կարեւորագոյն եւ սքանչելի գործոց յէջս պատմութեան ազգիս»:

Վեհափառ Հայրապետը, երկրորդ սրբատառ իր կոնդակով, Երուսաղէմի երջանկայիշատակ Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեանը կը կարգէր «Աերկայացուցիչ Մեր ի սփիռս Հայութեան Արտասահմանի»: Նոյն ատեն Նորին Սրբութիւնը կը հրահանգէր. «Այսպէս անհրաժեշտ է մասնակցութեամբ Աերկայացուցչաց Ծնորհազարդ Կաթողիկոսացն Տանն Կիլիկիոյ եւ Ամենապատիւ Պատրիարքին Կ. Պոլսոյ» հաստատուի Յանձնաժողով մը, կազմակերպելու տօնակատարութիւնը «ընդ նշանակաւ միութեան համայն ազգիս, լեզուի, մատենագրութեան եւ քաղաքակրթութեան ամենայն Հոգեւոր ստեղծագործութեանց»¹:

Արդարեւ, 1938-ին, տխուր իր վախճանի տարին, Խորէն Ա. Կաթողիկոսը կը հրապարակէր նոր կոնդակ մը. եւս յայտնելու համար իր գոհունակութիւնը, որ «յորդեանանդն արտիք» տօնուեցաւ «յորելեան հազար հինգ հարիւր ամեայ զթարգմանութեան Սուրբ Գրոց ի հայ լեզու»: Այս առթիւ, Նորին Սրբութիւնը կը յայտարարէր «Յիշատակ գիտի նշանագրաց Հայոց եւ Թարգմանութեան Սուրբ Գրոց, տօն ազգային եւ եկեղեցական», տօնելի Ս. Թարգմանչաց տօնին, ամէն տարի, «ստ ի

¹ Յուշ., էջ 538-542:

խելամուտ առնել զամենայն մարդ հայ, եթէ սոքօք կեամք, եւ շարժիմք եւ եմք»:

Այս առթիւ, Թորգոմ Պատրիարքը հրատարակեց կոթողական հատոր մը՝ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ, որ կը պարունակէ զանազան երկիրներու հայաբնակ վայրերու մէջ կատարուած հանդէսներու նկարագրութիւնը, խօսուած ճառերը, այս առթիւ հրատարակուած յօդուածներու ամփոփումները եւ ընտրուած յօդուածներու շարք մը:

Նոյն առիթով, Վենետիկի եւ Վիեննայի Մխիթարեան Հայրերը խնամուած եւ լուրջ ուսումնասիրութիւններ հրատարակեցին ԲԱԶՄԱՎԷՊ եւ ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ հայագիտական ամսագիրներուն մէջ:

Հայաստանի մեծանուն գիտնականներէն՝ Մանուկ Աբեղեան պատրաստեց Կորիւնի «Վարք Մաշտոցի» թարգմանութիւնը՝ լայն յառաջաբանով մը, որ լոյս տեսաւ մի քանի տարիներ ետք՝ 1941-ին, ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ամսագրին մէջ: 1935-ին, հռչակաւորն Հրաչեայ Աճառեան ստուար հատոր մը նուիրած էր Հայ գիրերու գիւտին եւ Աստուածաշունչին թարգմանութեան, որուն մէկ մասը արժանացաւ հրատարակութեան 1967-ին, իսկ ամբողջութիւնը «իմչ իմչ պատճառներով» սպասեց մինչեւ 1984, հրատարակուելու համար ՀԱՅՅՈՒՆ ԳՐԵՐԸ վերտառութեամբ եւ խմբագրութեամբ ակադեմիկոս Է. Բ. Աղայեանի:

1962-ին, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւններու Կաճառը հրատարակեց յօդուածներու հաւաքածոյ մը՝ ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՅ անունով, անոր ծննդեան 1600-ամեակին առիթով: Հաւաքուած յօդուածները կը կրեն Յակոբ Մանանդեանի, Յովսէփ Մարկվարտի, Նիկողայոս Ադոնցի եւ Մանուկ Աբեղեանի հեղինակաւոր ստորագրութիւնները:

1906-ին արդէն, Հայ գիրերու գիւտին եւ Աստուածաշունչի թարգմանութեան նկատմամբ հայ եւ օտար հայագէտներու հե-

տաքրքրութիւնը ոգեւորուած էր Հայ գիրերու գիւտին հազար հինգ հարիւրամեակին առիթով, որը ոգեկոչուեցաւ 1913-ին՝ ազգային մեծ խանդավառութեամբ:

Հայաստանի եւ արտասահմանի մէջ, նման հետաքրքրութիւն մը արտայայտուեցաւ նաեւ 1966-ին, Աստուածաշունչի առաջին տպագրութեան երեք հարիւրամեակին առիթով, որուն նուիրուեցան ԷՋՄԻԱՄԻՆ եւ ՍԻՈՆ ամսագիրներու ստուար թիւերը:

Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան մասին հրատարակուած գրականութիւնը այնքան ընդարձակ է, որ Յ. Անասեան յատուկ հատոր մը նուիրեց անոր մատենագիտութեան: Երբ այսօր աչքէ կ'անցնենք վերոյիշեալ հրատարակութիւնները, կը յիշենք ԺԳ դարու հեղինակ Գրիգորի որդւոյ Աբասայ գանգատը, թէ «գիտութիւն գրոց ծով է անեզր եւ անհաս եւ չիք զբովանդակի իմանալ ումեք ըստ արժանոյն, այլ զսակաւս ի բազմացն»¹:

Առանց գանգատելու, պիտի ըսենք նոյնպէս, թէ Հայ Աստուածաշունչին նուիրուած ուսումնասիրութիւնները կը ներկայացնեն կարծիքներու անծայրածիր ծով մը՝ Աստուածաշունչի հայագման հետ կապուած ամէն մանրամասնութիւն ճշգրիտ ձգտող: Ինչպէս փորձեցինք ընել Աստուածաշունչի առաջին թարգմանութեան մասին, պիտի փորձենք կարելի պարզութեամբ ներկայացնել Աստուածաշունչի երկրորդ խմբագրութեան հետ կապուած հարցերը եւ խտացնել այստեղ անոնց մասին արտայայտուած հեղինակաւոր կարծիքները:

Քառորդ դար գործածելէ ետք Ս. Գիրքի առաջին թարգմանութիւնը, կը թուի թէ անոր թարգմանիչները պակասութիւններ գտան այնտեղ: Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ աշակերտներ ղրկեցին նախ՝ Եղեսիա եւ յետոյ՝ «յուճակամ կողմերը»: Առաջին երկուքը՝ Յովսէփ եւ Եգ-

¹ Տաշեան, Ցուցակ, էջ 213:

նիկ եւ երկրորդ զոյգը՝ Ղեւոնդ եւ Կորիւն, զիրար գտան Կոստանդնուպոլիս: Բիւզանդիոնէն անոնք վերադարձան Աստուածաշունչի նոր օրինակներով. «Յետոյ, անոնք աստուածատուր գիրքերու հաստատում օրինակներով եւ շատ շնորհագիր հայրերու յետագայ աւանդութիւններով եւ Նիկիական ու Նիքեոսական կանոններով՝ եկան, երեւեցան Հայոց աշխարհին եւ հայրերուն առաջ դրին Սուրբ Եկեղեցիին կտակարանները. զորս իրենք բերած էին»¹:

Շատեր կը կարծեն, թէ մէկ ընտիր օրինակ Աստուածաշունչ բերուեցաւ Բիւզանդիոնէն, մինչդեռ մատենագիրին վկայութիւնը յստակ կերպով կը խօսի «հաստատում օրինակներ»-ու մասին: Անկէ բերուեցաւ նաեւ մեկնողական գրականութիւն: Սակայն, անորոշ են պատմական աղբիւրներուն տեղեկութիւնները Կոստանդնուպոլիս ղրկուած աշակերտներուն, անոնց թիւին, անոնց մեկնումի եւ վերադարձի թուականներուն մասին: Ամենէն կարեւորը՝ քիչ բան գիտենք անոնց բերած յունարէն օրինակներուն մասին:

Ստոյգ է, թէ աշակերտները թողուցին Կոստանդնուպոլիսը Եփեսոսի ժողովէն ետք, որ գումարուեցաւ 431-ին: Խորենացին աւելի մանրամասն կը նկարագրէ ժողովը, որուն մասնակիցներէն «Կիրեղ Աղեքսանդրացին, Պրոկոս Կոստանդնուպոլիսի եւ Ակակ Մելիտիանէի եպիսկոպոսները» նամակներ գրեցին Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի: «Այնուհետեւ», կ'ըսէ Խորենացին, այսինքն նամակները գրուելէն ետք, «եկան մեր թարգմանիչները, որոնց անունները առաջուց յիշած ենք, եւ գտան մեծն Սահակը եւ Մեսրոպը Տարոնի Աշտիշատի մէջ, յանձնեցին թուրքերը եւ Նիքեոսի ժողովի կանոնները, սահմանուած վեց կանոն, այլ եւ Սուրբ Գիրքի ստոյգ օրինակները» (դարձեալ յոգնակի)²:

¹ ԿՈՐ., էջ 119:

² ԽՈՐ., էջ 238:

Եթէ Կոստանդնուպոլիս հաւաքուած բոլոր աշակերտները միասին վերադարձան եւ բերին իրենց հետ նաեւ Պրոկղ Պատրիարքին նամակը, ինչպէս կ'ըսէ Խորենացին, պէտք է ընդունիլ Նորայր Բիւզանդացիին եւ այլ բանասէրներու հետ, թէ անոնց վերադարձի թուականը 435-էն կանուխ չի՛ կրնար ըլլալ, քանի որ Պրոկղ յաջորդած է Մաքսիմիանոսին Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին վրայ՝ 434-5 թուականին:

Վերոյիշեալ թուղթերը ուղարկուած են Հայոց, «որովհետեւ լսած էին թէ չարափառ աշակերտներէն ոմանք եկած են Հայոց աշխարհը. իրենց հետ բերելով Թէոդոր Մապսուեստացիի գրքերը, որ եղած էր Նեստորի ուսուցիչը եւ Թէոդորի աշակերտը»¹: Աճառեանի կարծիքով, պէտք է բաժնել իրարմէ թուղթերուն ուղարկումին թուականը, որ 435-էն առաջ չի՛ կրնար ըլլալ եւ «Սուրբ Գիրքի ստոյգ օրինակները» բերող խումբին՝ Պոլսէն մեկնումին թուականը, զոր կը դնէ 431-ին: Ուրեմն, եթէ ընդունուի այս տեսակէտը, պէտք է հետեւցնել, թէ թարգմանիչներու երկու խումբեր վերադարձան Պոլսէն Հայաստան, մին՝ Եփեսոսի ժողովէն անմիջապէս ետք եւ միւսը՝ Պրոկղ Պատրիարքին գահակալութենէն ետք: Տարօրինակ չէ՛ այս մեկնութիւնը, եթէ նկատի ունենանք, թէ աշակերտները երկու առանձին խումբերով գացած էին Պոլիս:

Կորիւն կը յիշէ միայն երկու զոյգ աշակերտներ, որոնք ուղարկուեցան Բիւզանդիոն. «Յովսէփը, զոր վերեւ յիշեցինք եւ երկրորդը՝ Եզնիկ անունով, Այրարատեան գաւառէն, Կողբ գիւղէն»: Ասոնք գացին նախ «Եդեսիա քաղաքը, որպէսզի անոնց սուրբ հայրերուն աւանդութիւնները ասորերէն լեզուէն հայերէնի դարձնեն ու գրեն»: Երբ լսեցին, թէ ուրիշ խումբ մը ղրկուած է Բիւզանդիոն, Յովսէփ եւ Եզնիկ միացան անոնց: Երկրորդ խումբը կազմուած էր «մի քանի եղբայրներէ, որոնց

¹ Եղն., էջ 238:

առաջինին անունը Ղետնդիոս էր եւ երկրորդը եւ Կորիւն ...»¹: Հեղինակը չի յիշեր միւս եղբայրներուն անունները: Իսկ Խորենացին կը յիշէ երրորդ գոյգ մը. «Յովհանն ու Արծաւը, զորս Սահակն ու Մեսրոպը դեռ աւելի կանուխ ուղարկած էին»: Պատմահայրը կ'աւելցնէ. «Ասանց բոլորին մեծ ընդունելութիւն ցոյց տուաւ բիզանդացիներուն Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսը»: Վերջին այս մանրամասնութիւնը թուականի շփոթ մը կը ստեղծէ, որովհետեւ Մաքսիմիանոս յաջորդած է Նեստորին Եփեսոսի ժողովէն անմիջապէս ետք, ինչ որ ըսել կուտայ բազմաթիւ բանասէրներու, թէ Բիզանդիոն գացողները ճամբայ ելած են Եփեսոսի ժողովէն ետք՝ 431-ին:

Աճառեան յիսուն էջեր յատկացուցած է Սահակի եւ Մեսրոպի ժամանակագրութեան²: Քննութեան ենթարկելէ ետք օտար եւ հայ աղբիւրներու բոլոր տուեալները, ինչպէս նաեւ անոնց մասին կատարուած ուսումնասիրութիւնները հայ եւ օտար բանասէրներուն կողմէ, ան կ'եզրակացնէ, թէ չորս թարգմանիչները Բիզանդիոն հասան 429-ին, երբ գահընկեց եղաւ Սահակ Կաթողիկոսը եւ Բրքիչո ասորին բռնազրաւեց անոր գահը: Ան յամառօրէն կը պնդէ, թէ անոնց վերադարձը եւ ոչ թէ մեկնումը եղած պիտի ըլլայ 431-ին, երբ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռ բարձրացաւ Մաքսիմիանոս Պատրիարքը: 432-5 տարիներուն իր լրումին հասած պիտի ըլլայ Աստուածաշունչին վերջնական խմբագրութիւնը, երբ դարձեալ հակաթոռ Շմուէլ ասորին բռնազրաւած էր կաթողիկոսութիւնը: Հաւանաբար ասով բացատրուի Սահակ եւ Մեսրոպի Աշտիշատ գտնուիլը, երբ թարգմանիչները վերադարձան Հայաստան: Ֆնտզլեան եւս կը բաժնէ Աճառեանին տեսակէտը:

Թուականի մասին հակառակ տեսակէտը խտացուցած է Հ. Ե. Փչիկեան. «Վեցն ալ սիրալիք ընդունելութիւն կը գտնեն Բիզանդիոյ Մաք-

¹ Կոր., էջ 118:

² Չայոց գրեղը, էջ 343-392:

սիմոս Պատրիարքէն, որ այդ իշխանութեան հասած է 431-ին: Հետեւաբար յիշեալ Թարգմանիչները այդ թուականին կամ 432-ին սկիզբն հասած կ'ըլլան Բիզանդիոն եւ ոչ առաջ: Իսկ անոնց վերադարձը կապուած է Պրոկղի անմակին հետ, որ մեր ազգային պատմութեան ամենէն ցաւալի շրջանը կը յիշեցնէ: 428-էն ի վեր Ս. Սահակ գահընկէց էր եւ աքսորական, այն օրէն երբ կը տապալէր Արշակունեաց վերջինը՝ հայ նախարարներու անհեռատեսութեամբ, որ տիրադատ մատնութիւն մըն էր: Այդ շրջանին էր, 431-ին, որ տեղի ունեցաւ Եփեսոսի ժողովը, որուն չկրցաւ մասնակցիլ Ս. Սահակ: Անոր համար էր ուրեմն որ յետոյ Պրոկղ հայրապետ Թարգմանչաց ձեռքով Ս. Սահակի կը դրկէր նոյն ժողովին կանոնները եւ Նեստորականներէն զգուշացուցիչ անմակ մը...: Արդ պատմականօրէն ստոյգ ըլլալով որ Մաքսիմոս մեռաւ 434-ի Ապրիլի 12-ին, եւ անոր յաջորդեց Պրոկղ, պէտք է հետեցնել, որ Թարգմանչաց վերադարձը կ'իյնայ 434-ի վերջերը կամ եթէ քիչ մ'ալ ուշ՝ 435-ին սկիզբը, եւ ոչ աւելի ...: Ըստ այսմ՝ 434-ին վերջերը կամ 435-ին սկիզբներն էր, որ Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ «դարձեալ թարգմանեցին գմիանգամ թարգմանեալն փութանակի՝ հանդերձ նոքօք աշակերտօք»¹:

Ն. Ակինեան կ'առաջարկէ աւելի ուշ թուական մը. «436-438 Սեպտեմբեր 7-ի շրջանին, երբ Ս. Սահակ իբր 100-ամեայ էր եւ Եզնիկ արդէն այր կատարեալ»²:

Տակաւին, Թորգոմ Պատրիարք երկրորդ թարգմանութիւնը կատարուած կը նկատէ 432-436 ի միջոցին՝ «Ս. Սահակի վախճանը հանդիպած ըլլալով 436-ի Սեպտեմբերի 7-ին»³: Օրմանեան եւս Ս. Սահակի մահուան թուականը կը հաշուէ նոյն տարին՝ 436, սակայն Օգոստոսի 4-ին:

¹ Բազ., 1934, էջ 403:

² Յուշ., էջ 401:

³ Յուշ., էջ 254:

Եթէ ընդունինք Աճառեանին առաջարկը եւ անգիտանանք Մաքսիմիանոսին յիշատակութիւնը Խորենացիին կողմէ, Հաւանական կ'երեւի Աճառեանին թելադրած հետեւեալ ժամանակագրութիւնը.

- «428 Սահակ պաշտօնանկ: Սուրմակ հակաթոռ:
 «429 Եզնիկ, Յովսէփ, Ղետնդ եւ Կորիւն կը մեկնին Պոլիս:
 «431 Եփեսոսի ժողով: Նեստոր կը հեռացոյի եւ Մաքսիմիանոս՝ Պատրիարք: Թարգմանիչներուն վերադարձը Հայաստան:
 «432 Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանութիւնը: Հակաթոռ կը նստի Օմուէլ ասորի:
 «434 Վախճան Մաքսիմիանոսին: Պրոկղ՝ Պատրիարք:
 «435 Թղթակցութիւն Սահակի, Մեսրոպի, Պրոկղի, Ակակի:
 «436 Մահ Օմուէլի:
 «438 Ս. Սահակի վախճանումը:
 «439 Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի վախճանումը»:

Կորիւն երկրորդ թարգմանութեան հեղինակ կը նկատէ Ս. Սահակը. «Անկէ ետք դարձեալ անհկա Եզնիկի հետ միասին սկսաւ [եւ] առաջուան յանկարծագիտ շտապովի թարգմանութիւնները հաստատեց բերուած ստոյգ օրինակներով»¹: Խորենացին կը զատորոշուի դարձեալ Կորիւնէն եւ Սահակի անունին կը միացնէ Մեսրոպի անունը. «Մեծն Սահակ եւ Մեսրոպ ընդունելով [Ս. Գրքի օրինակները], նորէն թարգմանեցին անգամ մը շտապով թարգմանուածը, անոնց հետ միասին նորէն յօրինելով եւ նորոգելով»²: Իսկ «անոնց հետ միասին» խօսքը կը վերաբերի Ս. Գրքի ստոյգ օրինակները բերող թարգմանիչներուն, որոնց անունները յիշուած են նախորդ հատուածին մէջ:

¹ ԿՈՐ., էջ 119:

² ԽՈՐ., էջ 238:

Կորիւն եւ Խորենացի կը տարբերին երկու կէտերու մէջ. մին՝ կատարուած գործը կը բնութագրէ իբրեւ «հաստատում» շտապովի թարգմանութիւններուն՝ կատարուած Սահակի եւ Եզնիկի ձեռքով, մինչդեռ Խորենացին կը խօսի նոր թարգմանութեան մը մասին՝ կատարուած խմբային աշխատութեամբ:

Օրմանեան «վերաքննութիւն» կը կոչէ ստոյգ օրինակներուն համաձայն կատարուած աշխատանքը: Թորգոմ Պատրիարք «վերաքննութիւն կամ վերաձեռնութիւն» այսինքն արքագրութիւն» կ'որակէ զայն: Զօհրապեանէն եւ Զարբհանալեանէն սկսեալ՝ տարածուած կարծիքը կը խօսի թարգմանութեան մասին: Ն. Ակիւնեան եւս կը խօսի թարգմանութեան մասին, զոր «կատարած են զանազան անձինք՝ Սահակ եւ Մաշտոց եւ անոնց «գործակիցք». իւրաքանչիւրին անունը չենք կրնար մատնանշել. բայց զգալի է անոնց ոճի եւ թարգմանութեան արուեստին զանազանութիւնը»¹:

Ն. Ակիւնեան կը մէջբերէ Գաթրըճեանի անտիպ մէկ գործէն, ուր փորձ մը կը կատարուի նոյնիսկ խումբերու բաժնելու սասուածաչունչ վիրքերը եւ իւրաքանչիւր խումբին թարգմանութիւնը վերագրելու տարբեր թարգմանիչի մը՝ հիմնուելով ոճական առանձնայատկութիւններուն վրայ: Նման փորձեր հետաքրքրական են, սակայն հեռու՝ փաստացի եզրակացութիւններ հիմնաւորելէ: Նոյն ինքն Ակիւնեան, մէջբերուած իր յօդուածը կը փակէ գիտնականի մը վայել հետեւեալ լուրջ դիտողութեամբ. «Աստուածաշունչ Մատեանը կը կարօտի քննական հրատարակութեան, համեմատութեամբ ծանօթ ձեռագիրներու: Բնագիրի վերակազմամբ ինքնին պիտի լուծուին շատ մը խնդիրներ, որոնք այնքան բանավէճերու առիթ տուած են»²:

¹ Գ. Ա., 1935, էջ 558:

² Գ. Ա., 1935, էջ 563:

Ս. ԳԻՐՔԻ ՍՏՈՅԳ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐԸ

«Բնագիր վերակազմել» բացատրությունները պետք է հասկանալ ձեռագիրներու բաղդատությունները վերագտնել հինգերորդ դարուն կատարուած Աստուածաշունչի հայ թարգմանությունների հարազատ օրինակը: Աստուածաշունչի նման քննական հրատարակությունները չունինք տակաւին: Մինչ այդ, Ձօհրապեանի հրատարակած հայերէն բնագիրը կը նկատուի հայ Աստուածաշունչին ընկալեալ բնագիրը (*textus receptus*): Ինչպէս յիշեցինք, Ձօհրապեանին հրատարակածը՝ 1319-ին կատարուած ընդօրինակություններն մըն է: Դժուար է գայն հարազատ բնագիրը նկատել հինգերորդ դարու թարգմանություններն: Հետեւաբար, պիտի սպասենք Աստուածաշունչի քննական հրատարակության, հիմնուած հայ ձեռագիրներուն բաղդատությունների վրայ, որպէսզի կարենանք անոր ընդմէջէն տեսնել յունական նախագաղափարը, զոր պատմագիրները կոչած են ստոյգ օրինակ:

Առաջին տպագրություններն յառաջաբանին մէջ, Ձօհրապեան կը նկարագրէ «հելլենական հաւատարմագոյն բնագիրը»: Իրմէ ետք, Ջարբհանալեան եւ Փչիկեան, Աճառեան եւ Անասեան եւ տակաւին հոյլ մը բանասէրներ կրկնած են նոյնը, թէ եզնիկի եւ իր ընկերներուն բերածը հելլենական մէկ օրինակ Աստուածաշունչ է, մին կայսերական այն օրինակներէն, զորս Եւսեբիոս Կեսարացին պատրաստել տուաւ եւ զրկեց Կոստանդիանոս կայսեր: Իրապէս, նոյն ինքն Եւսեբիոս կը պատմէ, թէ ինք պատրաստեց «զընտիր պատճէն եօթանասնից ըստ վեցիցեանն գաղափարի ընկալեալ յարկեղացն գրոց Պամփիլեայ վկային», որմէ յիսուն օրինակներ զրկուեցան կայսեր¹:

Որքան գեղեցիկ եւ սրտառուչ ըլլայ նման պատկերացում մը, սակայն ան դժուար կը դիմանայ քննադատություններն: Նախ եւ առաջ,

¹ ԶՅՐ., էջ 6:

մեր մատենագիրներուն մօտ, ոչ մէկ ակնարկութիւն կը գտնենք որոգիներն բնագիրի մը: Կորիւն, Խորենացի եւ Փարպեցի ծանօթ էին եօթանասնից թարգմանությունների մասին գրուած հնագոյն վկայություններուն, Որոգիների վեցիցեանի գոյություններն եւ Եւսեբիոս Կեսարացիի պատմություններն: Անոնք մեծ հպարտություններ յիշած պիտի ըլլային, թէ Բիւզանդիոնէն բերուածը պաղեստինեան խմբագրությունների օրինակ մըն էր: Ոչ մէկ փաստի վրայ հիմնուած է կապը Բիւզանդիոնէն բերուած «հելլենական օրինակներուն» եւ Եւսեբիոսի պատմությունների մէջ յիշուած «եօթանասնից ըստ վեցիցեանն գաղափարի» օրինակներու միջեւ: Հետեւաբար, որեւէ հիմ չունինք ի յառաջագուէն վստահաբար ըսելու, թէ Բիւզանդիոնէն բերուած «օրինակները» եօթանասնից թարգմանությունների որոգիներն վերամշակումին հարազատ ընդօրինակություններն մըն էին: Չենք կրնար Հ. Յ. Թորոսեանին հետ ըսել. «Անտարակոյս տեղեակ ըլլալով Սահակ եւ Մեսրոպ այդ գանձին, փափաքեցան իրենք ալ անկէ օրինակ մը, ունենալ, որով յարգ եւ վաւերականութիւն մը պիտի տային իրենց գործին»¹:

Օտար գիտնականները, որոնք ծանօթացած են Ս. Գրոց հայերէն թարգմանությունների՝ Ոսկանի կամ Ձօհրապեանի հրատարակած բնագիրներուն միջոցաւ, գանազան տարբեր կարծիքներ յայտնած են անոր նախագաղափար օրինակներու մասին: Լա Գրոց կը գրէ. «Հայերէն եւ վաւերէն թարգմանութիւնը ճշդիւ կը հետեւին Աղեքսանդրեան ձեռագիրին»: Այս կարծիքին համամիտ է Կառլէն. «Նկատելի է, որ հայերէնը աւելի Աղեքսանդրեան ձեռագիրին կը համաձայնի քան ուրիշ ձեռագիրներուն»: Բերտհոլտի համաձայն, հայ թարգմանությունների ընթացած ընթացումները իրենց լուծումը կը գտնեն Դուկիանոսի եւ Յեզիբիոսի ձեռագրական խումբին մէջ²:

¹ Յուլ., 364:

² Յուլ., 401:

Վերեւ յայտնուած կարծիքները ընդհանուր տպաւորութիւններ են: Նոր ձեռնարկուեցաւ հայերէն բնագիրի քննական հրատարակութեան: Յունականին հրատարակութիւնը ամբողջացած է՝ տակաւին: Աստուածաշունչի գիտական ուսումնասիրութեան այս հանգրուանին, ներելի է՝ վճռական հաստատումներ ընել, ինչպէս դուրս. կարլ Շտայէրնագլի, որ կը գրէր. «Մեզի հասած հայերէն թարգմանութիւնը ստրկօրէն կը հետեւի վեցիշեանին»¹:

ՅՈՒՆԱՐԷՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՈՒՆՉԸ

ա. Եօթանասնից թարգմանութիւնը

Աստուածաշունչին երրայական բնագիրը առաջին անգամ թարգմանուեցաւ յունարէն լեզուի Աղեքսանդրիոյ մէջ, Քրիստոսէ երեք դարեր առաջ: Թարգմանութեան պատմութիւնը հասած է մեզի բազմաթիւ աղբիւրներէ, որոնց հնագոյններն են Արիստոբոլոս եւ Արիստէաս: Երկուքն ալ ժամանակակից են դէպքին: Առաջինը աւելի ամփոփ եւ երկրորդը աւելի մանրամասն կերպով կը հաւատացնեն, թէ թարգմանութիւնը կատարուած է Պտղոմէոս Փիլիատելպոս (եղբայրասէր) փարաւոնին ժամանակ: Երկրորդը կը յիշէ, թէ նոյն փարաւոնը՝ հիմնադիրը Աղեքսանդրիոյ մեծ մատենադարանին, անսայով Դեմետրիոս Փալերոսի թելադրութեան, ուզեց իր մատենադարանին մէջ ունենալ հրեաներուն սրբազան գրականութիւնը: Ան պատգամաւորութիւն մը զրկեց Երուսաղէմի Եղիազար քահանայապետին մօտ, խնդրելով որ Աղեքսանդրիա զրկէ Օրէնքի գիրքէն օրինակ մը եւ եօթանասուն երկու թարգմանիչներ, վեց՝ իւրաքանչիւր հրէական ցեղախումբէն: Անոնք եկան եւ ներկայացան թագաւորին, որմէ ստացան բազում նուէրներ: Դեմետրիոս առաջնորդեց զանոնք Պատմոս կղզին,

ուր թարգմանեցին երրայական սուրբ գիրքերը եօթանասուն երկու օրերու ընթացքին:

Այլ մանրամասնութիւններ եւս աւելցուած են եօթանասնից թարգմանութեան պատմութեան, բարձրացնելու նպատակով անոր հեղինակութիւնը եւ աւելցնելու համար անոր արժանահաւատութիւնը: Կը պատմուի, թէ իւրաքանչիւր թարգմանիչ կամ երկու թարգմանիչներ բանտարկուեցան առանձին խուցերու մէջ, ուր իւրաքանչիւրը թարգմանեց Օրէնքը ամբողջութեամբ: Երբ դուրս եկան եւ բազդատեցին իրենց կատարած թարգմանութիւնները, թարգմանիչները գտան, թէ անոնք յար եւ նման էին իրարու:

Եօթանասնից Աստուածաշունչը մեծ յարգանք վայելեց յունախօս հրեաներուն մօտ եւ տարածուեցաւ հելլենախօս երկիրներուն մէջ: Թարգմանութենէն երեք դարեր ետք, Առաքեալները եւ Աւետարանիչները գործածեցին զայն, երբ մէջբերումներ ըրին Հին Կտակարանէն: Առաջին դարերու եկեղեցական հայրերը անոր մէջ գտան բոլոր այն մարգարէութիւնները, որոնք նախատեսած էին Քրիստոսի մարդեղութիւնը եւ երկրաւոր կեանքը: Հետեւելով Յիսուսի վերջին խրատներուն՝ հրաժեշտ առնելէ առաջ իր աշակերտներէն, անոնք «քննած էին զգիրս», աւետելու համար աշխարհին, թէ կատարուեցաւ ինչ որ գրուած էր:

Առաջին դարերուն, Եօթանասնից յունարէն բնագիրը որդեգրուեցաւ իբրեւ Եկեղեցիին պաշտօնական «գիրք աստուածաշունչի եւ օգտակարք ի վարդապետութիւն եւ ի հանդիմանութիւն...», ինչպէս գրած էր Պոլոս Առաքեալը:

Քրիստոնեայ աշխարհին ընծայած պատիւը Եօթանասնից բնագիրին եւ մանաւանդ անոր որոշ ընթերցուածներուն մեկնաբանութիւնը ի նպաստ քրիստոնէական վարդապետութեան՝ վէճեր յառա-

¹ Dr. Karl Steuermagel, Lehrbuch der Einleitung in das Alte Testament, Tübingen 1912, p. 58: Մտքերուած ՅՈՒՇ. էջ 401:

Ղացուցին քրիստոնեայ աստուածաբաններուն եւ Օրէնքին հրեայ վարդապետներուն միջեւ: Վերջինները ամբաստանեցին Եօթանասնիցը, իբրեւ անհարազատ թարգմանութիւնը եբրայական բնագիրին եւ հետզհետէ հեռացան անկէ: Սիրաքի գիրքին յառաջաբանին հեղինակին մօտ կը գտնենք նոյնիսկ ամբաստանութիւն թարգմանութեան ընդհանուր սկզբունքին դէմ, որովհետեւ հրեայ շրջանակները միշտ հաւատարիմ մնացած էին այն աւանդութեան, որ կը հաւատար, թէ Օրէնքը տրուած է Մովսէսի իրե՛նց լեզուով եւ ամէն թարգմանութիւն կ'աղաւաղէ աստուածապարգեւ լեզուն. «նոյն բաները արտայայտուած երբայերէնով չեն պահեր նոյն ոյժը, երբ ուրիշ լեզուով թարգմանուին: Ոչ միայն այդ, այլ Օրէնքը, Մարգարէութիւնները եւ մնացեալ Գիրքերը քիչ չափով չեն տարբերիր, երբ իրենց սկզբնական լեզուով արտասանուին»¹:

բ. Այլ թարգմանութիւններ

Փոխարինելու համար Եօթանասնիցը, նոր թարգմանութիւններ երեւցան եւ տարածուեցան հրէական շրջանակներուն մէջ: 126-ին, Ագուլիլաս անուն հրէութեան դարձած պոնտոսցի մը եբրայական բնագիրը թարգմանեց յունարէն լեզուի բառ առ բառ եւ կէտ առ կէտ, բնագիրին հաւատարմութեան զոհելով յունարէնին քերականութիւնը եւ գեղեցկութիւնը:

Նոյն երկրորդ դարուն, եպենացի մը՝ Սիւմախօս անունով, սրբագրեց Ագուլիլասի բարբարոս յունարէնը եւ ամբողջական թարգմանութիւն մը կատարեց մաքուր եւ խնամուած յունարէնով:

Թերեւս, Սիւմախօսէն աւելի կանուխ կատարուած է երրորդ թարգմանութիւն մը, որ կը մօտենայ Եօթանասնիցին, առանց շատ

¹ Թարգմանուած The Septuagint Version of the Old Testament and Apocrypha, London, P. մաս, էջ 74: Զօրապայեանիմ հրատարակած. Սիրաքը չունի սկիզբի ներածական մասը:

հեռանալու եբրայականէն եւ միեւնոյն ատեն, առանց ստրկօրէն հետեւելու վերջինին, ինչպէս ըրած էր Ագուլիլաս: Երրորդ թարգմանութեան հեղինակն է Թէոդոտիոն:

Քրիստոնեաները ծանօթ էին երեք թարգմանութիւններուն, թէեւ իրենց նախընտրութիւնը կեդրոնացած մնաց Եօթանասնիցին վրայ: Սակայն նախընտրութիւնը չէր հասներ, երեւի, միւս թարգմանութիւններուն բացարձակ մերժումին: Նոյնիսկ, երբ պէտք զգացին Դանիէլի գիրքին Եօթանասնից բնագիրը սրբագրելու, անոնք նոր թարգմանութիւն մը ընելու փոխարէն, որդեգրեցին Թէոդոտիոնի թարգմանութիւնը:

գ. Որոգիներէն խմբագրութիւնը

Երկրորդ դարու առաջին կէսին, Եօթանասնիցին բնագիրը կը կարօտէր վերաքննութեան, հոն սպրդած սխալներուն եւ կարգ մը այլափոխութիւններուն հետեւանքով: Եօթանասնիցի բնագիրին վերականգնումի վիթխարի աշխատանքը կատարեց Որոգինէս: Աստուածաշնչական սկզբնական բնագիրի մը վերականգնումին առաջին քննական ձեռնարկն էր այս: Գիտնական լեզուագէտը ձեռնարկեց եբրայական եւ յունական բնագիրներու բաղդատութեան: Ամբողջական ընելու համար բաղդատական իր աշխատանքը, ան վեց սիւներու մէջ դէմ դիմաց դասաւորեց նախ՝ եբրայական բնագիրը, երկրորդին մէջ՝ նոյն եբրայականը յունարէն տառերով գրուած, երրորդին՝ Ագուլիլասի թարգմանութիւնը, չորրորդին՝ Սիւմախօսինը, հինգերորդին՝ Եօթանասնիցը եւ վեցերորդին՝ Թէոդոտիոնի թարգմանութիւնը: Որոգինէսի այս Աստուածաշունչը հինէն ի վեր կոչուած է HEXAPLA, հայերէնով՝ «վեցսիւն» կամ «վեցիջեան»:

Որոգինէսի հիմնական նպատակն էր վերականգնել Եօթանասնիցը՝ ստեղծելով խմբագրութիւն մը, ուր զատորոշուէին եբրայական բնագիրին վրայ կատարուած յաւելումները աստղանիշով մը, իսկ եր-

րայականն գեղջումները՝ բրգաձեւ նշանով մը: Երբ պակասութիւններ գտաւ Եօթանասնիցին մէջ, ան ամբողջացուց զանոնք՝ օգտագործելով յունարէն միւս թարգմանութիւնները, յատկապէս Թէոդոտիոնը:

Որոգիներէս, կատարեալ ընելու համար բնագիրներու բաղդատութեան իր աշխատանքը, օգտագործեց նաեւ յունարէն երեք այլ թարգմանութիւններ՝ կոչուած «Հինգերորդ», «Վեցերորդ» եւ «Եօթներորդ» (Quinta, Sexta, Septima): Ասոնց թարգմանիչները անծանօթ են: Ասոնք, սակայն, Աստուածաշունչի լման թարգմանութիւններ չէին եւ օգտագործուեցան միայն որոշ գիրքերու պարագային: Որոգիներէսի այսպէս վերականգնած յունարէն Աստուածաշունչը կոչուեցաւ իր անունով եւ վայելեց բացառիկ վարկ: Որոգիներէսի վեցիջեանին Եօթանասնիցին խմբագրութիւնը ընդօրինակուեցաւ իր աշակերտին Պամփիլիոսի եւ Եւսեբիոս Կեսարացիին ձեռքով եւ պահուեցաւ Պաղեստինի Կեսարիոյ գրադարանին մէջ: Այդ բնագիրն է, որ ընդօրինակուեցաւ յիսուս օրինակներով եւ երկու սայլերու վրայ բեռցուած՝ տարուեցաւ Կոստանդիանոս կայսեր, ինչպէս կը պատմէ նոյն ինքն Եւսեբիոս Կեսարացին: Որոգիներէսի Վեցիջեան խմբագրութիւնը կոչուած է նաեւ «Կեսարեան բնագիր»՝ մեր ձեռագիրներուն մէջ անուանուած «Կեսարացուց օրինակ»:

դ. Ղուկիանեան խմբագրութիւնը

Վերել յիշուած Աստուածաշունչին յունարէն թարգմանութիւններէն եւ ոչ մին հասած են մեզի ամբողջական բնագիրով: Իրենց լման եւ հարազատ բնագիրով պահուած չեն նոյնպէս Եօթանասնիցին երկու այլ խմբագրութիւններ, որոնք գործածուեցան մէջ էին Միջին Արեւելքի եկեղեցիներուն մէջ: Առաջինը՝ Անտիոքի Ղուկիանոս նահատակին խմբագրութիւնը, որ սրբագրած էր Եօթանասնիցը ըստ եբրայական բնագիրին, միւսը՝ Աղեքսանդրիոյ Յեզիքիոսի խմբագրութիւնը:

Մեզի համար յատուկ հետաքրքրութիւն մը կը ներկայացնէ Ղուկիանեան խմբագրութիւնը, որը ամենէն տարածուած յունարէն բնագիրն էր չորրորդ եւ հինգերորդ դարերուն հիւսիսային Սուրիոյ եւ Կապադովկիոյ մէջ: Եթէ Ս. Մեսրոպ եւ իր աշակերտները Աստուածաշունչի ամբողջական կամ մասնակի թարգմանութիւն մը կատարած են Սամոսատի մէջ, Հոռոփանոսի կամ նոյնիսկ Թեոդորի օգնութեամբ, անոնք գործածած պիտի ըլլան Ղուկիանեան բնագիր մը, ինչպէս յիշեցինք վերեւ: Ղուկիանեան խմբագրութեամբ յունարէն Աստուածաշունչի ոչ մէկ օրինակ ունինք, որպէսզի Կոզեանի բաղդատական մեթոտը կարելի ըլլայ կիրարկել հայ Աստուածաշունչին բոլոր գիրքերուն: Ղուկիանեան ընթերցուածներ կը գտնուին Անտիոքի Հայրերու մեկնողական գրականութեան մէջ: Աստուածաշունչի բնագրային ուսումնասիրութեամբ պարապող գիտնականները փորձած են վերականգնել Ղուկիանեան խմբագրութիւնը, հիմնուելով նման ընթերցուածներու եւ յատկապէս Յովհան Ոսկեբերանի մեկնողական գրականութեան մէջըբերած սուրբ գրական ընթերցուածներուն վրայ: Վերջին յիսնամեակին, յունարէն Աստուածաշունչի քննական ուսումնասիրութեամբ պարապող գիտնականներուն կարծիքները Ղուկիանեան բնագիրի մասին բաժնուած են: Ոմանք կը նախընտրեն նկատել զայն «Անտիոքեան խմբագրութիւն» մը՝ հիմնուած Եօթանասնից թարգմանութեան մը վրայ, որ վերախմբագրուած է Վեցիջեանին համաձայն: Ուրիշներ կը նկատեն զայն Ղուկիանոսէն աւելի հին խմբագրութիւն մը՝ Պաղեստինեան բնագիրի մը համաձայն վերամշակուած, զոր Ղուկիանոս խմբագրած է եբրայականին հետեւողութեամբ: Այլ տեսակէտ մը կը միացնէ երկու վարկածները՝ Ղուկիանեան բնագիրին մէջ գտնելով երկու մակարդակի վրայ կատարուած խմբագրութիւն մը, որուն բնագիր եղած պիտի ըլլայ շատ հին յունական թարգմանութիւն մը, զոր գործածած է Յովսեփոս Փլավիոս: Վերջինս հին

Թարգմանութիւն մըն է, զոր Ղուկիանոս վերախմբագրած պիտի ըլլայ դարեր ետք¹:

Ղուկիանոսին վերախմբագրութիւնը յունական թարգմանութեան պակասները կը լրացնէ եբրայական ընթերցուածներով: Ան առաւելաբար կը հետեւի Որոզինեան, բայց յատկապէս Սիւմախօսի թարգմանութեան: Յաճախ ան կը նախընտրէ կրկնել տարընթերցուածները փոխանակ փոխարինելու մէկը միւսով (*doublets*): Ան կը փորձէ աւելի յստակացնել ընթերցուած մը՝ դերանունները փոխելով յատուկ անունի²:

Ինչ որ գիտենք ցարդ Ղուկիանեան խմբագրութեան եւ անոր զանազանիչ յատկանիշներուն մասին կը հաստատեն վերեւ յիշուած հայ բանասէրներուն եզրակացութիւնները, թէ Մաշտոց եւ իր աշակերտները Աստուածաշունչի առաջին թարգմանութեան համար օգտագործած պիտի ըլլան նոյն խմբագրութիւնը: Անոնք, այդ օրինակներուն վրայէն, կատարած պիտի ըլլան բերանացի թարգմանութիւնները հայ գիրերու գիւտէն առաջ, երբ կը շրջէին Հայաստանի մէջ՝ քարոզելու համար Աստուծոյ խօսքը: Երբ դիմաւորուեցան Ռահ գետի ափին, մեծ Սուրբը եւ իր աշակերտները իրենց ձեռքերուն մէջ ունեցած պիտի ըլլան նոյն նախօրինակները եւ անոնց վրայէն իրենց կատարած նոր թարգմանութիւնները:

Յեզիքիոսի խմբագրութիւնը անծանօթ է գիտնականներուն: Մինչեւ այսօր կատարուած ուսումնասիրութիւնները չեն յաջողած յայտնաբերել Յեզիքեան խմբագրութիւնը՝ ոչ ամբողջութեամբ, ոչ ալ մասամբ:

¹ Marguerite Harl, Gilles Dorival, Olivier Munnich, LA BIBLE GRECQUE DES SEPTANTE, Paris, p. 170.

² Նոյն, էջ 171. "Les lois de la stylistique grecque avaient pour Lucien une bien plus grande importance et ont commandé la plus grande partie de ses interventions" (citation de D. Barthélémy, *Etudes*, p. 245).

է. Յունարէն բնագիրին գիտական հրատարակութիւնները

Եօթանասնիցին ուսումնասիրութեան եւ հրատարակութեան ձեռնարկեց անգլիացի գիտնական՝ Robert Holmes-ը, զոր շարունակեց անոր աշակերտ՝ James Parsons-ը: Առաջին հատորը լոյս տեսաւ 1788-ին, Օքսֆորդի մէջ: Հին Կտակարանին հրատարակութիւնը ամբողջացաւ 1827-ին, հինգ հատորներով, ծանօթ իբրեւ

VETUS TESTAMENTUM GRAECUM CUM VARIIS LECTIO-NIBUS:

Անկախ նախորդէն, գերմանացի գիտնական՝ Friedrich Constantin von Tischendorf, երկու հատորներով հրատարակեց Եօթանասնից Հին Կտակարանը Լայպցիկի մէջ, 1850-ին եւ կոչեց զայն.

VETUS TESTAMENTUM GRAECE IUXTA LXX INTERPRETES:

Յունարէն բնագիրին ուսումնասիրութեան գերմանական դպրոցը նոր թափ ստացաւ եւ կառուցուեցաւ գիտական նոր սկզբունքներու վրայ շնորհիւ Paul Anton de Lagarde-ի (1827-1891) եւ անոր հիմնած Göttingen-ի դպրոցի աշխատանքներուն:

Göttingen-ի համալսարանի կաճառը ցարդ հրատարակած է հետեւեալ գիրքերը.

GENESIS, John William Wevers, 1974.

ESDRAE Liber I, Robert Hanhart, 1974.

ESTHER, Robert Hanhart, 1966.

MACCABAEORUM Liber I, Werner Kappler.

MACCABAEORUM Liber II, Robert Hanhart, 1959.

MACCABAEORUM Liber III, Robert Hanhart, 1960.

PSALMI CUM ODIS, Alfred Rahlfs.

SAPIENTIA SALOMONIS, Joseph Ziegler, 1967.

SAPIENTIA JESU FILII SIRACH, Joseph Ziegler, 1965.

IEREMIAS, BARUCH, THRENI, EPISTULA IEREMIAE, Joseph Ziegler.

EZECHIEL, Josseph Ziegler, 1967.

DANIEL, SUSANNA, BEL ET DRACO, Joseph Ziegler, 1954.

Նմանապէս, անգլիական դպրոցը նոր զարկ ստացաւ եւ հաստատուեցաւ Cambridge, որուն անունով ծանօթ եղաւ Եօթանասնիցին լայն հրատարակութիւնը՝ 1907-ին սկսուած եւ կանգ առած 1940-ին:

Cambridge-ի Եօթանասնից Հին Կտակարանը հրատարակուեցաւ եւ վերահրատարակուեցաւ մէկ հատորով մը՝ յունարէն եւ անգլերէն բառացի թարգմանութեամբ.

THE SEPTUAGINT VERSION OF THE OLD TESTAMENT, WITH AN ENGLISH TRANSLATION.

Երկու հրատարակութիւնները աշխատանքի նոյն ձեւին կը հետեւին, որ է Աստուածաշունչին յունարէն ձեռագիրներու բաղդատութեամբ կազմել տարընթերցուածներու տախտակ մը՝ նպատակ ունենալով վերականգնել Եօթանասնիցին սկզբնական բնագիրը: Անոնք կը տարբերին ձեռագիրներու ընտրութեան, դասակարգումին, տարբերակներու արժեւորումին եւ գիտական բնագիրի կազմութեան համար գործադրուած մեթոտին մէջ:

1986-էն սկսեալ, Փարիզի մէջ հրատարակուեցան Եօթանասնից հնգամատեանին հինգ գիրքերը, Ֆրանսերէնի թարգմանուած, յառաջաբանով եւ բազմաթիւ բացատրութիւններով՝ ճոխացուած ձեռամբ Սորբոնի համալսարանի պրօֆեսոր Marguerite Harl-ի եւ իր աշխատակիցներուն՝ Alain Le Boulluec, Paul Harlé, Gilles Dorival եւ Cécile Dogniez: Սոյն հեղինակները իրենց թարգմանութիւններուն շարքը կոչած են.

LA BIBLE D'ALEXANDRIE LXX.

Գ. ՄԱՍ՝

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.
ՀԱՅԵՐԷՆ ԲՆԱԳԻՐ

ա. Առաջին փորձ՝ Երուսաղէմ

Հայ իրականութեան մէջ, Աստուածաշունչին Հայերէն ձեռագիրներուն բաղդատութեամբ գիտական հրատարակութեան մը առաջին ձեռնարկողը եղաւ Հաճընցի Սարգիս Վրդ. Մալեան՝ Երուսաղէմի մէջ, 1773 թուականին: Սարգիս Վրդ. բաղդատած է Մխիթար Աբբազօր 1705-ին հրատարակած ոսկանեան բնագիրը Հին Կտակարանի տասնհինգ եւ Նոր Կտակարանի քսան ձեռագիրներու հետ: Ան իր աշխատասիրութիւնը կոչած է ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆ ՕՐԻՆԱԿԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻ: Հաճընցի գիտուն վարդապետին ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹԻՒՆԸ չէ՛ հրատարակուած Երուսաղէմի մէջ եւ անոր ձեռագիր տետրակները կը գտնուին Վիեննայի Արքունի Ձեռագրաց Մատենադարանին մէջ: Մալեանին պատրաստած բաղդատութիւնները կ'ընդգրկեն լման Աստուածաշունչը: Յայտնի չէ մեզի Մալեանին նպատակը: Հաւանական է, որ ան կը ծրագրէր լման Աստուածաշունչին քննական հրատարակութիւն մը, որ պարունակէր նաեւ իր բաղդատած ձեռագիրներուն տարընթերցուածները: Անոր ձեռագիրը նկարագրուած է Տաշեան Ցուցակին մէջ¹: Սարգիս Վրդ. եպիսկոպոսացած է 1773-ին եւ վախճանած է Պոլսոյ մէջ, 1778-ին²:

Աստուածաշունչին հետ կապուած մէկ այլ վիթխարի գործ մը եւս արժանի է յիշատակութեան: Դարձեալ Երուսաղէմի մէջ, Թաղէոս Վրդ. Աստուածատուրեան պատրաստեց եւ 1895-ին հրատարակեց ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՅ մեծածաւալ հատորը³:

¹ Տաշեան, Ցուցակ, էջ 630-632:

² ՄԻՐԱՆՔ եւ ԱՅՅԵԼՈՒՔ, Սկրտիչ Եպս. Աղաւունցի, Երուսաղէմ, 1929, էջ 461:

³ ՀԱՄԱԲԱՐԲԱՌ ԳԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՅ, աշխատասիրութիւն Թաղէոս Վրդ. Աստուածա-

բ. Վեճետիկ

Վերեւ յիշեցինք Հ. Յովհաննէս Զօհրապեանին աշխատասիրութեամբ պատրաստուած Աստուածաշունչին հրատարակութիւնը Վեճետիկի մէջ 1805-ին: Ան հիմնուած է 1319-ին ընդօրինակուած ձեռագիր Աստուածաշունչի բնագիրին վրայ՝ բաղդատուած ինը ձեռագիրներու բնագիրներուն հետ: Տարընթերցուածները յիշատակուած են էջատակին, սակայն առանց յիշելու ձեռագիրը, ուրկէ քաղուած է իւրաքանչիւր տարընթերցուած: Մինչեւ այսօր, Հայ Աստուածաշունչի բնագիրին քննական հրատարակութեան առաջին եւ միակ ձեռնարկն է Զօհրապեանի հրատարակածը:

գ. Մոսկուա

1899-ին, Գրիգոր Խալաթեանց հրատարակեց Մակաբայեցոց առաջին եւ երկրորդ գիրքերը, գիտական լայն ուսումնասիրութեամբ, Մոսկուայի մէջ¹:

Հեղինակը իր Յառաջաբանին մէջ կը յիշէ, թէ 1896-ին, երբ կը գտնուէր Ս. Էջմիածին՝ Ս. Գրիգորի գրչագիր օրինակներ ուսումնասիրելու նպատակով, Ս. Էջմիածնի միաբան Հ. Եղիա Հասան-Ջալալեանց «պարապում էր Ս. Գրիգորի գրչագիրների բաղդատութեամբ»: Երկու գիտնականները նկատած էին, թէ Նոր Զուղա ընդօրինակուած Աստուածաշունչ մը կը պարունակէր Ա. եւ Բ. Մնացորդաց գիրքերու թարգմանութիւն մը, որ կը տարբերէր ընդհանրացած եւ հրատարակուած թարգմանութենէն: Սարգիս Վրդ. Մալեան նկատած էր նոյնը Երու-

սաղէմի հոչակաւոր Երզնկայի Աստուածաշունչին բնագիրին մէջ: Ան գրած էր. «Առաջին եւ երկրորդ Մնացորդաց Գիրքն յամենից տարածայն գտանեցան»: 1896-ին, Սահակ Եպս. Խալաթեան Խալաթեանցին յայտնեց Սարգիս Վրդ.ին նկատողութիւնը եւ զրկեց անոր Երզնկայի Աստուածաշունչին պարունակած ընդօրինակութիւնը: Խալաթեանց բաղդատեց Ս. Էջմիածնի թիւ 170, Մատենադարանի թիւ 200 եւ Երուսաղէմի թիւ 1925 ձեռագիրներուն բնագիրները՝ ո՛չ թէ պատրաստելու նպատակով Մնացորդաց գիրքերուն քննական հրատարակութիւնը, այլ իբրեւ նմոյշ մը «Հնագոյն Հայ թարգմանութեան»: Էջատակի բաղդատական նկատողութիւններուն մէջ, ան ցոյց տուաւ միայն երկու ձեռագիրներուն տարընթերցուածները: Սակայն, իր նախընտրած հիմնական բնագիրին մէջ, որ Երզնկայի Աստուածաշունչին բնագիրն է, ան մտցուց փոփոխութիւններ, «Միայն մի-երկու» մեր կարծիքով, անհրաժեշտ դէպքում, ուր տառասխալները ակնհայտ էին եւ իմաստը դորանից կարող էր շփոթուել, մենք թոյլ տուինք մեզ սրբագրել կամ՝ լաւ է ասել, վերականգնել աղաւաղուած ձեւերը, հետեւելով Reuss գիտնականի Ս. Գրոց երրայակամից ֆրանսիական թարգմանութեան, սակայն ամէն անգամ ծանօթութիւնների մէջ ճշտի դնելով գրչագրի աղճատուած ձեւերը»: Բացի մի քանի նման սրբագրութիւններէ, Խալաթեանց ըրած է նաեւ լրացումներ, Երզնկայի բնագիրին «պակաս մասերը» լրացնելով Էջմիածնի ձեռագիր օրինակէն: Սակայն ոչ բոլոր «պակաս մասերը», այլ միայն անոնք, որոնք կը գտնուին Երբայական բնագիրին մէջ:

Խալաթեանցի կատարածը բնագիրի մը հրատարակութիւնն է երկու ձեռագիրներու բաղդատութեամբ: Ծանօթագրութեան մէջ ներառուած չեն նոյնիսկ Ոսկանեան կամ Զօհրապեան բնագիրներուն ներկայացուցած տարբերակները: Ան նոյնիսկ չէ՛ ուզած բաղդատութիւններ ընել իր հրատարակած բնագիրին եւ Աստուածաշունչի այլ գիրքերէն մէջբերուած հատուածներուն միջեւ: Աւելին՝ «Նոյնիսկ կարիք չգտանք համեմատելու մեր նորագիտ թարգմանութիւնը Զօհրի եւ Եփ-

տուրեանի արապկերցոյ ի միաբանութենէ Սրբոց Յակոբեանց: Ի տպարանի առաքելական Արքայ Սրբոց Յակոբեանց, յերուսաղէմ, 1895:

¹ Գրիգոր ՄԱՅՈՐՈՂԱՅ, ըստ Յնագոյն հայ թարգմանութեան, գառաջինն ած ի լոյս ըստ կրկին ձեռագիր օրինակաց, հանդերձ բ. լուսագիր նմանատպութեամբ Օնցին ԳՐԻԳՈՐ ԽԱԼԱԹԵԱՆՍ, Մոսկուա, 1899:

րենի հայ թարգմանությունների հետ, որոնց մեջ մենք չկարողացանք մերձատր անանությունն ակատել»: Խալաթեանց իր հրատարակած բնագիրը կը կոչէ «հնագոյն օրինակ», առանց պատճառի: Ան պարզապէս տարբեր խմբագրութիւն մըն է, աւելի հին քան կրիկեան խմբագրութիւնը:

Խալաթեանցի կարճ յառաջաբանը հիմնական նկատողութիւններ կը պարունակէ, որոնք ուղեցոյց պիտի ըլլան գիտական արդի աշխատանքներուն: Անոնցմէ կարեւորագոյնը, թէ իր հրատարակած բնագիրը «այնչափ մերձատրութիւն» ունի «նոյն Մնացորդաց Գրքերի Եբրայական բնագիրին», երկրորդը՝ աղերսը հայերէն հին թարգմանութեան եւ վրացերէն թարգմանութեան: Երրորդը, թէ «Մնացորդաց Գրքերի ատրերէնը, գոնէ այն, որի հետ ես համեմատել եմ մեր նորագիտ թարգմանութիւնը, սակաւ անանութիւն ունի մերինի հետ եւ ընդհակառակը՝ աւելի մերձեցում է յունականին կամ եօթանասնից, շատ աւելի մօտ է մեր նորագիտին Եբրայականը»¹:

Մնացորդացի նորայայտ խմբագրութեան հրատարակութիւնը առիթ ընծայեց, որ Աճառեան քննութեան ենթարկէ հայերէն բառեր, որոնք յատուկ են յիշեալ խմբագրութեան: Բոլոր քննարկուած բառերը ի յայտ կուգան իբրեւ մաքուր ոսկեգարեան: Կարեւոր յայտնութիւն մըն է եղածը, որ կը թելադրէ նոր վարկած մը, թէ հայ Աստուածաշունչին բնագիրը ունեցած է մի քանի խմբագրութիւններ՝ տարբեր տեղեր եւ տարբեր դպրոցներու մէջ²:

դ. Դարձեալ Երուսաղէմ

1905-ին, Ֆրետերիք Մուրատ գտաւ Յայտնութեան «հին հայ թարգմանութիւնը» երկու ձեռագիրներու մէջ եւ հրատարակեց զայն³:

¹ Նոյն, էջ Ժ:

² Գ. Աճառեան, Հայերէն նոր բառեր նորագիտ Մնացորդաց Գրքոց մէջ, Գ. Ա. 1908, էջ 193-202:

³ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ ՅՈՎԳԱՆՆՈՒ, հին հայ թարգմանութիւն, գառաջինն ած ի լոյս... ՖՐԵՏԵՐԻՔ

Հայերէն միւս ձեռագիրները ընդօրինակած են Ներսէս Լամբրոնացիի կատարած նորագոյն թարգմանութիւնը: Ան խղճմտօրէն բաղդատեց իր հրատարակած բնագիրը յունարէն բնագիրներուն հետ՝ von Tischendorf-ի քննական հրատարակութեամբ: Յունարէն բնագիրին հետ իր կատարած քննական բաղդատութիւնները յայտնեցին 534 տարընթերցուածներ. «Յայց այլակերպութեանց ոմանք, իբրեւ 223 են առանձինն ընթերցուածք Հայերէն թարգմանութեան, ուստի՝ ըստ կարծեաց իմոց՝ եւ սեպհական բուն իսկ Յունական նախագաղափարի նորին, իսկ այլք յոլովագոյնք, ըստ թոյլ իբր 311 (315), գտանին համեմատ այլոց իմն Յուն. օրինակաց եւ կամ թարգմանութեանց»¹: Մուրատ քննարկեց եւ արժեւորեց իւրաքանչիւր տարընթերցուած: Ան յատկացուց լման գլուխ մը ցոյց տալու համար, թէ «յունական է նախագաղափարն». «Յունաձեւ կազմութիւնը բառից, դարձուածք բանից, ոճը եւ յատկաբանութիւնը, հեղինական յօրինուածք եւ դասաորութիւնը բանից այնչափ յաճախեալ են ի նմա, զի անմարթ թոյի՝ ենթադրել զայլ իմն աղբիւր կամ նախատիպ օրինակ քան զյունականն»²: Պատկառելի իր գիրքին վերջաւորութեան, Մուրատ հրատարակեց երրորդ բնագիր մը տարբեր հին եւ Ներսէս Մագիստրոսի թարգմանութիւններէն, որը իր կարծիքով «յետնեկերսիսեան խմբագրութիւն» մըն է. «յերիւրեալ յերկուց թարգմանութեանցս՝ ի նորագիտ հնագունէն եւ ի թարգմանութեանէն Ներսիսի Լամբրոնացոյց»³: Վերջին բնագիրը յայտնուած է Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց հաւաքածոյին մէջ⁴:

ՍՈՒՐԱՏ: Յերուսաղէմ, ի տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակոբեանց, 1905-1911:

¹ Նոյն, էջ 39:

² Նոյն, էջ 4:

³ Նոյն, էջ 364:

⁴ Թիւ 540 ձեռագիրին մէջ, նկարագրուած Յուցակիս 193-րդ թիւին տակ:

Նոյն թուականներուն, *Frederic C. Conybeare* հրատարակեց Յայտնութեան գիրքին այլ խմբագրութիւն մը, զոր գտած էր *BOLDEIAN LIBRARY*-ին մէջ, զայն բաղդատելով երկու խումբ ձեռագիրներու բնագիրներուն հետ, առաջին խումբին պատկանողները նկատելով՝ «հիմ եւ չվերամշակուած բնագիր» իսկ երկրորդին՝ «տասն եւ երկրորդ դարու խմբագրութիւն»։ Առաջին խումբի ձեռագիրները թիւով չորան են՝ յիշատակուածը, ձեռագիր մը Բրիտանական թանգարանէն, երկրորդ մը՝ Փարիզի Ազգային Մատենադարանէն եւ վերջինը՝ Երուսաղէմի հաւաքածոյէն։ Երկրորդ խումբի բնագիրները ան քաղած է Ոսկանի տպագիր աստուածաշունչէն, Երուսաղէմ տպուած մեկնութեան գիրքի մը մէջըբրումներէն եւ Անգլիա ու Փարիզ գտնուող հինգ ձեռագիրներէ¹։ Հեղինակը ծանօթ է Մուրատի հրատարակած վերջին բնագիրին, սակայն ծանօթ չէ տակաւին անոր պատրաստած 525 էջ ներածութեան, որ կը պարունակէ հեղինակին գիտական աշխատանքը։ Ծանուցումի մը մէջ, Մուրատ կը գրէ. «Ձայտող իմն դէպք եւ այլեւայլ անպատեհութիւնք, որք ամենեւին օտար էին յիմէն, պատճառս ետուն, հակառակ կամաց իմոց, յերկարաձիգ յապաղման ներածութեանս այսորիկ ի լոյս ելանելոյ»։ Մուրատի հրատարակած Յայտնութեան գիրքին երկու բնագիրները լոյս տեսած են 1904-ին, իսկ ներածութիւնը՝ 1911-ին։ 1907-ին լոյս տեսած է *Conybeare*-ի աշխատութիւնը։

Անգլիացի հեղինակը կ'օգտագործէ *von Tischendorf*-ի քննական հրատարակութիւնը բաղդատելու համար հայերէն բնագիրը յունարէնին հետ։ Երկու հեղինակները սահմանափակ թիւով հայերէն ձեռագիրներ ունեցած են իրենց աչքին առջեւ եւ անոնց տարընթերցուածները բաղդատած են իրարու հետ։ Աշխատանքի երկրորդ հանգրուանին, անոնք օգտագործած են գերմանացի գիտնականին

քննական հրատարակութիւնը՝ կատարուած բաղդատութեամբ այդ թուականներուն ծանօթ յունարէն բնագիրներուն։ Տարբեր եղած է, սակայն հայուն եւ անգլիացիին նպատակը։ Մինչ հայը ուզած է վերականգնել Յայտնութեան գիրքին հինգերորդ դարուն կատարուած Սահակ-Մեսրոպեան թարգմանութեան բնագիրը, անգլիացի գիտնականը նպատակ ըրած է օգտագործել հայերէն բնագիրներուն տարընթերցուածները յունարէն բնագիրին ուսումնասիրութեան համար։

Թէեւ կ'ամբողջացնեն զիրար, սակայն երկու գիտնականներուն բնագիրներու ներկայացուցած տարբերութիւններուն մանրագնին քննարկումները հեռու են ամբողջական ըլլալէ, որովհետեւ երկու գիտնականները չունէին անհրաժեշտ գործիքները իրենց ձեռքերուն մէջ. ըսել կ'ուզենք Յայտնութեան գիրքին բոլոր ձեռագիր օրինակները, ինչպէս նաեւ յունականին գիտական հրատարակութիւնը։

Յայտնութեան գիրքի տարբեր բնագիրներու երկու հրատարակութիւններու մասին պիտի կրկնենք ինչ որ ըսինք նախորդ հրատարակութեան մասին։ Ինչ որ Մուրատ կ'որակէ «հիմ հայ թարգմանութիւնը», պարզապէս այլ խմբագրութիւն մըն է, աւելի հին քան տասներկրորդ դարու կատարուած թարգմանութիւնը։

Ե. Վիեննա

Տարբեր է Կոզեանի ուսումնասիրութիւնը։ Մնացորդաց Բ. Գիրքի հայերէն բնագիրին քննարկումը, զոր Ակինեան կը կոչէ. «մանրակրկիտ քննութիւն», գիտական լուրջ նպաստ մը կը բերէ հայ եւ յոյն բնագիրներու առնչութիւնը հասկնալու եւ անոր համաձայն հայ բնագիրը վերականգնելու համար¹։

¹ *Frederic C. Conybeare*, *The Armenian Version of Revelation and Cyril of Alexandria's Scholia on the Incarnation and Epistle on Easter*, London, 1907, էջ 1:

¹ Դ. Ա. Կոզեան Մակարայեցոց Բ. Գիրքին Հայերէն Թարգմանութիւնը, Վիեննա, 1923: Նախապէս հրատարակուած Հանդէս Ամսօրեայ, 1921, սիւնակ 555-563, 1922 եւ 1923:

Կոզեանի «ձեռագրական ատաղձը», որը գործածուած է «բնագիրը վերակազմելու» համար՝ իր իսկ բացատրութեամբ չի՝ ներկայացներ «բաղձալի ամբողջութիւն» մը: Քննական իր հրատարակութիւնը կազմելու համար, ան աչքի առաջ ունեցած է Զօհրապեան հրատարակութիւնը, զայն նկատելով «ընկալեալ բնագիրը» (*textus receptus*), ինչպէս նաեւ Զօհրապեանին քաղած տարրութեանը, Ոսկանի հրատարակութիւնը, որու մասին ան կը կասկածի, թէ ըստ Վուլկաթայի փոփոխութիւններ կրած է եւ վերջապէս Վիեննայի հաւաքածոյին թիւ 71, 11 եւ 55 ձեռագիրները: Կոզեան նկատի առած է նաեւ Սարգիս Վրզ. Մալեանի «Երուսաղէմի 15 ձեռագիրներու համեմատութիւնը»: Յունարէն բնագրային տարբերութիւններուն համար ան դիմած է Օքսֆորտի հրատարակութեան (*Holmes and Parsans*), իսկ ասորականին համար՝ *P. de Lagarde*-ի քննական հրատարակութեան¹:

Կոզեան համոզուած է, թէ «մենախօսական հետազոտութիւններով միայն պիտի յաջողիք լոյս սփռել ժամանակին, թարգմանիչին, բայց մաւաւանդ Հայուն սկզբնագիրին եւ անոր լեզուին վրայ...»:

Կոզեան կը հաւատայ, թէ Մակաբայեցոց գիրքերը դուրս մնացած են առաջին թարգմանութենէն եւ կատարուած են Եփեսոսի ժողովէն ետք բերուած «ճշմարիտ օրինակ»ներէն: Ան կը պաշտպանէ իր տեսակէտը հիմնուած Կորինի վերեւ մէջբերուած պատմումին վրայ. «օրէնուայց Մովսէսը՝ մարգարէական դասին հետ»: Անոր «հետազոտութիւնները» կատարուած յունարէնի բարձրօրակ տիրապետութեամբ եւ մանրագնին քննութեամբ, կը պարզեն հայերէն թարգմանութեան բոլոր «սխալները»: Կոզեան կը գրէ. «Մեր թարգմանութեան սխալներուն մէկ ստուար մասը յունարէն իրարու նման եւ ձեռագիրներու մէջ դիրաւորութիւններու մէջ կը գտնէ իր լուծումը»: Գիտնական հեղինակը մի առ մի կը քննարկէ իւրաքանչիւր «սխալ» եւ կ'առաջարկէ² սրբագրութիւններ:

¹ Գ. Ա., 1921, սիւնակ 555-7:

² Գ. Ա., 1922, էջ 80-88, 205-212:

Կոզեանի յիշեալ ուսումնասիրութեան հրատարակութենէն տասնհինգ տարիներ առաջ, Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան հրատարակած էր իր «Ակատողութիւնները» Մակաբայեցոց Ա. եւ Բ. գիրքերուն մասին¹: Սակայն, Դուրեան նկատի ունէր միայն Զօհրապեանի եւ Բագրատունիի հայերէն բնագիրները, զորս բաղդատած էր Եօթանասնիցին հետ: Ինչպէս Կոզեան, Դուրեան եւս նկատած էր, որ Մակաբայեցոց գիրքերուն թարգմանիչը «բնագիրին հանդէպ լեզուի ու բացատրութեանց անկախ կիրարկում մը գործ դրած է»: Կոզեան աւելի խիստ է. «Հայ թարգմանիչն զուտ միութեամբ աշխատութիւնը աւելի դուրս կը ցայտէ կարգ մը ուրիշ սխալներու մէջ. որոնք յունարէն բազմանիշ բառերու պտուղ են: Այսպիսի բառերու վրայէն Հայն առանց տատանելու կը սահի կ'անցնի արագ, խուսաբելով բազմանիշ բառերուն յունարէն սկզբնագիրի հեղինակէն դիտուած իմաստը տեղւոյն համաձայն ճշդելու աշխատութենէն եւ կ'առնու սովորաբար բառին մերձատր նշանակութիւնը, մինչդեռ հետաւորը զինքը գայթելէ պիտի փրկէր»²:

Դուրեան բաղդատած է հրատարակուած հայերէն բնագիրը յունարէն Եօթանասնից բնագիրին հետ: Ան նկատած է բազմաթիւ տարբերութիւններ, զորս վերագրած է թարգմանիչի ոճին. «Կարծես անպատասխանատու հեղինակութեամբ մը կը շարժէ իր գրիչը ու բառերն, իբրեւ գոյներ գործածելով՝ աւելի կը նկարէ քան կը գրէ»³:

Կոզեան, նոյնպէս, կը բաղդատէ հայերէն եւ յունարէն բնագիրները, սակայն տարբերութիւնները նկատելով թարգմանական սխալներ, կը սրբագրէ զանոնք՝ բացատրելէ ետք սխալին պատճառը, որ է յունարէն բառին «տարօրինակ» ստուգաբանութիւնը հայ թարգմա-

¹ Եղիշէ Պատրիարք Դուրեան, Ուսումնասիրութիւնք եւ Քննադատութիւնք. Երուսաղէմ, 1935, էջ 329-356:

² Գ. Ա., 1922, էջ 81:

³ Դուրեան, էջ 329:

նիչին կողմէ: Պէտք է սպասել Մակաբայեցւոց գիրքերու բոլոր ձեռագիրներու բաղդատութեամբ պատրաստուած բնագիրի քննական հրատարակութեան, վերջնականապէս արժեւորելու համար երկու բանասէրներուն նկատած տարբերութիւններն ու սխալները:

Մակաբայեցւոց գիրքերու երկու ուսումնասիրողները համաձայն են, որ հայերէն բնագիրին մէջ կան կրկնութիւններ (doublets), «համաճիշտութեամբ կուտակուի», ինչպէս կ'ըսէ Դուրեան. «Սկզբնագիրին մէկ բառին փոխարէն՝ հայը կը դնէ երկու», կ'ըսէ Կոզեան եւ կը թուէ օրինակներ¹:

Բառապաշարին ճոխութիւնը, հոմանիշներու առատութիւնը եւ «մերթ անհասկնալի եւ կեղակարծօրէն հայեցի դարձուածներ»ը, ինչպէս կ'ըսէ Դուրեան, «ազատ պերճախօսութիւնը», «ճոխմարան հայերէն», «յորդաբանութիւնը», ինչպէս կ'ըսէ Կոզեան, կարծել տուած են բազմաթիւ բանասէրներու, թէ Կորիւնն է Մակաբայեցւոց գիրքերուն թարգմանիչը: Կոզեան կը յիշէ Այտընեանի ու Նորայր Բիւզանդացիի վարկածները այս մասին՝ մերժելու համար զանոնք²:

Կոզեան համոզուած է, թէ թարգմանութիւնը կատարուած է յունարէն բնագիրէ մը: Ան կը բացատրէ ասորական հետքերը՝ նկատելով զանոնք հայերէն եւ ասորերէն բնագիրին մէջ մտած նոյն յունական աղբիւրէն. «Կան, այո՛, տեղիքներ ուր թէ Հայը եւ թէ Ասորին միեւնոյն կերպով հասկցած ու թարգմանած են իրենց յունարէն երկրորդի բնագիրը»: ... Բայց այս եւ նման տեղիքներ արդէն առանց բռնագրօսութեան յունարէն աղբիւրի կ'առաջնորդեն զմեզ»³:

Ըստ Կոզեանի, «Յունարէն բնագիրի մը նպատակաւոր ապացոյցներու ճշգրիտ ծանոթութիւնը կարելի չէ հակակշռել այնպիսի ընթերցումներով, որոնք ասորի կամ լատին աղբիւր մատնանշէին, վասն զի հայերէն թարգ-

¹ Գ. Ա., 1922, էջ 623:

² Գ. Ա., 1922, էջ 22, 80-88:

³ Գ. Ա., 1922, էջ 214:

մանութեան մէջ ոչ մէկ առեղծուածային կամ սխալ ընթերցում ասորի կամ լատին նախաբնագիրով կը մեկնուի»¹:

Կոզեան եւ իր նախորդները, որոնք մանրագնին քննութեան ենթարկած են Հայ Աստուածաշունչի որոշ գիրքեր, իրենց ձեռքին մէջ ունեցած չեն հայերէն բնագիրի քննական հրատարակութիւն մը, որ ցոյց տար մեզի հասած նոյն գիրքին ձեռագիր օրինակներուն բոլոր տարբերակները: Անոնք օգտագործած են յունական բնագիրին քննական հրատարակութիւնները, ինչպէս ըրած է Կոզեան, որոշելու համար Բ. Մակաբայեցւոց հայերէն բնագիրին իրեն ծանօթ խումբ մը օրինակներուն կապերը յունական գանազան խմբագրութիւններուն հետ: Հայ բնագիրին զարգացման պատմութիւնը պիտի յստակուի շատ աւելի, երբ իրականանայ անոր գիտական հրատարակութիւնը: Մինչ այդ, բանասէրները պիտի բաւականանան «Հայ բնագիր» կամ «հայերէն թարգմանութիւն» կոչելով տպագրուած Աստուածաշունչերը կամ հայերէն ձեռագիր խումբ մը օրինակներուն իրենց կատարած բաղդատութիւնները, որոնք ամբողջական աշխատանք մը չեն ներկայացնեն:

Սակայն գործին երկրորդ մասը, որ խղճամիտ կերպով կատարուած է Կոզեանի ձեռքով՝ բաղդատութիւնն է հայերէն եւ յունարէն բնագիրներուն, որոշելու համար Հայ թարգմանութեան ետին կեցող յունական նախագաղափարը: Այսուհանդերձ, ինք եւս կը խոստովանի թէ իրեն յաջորդող քննադատները տակաւին գործ ունին կատարելիք «ի խոյզ անլի լուսաբանութեան»: «Մակաբայեցւոց Բ. գրքին վիճական ընթերցումներն ասոնցմով չեն սպառիր, սակայն այսքան կը զօրէ Հայուն վճռական ձայնը: Համոզուած ենք որ Հայուն գործածած յունարէն օրինակը շատ անլի ընտիր էր քան որ հոս կը պատկերանայ, բայց թարգ-

¹ Գ. Ա., 1922, էջ 212:

մանչիմ ազատ պերճախօսութիւնն ու հետեւաբար անհաւատարմութիւնը հետախաղաղ կը ծածկեն հետքեր. որոնց ի խոյզ կը խարխափին քննադատները»¹:

Քննութեան ներկայ հանգրուանին, ստիպուած ենք հեղինակին հետ ընդունիլ, թէ «Քանի որ ուրեմն Հայը թէ՛ Աղեքսանդրեան, թէ՛ Վեցիջեան, թէ՛ Ղուկիանեան ընթերցուածներ կը ներկայացնէ, ապարդիւն է պնդել, թէ արտաքննապէս միոյն կամ միւսին վրայէն կաղապարուած է: Մակարայեցոց հայերէն թարգմանութեան սկզբնագիրը մեզի ծանօթ ոչ մէկ խմբագրութեան մէջ կը գտնենք ...»²:

Ուշագրաւ է, օրինակ, որ Ե. գլուխի առաջին համարին մէջ, հայը կ'աւելցնէ «ի կողմանցն Անտիոքացոց»³: Մեր կարծիքով, Մակաբայեցոց գիրքերը թարգմանուած են Վաղարշապատի մէջ՝ Ս. Սահակի եւ իր աշակերտներուն ձեռքով, Սամոսատէն, այսինքն Անտիոքի կողմերէն բերուած Ղուկիանեան բնագիրէ մը: Ոճային առանձնայատկութիւնները՝ նկատուած Դուրեանի եւ Կոզեանի կողմէ արտացոլումն են յոյն բնագիրին՝ իր կրկնութիւններով (doublets), եբրայական ազդեցութեամբ եւ բառապաշարի ճոխութեամբ, որովհետեւ այսօրուան մասնագէտներուն համար պարզ է, թէ Ղուկիանեան խմբագրութիւնը Որոգինեանին մշակումն է ըստ եբրայականին:

Դարուս սկիզբները կատարուած բնագրային ուսումնասիրութիւններուն վերջինն է Հ. Համազասպ Ոսկեանի յօդուածաշարքը Երզնկայի մասին⁴: Հեղինակը գտած է Երզնկայի Երզնկայի տպագրութեան տարբեր բնագիր մը Վիեննայի թիւ 55 ձեռագիրին մէջ, գրուած Անուոյ Յովհաննէս եպս.ին ձեռքով, 1369-ին: Ստացողն է Մանուէլ

¹ Գ. Ա., 1922, էջ 356:

² Գ. Ա., 1922, էջ 349:

³ Գ. Ա., 1923, էջ 9:

⁴ Գ. Ա., 1924, էջ 215-233, 297-311, 409-418: Գրատարակուած նաեւ իրեն զիրք, Վիեննա, 1924:

Եպս. Բջնոյ: Ոսկեան հետեւած է Կոզեանի մեթոտին, սակայն աւելի լայն կերպով է օգտագործած հայերէն ձեռագիրներուն տուեալները: Ան բաղդատած է Ոսկեանի, Մխիթար Աբբասոր, Զօհրապեանի եւ Բագրատունիի Աստուածաշունչի տպագիր օրինակները, Վիեննայի հաւաքածոյէն վեց աստուածաշնչական ձեռագիրներ, Ճաշոցի հատուածներ եւ Սարգիս Վրդ. Մալեանի 15 ձեռագիրներու համեմատութիւնը: Ոսկեան դիմած է նաեւ Երզնկայի Երզնկայի եօթը մեկնութիւններու, իսկ յունարէնին համար ան օգտագործած է B. Holmes and J. Parsans-ի, ինչպէս նաեւ Swete-ի անգլիական հրատարակութիւնները:

Բնագրային քննութիւնը կը տանի հեղինակը այն եզրակացութեան, թէ երկու խմբագրութիւններն ալ թարգմանուած են յունարէն նախօրինակէ մը: Ան կ'ըսէ. «Մեծ քննութիւններ կատարելու հարկ չեղաւ համոզում գոյացնելու համար, թէ այս նորագիտ բնագիրը ուղղակի յունարէնի վրայէն եղած թարգմանութիւն մըն է եւ այն նախնական թարգմանութիւն մը»:

Ոսկեան եւս կը նկատէ, թէ «նախնական» թարգմանութիւնը ունի իր ոճային առանձնայատկութիւնները, ինչպէս «բառերու կուտակում». «ազատ թարգմանութիւն»: Լեզուի մասին, բանասէրին կատարած դիտողութիւնը եւս կը յիշեցնէ Դուրեանին եւ Կոզեանին դիտողութիւնները Մակաբայեցոց հայերէնին մասին: Ան կ'ըսէ. «Երզնկայի Երզնկայի մասին ինչպէս թէ ոսկեդարու է, բայց գործ է դասական հայերէնի յատուկ բարձրութենէն ու կանոնաւորութենէն»¹:

Ոսկեանի հրատարակած Երզնկայի Երզնկայի տարբերակը, ոճային իր առանձնայատկութիւններով, կը յիշեցնէ Մակաբայեցոց Բ. գիրքը: Անոր նման, ան թարգմանուած պիտի ըլլայ Վաղարշապատ՝ Ղուկիանեան բնագիրէ մը:

¹ Գ. Ա., 1924, էջ 220:

Խալաթեանցին հրատարակած Մնացորդաց գիրքերուն եւ Ոսկեանի հրատարակած Երգ Երգոցի տարբերակները կը գտնուին Բարձր Հայքի մէջ ընդօրինակուած ձեռագիրներու մէջ: Հրատարակողները ներկայացուցած են զանոնք, իբրեւ «հնագոյն թարգմանութիւն»՝ կիլիկեան բնագիրը նկատելով Եփեսոսի ժողովէն ետք բերուած ընտիր օրինակներէն եղած վերջին խմբագրութեան հարազատ բնագիրը: Այսօր դժուար է Ոսկեանի հրատարակած Կիլիկեան ձեռագիրը (Մատենադարան թիւ 180) եւ Զօհրապեանի հրատարակած կիլիկեան օրինակը նկատել հարազատ եւ ճշգրիտ բնագիրը Սահակ-Մեսրոպեան վերջին թարգմանութեան: Աւելի ճիշտ պիտի ըլլայ, առ այժմս, նայիլ Խալաթեանցի հրատարակած Մնացորդացի եւ Ոսկեանի հրատարակած Երգ Երգոցի բնագիրներուն, իբրեւ տարբերակներ, որոնք նախակիլիկեան խմբագրութեան մը կը պատկանին եւ որը տարածուած էր Բարձր Հայքի՝ Երզնկայի, Անիի, Գլաձորի եւ այլ շրջաններու մէջ:

Վերջին խօսքը պիտի պատկանի հայ Աստուածաշունչի գիրքերու գիտական հրատարակութեան, որուն ձեռնարկուած է այժմ:

գ. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին

Ինչպէս Անգլիոյ եւ Գերմանիոյ մէջ գիտնականները ձեռնարկած էին յունարէն Աստուածաշունչի ձեռագիրներու ուսումնասիրութեան եւ բաղդատութեան՝ պատրաստելու նպատակով քննական հրատարակութիւն մը, ուր կարելի ըլլար իւրաքանչիւր գիրքի բնագիրին զարգացման եւ այլաւորումին ընդհանուր պատկերը տալ, այնպէս եւս Մայր Աթոռի գիտնականներ ձեռնարկած էին Հայ Աստուածաշունչին ձեռագիրներուն բաղդատական աշխատանքին՝ քննական հրատարակութիւն մը պատրաստելու առաջադրանքով:

1896-ին սկիզբը, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը՝ Խրիմեան Հայրիկ, սրբատառ իր Կոնդակով նշանակած էր հինգ անձերէ բաղկացած

յանձնախումբ մը Արիստակէս Եպս. Դաւիթեանի գլխաւորութեամբ՝ բարեկարգելու տպարանը, որ «հնար լինիցի մեզ ի հարիւրատր ձեռագրաց Աստուածաշունչ գրեանց Մատենադարանին տպագրել զԱստուածաշունչ գիրս, որոյ ճակատ մակագրեալ լինի՝ ի տպարանի Ս. Էջմիածնի ընդ հովանեալ Մայր Աթոռոյ»¹: Շաբաթ մը ետք, Վեհափառ Կաթողիկոսը կը փոխէ պատասխանատուն եւ կը նշանակէ Նահապետ Վրդ. Նահապետեանը: Մայր Աթոռի ձեռագրատան մէջ պահուող Աստուածաշունչի ձեռագիրներուն բնագրային բաղդատութեան գիտական գործը յանձնուած էր արդէն Եղիա Վրդ. Հասան-Ջալալեանցին:

Վեց տարիներ ետք, Խրիմեան Հայրիկ անհրաժեշտ կը գտնէ Կարապետ Վրդ. Տէր Մկրտիչեանին յանձնել նոյն պատասխանատուութիւնը, «այսինքն ամփոփելով մինչեւ այդ կատարուած ձեռագրական համեմատութեան աշխատանքները եւ որոշելով Մատենադարանում գտնուող ընտրելագոյն օրինակները, բնագիր պատրաստել տպագրութեան համար, ձեւարանի ուսումնասիրտ եւ ուսանող սաների գործակցութեամբ»²: Խալաթեանց, իր Յառաջաբանին մէջ, կը վկայէ, թէ «Ս. Էջմիածնի միաբան գիտնական դպիր Գալուստ Տէր-Մկրտչեան», ինչպէս նաեւ «Մայր Աթոռի այն ժամանակուայ հմուտ մատենադարանապետ Արժ. Հ. Սահակ վ. Ամատունին» լծուած էին Աստուածաշունչի բնագիրին ուսումնասիրութեան:

Տասը թերթերէ բաղկացած «Աստուածաշունչի Նոր Հրատարակութեան» առաջին պրակին փորձը տպագրութեցաւ եւ ղրկութեցաւ գիտնականներու եւ մասնագէտներու քննարկումին, 1903-ին: Անոր պատրաստութեան համար, Կարապետ Վրդ. համեմատած էր ութը ձեռագիրներ, որոնց մանրամասն նկարագրութիւնը հրատարակած էր

¹ Անասեան, էջ 48:

² ԱՐԱՐԱՍ ամսագիր, 1902, էջ 474-477:

ԱՐԱՐԱՏ ամսագրին մէջ¹: Ինչպէս կ'երեւի փորձնական նմոշէն եւ յիշեալ յօդուածէն, Մայր Աթոռին հիմնական նպատակն էր լեցնել բաց մը, զոր Օրմանեան նշած էր իր ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄին մէջ. «ցարդ մեր Եկեղեցին գուրկ կը մնայ իր իշխանութեամբ եւ հսկողութեամբ հրատարակուած Աստուածաշունչ Մատեան ունենալէ, որ մեծ պակաս մըն է ստուգիւ»²:

Մայր Աթոռին հիմնական ծրագիրը «աստուածապարգեւ Ս. Մատեանի տպագրութիւնը» իրագործելն էր, սակայն ոչ թէ ինչպէս ըրած էին Ոսկան Վարդապետ կամ Զօհրապեան, այսինքն միակ օրինակի մը հետեւողութեամբ, այլ քննական հրատարակութեամբ մը, ուր տարընթերցուածները էջատակին պիտի երեւէին եւ բնագիրին մէջ փոփոխութիւններ պիտի մտցուէին ըստ խմբագիրներու հայեացքին: Աշխատանքին առաջնորդող սկզբունք պիտի ըլլար, կարելի եղած չափով, վերականգնել Ս. Սահակի, Ս. Մեսրոպի եւ թարգմանիչներուն ձեռքով թարգմանուած Սրբազան Մատեանը՝ հինգերորդ դարու իր հարազատութեամբ:

Դժբախտաբար, Մայր Աթոռի վիթխարի ձեռնարկը, որ ժամանակուան մամուլին մէջ ողջունուած էր խանդավառութեամբ, մնաց միայն ծրագիր: Կը տարուէինք մտածելու, թէ մամուլին մէջ հրատարակուած կամ ուղղակի կարապետ Վրդին ղրկուած գանազան դիտողութիւնները եւ թելադրութիւնները Մայր Աթոռին մէջ ստեղծեցին տարակարծութիւններ, որոնք սառեցուցին սքանչելի ձեռնարկը: Արդարեւ, ոմանք ուզեցին, որ ի լոյս ընծայուի ժողովրդական հրատարակութիւն մը միայն՝ ապագային ձգելով գիտական հրատարակութիւնը: Ուրիշներ թելադրեցին, որ Մայր Աթոռէն դուրս գան միայն աշխարհաբար թարգմանութիւններ՝ արեւելահայերէն եւ արեւմտա-

¹ Նոյն, էջ 1069-1086:

² Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեան, ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ, Գ. հատ., գլուխ 2945:

հայերէն: Ուրիշներ կ'ուզէին հրատարակուած տեսնել գիտական եւ ժողովրդական բնագիրները զուգահեռաբար: Կային նաեւ բանասէրներ, որոնք նախընտրութիւնն էր ունենալ միակ եւ խիստ գիտական հրատարակութիւն մը: Երանի իրականացած ըլլային բոլոր թելադրութիւնները եւ հրատարակուած ըլլար Հայ Աստուածաշունչի քննական բնագիրը, հոգ չէ թէ ան հիմնուած ըլլար ութը ձեռագիր օրինակներու բազմաթիւ վրայ: Երանի լոյս տեսած ըլլար նոյն բնագիրին պարզ տպագրութիւն մը, առանց քննական մասին (*critical apparatus*): Կամ երանի թէ թարգմանուած ըլլար ե՛ւ արեւելահայերէն ե՛ւ արեւմտահայերէն՝ նոյն քննական բնագիրին հիման վրայ: Դժբախտաբար, չիրականացաւ բոլոր առաջարկութիւններէն եւ ոչ մին: Ս. Էջմիածնի գիտնական միաբաններուն հետ կորսուեցան նոյնիսկ անոնց կատարած աշխատանքին ձեռագիրները, ինչպէս կը վկայէ Անասեան, երբ կը գրէ. «Ապարդիւն մնացին Երեւանի Պետ. Մատեանարանի դիւանական բաժնում մեր կատարած որոնումները: Գուցէ այդ նիւթերը լինեն Կաթողիկոսական դիւանում, որն այժմ գտնուում է ՀՍՍՀ Պետական Արխիւում»¹:

1956-ին Գահիրէ գումարուած Եպիսկոպոսական ժողովը վերաբարձարեց Աստուածաշունչի թարգմանութեան հարցը եւ ծրագիրին իրականացումը յանձնեց Պոլսոյ Պատրիարք Գարեգին Արքեպս. Խաչատուրեանին: Քննական բնագիր կազմելու հարց չզրուեցաւ, այլ միայն ժողովուրդի հոգեւոր պէտքերը գահացնելու հարց:

1969-ին գումարուած Եպիսկոպոսական ժողովը, լսելէ ետք մեր գեկոյցը, նկատի առաւ նոյն հարցը: Ն. Ս. Օծութիւն Տ. Տ. Վազգէն Ա. Վեհափառ Կաթողիկոսը կազմակերպեց Երեւանի Համալսարանի եւ Պետական Մատենադարանի ձեռնհաս գիտնականներու յանձնարումը մը՝ քննական բնագիրը պատրաստելու յանձնարարութեամբ:

¹ ԷՋՄԻԱԾԻՆ, 1972, էջ 73-88:

Բոլորովին նոր այս ծրագիրը կը ձգտէր դարձեալ նոր թարգմանութեան՝ հին երազի իրագործումին: Այդ էր Հայոց Հովուապետին գլխաւոր մտահոգութիւնը:

Մեզի համար պարզ էր, որ որեւէ թարգմանութիւն պիտի ըլլար յայճէպ կատարուած գործ, եթէ չկատարուէր ձեռագրական համեմատութիւններուն վրայ հիմնուած քննական բնագիրէ մը: Մանաւանդ որ Մայր Աթոռին եւ եկեղեցական դասին ցանկութիւնն էր աշխարհաբար թարգմանութիւնը կատարել գրաբար բնագիրէն: Գրաբարի ընտիր նկատուած օրինակը՝ Զօհրապեանին Աստուածաշունչը, չէր կրնար գոհացնել արդի բնագրագիտութեան պահանջները, որովհետեւ ան վերարտադրած էր մէկ ձեռագիր օրինակ մը, ան ալ տասնչորսերորդ դարու սկիզբէն՝ ընդօրինակուած Կիլիկիոյ մէջ, իսկ տարրնթերցուածներու քաղուածքը ըրած էր առանց նկատի ունենալու աւելի հին օրինակներ:

Յակոբ Անասեանը ողջունեց Վեհափառ Հայրապետին հովանաւորած ծրագիրը վերոյիշեալ իր յօդուածով: Ան գրեց. «Համոզուած ենք, որ Վեհափառ Վազգէն Ա. Հայրապետի հեղինակատր դեկավարութեամբ գործող յանձնաժողովը կը կարողանայ արժանապէս հրատարակ բերել մեր դասական թարգմանութեան բնագիրը լիարժէք կերպարանքով, այն կերպարանքով, որով նա աւանդուել է մեզ մեր նախնիների կողմից: Նրան է սպասում հայ ժողովուրդը Հայրենիքում եւ ի սփիւռս աշխարհի: Նրան է սպասում նաեւ համաշխարհային գիտական հասարակութիւնը, որն արդէն վաղուց է տուել իր գնահատականը Ե. դարի Սահակ-Մեսրոպեան թարգմանիչների մտքի կողողային աշխատանքը հանդիսացող թարգմանութեանը՝ նրան տալով «թագուհի թարգմանութեանց» անունը: Եւ այդ հրատարակութիւնը կը լինի Մայր Աթոռի տպարանի գործունէութեան փառքն ու պսակը՝ սուրբ գրային հրատարակութիւնների գործում»¹:

¹ Երկ, էջ 87:

Խանդավառ մթնոլորտի մէջ աշխատանքի ձեռնարկուեցաւ գանազան ուղղութիւններով: Հայաստանի մէջ, երեք գիտնականներ յանձն առին աստուածաշնչական որոշ գիրքերու քննական հրատարակութեան պատրաստութիւնը: Մենք յանձն առինք Եսայիի մարգարէութեան քննական բնագիրին պատրաստութիւնը:

Մատենադարանի գիտնականներուն տրամադրուեցան աշխատանքի գլխաւոր գործիքները. մասնագիտական գրականութիւնը, յատկապէս Եօթնասնիցի բնագիրներուն քննական հրատարակութիւնները, բառարաններ, համաբարբառներ եւ Ս. Գիրքի նոր թարգմանութիւններ ուղարկուեցան Մայր Աթոռ եւ Մատենադարան: Իսկ Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութիւնը սիրով յանձն առաւ Աստուածաշունչի ձեռագիրներուն մանրաժապաւէններու կրկնօրինակ հաւաքածոներ ստեղծել եւ զանոնք դնել աշխատողներու տրամադրութեան տակ: Դժբախտաբար գործնական պատճառներով, ցարդ կարելի չեղաւ ունենալ Մատենադարանի ձեռագիր Աստուածաշունչերու լման հաւաքածոյին մանրաժապաւէնները: Սակայն, անոնց մանրամասնեալ ցուցակը պատրաստեց բազմապատակ ձեռագրագէտ Օննիկ Եկանեանը: Կը ցաւինք միայն, որ Եկանեանին պատրաստած ցուցակը կը հրատարակուի ներկայ հատորին սկիզբը՝ պատուական հեղինակին մահէն ետք միայն:

ՀԱՅԵՐԷՆ ԲՆԱԳԻՐԻ ՔՆՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Մայր Աթոռին մեծ ձեռնարկը յաջողեցաւ շնորհիւ Մատենադարանի գիտնականներուն: Առաջին լուրջ ուսումնասիրութիւնը՝ Լեւոն Տէր Պետրոսեանի աշխատասիրութիւնը, Սաղմոսաց Գիրքին մասին լոյս տեսաւ ԷՋՄԻԱԾԻՆ ամսագրի չորս թիւերուն մէջ, 1975-ին¹: Տէր

¹ Լեւոն Տէր Պետրոսեան, Սաղմոսների հայերէն թարգմանութիւնը եւ նրա նախորդակը: ԷՋ-

Պետրոսեանի աշխատանքը աւելի հիմնական է, քան Կոզեանին եւ Ոսկեանին կատարածը, որովհետեւ ան բախտը ունեցաւ օգտագործելու Göttingen հրատարակուած Սաղմոսաց Գիրքին գիտական հրատարակութիւնը եւ Rahlfs-ի հետազոտութիւնները:

Հեղինակը կը հետեւի Rahlfs-ի յունարէն բնագիրներու դասաւորումին հետեւեալ խմբաւորումով.

- ա. Արեւմտեան
- բ. Վերին եգիպտոս
- գ. Ստորին եգիպտոս
- դ. Որոգինեան
- ե. Լուկիանեան
- զ. Խառն, որոնք կը մօտենան («յարում են») Լուկիանեան խմբագրութեան:

Տէր Պետրոսեան եւս կը զատորոշէ Հայաստանի գիտնականներուն աշխատանքին բնոյթը՝ նախորդներու կատարածէն. «Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան ուսումնասիրումը առ այժմ ընթացել է հիմնական ուղղութեամբ՝ նրա նախորհակի խնդրի քննութեամբ», որովհետեւ նպատակը եղած է ո՛չ թէ հայերէն բնագիրին «վերականգնումը», այլ յունականին: Արդարեւ, «ձեռագրական տուեալների ողջ հարստութիւնը» նկատուած է հանք մը տեղեկութիւններու, որոնք կրնան աւելի հին եւ հարազատ ցոլացումը ըլլալ յունարէն բնագիրի մը¹:

Տարբեր է հայրենի գիտնականներուն սկզբունքը. անոնք կը պեղեն յունարէն «ձեռագրական տուեալների ողջ հարստութիւնը» վերականգնելու նպատակով հայերէն բնագիրը: Դժուարին աշխատանք, որ կը պահանջէ բացատրութիւն մը գտնել յունարէն եւ հայերէն

բնագիրներուն իւրաքանչիւր տարբերութեան: Տէր Պետրոսեան կը տեսակաւորէ նման տարբերութիւններուն պատճառները հետեւեալ կերպով.

- ա. Յունարէն բառի մը սխալ թարգմանութիւնը, ինչ որ հազուադէպ է:
- բ. Յունարէն բառի մը սխալ ընդօրինակութիւն մը, որ այլափոխած ըլլայ բառին իմաստը:
- գ. Յունարէնի որոշ խմբագրութեան մը մէջ պահուած տարբեր բնագիր մը:
- դ. Թարգմանիչի մը մեկնողական ընթերցումը բառի մը կամ բացատրութեան մը:

Հեղինակը իւրաքանչիւր տեսակի տարբերութիւններու օրինակներով հաստատելէ ետք իր տեսակէտը՝ կը դնէ նախօրինակի հարցը եւ կ'եզրակացնէ. «սաղմոսները նախապէս հայերէն են թարգմանուել ասորերէնից եւ ապա միայն սրբագրուել ըստ յունարէն բնագիրի»¹:

Ան, Դուրեանի եւ Կոզեանի նման, յունարէն բնագիրի մասին կը գտնէ, թէ հայերէն թարգմանութեան յատուկ են «ոճական անլարութիւն», «կրկնութիւն նոյն բառին» (doublets), «բառապատճենումներ» «բառերի դասաւորում» մը, որոնց մասին հեղինակը հարց կուտայ. «...արդեօք տարբերութիւնները չե՞ն ցոյացներ բնօրինակ մը, որ աւելի գեղեցիկ յունարէն մը ունի, ինչպէս կ'ըստի Լուկիանեան խմբագրութեան պարագային»²: Վերջաւորութեան, ան կ'արձանագրէ իր համոզումը. «Ուստի բնական է ենթադրել, որ սաղմոսների հայերէն թարգմանութեան սկզբնագիրը Եօթանասանից բնագիրի լուկիանեան խմբագրութիւնն է»³: Տէր Պետ-

¹ Նոյն, Թ. էջ 54:

² Նոյն, Դ. էջ 40:

³ Նոյն, Զ. էջ 62:

Միւժիւ, 1975, Ա. էջ 41-51, Դ. էջ 31-45, Զ. 58-64, Թ. 49-57:

¹ Նոյն, Ա., էջ 44:

րոսեան կը մէջբերէ *Rahfs*-ի կարծիքը Ղուկիեանեան խմբագրութեան մասին, թէ ան «ժամանակի ընթացքում կորցրել է իր դէմքը»¹ թելադրելու համար, որ հայերէն բնագիրը օգտագործուի Ղուկիանեան բնագիրը «վերականգնելու գործում»²:

Հայրենիքի գիտնականներուն եւ Մայր Աթոռի մեծ ձեռնարկին անդրանիկ պտուղը եղաւ ԳԻՐՔ ԾՆՆ ԴՈՑ-ի քննական բնագիրին հրատարակութիւնը 1985-ին, իբրեւ ՀԱՅ ՀՆԱԳՈՅՆ ԹԱՐԳՄԱՆԱԿԱՆ ՅՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ շարքին առաջին հատորը՝ աշխատասիրութեամբ Անդրանիկ Ս. Զէյթունեանի: Մատենաշարին ներածականը, հեղինակութեամբ Լեւոն Յ. Տէր Պետրոսեանի, կ'ըսէ. «Այնուամենայնիւ, չնայած իր արժանիքներին, Զօհրապեանի հրատարակութիւնը նոյնպէս չի կարող լիովին բաւարարել արդի բնագրագիտութեան պահանջները, քանի որ նրա ընդգրկած ձեռագիրներն ի վիճակի չեն ներկայացնելու հայերէն Աստուածաշնչի ձեռագրական տուեալների ողջ հարստութիւնը, մանաւանդ որ բազմաթիւ հնագոյն ընթրիանկութիւններ դուրս են մնացել դրանցից: Աստուածաշնչի նոր քննական հրատարակութեան պատրաստումն, այդ պատճառով, դարձել է հայագիտութեան կարեւորագոյն խնդիրներից մէկը, որի իրականացման գործին են լծուել աշխարհի տարբեր ծայրերում բնակուող մի շարք բանասէրներ»³:

Մեր ձեռքերուն մէջ ունինք, այսօր, նոյն հեղինակին՝ Ա. Զէյթունեանի աշխատասիրութեամբ պատրաստուած ԵԼԻՑ ԳԻՐՔ-ին քննական բնագիրը, որուն հրատարակութիւնը կը պատրաստուի ժրջան կերպով: Հայաստանի մէջ հրատարակութեան համար պատ-

¹ Նոյն, Զ. էջ 62:

² Նոյն, Զ. էջ 64:

³ ԳԻՐՔ ԾՆՆԴՈՑ, Զննական բնագիր, աշխատասիրութեամբ Ա. Ս. Զէյթունեանի, Գայկական ՍՄԳ ԳԱ հրատարակչութիւն, Երեւան, 1985:

րաստ են արդէն ՍԱՂՄՈՍԱՑ ԳԻՐՔ-ը՝ աշխատասիրութեամբ Լեւոն Տէր Պետրոսեանի եւ ՄԱԿԱՐԱՅԵՑԻՈՑ ԳԻՐՔ-երը՝ աշխատասիրութեամբ Հայկ Ամալեանի:

Հայրենի գիտնականներուն աշխատանքի սկզբունքները եւ կերպը կը ձգտին պեղել «ձեռագրական տուեալների ողջ հարստութիւնը»՝ դուրս բերելու համար քննական, վերականգնուած բնագիր մը, որը հնարաւոր հարազատութեամբ ներկայացնէ Աստուածաշունչի Սահակ-Մեսրոպեան թարգմանութիւնը: Ընտրելու համար «անխապատիւ ընթերցուածները», Զէյթունեան համեմատած է «մինչեւ ԺՁ դարը ներառեալ 43 ձեռագիրները, ինչպէս նաեւ 18 պատուական ու պահպանական, 9 ձեռագիր եւ մէկ տպագիր՝ Վաղարշապատ 1872- Շաշոց, առանձին դէպքերում նաեւ՝ յետագայ դարերու մի շարք այլ ձեռագիրներ եւ տպագիր Աստուածաշունչներ»: Էջատակին ամփոփուած տարբերակները ան բաժնած է երկուքի՝ ձեռագիրներէն քաղուած ընթերցուածներ եւ մատենագրական վկայակոչումներէն քաղուած ընթերցուածներ: Երկրորդ տեսակի տարբերակները քաղուած են Եփրեմ Ասորիի եւ Վարդան Արեւելցիի ԱՐԱՐԱԾՈՑ ՄԵԿՆՈՒԹԻԻՆՆԵՐՈՒ աստուածաշնչական մէջբերումներէն:

Քննական բնագիրին կազմութեան համար Զէյթունեան նախընտրութիւն տուած է այն տարբերակներուն, որոնք կ'արդարանան յունարէն բնօրինակով. «Նախապատիւ ընթերցուածներ ընտրելիս անհրաժեշտ է նկատի առնել ոչ միայն տուեալ ընթերցուածը վկայող ձեռագիրների հմութիւնն ու քանակը, ընթերցուածների լեզուաբանականական յատկանիշները, այլ նաեւ թարգմանութեան բնօրինակի տուեալները»¹: Իբրեւ թարգմանութեան բնօրինակ ան օգտագործած է *William Wevers*-ի պատրաստած Ծննդոց Գիրքին յունարէն գիտական հրատարակութիւնը (*Vetus Testamentum Graecum, vol. 1, GENESIS, Göttingen, 1974*):

¹ Նոյն, էջ 81:

Հայերէն ձեռագիրներուն ներկայացուցած տարրնթերցուածներուն բաղդատուութիւնը յունարէն ձեռագիրներու տարրնթերցուածներուն հետ ի յայտ կը բերէ հիմնական կարեւորութիւն ունեցող պարագայ մը, որ է Հայերէն թարգմանութեան կրած յետագայ ազդեցութիւնները՝ յունարէն թարգմանութիւններէ կամ խմբագրութիւններէ: Որոշ տարրնթերցուածներուն նախապատուութիւն տալու որոշումը կը հանդիպի երկու մեծ դժուարութիւններու. առաջին, երբ պէտք ըլլայ որոշել երկու տարրնթերցուածներու միջեւ, որոնք կը համապատասխանեն յունարէն երկու տարրնթերցուածներու եւ երկրորդ, երբ Հայերէն տարրնթերցուածը չի՝ համապատասխաներ ոչ մէկ յունարէն բնօրինակի: Զէյթունեան կը խոստովանի, թէ «քննական բնագիրը կազմելիս հանդէս ենք բերել համակողմանի մօտեցում՝ հաշտի առնելով վերը նշուած բոլոր անհրաժեշտ պայմանները եւ ծանօթագրութիւնների բաժնում հիմնադրել կատարումը ընտրութիւնները»:

Զէյթունեան William Wevers-ին հետ կ'ընդունի, թէ «Հայերէն բնագիրը ամենասերտ յարաբերութեան մէջ է Աստուածաշնչի յունարէն Եօթանասնից բնագրի Որոգիներէն խմբագրութեան հետ, մի հանգամանք, որ հաստատուում է նաեւ մեր կատարած համեմատութիւններով»¹: Սոյն իրողութիւնը կը ստիպէ հեղինակը նախընտրութիւն տալու Հայերէն այն տարրնթերցուածներուն, որոնք կը համապատասխանեն Որոգիներէն խմբագրութեան:

«ՀԱՅ ՀՆԱԳՈՅՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԸ» գիրքի յառաջաբանին մէջ, Լեւոն Տէր Պետրոսեան կ'ընդգծէ Հայերէն թարգմանութեամբ պահուած գրականութեան կարեւորութիւնը, որովհետեւ ան կ'ըսէ, թէ անոնք ունին երեք կարեւոր յատկանիշներ՝ «հնութիւնը, ճշգրտութիւնը եւ մեզ հասած բնագրերի անաղարտութիւնը»: Հայ թարգմանական գրականութեան մեծ մասը կատարուած է հին-

գերորդ դարուն, հետեւաբար շատ հին են անոնք: Թարգմանիչները բծախնդիր թարգմանութեամբ պահած են սկզբնագիրին հարազատութիւնը, իսկ հայ ընդօրինակող գրիչները անաղարտութեամբ վերարտադրած են բնագիրը: Հայ թարգմանական գրականութեան մէջ պահուած են նիւթեր, որոնց յունարէն կամ ասորերէն բնագիրները կորսուած են: Ուստի, Լ. Տէր Պետրոսեան կ'եզրակացնէ. «հայերէն թարգմանութիւնների մեծ մասը պիտանի է օգտագործուելու յունական եւ ասորական սկզբնագրերի ճշգրտման գործում»: Ան նման «յուշարձանների» շարքին կը դասէ «նաեւ Աստուածաշունչը, որի բնագրական քննութեան գործին նոյնպէս զգալի նպաստ է բերում հայերէն թարգմանութիւնը»:

Ըստ նոյն հեղինակին, Աստուածաշունչը «արդի բանասիրութեան համար կարեւոր նշանակութիւն ունի նախ եւ առաջ որպէս հայոց լեզուի յուշարձան»²: Լ. Տէր Պետրոսեան կը շեշտէ Աստուածաշունչի քննական հրատարակութեան կարեւորութիւնը, որ կրնայ օգտակար նիւթ մատակարարել «հայոց լեզուի ուսումնասիրման համարեւ բոլոր բնագաւառների՝ հնչիւնաբանութեան, ստուգաբանութեան, բառակազմութեան, շարահիւսութեան եւ նոյնիսկ ձեւաբանութեան համար»³:

Յարգելով Հանդերձ Հայ լեզուաբաններուն եւ Հայրենի բանասէրներուն խոր հետաքրքրութիւնը մեր լեզուի զարգացման եւ անցեալի պատմութեան նկատմամբ, կը դժուարանանք Աստուածաշունչի քննական հրատարակութեան կարեւորութիւնը սահմանափակուած տեսնել միայն լեզուագիտութեան բնագաւառէն ներս: Այդ կը նշանակէ պարպել Ս. Գիրքը իր իմաստէն, եթէ վերածենք զայն անցեալին պատկանող «հայոց լեզուի յուշարձան» ի մը, որուն տակ պիտի փորել գտնելու նպատակով Հայերէն լեզուի «բառագանձ»ը: Անշունչ կոթող մը չէ եղած ան անցեալին եւ չի՝ կրնար ըլլալ մինչեւ այսօր:

¹ Նոյն, էջ 29:

² Նոյն, էջ 34:

³ Նոյն, էջ 37:

¹ Նոյն, էջ 81:

Ան կը խօսի մեզի հաւատացեալ մեր հայրերուն լեզուով եւ ճիշտ այդ լեզուն աւելի լաւ հասկնալու նպատակով կը տքնին անոնք, որոնք կը փորձեն մաքրել անոր ոսկին, որպէսզի ան վերագտնէ սկզբնական իր փայլը:

Օտար բանասէրները, որոնք կը ջանան վերականգնել յունարէն բնագիրին հարազատութիւնը, նոյնպէս մղուած են սրբազան գրականութեան սկզբնական իմաստը աւելի խոր եւ ամբողջական կերպով հասկնալու փափաքէն: Անոնց գիտական աշխատանքը նպատակ մը չէ ինքնին, այլ միջոց մը հասնելու իրենց իսկական նպատակին: Երբայական համալսարաններուն մէջ հաստատուած յատուկ ամպիրոնները կ'ուսումնասիրեն երբայական բնագիրը: Խումբ մը մասնագէտներ կը քննարկեն յունարէն թարգմանութիւնները, անոնց մէջ լուծումներ գտնելու համար բնագրային որոշ հարցերու, որովհետեւ Եօթանասնից թարգմանութիւնը կատարուած է Երուսաղէմէն բերուած երբայական նախագաղափարի մը վրայէն, որ շատ աւելի հին է, քան երբայերէն հնագոյն ձեռագիրը, աւելի հին է, քան նոյնիսկ Մեռեալ ծովու ձեռագիրները: Իսկ գիտնականները, որոնք կ'աշխատին յունարէն բնագիրին գիտական հրատարակութեան վրայ, նոյնպէս կը դիմեն անոր հնագոյն թարգմանութիւններուն՝ կատարուած յունարէն բնագիրէն, ինչպէս է հայկականը, հիմնաւորելու համար իրենց աշխատանքը: Համալսարաններուն կամ գիտական կեդրոններուն մէջ կատարուող ծովածաւալ բոլոր աշխատանքները կը ձգտին մէկ նպատակի մը, որ է կարդալ Մատեանը իր Աստուածաշունչ ընթերցուածներուն սկզբնական հարազատութեամբ:

ԱՐԵՒՄՈՒՏՔ

Արեւմուտքի հայագէտները հետաքրքրուած են Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեամբ, որովհետեւ անիկա հնագոյն երկու թարգմանութիւններէն մէկն է: Անոնց աչքին հայկական բնագիրը կը

ներկայացնէ արժէքաւոր հին թարգմանութիւն մը, որ կատարուած է խղճամտութեամբ եւ բարձր արուեստով: Հետեւաբար անոր մէջ կրնան պահուած ըլլալ ընթերցուածներ, որոնցմով կրնան ուղղուել յունարէն բնագիրին մէջ մտած որոշ աղաւաղումներ:

1772-ին, արդէն իսկ, V. de la Crose հայերէն բնագիրը հռչակած էր «թագուհի թարմանութեանց» եւ առաջարկած էր, որ անոր միջոցաւ վերականգնուին յունարէն բնագիրին ընթերցուածները: Յաճախ մէջբերուած է անոր գնահատական խօսքը.

«Ըստ իս, Հայերէն թարգմանութիւնը թագուհին է նոր կտակարանի բոլոր թարգմանութիւններուն: ... Կարելի է սոյն թարգմանութեան միջոցաւ վերականգնել Եօթանասնից բնագրի ամթիւ ընթերցուածներ ...»¹:

1897-ին, ռուս բանասէր Իվան Եվսեեւ նշած է. «Օստ դէպքերում հայերէն թարգմանութեան ցուցմունքները կարող են վճռական ձայն ունենալ Լուկիանեան այս կամ այն ընթերցուածի նախասկզբնական տեսքը որոշելու գործում, յատկապէս յունարէն ընթերցանութիւնների անհամաձայնութեան ժամանակ»²:

Հայ Աստուածաշունչի որակի մասին նոյնպիսի բարձր գնահատական է տուած Ֆրանսացի հայագէտ G. Cuendet, յատկապէս գովելով թարգմանիչներուն ճշգրտութիւնը եւ ձեռնբերցութիւնը³:

Հայ Աստուածաշունչին նկատմամբ բնագրագիտական այս շահագրգռուածութիւնը շարունակուեցաւ մինչեւ 1960-ական թուականները՝ առանց գործնականանալու: Յունարէն բնագրի վերականգն-

¹ Անանեան, էջ 1: "La Version Arménienne est, selon moi, la Reine de toutes les Versions du Nouveau Testament ...". "On peut rétablir le texte des Septante en une infinité d'endroits par les moyens de cette Version ...".

² ՕՆՆՈՅ, էջ 38:

³ G. Cuendet, Exactitude et adresse dans la version arménienne de la Bible, Գ. Ա., 1935, էջ 563-570:

ման նպատակով Հայերէն բնագիրը օգտագործուեցաւ գործնականապէս եւ առաջին անգամ ըլլալով յիշուեցան անոր տարընթեցուածները Göttingen-ի գիտական հրատարակութեան առիթով՝ Joseph Ziegler-ի, Robert Hanhart-ի եւ William Wevers-ի կողմէ: Անշուշտ, ասոնք օգտագործեցին Հայերէն միակ տրամադրելի բնագիրը եւ անոր էջատակի տարընթեցուածները, այսինքն Ջօհրայեանի հրատարակութիւնը:

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄ

Ս. Էջմիածինի 1969-ի ժողովէն ետք, Երուսաղէմի մէջ ձեռնարկեցինք Աստուածաշունչի քննական հրատարակութեան նախապատրաստական աշխատանքներուն: Նախ կազմեցինք Աստուածաշունչի Հայերէն ձեռագիրներու մանրաժապավէններու հաւաքածոյ մը, որը դիւրացուց Հայ ձեռագիր Աստուածաշունչերու ցուցակի պատրաստութիւնը:

Նոյն տարիներուն, արդէն իսկ հաստատուած էր Երուսաղէմի Եբրայական Համալսարանին Հայագիտական ամպիոնը՝ գլխաւորութեամբ Հայագէտ Բրօֆ. Տօքթոր Միքայէլ Սթոնի (Michael Stone): Խորհրդակցութեան եւ աշխատակցութեան կապեր հաստատուեցան Երուսաղէմի Պատրիարքարանին եւ Հայագիտական ամպիոնին միջեւ: Տօքթ. Սթոնին հետ խորհրդակցաբար որոշուեցան գիտական աշխատանքին սկզբունքները: Առաջին փորձերը կատարեցինք Եսայիի գիրքին երկու գլուխներու վրայ՝ Ա. եւ Կ., որոնց բոլոր ձեռագիրներուն բաղդատութիւնը կատարեցինք եւ ցուցակագրեցինք տարբերակները: Այնուհետեւ, Տօքթ. Սթոն հրատարակեց իր յօդուածը Եբրայական Համալսարանի տարեգիրքին մէջ¹:

Յօդուածագիրը թելադրեց, որ աստուածաշնչական իւրաքանչիւր գիրք ունենայ իր նախընտրեալ բնագիրին հրատարակութիւնը (diplomatic edition): Ընտրելու համար նման բնագիր մը, ան հաստատեց աշխատանքի հետեւեալ հանգրուանները.

- ա. Երկու կամ աւելի գլուխներ ընտրել տուեալ աստուածաշնչական գիրքէն եւ կազմել ցուցակը անոր ձեռագիր բնագիրներուն պարունակած բոլոր տարբերակներուն:
- բ. Տեսակաւորել տարբերակները եւ զանազանել գրչագրական սխալը, ուղղագրական տարբերութիւնը, խեղաթիւրումը, բնագրային տարբերակները, որոնք կ'այլափոխեն բնագիրին իմաստը եւ այլն: Նախընտրութիւնը տալ բնագրային տարբերակներուն, որոնք բառին կամ ընթերցուածին կուտան տարբեր իմաստ:
- գ. Դուրս թողուլ ձեռագիրները, որոնց տարբերակները բնագրային առաւելութիւն մը չեն ներկայացնիր: Բաժնել մնացեալ ձեռագիրները խումբերու, որոնք նոյն յատկանիշները կը ներկայացնեն:
- դ. Իւրաքանչիւր խումբէն ընտրել լաւագոյն օրինակ մը եւ ընտրուած ձեռագիրներէն ընտրել բնագիր մը, որ պիտի ըլլայ հրատարակուելիք հիմնական բնօրինակը:
- ե. Հիմնական ընտրեալ բնագիրին հետ բաղդատել իւրաքանչիւր խումբէն ընտրուած օրինակներուն բնագիրները, կազմել տարբերակներուն տախտակը՝ զայն հրատարակելու համար էջատակին (apparatus): Էջատակի տախտակէն դուրս թողուլ ուղղագրական տարբերութիւնները եւ գրչագրական սխալները:

Յիշեալ սկզբունքներուն համաձայն Բրօֆ. Սթոն պատրաստեց իր հրատարակած սուրբ գրական բնագիրները, բոլորն ալ պարակաւնոն գրականութենէն, պահուած Հայերէն թարգմանութեամբ¹: Հրատարակուած գիրքերն են.

¹ TEXTUS, Annual of the Hebrew University Bible Project, Jerusalem, 1973, vol. VIII, pp. 107-125.

¹ The Testament of Levi, Jerusalem, St. James Press, 1969.

ա. Կտակ Ղեւեայ:

բ. Եզր Գ., Արեւմտաքի մէջ ճանչուած իբր Եզր Դ:

գ. Մահ Երից մանկանց (Դանիէլ):

դ. Մնացորդք ի մնացորդաց: Մահ Երեմիայի:

- The Arminian Version of IV Ezra, University of Pennsylvania, Armenian Texts and Studies 1 (Missoula, Mont.: Scholars Press, 1979).
- Armenian Apocrypha Relating to the Patriarchs and Prophets, The Israel Academy of Sciences and Humanities, Jerusalem, 1982.
- Michael E. Stone, Some Features of the Armenian Version of IV Ezra, LE MUSEON 79, 1966, pp. 387-400.
- Paradise in 4 Ezra iv:8 and vii:36, viii:52, THE JOURNAL OF JEWISH STUDIES 17, 1966, pp. 85-88.
- Some Remarks on the Textual Criticism of IV Ezra, HARVARD THEOLOGICAL REVIEW 60, (1967), pp. 107-115.
- Manuscripts and Readings of Armenian IV Ezra, TEXTUS 6, 1968, pp. 48-61.
- Concordance and Texts of the Armenian Version of IV Ezra, Computer Program for Concordance prepared by Zion Busharia, ORIENTAL NOTES AND STUDIES 11, Jerusalem, 1971.
- The Death of Adam - An Armenian Adam Book, HARVARD THEOLOGICAL REVIEW 59, 1966, pp. 283-291.
- Some Observations On the Armenian Version of the Paralipomena of Jeremiah, CATHOLIC BIBLICAL QUARTERLY 35, 1973, pp. 47-59.
- An Armenian Tradition relating to the Death of the Three Companions of Daniel, LE MUSEON 86, 1973, pp. 111-123.
- Three Armenian Texts relating to the Death of Moses, Studies in the Testament of Moses, SOCIETY OF BIBLICAL LITERATURE SEPTUAGINT AND COGNATE STUDIES 4, Cambridge, 1973, pp. 118-121.
- Concerning the Penitence of Salomon, THE JOURNAL OF JEWISH STUDIES 29, 1978, pp. 1-19.
- The Testament of Jacob, REVUE DES ETUDES ARMENIENNES 5, 1968, pp. 261-270.
- Two Additional Notes on the Testament of Jacob, same 6, 1969, pp. 103f.
- The Jerusalem Manuscripts of the Testaments of the Twelve Patriarchs: Sample of Texts, Սին 44, 1970, էջ 1-6:
- The Armenian Version of the Testaments of the Twelve Patriarchs: Selection of Manuscripts, Սին 49, 1975, էջ 207-214:
- New Evidence For The Armenian Version of the Testaments of the Twelve Patriarchs, REVUE BIBLIQUE 84, 1977.

ե. Մահ Մովսիսի:

զ. Կտակ Յակոբայ:

է. Կտակք ԺԲ. Նահապետաց:

ը. Մահ Ադամայ (Ադամգիրք):

Նոյն սկզբունքներուն հիման վրայ, սօքթոր *Claude Cox* հրատարակեց Բ. Օրինաց գիրքը: Անոր եզրակացութիւններէն կարելորագոյնը կը նկատենք հետեւեալ հաստատումը. «Կարելի է ըսել հիմա, թէ Բ. Օրինաց հայերէն բնագիրը կը պատկանի բիզանդական յոյն բնագրական տիպարի մը, տիպարի մը՝ գործածուած Կոստանդնուպոլսոյ մէջ եւ ուժեղ կերպով ազդուած Որոգիմեան աշխատանքէն: Գոյութիւն ունեցող ներկայ բնագիրը չի՛ պարունակեր հետքեր ասորերեւել կատարուած հին թարգմանութեան մը, եթէ նման թարգմանութիւն գոյութիւն ունեցած է երբեք»¹:

Վերջին տարիներուն բազմաթիւ հայագէտներ տարբեր յօդուածներ հրատարակեցին Հայ Աստուածաշունչի մասին: Անոնք պատրաստ ունին նաեւ կարելոր աշխատանքներ, որոնք պիտի գան աւելի հարստացնելու Հայ Աստուածաշունչին բնագրային առանձնայատկութիւններուն ուսումնասիրութիւնը:

Այդ գիտնականներէն երկուքին հրատարակած բնագիրները եւ անոնց ուսումնասիրութիւնը կը պատկանին Եօթանասնիցի յունարէն բնագիրին ուսումնասիրութեան բնագաւառին: Յատուկ յօդուածով մը, Գոքս քննութեան ենթարկեց Հայերէն բնագիրին հաւանական նպաստը յունականին քննական հրատարակութեան: Յոյց տալով, որ Հայերէն թարգմանութեամբ պահուած Որոգիմեան որոշ ընթերցուածներ կրնան օգնել Եօթանասնիցի վերականգնումին, ան եզրակացուց «որոշ պատճառներով պիտի փաստարկեմ, թէ հայերէն թարգմանութիւնը իմաստալից տեղ մը կը գրաւէ Եօթանասնիցի այլ թարգմանութիւններուն

¹ The Textual Character of the Armenian Version of Deuteronomy, ներկայացուած իբրեւ սօքթորական ուսումնասիրութիւն Թորոնթոյի Համալսարանին եւ 1981-ին հրատարակուած հետեւեալ վերնագիրով. The Armenian Translation of Deuteronomy, University of Pennsylvania, Armenian Texts and Studies 2.

բաղդասամբ եւ թէ կարեւոր վկայ մըն է յունարէն Աստուածաշունչի բնագրային աւանդութեան գարգացումին»¹:

Բրոֆ. Սթոնի աշակերտներէն Բիթըր Գաուէ պատրաստած է Դանիէլի Մարգարէութեան գիտական հրատարակութիւնը՝ նոյն սկզբունքներուն համաձայն եւ ներկայացուցած է իր աշխատանքը իբրեւ սօքթորական ճառ:

Տօքոս. Գոքս գիտական նոյնպիսի հրատարակութեան համար պատրաստ ունի Հռութի գիրքը: Գոքսի եւ Գաուէի պատրաստած «փոքր հրատարակութիւն»ը (*edition minor*) հաւակնոտութիւնը չունի ըլլալու քննական հրատարակութիւն, ինչպէս է Զէյթունեանի պատրաստած ԾՆՆ ԴՈՅ ԳԻՐՔը: Ան հանգրուան մըն է քննական հրատարակութեան պատրաստութեան ճամբուն: Սակայն, մեծ է անոնց նպաստը Հայ Աստուածաշունչի բնագիրին աւելի խոր ծանօթացումին²:

Անկախ Երուսաղէմի դպրոցէն, 1968-ին, Շուետիացի հայագէտ **Bo Johnson** պատրաստեց Թագաւորութեանց Ա. գիրքին գիտական հրատարակութիւն մը՝ բաղդաստութեամբ 25 ձեռագիրներու: Հաս Գոքսի եւ Սթոնի, Զոնսոն կը սխալի, երբ ասորական հետքեր կը նկատէ հայերէն բնագիրին մէջ³:

¹ "For various reasons I would argue that the Armenian version holds a significant position among other versions of the LXX and that it is an important witness to the development of the textual tradition of the Greek Bible". p 35.
² C. Cox, Biblical Studies and the Armenian Bible, 1955-1980, Revue Biblique, no. 1, 1982, pp. 99-113.
C. Cox, The use of the Armenian Version for the Textual Criticism of the Septuagint, La Septuaginta en la Investigacion Contemporeanea, Madrid, 1985, pp. 25-35.
C. Cox, LXX, Hexaplaric Materials Preserved in the Armenian Version, Septuagint and Cognate Studies 21, Scholars Press, 1986.
³ Bo Johnson, Die Armenische Bibelüberstzung als hexaplarischer Zeuge im 1. Samuelbuch, tr. C.B. Sjöberg, Coniectanea Biblica, Old Testament Series 2, Lund, 1968.

Դ ՄԱՍ

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ

Ձեռագիր ամբողջական Աստուածաշունչերը իրենց երկրորդ մասին մէջ կը պարունակեն Նոր Կտակարանին գիրքերը: Ասոնք կը բաժնուին երեք գլխաւոր խումբերու.

1. Չորս Աւետարանները՝ Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս եւ Յովհաննէս:
2. Գործք Առաքելոց:
3. Ընդհանրական թուղթերը՝ Յակոբի, Պետրոսի երկու, Յովհաննու երեք եւ Յուդայի:
4. Պողոս առաքեալին թուղթերը՝ Հռովմայեցոց, Կորնթացոց առաջին եւ երկրորդ, Գաղատացոց, Եփեսացոց, Փիլիպեցոց, Կողոսացոց, Թեսաղոնիկեցոց առաջին եւ երկրորդ, Եբրայեցոց, Տիմոթէոսի առաջին եւ երկրորդ, Տիտոսի եւ Փիլիմոնի: Ասոնց վրայ կ'աւելնայ, առ հասարակ, Կորնթացոց նամակը առ Պողոս եւ Պողոսի Կորնթացոց ուղղած երրորդ թուղթը:
5. Ընդհանրապէս, Նոր Կտակարանը կ'աւարտի Յովհաննու Յայտնութեան գիրքով, որուն վրայ կ'աւելնայ Ննջումն Յովհաննու:

ՉՈՐՍ ԱԻԵՏԱՐԱՆՆԵՐԸ

Ձեռագիրներուն մէջ Աւետարաններուն մասը կը ներկայանայ առանձնայատուկ ճոխութեամբ եւ մանրանկարչական տպաւորիչ գեղեցկութեամբ: Առաջին երկու էջերը շրջանակուած են ծաղկուն զարդարանքներով՝ կամարակապ շէնքի մը մոտաքին նման: Ասոնք կը պարունակեն Եւսեբիոս Կեսարացիին նամակը ուղղուած Կարպիանոսի: Աւելի ճոխ՝ դարձեալ կամարակապ սիւնաշարքի մը նման կը բացուին այնուհետեւ տասը էջեր, որոնք կը պարունակեն նոյն Եւսեբիոսի կանոնները: Աւետարանը կը սկսի, ընդհանրապէս, աւետարա-

նիչին նկարով՝ իր գիրքը գրելու դիրքին մէջ: Աւետարանին առաջին էջը ամբողջութեամբ ճոխացած կը գտնենք կիսախորանով մը, որուն ներքեւ՝ թռչնագիրով շարուած են Աւետարանին առաջին տողերը: Ընդհանրապէս, առաջին զարդագիրը կը նկարէ աւետարանիչին խորհրդանիշը. Մատթէոս՝ հրեշտակ, Մարկոս՝ առիւծ, Ղուկաս՝ եգ եւ Յովհաննէս՝ արծիւ:

Հայերէն բոլոր ձեռագիրներուն մէջ չորս Աւետարանները շրջանակուած են Եւսեբիոս Կեսարացիին կարգաւորած համաբարբառներով: Ան իւրաքանչիւր Աւետարան բաժնած է հատուածներու, զորս կոչած է «գլուխ», կազմած է ցուցակներ, ուր կ'երեւին Աւետարաններուն համաձայնութիւնները իրարու միջեւ եւ զանոնք կոչած է «կանոն»: Իւրաքանչիւր Աւետարանի իւրաքանչիւր հատուածին մօտ, ան նշանակած է համաձայնութիւնները միւս Աւետարաններուն հետ: Եւսեբիոս բացատրած է իր համաբարբառը եւ համաձայնութիւններու կարգադրութիւնը կարպիսնոսին ուղղած իր թուղթին մէջ: Աւետարաններու գլխակարգութիւնը, կանոններու եւ լուսանցքի կամ էջատակի համաձայնութիւնները կոչուած են Եւսեբեան կազմած (apparatus):

Եւսեբեան կազմածը կը սկսի բացատրական նամակով, որուն առաջին բառերն են. «ԵՒՍԵԲԻ ԿԱՐՊԻԱՆՈՍԻ ՍԻՐԵԼԻ ԵՂԲԱԻՐ Ի ՏԷՐ ՈՂՋՈՅՆ»: Եւսեբիոս կը սկսի յիշատակելով Ամովն Աղեքսանդրացիի պատրաստած «մատթեան անտարաճիճ գիմնաբարբառու», ուր Մատթէոսի Աւետարանին «առընթեր» գրուած են միւս աւետարանիչներու «գորոտակս»: Սակայն, որպէսզի աւելի ամբողջական ըլլայ համաբարբառը, Եւսեբիոս կը կարգաւորէ իր կանոնները «տասն թուով»: Առաջինը կը շարադասէ չորս սիւնակներու մէջ այն հատուածները, ուր չորս Աւետարանները կը համաձայնին, երկրորդը՝ երեք սիւնակներու մէջ՝ ՄԱՏԹԷՈՍ, ՄԱՐԿՈՍ եւ ՂՈՒԿԱՍ, երրորդը՝ ՄԱՏԹԷՈՍ, ՂՈՒԿԱՍ եւ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, չորրորդը՝ ՄԱՏԹԷՈՍ, ՄԱՐԿՈՍ եւ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, հինգերորդը՝ երկու սիւնակներու մէջ՝ ՄԱՏԹԷՈՍ եւ ՂՈՒԿԱՍ, վեցերորդը՝ ՄԱՏԹԷՈՍ եւ ՄԱՐԿՈՍ, եօթերորդը՝ ՄԱՏԹԷՈՍ եւ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ, ութերորդը՝ ՂՈՒԿԱՍ եւ ՄԱՐԿՈՍ, իններորդը՝ ՂՈՒԿԱՍ եւ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ եւ տասներորդը՝ միասիւն կը ցուցակագրէ իւրաքանչիւր աւետարանիչին յատուկ դրուագ մը, որուն համապատասխանը չունին միւս երեքը: Առաջին կանոնը կը ցուցակագրէ 71, երկրորդը՝ 111, երրորդը՝ 22, չորրորդը՝ 26, հինգերորդը՝ 82, վեցերորդը՝ 47, եօթներորդը՝ 7, ութերորդը՝ 14, իններորդը՝ 21, տասներորդը՝ Մատթէոսէն՝ 62, Մարկոսէն՝ 21, Ղուկասէն՝ 71 եւ Յովհաննէսէն՝ 97 համաձայնութիւն:

Իր կանոնները պատրաստելէ առաջ, Եւսեբիոս բաժնած է Աւետարանները գլուխներու կամ հատուածներու: Մատթէոսի Աւետարանը բաժնուած է 355 հատուածներու, Մարկոս՝ 236-ի, Ղուկաս՝ 342-ի եւ Յովհաննէս՝ 232-ի: Եւսեբիոս իր թուագրած հատուածները կը կոչէ «գլուխ» կամ «ճառագլուխ»: Իր թուղթին մէջ, ան կը բացատրէ նաեւ, թէ Աւետարաններուն իւրաքանչիւր գլուխին լուսանցքին մէջ կան նշանակուած իւրաքանչիւր ճառագլուխին համապատասխանող միւս Աւետարաններուն գլուխները եւ կարմիր թանաքով՝ կանոնին թիւը, ուր կարելի է գտնել նոյն համաձայնութիւնը: Տասը կանոններուն եւ լուսանցքի վրայ արձանագրուած համաձայնութիւններուն նպատակն է չորս Աւետարանները ներկայացնել ընթերցողին համաբարբառային ձեւով, որ կը նշանակէ նշել տարբեր Աւետարաններու համաձայնութեան կէտերը, որպէսզի նոյն պատմուածքը, եթէ կը գտնուի չորս, երեք, երկու կամ մէկ Աւետարանի մէջ մատչելի ըլլայ ընթերցողին՝ տարբեր իր խմբագրութեամբ:

Բացի Եւսեբեան կազմածէն, Աւետարաններուն սկիզբը կը գտնուին գլխացանկեր, սակայն ոչ բոլոր ձեռագիրներուն մէջ, ինչպէս Եւսեբի թուղթին եւ տասը կանոններու պարագային:

Ասոնց վերնագիրները «գլուխք» չեն կոչուած, ինչպէս սովորութիւն է, այլ «Սկիզբն Գլխոց որ ըստ ....»: Աւելի յատկանշական է, որ իւրաքանչիւր գլուխի բացատրութեան դիմաց չորս սիւնակներու մէջ նշուած է, թէ ո՞ր Աւետարանին կամ Աւետարաններուն մէջ կը գտնուի համապատասխան հատուածը, ինչպէս օրինակ «Վասն մոգուցն»: Այս պարագային՝ գրուած է միայն «Մատ. ա.», որ կը նշանակէ թէ Մատթէոսի Աւետարանին միայն առաջին գլուխը կը պարունակէ մոգերու պատմութիւնը: Գլխացանկին կը յաջորդէ այլ գրութիւն մը, որ կը գտնուի միայն Մատթէոսի Աւետարանին սկիզբը. «Համաձայնութիւնն Աստուծոյն զիսոցս»: Մեզի կը թուի, թէ ասոնք են Եւսեբի թուղթին սկիզբը յիշուած «մատթեան անտարանին համաբարբառս, այլոց անտարանչացն գորուակս եղեալ առընթեր»:

Իսկ իւրաքանչիւր Աւետարանին սկիզբը գրուած նախադրութիւնը չի՛ պատկանիր եւսեբեան կազմածին, այլ կիլիկեան շրջանի յաւելում մըն է՝ Գէորգ Սկեւոացիի ձեռքով, ինչպէս պիտի տեսնենք Աստուածաշունչի տարբեր խմբագրութիւններուն նուիրուած գլուխին մէջ: Նախադրութիւններուն վերջաւորութեան կը գտնենք կարճ գրութիւններ, որոնք աւելի հին են եւ յաճախ ընդօրինակուած Աւետարանին վերջաւորութեան: Ասոնք յատուկ նշանակութիւն մը ունին, որովհետեւ կ'ամփոփեն մեր Եկեղեցւոյ դարերով ընդունած տեսակէտը իւրաքանչիւր անտարանիչի անձին եւ անոր գրութեան լեզուի մասին:

Մատթէոսի մասին կ'սէ. «Մատթէոս գրեաց զանտարանս իր յերուսաղէմ քաղաքի՝ ի լեզու եբրայեցի, զկնիոյն ամի համբառնալոյ փրկչին, ի խնդրոյ եկեղեցւոյն երուսաղէմի: Ունի գլուխս յծե: Վկայութիւնս լր.: Տունս. սո: Մատթէոս թարգմանի՝ Երգ կենաց»:

Մարկոսի մասին. «Մարկոս հրամանաւ Պետրոսի վիմի գրեաց զանտարանս իր՝ յաղեքսանդր քաղաքի՝ ի լեզու եգիպտացի, զկնի ԺԵ. ամի համբառնալոյ փրկչին: Ունի գլուխս. միգ: Վկայութիւնս. ժե: Տունս. ոռ:

Մարկոս՝ Բարձր պատուար, կամ՝ ՚ի վերայ տանեացն»:

Ղուկասի մասին. «Ղուկաս՝ արուեստի բժիշկ գոլով. սա՛ աշակերտեցաւ փրկչին. եւ համարեալ կոչեցաւ ՚ի թիւս եթանասնիցն: Իսկ յետոյ աշակերտեցաւ Պաղոսի. վասն որոյ ասի՝ գովութիւն սորա յանտարանին: Սա՛ հրամանաւ Պաղոսի գրեաց զանտարանս իր յանտիոք քաղաքի՝ ի լեզու ասորի՝ զկնի ԺԷ. ամի համբառնալոյ փրկչին: Ունի գլուխս. յիւր: Վկայութիւնս. ժե: Տունս. ուպ:

Ղուկաս՝ Յարութիւն»:

Յովհաննէսի մասին. «Յովհաննէս՝ որ եւ որդի որոտման, զվերինն որոտալով պատմեաց մեզ: Սա՛ զկնի ԾԳ. ամի համբառնալոյ փրկչին գրեաց զանտարանն իր յեփեսոս քաղաքի, ի խնդրելոյ եկեղեցւոյն ասիայ՝ ՚ի լեզու յոյն: Եւ է՛ գլուխս. միւր: Վկայութիւնս. ժե: Տունս. ուպ: Միանգամայն չորեքեան անտարանքս Գլուխք. ոճկը: Վկայութիւնք. հիթ: Տունք. փպ:

Յովհաննէս՝ Հնազանդութիւն»:

Մեզի կը թուի, թէ սոյն տեղեկութիւնները եւս Ամոնիոսի հեղինակութիւն են եւ գրուած են իւրաքանչիւր Աւետարանին հետ Եւսեբիոսի ձեռքով: Մեր Եկեղեցւոյ հայրերը Մատթէոսի Աւետարանը կը նկատէին հնագոյնը՝ գրուած եբրայերէն, Յիսուսի համբարձումէն ութը տարիներ ետք միայն, Երուսաղէմի մէջ: Մարկոսի Աւետարանը գրուած կը նկատէին Եգիպտոս, Եգիպտացիներուն լեզուով՝ Տիրոջ համբարձումէն տասնհինգ տարիներ ետք: Ղուկասին Աւետարանը գրուած կը սեպէին ասորերէն, Անտիոքի մէջ, Յիսուսի համբարձումէն տասնեօթ տարիներ ետք: Միայն Յովհաննու Աւետարանը կը համարէին գրուած յունարէն, Եփեսոսի մէջ, ութսունվեց թուականին Քրիստոսի:

Ինչպէս Հին Կտակարանին բնագիրը, նոր Կտակարանին բնագիրը Հասած է ձեռագիր ընդօրինակութիւններով՝ կատարուած շատ աւելի ուշ, քան առաքելական դարը: Ընդօրինակութիւններուն բնագիրը, ըլլայ ան յունարէն կամ ասորերէն, նոյնանման չէ. ան կը ներկայացնէ Հարիւրաւոր, եթէ ոչ Հազարաւոր տարբերակներ: Ասոնք զանազան տեսակի են եւ յառաջ եկած են տարբեր պատճառներով: Մեծ մասը արդիւնք են ընդօրինակող գրիչներու անուշադրութեան կամ սխալմունքներուն: Անուշադրութեան հետեւանքով յառաջ եկած են բնագրական տարբերութիւններ, երբ գրիչին աչքը ցատկած է մէկ տողէն միւսը, նոյն բառով սկսող կամ վերջացող նախադասութեան մը մասը ընդօրինակելով իբրեւ շարունակութիւն նախորդ մասին մէջ գտնուող նոյն բառին: Գրչական սխալի սոյն երեւոյթը կը կոչուի «նոյնասկիզբ» (*homoeoracton*) կամ «նոյնավերջ» (*homoeoteleuton*): Գրիչը կրնայ սխալիլ, նոյնպէս, կրկին ընդօրինակելով բառ մը կամ բառերու խումբ մը, երբ նոյն բառը կը գտնուի նախորդ տողին մէջ եւ ինք կը վերսկսի իր ընթերցումը արդէն իսկ անգամ մը ընդօրինակուած նոյն բառէն: Այս պարագան կը կոչուի «կրկնագրութիւն» (*dittography*): Սխալը կրնայ նաեւ արդիւնք ըլլալ շփոթութեան նոյն ձեւով արտասանուած երկու բառերու միջեւ՝ «itacism» «իտականութիւն», ըստ Գույումճեան բառարանին:

Բնագրական այլ տեսակի տարբերակներ յառաջացած են գրիչներու անուշադրութեան հետեւանքով: Պատահած է նաեւ, որ անոնք միջամտեն բնագիրին՝ լեզուն կամ ոճը բարեփոխելու եւ կամ իմաստը յստակելու նպատակով: Բնագրական փոփոխութիւններ կատարուած են նաեւ աւետարանական զուգահեռ պատմումներ Համերաշխեցնելու նպատակով: Բանասէրները սոյն երեւոյթը կոչած են «ներդաշնակում» (*harmonization*):

Քրիստոնէութեան տարածումին զուգահեռ շատացան նաեւ նոր Կտակարանին թարգմանութիւնները: Դարերու ընթացքին որքան բազմացան թարգմանութիւնները, նոյնքան բազմացան տարբերակները՝ նոյն թարգմանութեան բնագիրին ընդօրինակութիւններուն միջեւ՝ վերեւ յիշուած գրչագրական միջամտութիւններուն հետեւանքով: Ասոնց վրայ աւելցան նաեւ թարգմանական արուեստի գործադրութենէն յառաջ եկած պատճառներ: Թարգմանիչը պէտք է իշխէր իր լեզուին եւ բնագիրի լեզուին, որմէ կը թարգմանէր: Թարգմանիչը պէտք է խնամքով եւ արուեստով կատարէր իր աշխատանքը: Սակայն սխալական էր եւ կրնար յունարէն բառը շփոթել նման կերպով գրուած բառի մը հետ՝ նոր իմաստ մը տալով իր թարգմանած բառին: Ընդօրինակող գրիչ մը, յետագային, կրնար անդրադառնալ սխալին եւ սրբագրել զայն՝ ստեղծելով ներբնագրական նոր տարբերակները:

Այսօրուան բանասիրութիւնը կը հաւատայ, թէ յունարէն բնագիրը եղած է ամենէն աւելի տարածուածը եւ թէ բոլոր թարգմանութիւնները կատարուած են յունարէնէն: Աւետարանին տարածումը իւրաքանչիւր երկրի մէջ ստեղծեց ընդհանրացած բնագիրի տիպար մը, տարբեր խմբագրութիւն մը՝ տուեալ երկրին, մայրաքաղաքին կամ քաղաքին յատուկ:

Նոր Կտակարանի մասնագէտները դասաւորած են յունարէն խմբագրութիւնները եւ կոչած են զանոնք տեղանուններու Համաձայն՝ Հետեւեալ անուանումներով.

ա. Աղեքսանդրեան բնագիր (*Alexandrian text*), կոչուած նաեւ «չեզոք բնագիր» (*Neutral text*), որ, ընդհանրապէս, կը նկատուի իբրեւ լաւագոյնը եւ Հարազատ արտայայտութիւնը սկզբնական բնագիրին: Աղեքսանդրեան բնագիրին երկու գլխաւոր վկանները Վատիկանեան եւ Սինայական կոչուած ձեռագիրներն են՝ ընդօրինակուած չորրորդ դարու կէսերուն: Եգիպտոս յայտնուած Հին պրտաթուղթեր (*Bodmer papyri*)՝ ընդօրինակուած երկրորդ դարու վերջերուն, որոնք կը փաստեն Աղեքսանդրեան նախօրինակի մը գոյութիւնը՝ երկրորդ դարու սկիզբէն: Ղպտիներու «սահիդերէն»

- եւ «քոնյարերէն» բարբառներով կատարուած թարգմանութիւնները պահած են աղեքսանդրեանին յատուկ ընթերցումներ:
- բ. Արեւմտեան բնագիր (*Western text*), որ մեծ տարածում գտած էր Իտալիոյ, Գաղղիոյ, Հիւսիսային Ափրիկէի եւ այլ երկիրներու, նոյնիսկ Եգիպտոսի մէջ: Սոյն խմբագրութիւնը պարունակող գլխաւոր ձեռագիրներն են *Codex Bezae*¹ հինգերորդ դարէն, *Codex Claromontanus*² վեցերորդ դարէն եւ *Codex Washingtonianus*³ չորրորդ դարու վերջաւորութենէն կամ հինգերորդ դարու սկիզբէն: Աւելի հին են պրտաթուղթերը, որոնք կը պարունակեն մասեր նոյն խմբագրութենէն: Նոր Կտակարանի հին լատիններէն թարգմանութիւնը գլխաւոր վկան է Արեւմտեան կոչուած բնագիրին:
- գ. Կեսարեան բնագիր (*Cæsarean text*), որը կրնայ ծագում առած ըլլալ Եգիպտոսի մէջ եւ բերուած Կեսարիա Որոզինէսի ձեռքով: Կեսարեան բնագիրը գործածութեան մէջ էր նաեւ Երուսաղէմ եւ Պաղեստին, ուր Եւսեբիոս Կեսարացին եւ Կիւրեղ Երուսաղեմացին օգտագործեցին զայն: *Bruce M. Metzger* կը կարծէ, թէ հայ վանականները, որոնք կանուխէն կը գտնուէին Երուսաղէմ եւ շուրջը, Կեսարեան բնագիրը տարին Հայաստան եւ Վրաստան, ուր ան իր ազդեցութիւնը ունեցաւ իններորդ դարու երկաթագիր յոյն ձեռագիրի մը վրայ, որ ծանօթ է իբրեւ «Կորիտեթի» կամ *Q* ձեռագիր: Կը կարծուի նաեւ, թէ Եւթաղի պատրաստած Պողոսի թուղթերու խմբագրութիւնը, որ պահուած է հայ ձեռագիրներուն մէջ՝ կատարուած է Կեսարիա²:

¹ Նախա-Աղեքսանդրեան եւ յետագայ Աղեքսանդրեան գլխաւոր ձեռագիրներու ցանկը տես *Bruce M. Metzger*, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, 1975, p. XXIX.

² *Armenian missionaries carried the Cæsarean text into Georgia, where it influenced the Georgian version as well as an uncial Greek manuscript of about the ninth century (Θ, codex Koridethi)*. Furthermore, perhaps Euthalius's scholarly edition of the Pauline Epistles

Արդի որոշ գիտնականներ Կեսարեան կոչուած բնագիրը կը վերակոչեն «Արեւելեան բնագիր»՝ երրորդ դարու սկիզբներուն խմբագրուած, որ կը յատկանշուի Արեւմտեան եւ Աղեքսանդրեան բնագիրներու խառն ազդեցութեամբ: Կը կարծուի նաեւ, թէ Անտիոքի մէջ եւ շուրջը գործածութեան մէջ եղած է Արեւելեան այլ խմբագրութիւն մը, սակայն ան չէ հասած մեզի յունարէն ձեռագիրով: Անոր գոյութիւնը կը զգացուի ասորական թարգմանութեամբ պահուած բնագիրներուն մէջ, որոնք հասած են «Հին Ասորական» կոչուած բնագիրով՝ «Սինայական» (*Sinaiticus*) եւ «Գիւրենտոնեան» (*Curetonian*) կոչուած ձեռագիրներուն մէջ: Անկէ ընթերցումներ պահուած են նաեւ Ափրատի եւ Եփրեմի մեկնողական գրականութեան մէջ:

դ. Գոյութիւն ունի նաեւ Բիզանդական բնագիր (*Byzantine text*), ոմանց կողմէ կոչուած «ասորական բնագիր» (*Syrian text*) կամ «ժողովրդական բնագիր» (*Koine text*), «Եկեղեցւոյ բնագիր» (*Ecclesiastical text*) եւ կամ «Անտիոքեան բնագիր» (*Antiochian text*): Նոր Կտակարանի սոյն խմբագրութիւնը զարգացած է հաւանաբար Անտիոքի մէջ եւ տարուած Բիւզանդիոն, ուրկէ ան լայնօրէն տարածուեցաւ ամբողջ կայսրութեան մէջ: Բիւզանդական բնագիրին հնագոյն եւ լաւագոյն ներկայացուցիչն է Աղեքսանդրեան (*Alexandrinus*) անունով ծանօթ ձեռագիրը: Նոր Կտակարանի յունարէն ձեռագիրներուն մեծագոյն զանգուածը կը կազմեն աւելի ուշ ընդօրինակուած երկաթագիր եւ բոլորգիր ձեռագիրները: Նման ձեռագիրէ մը կատարուած է Նոր Կտակարանի առաջին տպագրութիւնը՝ 1516-ին: 1519-ի երկրորդ տպագրութեան վրայէն կատարուած են Լուտերի գերմաններէն թարգմանութիւնը եւ Տիգէլի անգլերէն թարգմանութիւնը: Մինչեւ տաս-

was made at Cæsarea (so Zuntz, *The text of the Epistles; a Disquisition upon the Corpus Paulinum*, Lodom, 1953, pp. 153 f.).

նրիններորդ դարու սկիզբի բոլոր եւրոպական լեզուներով կատարուած թարգմանութիւնները նոյնպէս գործածած են նոյն բիւզանդական բնագիրին զանազան տպագրութիւնները:

1831-ին, առաջին անգամ ըլլալով, **Karl Lachman** պատրաստեց քննական հրատարակութիւն մը, որուն հետեւեցաւ **Constantin von Tischendorf**: Սոյն հրատարակութեան «ութերորդ տպագրութիւնը (1869-72) կը մնայ տարբեր ընթերցումներու կոթողային գանձարան»¹:

B. F. Wescott եւ **F. J. Hort** անգլիացի գիտնականները նման քննական հրատարակութիւն մը պատրաստեցին, որ լոյս տեսաւ **Cambridge** 1881-ին եւ որ հիմք ծառայեց ու կը շարունակէ ծառայել **United Bible Society**-ի նոր Կտակարանի հեղինակաւոր անգլերէն թարգմանութեան:

Աշխարհի ամէն կողմերը կը շարունակուի նոր Կտակարանի բնագիրին ուսումնասիրութիւնը: Յունարէն ձեռագիրներուն թիւը կ'անցնի հինգ հազարը: Անոնց ուսումնասիրութեան արդիւնքները կ'ամբարուին Ամերիկայի Տեքսաս քաղաքին մէջ ստեղծուած յատուկ կեդրոնի մը մէջ, որ կը կոչուի **International Greek New Testament Project, Abilene Christian University**:

Եւրոպացի գիտնականները, որոնք զբաղած են Աստուածաշունչին Հայերէն թարգմանութեամբ, յատուկ ուշադրութեամբ ուսումնասիրած են Աւետարաններու Հայերէն բնագիրը: Լա Գրոզէն սկսեալ մինչեւ Գոնիբեր եւ Լիոնէ բոլորն ալ ջատագոված են Աւետարաններու լեզուին գեղեցկութիւնը, հարազատութիւնը եւ արժէքը, իբրեւ վստահելի վկան յոյն հին բնագիրներուն: Երբ զարգացաւ Աւետարաններու բնագիրին գիտական եւ քննական ուսումնասիրութիւնը, Արեւմուտքի գիտական աշխարհին մէջ՝ յատուկ ուշադրութեան

¹ The eighth edition remains a monumental thesaurus of variant readings+ Metzger, p. XXIII.

առարկայ եղան նաեւ անոր հին թարգմանութիւնները, ընդ որս նաեւ Հայերէն թարգմանութիւնը: Աւետարաններու Հայերէն թարգմանութեան մասին յառաջացած հետաքրքրութիւնը՝ սկսած տասնութերորդ դարու կէսերէն, երկու դարերէ աւելի երկար պատմութիւն մը ունի, որ տակաւին կը շարունակուի մինչեւ այսօր:

1684-ին, երբ նոր ձեռնարկուած էր Աւետարաններու Հայերէն թարգմանութեան քննական ուսումնասիրութեան, **Richard Simon** անգլիացի գիտնականը առաջին հետաքրքրուողը եղաւ Հայերէն թարգմանութեամբ¹:

Գերմանիոյ մէջ, **Johann Jakob** Հայերէն թարգմանութեան վկայութիւնները նկատի առաւ յունարէն բնագիրի իր հրատարակութեան մէջ²:

Տարիներ ետք, **Hort** զբաղեցաւ Հայերէն թարգմանութեամբ, իբրեւ բնագիր մը, որ կրնար օգնել յունականի վերականգնումին³:

Յիշեալ երեք բանասէրները նկատի առին միայն Հայերէն Աւետարաններու տպագրուած բնագիրը՝ Ոսկանեան կամ Զօհրապեան: Հայերէն բնագիրին աւելի լայն ու խոր ուսումնասիրողը եղաւ հռչակաւոր Հայագէտ **Frederic Cornwallis Conybeare**⁴: 1888-էն 1892, ան շրջեցաւ Հայաստան եւ ծանօթացաւ տասներորդ դարէն⁵ մեզի հասած հնագոյն չորս ձեռագիր Աւետարաններու: Զանոնք բաղդատելէ ետք իրարու եւ ասորական ու յունական բնագիրներու հետ, ան եզրակացուց. «Գոյութիւն ունեցող հայերէն թարգմանութիւնը (Կոստանդնուպոլսէն

¹ Richard Simon, The critical history of the Versions of the New Testament, London, 1692.

² Griesbach, Novum Testamentum Graece, Leipzig, 1805.

³ Brooks Foss Westcott and Fenton John Antony Hort, The New Testament in the Original Greek, 2 vols., Cambridge, 1881-2.

⁴ Frederic Cornwallis Conybeare, The Armenian Version, in F. H. A. Schrivener A Plain Introduction to the Criticism of the New Testament, 2 vols. London, 1894.

⁵ Louis Mariès, "F. C. Conybeare, Notice Biographique et Bibliographique critique", REA, VI, 1926, p.p. 183-332.

բերուած յունարէն ձեռագիրներու վրայ հիմնուած) կատարուած է Եփեսոսի ժողովէն կարճ ժամանակ ետք, տակաւին աւելի հին բնագիրէ մը, հիմնուած մասամբ ասորական եւ մասամբ յունական բնագիրի մը վրայ»¹:

SINAITICUS կոչուած ասորական ձեռագրի յայտնութենէն ետք, **Joseph Armitage Robinson** բաղդատեց Հայերէն բնագիրը «Հին Ասորական» կոչուածին հետ եւ սկսաւ պնդել, թէ Հայերէն առաջին թարգմանութիւնը կատարուած է Հին Ասորական (*Old Syriac*) բնագիրէ մը, որ ընթացիկ ասորական բնագիրն էր, երբ տակաւին Պէշիտտան գոյութիւն չունէր²:

Երուանդ Տէր Մինասեան պնդեց, թէ հինգերորդ դարուն սկիզբի առաջին Հայ թարգմանութիւնը կատարուած է ասորական բնագիրէ մը³: Ան հիմնուեցաւ միայն պատմական իրադարձութիւններուն վրայ, զոր բացատրեց ասորական եւ յունական մշակութային ազդեցութեան պայքարով՝ Բիւզանդիոնի եւ Պարսկաստանի կողմնակիցներուն միջեւ:

Ասոր հակառակ տեսակէտը պաշտպանեց **Frederic Macler**: Ան բաղդատեց Հայերէն բնագիրը լատինական, ասորական եւ յունական զանազան բնագիրներու եւ եզրակացուց, թէ Հայերէն բնագիրը հիմնուած է յունականի մը վրայ: Ֆրանսացի հայագէտը եղաւ առաջին բանասէրը, որ ուսումնասիրեց չորս Աւետարաններու տալը Հայերէն Հնագոյն ձեռագիրները (887-1099) եւ բաժնեց զանոնք երկու խումբերու՝ **Q. (Z)**, որ **Ջօհրապեանի** հրատարակած բնագիրն է եւ չորս ձե-

ւագիրներու խումբ մը, աւելի հին, որոնք կը տարբերին **Ջօհրապեանի** բնագիրէն եւ իրարմէ: Այս խումբը կոչեց **Մգ (Mg)**¹:

Յաջորդ տարին, նոյն հեղինակը լուսատիպ նկարահանումով (*édition phototypique*) ի լոյս ընծայեց **Էջմիածնի Աւետարանը**²:

Մակլէրի գործին իր գրախօսականին մէջ, **August Merk** առաջարկեց իր տեսակէտը, թէ երկու խումբին պատկանող ձեռագիրները ծնունդ առած են նոյն եւ միակ թարգմանութենէ մը: Իր այս տեսակէտը աւելի հիմնաւորելու նպատակով, ան քննութեան ենթարկեց իննէն տասներկորդ դարու վեց այլ ձեռագիրներ եւ եզրակացուց, թէ իրապէս երկու խումբերը նոյն եւ միակ նախօրինակի մը տարբերակներն են³:

Նոր Կտակարանի բնագիրներու մեծ մասնագէտ **Burnett Hillman Streeter**, որ «Կեսարեան» կոչուած յոյն բնագիրին գիւտը ըրած էր, առաջադրեց այն տեսակէտը, թէ Հայերը թարգմանած էին Աւետարանները «Հին Ասորական» բնագիրէ մը, սակայն երկրորդ թարգմանութիւնը կատարուած էր մեր մատենագիրներուն վկայութեան համաձայն, Բիւզանդիոնէն բերուած «Կեսարեան» օրինակի մը համաձայն, որը Եւսեբիոսի ընդօրինակել տուած յիսուն օրինակներէն մին կրնայ ըլլալ: Ան աւելցուց նաեւ ենթադրութիւն մը, թէ Բիւզանդիոնի մէջ «Կեսարեան» օրինակները տեղատուութեան մէջ էին Ղուկիանեան խմբագրութեան դիմաց, որ տիրական դարձած էր հինգերորդ դարուն սկիզբը: Հետեւաբար, Բիւզանդիոնի Եկեղեցին դիւրաւ կը նուիրէր Եւսեբեան օրինակները գաւառներուն, հեռաւոր եկեղեցիներուն եւ կամ կը վաճառէր զանոնք⁴:

¹ "The existing Armenian version is a recension (based on Greek manuscripts brought from Constantinople) made shortly after the Council of Ephesus of a still earlier version, which was based in part upon a Syriac, in part upon a Greek original" p. 145

² **Joseph Armitage Robinson**, *Euthaliana, Texts and Studies*, Vol. III, No. 3, Cambridge, 1895, p. 81, 91.

³ **Erwand Der Minassians**, *Die Armenische Kirche in ihren Beziehungen zu den Syrischen Kirchen, Texte und Untersuchungen*, N.F. 1904, p. 1-22.

¹ *Le Texte Arménien de l'Evangile d'après Matthieu et Marc*, Paris, 1919, pp. 569-632.

² *L'Evangile Arménien, Edition Phototypique du Manuscrit No. 229 de la Bibliothèque d'Etchmiadzin*, Paris, Librairie Paul Geuthner, 1920.

³ **August Merk**, *Review of Le Texte Arménien by Frédéric Macler*, *Biblica*, IV, 1923, pp. 220-229. *Die Einheitlichkeit der Armenischen Evangelienübersetzung*, *Biblica*, IV, 1923, pp. 356-374.

⁴ **Burnett Hillman Streeter**, *The Four Gospels: A Study of Origins*, London, 1924.

Մինչ այդ, *Conybeare* կատարած էր ուրիշ աշխատանք մը. ան քաղած էր Հինգերորդ դարու հայ հեղինակներուն եւ թարգմանիչներուն մատենագրութեան մէջ բերուած աւետարանական ընթերցումները եւ առաջադրած էր վարկածը, թէ անոնք վերապրումներ են Աստուածաշունչի առաջին թարգմանութեանէն: Առաջին անգամ ըլլալով, անգլիացի հայագէտը ենթադրեալ ասորաբանութիւններու գոյութեան բացատրութիւն մը փնտոց հայերէն առաջին այդ թարգմանութեան մէջ: Ան առաջարկեց այն կարծիքը, թէ Տատիանի Համաբարբառը պէտք է գոյութիւն ունեցած ըլլար Հայաստանի մէջ եւ ազդած՝ հայերէն թարգմանութեան վրայ¹:

Կ'ենթադրուի, թէ Տատիան ծնած է Ասորիք, 120-ի շուրջ: Աշակերտ Յուստինոսի եւ ծանօթ իր ծայրայեղ դիրքորոշումներով Հին Կտակարանին դէմ: Տատիան հռչակաւոր է իր Համաբարբառով կամ «Համաձայնութիւն Զորից Աւետարանաց» կոչուած գործով (*DIATESSARON*): Յունարէն բառը կը նշանակէ «չորս Աւետարաններու ընդմէջէն»: Բնագիրը կորսուած է: Անկէ մնացած են միայն կտորներ եւ թարգմանութիւններ: Տատիանի Համաբարբառը հաւաքումն է չորս Աւետարաններու բոլոր պատմումներուն՝ Յիսուսի կենսագրութիւնը, արարքները եւ խօսքերը, զորս ան կազմակերպած է եւ շարադրած, իբրեւ մէկ Աւետարան: Սկսելու եւ վերջացնելու համար, ան ընտրած է Յովհաննու Աւետարանին սկիզբը եւ վերջաւորութիւնը: Ան շարայարած է դէպքերը Մատթէոսի Աւետարանին հետեւութեամբ: Տատիան գործածած է Յովհաննու Աւետարանը իբրեւ «բանալին համաձայնական Աւետարաններուն»²:

¹ F. C. Conybeare, An Armenian Diatessaron? Journal of Theological Studies, XXV, 1924, pp. 232-245.

² Louis Leloir, Ephrem de Nisibe, Commentaire de l'Évangile concordant ou Diatessaron, Paris, 1966. "Tatian concevait le quatrième évangile comme la clé des synoptiques", p. 16.

Տատիան ստացած էր յունական կրթութիւն եւ հմուտ էր յունարէնին, զոր գործածած էր գրելու համար «Առ Յոյնս» իր նշանաւոր գործը: Սակայն փաստուած չէ թէ ան նոյն լեզուն գործածած ըլլայ Համաբարբառը իմբագրելու համար: Շատեր կը կարծեն, թէ Համաբարբառը գրուած է հեղինակին Հռոմէն Արեւելք վերադարձէն ետք, 170 թուականին, հետեւաբար տեղւոյն լեզուով՝ ասորերէն¹:

Ս. Եփրեմ գործածած է Համաբարբառը իբրեւ գերազանց Նոր Կտակարան, մեկնաբանած է զայն գրաւոր եւ բերանացի կերպով եւ ընթերցած է զայն ժամերգութեան ընթացքին²:

Տատիանի Համաբարբառին կորսուած բնագիրը այսօր առաւելաբար ծանօթ է Եփրեմի հեղինակած Մեկնութեամբ, որ պահուած է միայն հայերէն թարգմանութեամբ: Սոյն Մեկնութիւնը առաջին անգամ լոյս տեսաւ Վենետիկի Մխիթարեան Հայրերու տպարանէն 1896-ին³:

1841-ին, Հայր Աւգեր պատրաստած էր նոյն Մեկնութեան երկրորդ հրատարակութիւն մը՝ լատիներէն թարգմանութեամբ, որ, սակայն, լոյս տեսաւ միայն 1876-ին: Ան գործածեց Մեկնութեան երկու հայերէն ձեռագիրներ: Երկու ձեռագիրներուն բաղդատութիւնը ցոյց տուաւ, թէ սուրբ գրական մէջբերումները նոյն բնագիրին չեն հետե-

¹ "Il n'est pas possible, dans l'état actuel de nos connaissances, de déterminer avec une absolue certitude si le Diatessaron a été écrit en Orient ou en Occident, si la langue dans laquelle il a été écrit a été le syriaque ou le grec. Pourtant, l'origine syriaque paraît plus probable. Երկ, էջ 18:

² S. Ephrem utilise ordinairement le Diatessaron, qui, au milieu du IVe siècle, est encore à Edesse "l'évangile", le texte scripturaire qui est employé exclusivement dans la liturgie, et qu'Ephrem expose oralement et par écrit. Երկ, էջ 17:

³ Սրբոյն Եփրեմի Մատենագիրութիւնը. Բ. Խատրոյ. Մեկնութիւն Աւետարանի՝ Գամարաբառ, Վենետիկ, 1836:

ւիր, այլ մին պահած է հայերէն հին թարգմանութեան մը բնագիրը, մինչ երկրորդը փոփոխութեան ենթարկած է աւետարանական ընթերցումները՝ ըստ հայերէն ընկալեալ թարգմանութեան¹:

1963-ին, յայտնուեցան Համաբարբառի ասորերէն բնագիրի 65 թերթեր, որոնք վեցերորդ դարու ընդօրինակութիւններ կրնան ըլլալ: Անոնց բաղդատութիւնը հայերէնին հետ փաստեց, թէ վերջինս աւելի ամբողջական բնագիրի մը աւելի հարազատ եւ վստահելի թարգմանութիւնն է:

Louis Leloir հրատարակեց Եփրեմի Մեկնութեան գաղղիերէն թարգմանութիւնը: Հեղինակը իր յառաջաբանին մէջ կը մէջբերէ A. Vööbus-ի հետեւեալ հաստատումը. «Թարգմանութիւններու պատմութեան մէջ, ինչպէս նաեւ Նոր կտակարանի բնագիրին զարգացումներուն առաջին հանգրուանին, գոյութիւն չունի աւելի մեծ, ոչ ալ աւելի կարեւոր անուն քան Տատիանոս»²:

Շարունակելով, Vööbus կը վերագրէ Տատիանին «քծախնդիր մտադրութիւնը ազատագրելու Աւետարանը հրէական տիրապետութենէն»: Օրինակ, Մատթ. Ե. 19-ին Յիսուսի խօսքը՝ «Որ ոք լուծցէ մի ինչ ի պատուիրանացս յայցանէ...» Տատիան փոխած է «ի պատուիրանացս նորոյ ուխտի»³:

¹ J. Aucher, Evangelii Concordanti Expositio facta a Sancto Ephraemo Doctore Syro, Venice 1876.

² Louis Leloir, Ephrem de Nisibe, Commentaire de l'Évangile Concordant ou Diatessaron, Paris, 1966, p. 19.

³ "Soigneuse préoccupation de libérer l'Évangile de l'emprise juive".

"Dans l'histoire des versions, aussi bien que dans celle de la première phase des développements textuels du Nouveau Testament, il n'y a pas de nom plus grand ni plus important que celui de Tatien", Եւրոպ. Եր. 11, 14:

Leloir կը գրէ, թէ Համաբարբառը երեք դարեր շարունակ գործածուած է իբրեւ Ասորի եկեղեցիին միակ Աւետարանը: Ան իր անուրանալի կնիքով դրօշմած է չորս Աւետարաններու բոլոր թարգմանութիւնները Արեւելքի մէջ, ինչպէս հայկականը, վրացականը եւ այլն: Շատ հաւանական է, որ Համաբարբառի եփրեմեան Մեկնութեան թարգմանիչները թարգմանած ըլլան նաեւ այդ նոյն Համաբարբառը: Սակայն անոր ոչ մէկ ընդօրինակութիւնը յայտնուած է մինչեւ այսօր, թէեւ անոր ազդեցութիւնը անուրանալի է հինգերորդ դարու մեր մատենագրութեան վրայ, ինչպէս ըսած է Ակինեանը¹:

Համաբարբառին անուրանալի ազդեցութիւնը Աւետարաններու առաջին հայ թարգմանիչներուն վրայ, մղեց մասնագէտները աւելի խիստ քննութեան ենթարկելու Համաբարբառին հետքերը Աւետարաններու հայերէն բնագիրին մէջ: Այս ուղղութեամբ, ամենէն լուրջ ուսումնասիրութիւնը կատարեց Հ. Պ. Էսապալեան²:

Էսապալեան պրպտեց հին հայերու գրականութեան մէջ պահուած աւետարանական մէջբերումները, յատկապէս Ագաթանգեղոսի եւ Փարպեցիի մօտ, եւ գտաւ անոնց մէջ Տատիանական բազմաթիւ ընթերցումներ: Ուստի, ան հետեւցուց, թէ Համաբարբառը թարգմանուած պէտք է եղած ըլլար ասորերէնէն հայերէնի եւ լայն տարածում ունեցած Հայաստանի մէջ: Յետոյ միայն, ըստ նոյն բանասէրին, Աւետարանները թարգմանուած պէտք է եղած ըլլան յունարէն բնա-

¹ Եւրոպ. Եր. 20-21: "Il a en outre exercé incontestablement une immense influence; car seul évangile de l'église syriaque durant près de trois siècles, il a marqué de son empreinte toutes les versions orientales des évangiles séparés, notamment les vieilles syriaques et les versions arménienne et géorgienne. Il n'existe aucun exemplaire d'un diatessaron arménien, ou, du moins, aucun n'a encore été retrouvé; cependant, ...Akinian....trouvait des traces de l'influence du Diatessaron à travers toute la littérature arménienne du Ve siècle".

² Paul Essabalian, le Diatessaron de Tatien et la première traduction des évangiles arméniens (Vienna, 1937). Եւրոպ. Եր. 1935, սիւնակ 635-640 եւ 1936, սիւն. 443-448:

գիրէ՝ թարգմանիչներու կողմէ, որոնք Համաբարբառի ուժեղ ազդեցութեան մը ենթարկուած էին: Չորս Աւետարաններու այս թարգմանութիւնն է, որմէ մէջբերումներ ըրած են Հին Հեղինակները: Աւելի ուշ, այս թարգմանութիւնը ամբողջութեամբ վերանայուած պիտի եղած ըլլայ ըստ յունարէն բնագիրին: Այդ բնագիրն է, որ պահուած է Զօհրապեանի հրատարակած ձեռագիրին մէջ:

Էսապալեան Ագաթանգեղոսին եւ Փարպեցիին պարունակած աւետարանական ընթերցումները համեմատեց Զօհրապեանի բնագիրին եւ Տատիանի Համաբարբառին հետ «իբր հնագոյն թարգմանութիւն մը հայերէն լեզուով»: Առ ի չգոյ՛ Համաբարբառի հայերէն թարգմանութեան, ան Տատիանի աւետարանական ընթերցում նկատեց Եփրեմի Մեկնութեան հայերէն թարգմանութեան մէջ երեւցող աւետարանական մէջբերումները: Վերեւ յիշեցինք, թէ Աւգեր գտած էր նոյն Մեկնութեան հայերէն այլ ձեռագիր մը, որուն աւետարանական ընթերցումները կը համապատասխանեն Զօհրապեանի հրատարակած բնագիրին: Հետեւաբար, որեւէ ապահովութիւն չենք կրնար ունենալ, թէ միւս ձեռագիրին աւետարանական ընթերցումները հարազատ վերարտադրութիւնն են Աւետարաններու առաջին թարգմանութեան եւ թէ անոնք կը ներկայացնեն Տատիանի Համաբարբառին սկզբնական բնագիրը: Հետեւաբար, էսապալեանին տեսակէտը, թէ Ագաթանգեղոսի եւ Փարպեցիի ընթերցումները հայերէն առաջին թարգմանութեանէ մըն են եւ կը ներկայացնեն Տատիանի Համաբարբառին ազդեցութեան փաստը՝ վարկած մըն է միայն, որ ենթադրութեանէ մը աւելի չի կշռեր:

Սակայն համոզիչ վարկած կը մնայ, թէ Համաբարբառը թարգմանուած ու գործածուած էր Հայաստանի մէջ, ինչպէս սահմանակից Ասորիքի մէջ, ուր տիրապետած էր ան մինչեւ հինգերորդ դար: Գիրքերու գիւտէն առաջ եւ վերջ, հայ թարգմանիչներուն կապը միշտ սերտ եղած է Եգիպտոյ եւ ասորական գրականութեան հետ: Սակայն, երբ

Արեւելքի Եկեղեցիները որոշեցին հաստատել Չորս Աւետարաններու բնագիրին հեղինակութիւնը եւ կանոնականութիւնը՝ Եկեղեցիներէն ներս եւ դուրս, Համաբարբառները ոչնչացուեցան ինչպէս Հայաստանի, նոյնպէս եւ արեւելեան Եկեղեցիներուն մէջ: Արդարեւ, Թէոդորէտ Կիւրոսի եպիսկոպոսը, որ ամենէն ընդարձակ տեղեկութիւնը կուտայ Տատեանի այս գործին մասին, կը պատմէ թէ ինքն անձամբ երկու հարիւրէ աւելի Համաբարբառ ոչնչացուցած է եւ անոնց տեղ չորս Աւետարանները տուած ժողովուրդին ձեռքը:

Հայր Stanislas Lyonnet քննադատեց էսապալեանը, որ իր ուսումնասիրութիւնը հիմնաւորելու համար մէջբերումներ քաղած է միայն Եփրեմ Ասորիի Համաբարբառին մեկնութեանէն՝ ինչ որ բոլորովին անբաւարար է հիմնաւորելու համար իր տեսակէտը¹:

Նկատի ունենալով, որ Աւետարաններու հայերէն առաջին թարգմանութեան օրինակ մը գոյութիւն չունի, որոշելու համար թէ որ լեզուէն եւ ինչպիսի բնագիրէ մը կատարուած է ան, գիտնականներուն ուսումնասիրութիւնները շարունակուեցան երկու ուղղութիւններով: Առաջին թելադրութիւնը ըրած էր Conybeare: Մահէն օր մը առաջ գրուած նամակի մը մէջ ան յանձնարարած էր հայ հին մատենագրութեան մէջ պահուած աւետարանական ընթերցումներուն հաւաքումը եւ քննարկումը: Երկրորդ ուղղութիւնը նախընտրեց բնագիրին գիտական ուսումնասիրութիւնը առաւելագոյն թիւով ձեռագիրներու բաղադատութեամբ²:

Որքան շարունակուեցան հայ թարգմանութեան ուսումնասիրութիւնները, այնքան աւելի տարբերեցան գիտնականներուն կարծիք-

¹ S. Lyonnet: "Vestiges d'un Diatessaron Arménien", BIBLICA, XIX, 1938, 121-150; review of Essabalian, *ibid.*, pp. 214-216.

² Gustav Krüger, Frederick Cornwallis Conybeare †, Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft, XXIII, 1924, p. 6. "The pre-vulgate citations need to be collected and compared"

ները առաջին նախօրինակի մասին: Ասորական նախօրինակին կողմնակիցները պնդեցին, թէ ասորաբանութիւններու բացայայտ գոյութիւնը անխորտակելի փաստն է ասորական նախօրինակի մը: Յունական նախօրինակի մը կողմնակիցները պնդեցին, թէ ասորաբանութիւնները համեմատաբար շատ քիչ են եւ կրնան եկած ըլլալ թարգմանիչներու յիշողութեան մէջ Համաբարբառին թողած ազդեցութենէն:

Հայկական ընթացիկ (*vorlage*) բնագիրին նախօրինակի մասին երկու հակոտնեայ տեսակէտներուն միջեւ ճշմարտութիւնը գտնելու նպատակով՝ Merk քննութեան ենթարկեց հայերէն թարգմանութեան յատուկ անունները, արամերէն նախադասութիւնները, բարդ բառերը, բառերու շարդասութիւնը, դերբայները, բայի եղանակները եւ թարգմանական այլ երեւոյթներ: Եզրակացնելով, ան վճռական կերպով պնդեց, թէ ներկայ հայերէն թարգմանութիւնը հիմնուած է յունարէն նախօրինակի մը վրայ: Սակայն, ան ցուցակագրեց նաեւ 200 ընթերցումներ, որոնք կը համապատասխանեն ասորականին՝ ընդդէմ յունականին: Բացարկելու համար անոնց գոյութիւնը, Merk միացաւ *Conybeare*-ի տեսակէտին, որ կ'ըսէր, թէ հնագոյն հայախօս Աւետարանը Տասրեանի ասորերէն Համաբարբառն էր¹:

Նուժը մը ամբրիկացի մասնագէտներ, որոնք խորունկ կերպով ուսումնասիրեցին Մարկոսի Աւետարանին բնագիրը, գտան թէ վրացական թարգմանութիւնը կատարուած էր հայերենէն եւ հիմնուելով առաւելաբար վրացական բնագիրի ուսումնասիրութեան վրայ, անոնք եզրակացուցին, թէ երկուքն ալ ուժեղ կերպով «Կեսարեան» են: Սակայն, նկատի ունենալով ասորաբանութիւնները, որոնք կը գտնուին երկու թարգմանութիւններուն մէջ, անոնք ենթադրեցին թէ թարգմանութիւնը կատարուած է «Կեսարեան-ասորական» բնագիրէ մը²:

¹ August Merk, "Die Armenische Evangelien und ihre Vorlage, Biblica, VII, 1926, pp. 40-72.

² Kirsopp Lake, Robert P. Blake and Silva New, The Caesarean Text Type of the Gospel of

Ասոնց տեսակէտը քննադատուեցաւ Ernest Cadman Colwell-ի կողմէ, որովհետեւ անոնք նկատի առած չէին վրացական թարգմանութեան մէջ պահուած 75 «Կեսարեան» ընթերցումները, որոնք չկային հայերէն թարգմանութեան մէջ¹:

Էսապալեանի ուսումնասիրութիւնը նոր հարցեր ստեղծեց: Ան փաստարկեց, թէ «Ագաթանգեղոս եւ Փարպեցի՝ Աւետարանները կը գործածեն, բայց այնպիսի բնագիր մը, որուն մէջ յատուկ Տասրեանեան ընթերցումներ ձուլուած են»: Երկու պատմագիրներուն գործածած տարբեր բնագիրը ան նոյնացուց «յանկարծակի փոխանակի» կերպով կատարուած առաջին թարգմանութեան հետ: Իր տեսակէտը հիմնաւորելու համար, ան դիմեց թէոզորոս Քոթենաւորի վկայութեան: Ան իրաւամբ նկատեց, թէ Ժամագիրքին մէջ «Մնծացուցէ»-ն եւ Զաքարիայի աղօթքին բնագիրները տարբեր են Աւետարանին ընթերցուածէն եւ զանոնք եւս դասեց առաջին թարգմանութենէն մեզի հասած հատուածներուն շարքին:

Conybeare եւ անկէ առաջ, Զարբհանալեան եւս նկատած էին Քոթենաւորին մէկ հատուածը, ուր եօթերորդ դարու հեղինակը կ'ամբաստանէ մայրագոմեցիներուն աղանդը, որովհետեւ կը մերժեն գործածել Նոր Կտակարանին «առաջօրագմանութիւն»ը, ուր կը պատմուի «զահաքրտնութիւն... Բանին Աստուծոյ» (Ղկս. ԻԲ. 43-44) եւ ուր՝ Պողոս Առաքեալի թուղթերուն շարքին կը գտնուի Կորնթեացեաց երրորդ թուղթը: Նոյն գրութեան մէջ, Քոթենաւոր կը յիշատակէ «նորապատում» գրութիւն, «նոր թարգմանութիւն», «հնապատում տառն» եւ «նորապատում շարագրութիւն» բացատրութիւնները: *Conybeare* եւ Էսապալեան հասկցած են սոյն պարբերութիւնը, իբրեւ վկայութիւն մը,

Mark, Harvard Theological Review, XXI, 1928, pp. 208-404, pp. 254-257, 305-312, 358-375.
Ernest Cadman Colwell, The Caesarean Readings of Armenian Gospel Manuscripts, Anglican Theological Review, XVI, 1934, p. 113-132.

որ կը փաստէ թէ մինչեւ եօթերորդ դար Հայաստանի մէջ կը գործածուէին երկու թարգմանութիւնները՝ առաջին եւ երկրորդ¹:

Քոթենաւորի հատուածը կարելի է հասկնալ տարբեր կերպով. «հնապատում»-ը կարելի է մեկնաբանել, իբրեւ ակնարկութիւն Սահակ-Մեսրոպի կատարած վերջնական խմբագրութեան՝ հիմնուելով Բիւզանդիոնէն բերուած յունարէն բնագիրին, իսկ «նորապատում»-ը՝ սրբագրութիւններով, զորս Քոթենաւորը կը մերժէ ընդունիլ: Շատ աւելի տրամաբանական պիտի ըլլայ Քոթենաւորին «նորապատում» բառը մեկնել իբրեւ իրեն ժամանակակից «նորաձեռնութիւն» եւ «հնապատումը»՝ իբրեւ «հիմնական»՝ հինգերորդ դարու թարգմանութիւն, ընդհանրապէս, քան թէ ակնարկութիւն մը հինգերորդ դարուն սկիզբը կատարուած իրարու յաջորդող թարգմանութիւններու: Խօսքը նոր կտակարանի մասին է եւ երկու պարագաները, ուր կը տարբերին «հնապատում»-ը «նորապատում»-էն կարելոր տարբերութիւններ են, որոնք դժուար թէ վրիպած ըլլային մեր մատենագիրներու ուշադրութենէն: Սակայն, այդ մասին որեւէ ակնարկութիւն չենք գտներ հին մատենագրութեան մէջ: Եթէ հաւատք ընծայենք էսապալեանի մեկնութեան եւ նոյնացնենք «հնապատում»-ը առաջին թարգմանութեան հետ՝ կատարուած Մեսրոպի ձեռքով, պիտի ընդունինք, թէ այդ թարգմանութիւնը կը պարունակէր Ղուկասու Աւետարանին «Եւ երեւեցաւ հրեշտակ...» հատուածը, ինչպէս նաեւ Կորնթացոց երրորդ թուղթը: Արդ, իրականութիւն է, թէ յիշեալ հատուածը գոյութիւն չունի հին ձեռագիրներուն մէջ, ինչպէս նկատած է նաեւ Զօհրապեան, մինչդեռ Կորնթացոց ուղղուած երրորդ թուղթը կը գտնենք Աստուածաշունչերու մեծամասնութեան մէջ: Քոթենաւորին վկայութիւնը աստուածաբանական վէճի մը հնոցին մէջ ձուլուած գրութիւն մըն է եւ իբր այդ՝ չի կրնար բնագրագիտական մեծ արժէք մը ներկայացնել:

¹ Երանելոյն թողորոսի ընդդէմ Մայրագոմեցոյն, Յովհաննու իմաստասիրի Աւճեցոյ մատենագիրութիւնը, Վեներտիկ, 1833, էջ 147-158: Էսապալեան, էջ 341:

Սաղմոսներու թարգմանութեան ընթացքին, մենք եւս նկատած էինք, թէ իւրաքանչիւր կանոնի վերջաւորութեան աւելցուած Օրհնութիւններուն բնագիրը տարբեր է Աստուածաշունչի Զօհրապեան բնագիրէն: Սաղմոսաց Գիրքին կանոնները կը պարունակեն հետեւեալ Օրհնութիւնները.

1. Օրհնութիւն Մովսէսի եւ Որդոցն Իսրայէլի (Ելից ԺԵ. 1-19),
2. Օրհնութիւն Մեծին Մովսէսի Աստուածատես Մարգարէի (Բ. Օրինաց, ԼԲ. 1-21 եւ ԼԲ. 22-43),
3. Աղօթք Աննայի մօրն Սամուէլի (Ա. Թգր. Բ. 1-10),
4. Օրհնութիւն Եսայեայ Մարգարէի (Եսայի ԻԶ. 9-20),
5. Աղօթք Եգեկեայ (Եսայի ԼԸ. 9-21),
6. Օրհնութիւն կայծակնամարտ Եսայեայ մարգարէի (Եսայի ԽԲ. 10-14 եւ ԽԵ. 8-10),
7. Աղօթք Յովնանու Մարգարէի (Յովնան Բ. 3-10),
8. Աղօթք Ամբակումայ Մարգարէի (Ամբակում Գ. 1-19),
9. Օրհնութիւն Երից Մանկանց (Դանիէլ Գ. 26-45 եւ 52-90),
10. Օրհնութիւն Մարիամու (Ղկա. Ա. 47-56),
11. Օրհնութիւն Զաքարիայի (Ղկա. Ա. 68-80) եւ
12. Մանաւէի Աղօթքը:

Սաղմոսներուն կցուած վերոյիշեալ Օրհնութիւններուն բնագիրը կարելոր տարբերութեամբ կը ներկայացնէ Զօհրապեան բնագիրէն: Սակայն, սխալ պիտի ըլլար նկատել զանոնք առաջին եւ երկրորդ թարգմանութեան ներկայացուցիչներ: Ընդհանուր ակնարկ մը եւ յապճէպ բաղդատութիւն մը երկու բնագիրներուն միջեւ կը համոզեն, թէ երկուքն ալ նոյն ընդհանրացած թարգմանութեան տարբերակներն են: Յամենայն դէպս, Հին կտակարանին եւ նոր կտակարանին Օրհնութիւններուն երկու տարբեր բնագիրներու գոյութիւնը տեղ չի՝

Թողուր Տատիանական ազդեցութեան մասին խօսելու, ինչպէս կը պնդէր Էսապալեան, որովհետեւ Համաբարբառը կը պարունակէ միայն Նոր Կտակարանը, հետեւաբար՝ Հին Կտակարանին Օրհնութիւններուն տարբերակները չեն կրնար Տատիանական ազդեցութեամբ մը բացատրուիլ:

Էսապալեան եւս կ'ընդունի, թէ Աւետարանի ասորերէնէն նախնական թարգմանութեան վարկածը օրէ օր կը կորսնցնէ իւր ուժը: Բայց եւ այնպէս չէ կարելի անգիտանալ, որ Հայերէն Աւետարանները կարեւոր ասորական հետքեր կը բովանդակեն, ասորաբանութիւններ, որոնք թէեւ մասամբ նոյնակերպ լեզուական արտայայտութիւններ են, սակայն յաճախ բնորոշ ընթերցուածներ կը մատնանշեն, որոնք նոյն են ասորերէն եւ Հայերէն Աւետարաններու մէջ: Այս տեսակ ասորաբանութիւններու գոյութիւնը տակաւին չէ գտած¹ սպառիչ բացատրութիւն մը:

Stanislas Lyonnet աւելի խոր եւ ամբողջական կերպով քննարկեց Նոր Կտակարանի Հայերէն բնագիրը: Ան ուսումնասիրեց, յատկապէս, Մատթէոսի եւ Մարկոսի Աւետարաններուն Հայերէն թարգմանութիւնը: Ան քննութեան ենթարկեց նաեւ Հին մատենագիրներու աւելի մեծ թիւ մը, ինչպէս նաեւ վրացերէն թարգմանութիւնը եւ ժամագիրքը: Ան վճռական կերպով պնդեց, թէ անոնց աւետարանական մէջբերումները Համաբարբառէն են եւ ոչ թէ Աւետարաններու առաջին թարգմանութեանէ մը: Lyonnet-ն եզրակացուց, թէ սկզբնական թարգմանութիւնը կատարուած է յունարէն բնագիրէ մը՝ «Կեսարեան» նկարագիրով: Իսկ «ասորաբանութիւններ»-ուն գոյութիւնը ան բացատրեց այն իրողութեամբ, որ Հայ թարգմանիչները մօտէն ծանօթ էին ասորերէն բնագիրին եւ երկար ատեն գործածած էին զայն, հետե-

¹ Էսապալեան, նոյն, էջ 347:

ւաբար, անոնց յիշողութեան մէջ տեղ գտած ասորաբանութիւնները սպրդած էին յունարէնէ կատարուած թարգմանութեան մէջ¹:

Ernest Cadman Colwell, հետեւելով Lyonnet-ի եզրակացութիւններուն, աւելցուց իր ուսումնասիրութեան արդիւնքը, թէ Հայերէնին նախօրինակը պատկանած պիտի ըլլայ յունարէն ձեռագիրներու Չ եւ "Theta" կոչուած ընտանիքին եւ հետեւաբար «ան կը ներկայանայ իր-րեւ առաջին կարգի վկայ մը այսպէս կոչուած «Կեսարեան» բնագիրին²:

Lyonnet-ին եւ իր փաստարկութիւններուն վրայ հիմնուած, Colwell պնդեց, թէ Հայերէն առաջին թարգմանութեան յունարէն նախօրինակի մը ի նպաստ տեսակէտը. «այնքան ուժեղացած է, որ ընդհանուր համաձայնութիւն կը պահանջէ.....»³:

Վերոյիշեալ տեսակէտներուն բոլորովին կը հակառակի A. Vööbus: Ան կը պնդէ, թէ Հայերէն առաջին թարգմանութիւնը կատարուած է Հին Ասորական բնագիրէ մը: Սակայն, իր փաստարկութիւնը կը հիմնէ արտաքին փաստերու վրայ եւ ոչ թէ բնագրային քննարկումներու: Պատմական իր գլխաւոր փաստը Հայերուն կապերն են Եդեսիոյ դպրոցին հետ: Ան կը հերքէ Burkitt-ի տեսութիւնը, թէ «Համաբարբառը պաշտօնական բնագիրն էր Եդեսիոյ Եկեղեցիին մինչեւ 411 թուական, երբ Բաբուլա Եպիսկոպոսը արտադրեց «Պեշիտտա»⁴: Հին Ասորականն էր պաշտօնական բնագիրը հինգերորդ դարուն»⁴:

¹ Lyonnet: "La première version arménienne des évangiles", REVUE BIBLIQUE, XLVII, 355-362.

² Ernest Cadman Colwell, "Slandered or ignored: The Armenian Gospels", Journal of Religion, XVII (1937), 48-61, p. 61:

³ Նոյն, էջ 17:

⁴ A. Vööbus, La première traduction arménienne des évangiles, Recherches de Science Religieuse, XXXVII, 1950, p. 581-86. p. 23 Burkitt's theory that the Diatessaron was the official text in Edessa until 411 A.D., when Bishop Rabbula produced the Peschitta and enforced its use is fiction. The Old Syriac was the official text in the fifth century...

1954-ին A. Vööbus կը քննէ Եւրոպայի գրադարաններուն մէջ գտնուող Աւետարանի հայերէն պատառիկներ եւ կը յայտարարէ. թէ «Հայ թարգմանութեան յունական ծագում ունենալուն վարկածը վերջապէս հասաւ իր վախճանին եւ կրնայ իյնալ արծառի մոռացումի մէջ...»¹:

Vööbus կը հիմնէ իր վճիռը իր գտած պատառիկներէն «Հին Ասորական» կոչուած բնագիրին համապատասխանող երկու ընթերցումներու վրայ միայն:

Robert P. Casey² արձագանքեց պատառիկները ուսումնասիրելու թելադրութեան, պատառիկներ, որոնք պահած են խառն բնագիրի մը ընթերցումներ, ուր երկրորդ թարգմանութիւնը բոլորովին արմատախիլ չէ՛ ըրած առաջինը, ըստ իր տեսութեան²:

Louis Leloir ֆրանսացի վանականը շարունակեց Conybeare-ի թելադրած եւ Lyonnet-ի ձեռնարկած հաւաքումի աշխատանքը, որ է հինգերորդ դարու թարգմանութիւններէն եւ մատենագրութենէն քաղել աւետարանական մէջբերումները, բազմաթիւ համար գանոնք Զօհրապեան բնագիրին հետ³:

Leloir համաձայն գտնուեցաւ Vööbus-ի տեսակէտին, թէ Բիւզանդիոնէն բերուած «ընտիր» յոյն օրինակներուն Հայաստան բերուելէն առաջ, առաջին թարգմանութիւնը կատարուած է Հին Ասորականէն եւ աւարտած՝ 414-ին»: Ան կը հաւատայ, թէ Համաբարբառը կը գործածուէր բերանացի աւանդութեամբ 220-407 թուականներուն: Ըստ

¹ Bruce M. Metzger, Early versions of the New Testament, p. 24: "Thus the theory of a Greek origin for the Armenian version has finally met its end and may fall into deserved oblivion"

² Robert P. Casey, "An Early Armenian Fragment of Luke 16:3-25", Journal of Theological Studies, XXXVI, 1935 p. 70.

³ Louis Leloir, Citations du Nouveau Testament dans l'ancienne tradition arménienne, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Vols. 283-284, Subsidia tt. 31-32.

նոյն հեղինակին¹, Եփեսոսի ժողովէն ետք, առաջին թարգմանութիւնը «վերանայուած» է «կեսարեան օրինակներուն» համաձայն:

Արտաքին որեւէ փաստ գոյութիւն չունի, թէ հայերէն առաջին թարգմանութիւնը կատարուած է ասորերէն բնագիրէ մը՝ ըլլայ ան Տատիանի Համաբարբառը, Հին Ասորականը կամ Պեշիտտան, ինչպէս կը կարծուէր դարու սկիզբը: Խորենացիին յիշածը, թէ Ս. Սահակ կը թարգմանէր ասորերէնէ չի՛ վերաբերիր Ս. Գիրքին, ինչպէս վերեւ յիշեցինք: Իսկ Փոքր Կորինթի յիշածը, թէ Եզնիկ եւ Յովսէփ ղրկուեցան Եդեսիա, որպէսզի «յասորի բարբառոյն զՍուրբ Գիրս Աոր թարգմանեսցեն ի հայ լեզու», դժուար է հասկնալ իբրեւ ակնարկութիւն մը առաջին կամ հին թարգմանութեան, որովհետեւ «Աոր» բառը կ'ենթադրէ նախկին թարգմանութիւն մը²:

Գալով ասորաբանութիւններուն, որոնք կը գտնուին հայերէն ընդունուած բնագիրին մէջ, տեսանք թէ անոնց գոյութիւնը կրնայ բացատրուիլ երկու հակադիր վարկածներով: Առաջին, թէ թարգմանիչներու յիշողութեան մէջ տեղ գտած բերանացի ընթերցումներ են անոնք, սպրդած յունարէնէ կատարուած թարգմանութեան մը մէջ եւ երկրորդ, ինչպէս Merk եւ անոր հետեւելով R. P. Blake հաւանական կը գտնեն, թէ հայերէն Աւետարանները թարգմանուած են ասորերէնէ եւ յետոյ՝ հիմնովին սրբագրուած յունարէնին համաձայն, իսկ ներկայ ասորական ընթերցումները վրիպած են վերջին սրբագրիչին ուշադրութենէն³:

¹ Louis Leloir, Versions Arméniennes, Supplément VI du Dictionnaire de la Bible, ed. F. Vigouroux, Paris, 1960.

La version arménienne du Nouveau Testament, in K. Aland ed., Die alten Übersetzungen des Neuen Testaments, Arbeiten zur Neutestamentlichen Textforschung, Band 5, Berlin, 1972 pp. 301-305.

² Պատմութիւն Վարուց Սուրբ Վարդապետին Մեսրոպայ, Սոփեթը Գայակաւնք, Վենետիկ, 1894, ԺԱ. էջ 32:

³ Merk, Die arm. Evang. S. 63-68. էջ 577-578:

R. P. Blake, Harvard Theological Review, 1928, p. 310-312, 324-337.

Հայերէն առաջին թարգմանութեան բնագիրը վերագտնելու նպատակով կատարուած գիտարշաւը, որ քննութեան ենթարկեց ներկայ բնագիրին ասորաբանութիւնները, հայ մատենագրութեան մէջ պահուած աւետարանական ընթերցուածները, Տատիանի Համաբարբառին Եփրեմի Մեկնութեան ընթերցուածները, ձեռագրական տարբերակները, պատառիկներու որոշ ցուցմունքներ եւ, ընդհանրապէս, որեւէ ընթերցուած, որ կարելի եղաւ գտնել որեւէ տեղ, բոլոր այս ճիւղերը յատուկ նշանակութիւն մը ունին. գիտնալ թէ քրիստոնէական աշխարհի արեւելեան սահմաններուն տարածուած երկիրներուն մէջ ինչպիսի բնագիր մը կը կարդացուէր Եկեղեցիներուն մէջ, յատկապէս Ասորիքի, Հայաստանի, Վրաստանի եւ Աղուանից երկրին մէջ՝ քրիստոնէութեան առաջին չորս դարերուն: Կատարուած աշխատանքները չյաջողեցան ըսել վերջին խօսքը: Անոնք ստեղծեցին ընդհանուր տպաւորութիւն մը, զոր կարելի է ամփոփել հետեւեալ կերպով.

- ա. Ասորիքի մէջ, ուր կատարուեցաւ Աւետարաններուն առաջին թարգմանութիւնը ասորերէնի, Համաբարբառը տարածուած էր ժողովրդական խաւերուն մէջ եւ կը գործածուէր քրիստոնէական ուսուցման համար: Չորս Աւետարաններուն ասորական պաշտօնական առաջին թարգմանութիւնը որակուած «Հին Ասորական» (Old Syriac), Համաբարբառին նման, անհետացած է:
- բ. Մինչեւ հայերէն եւ վրացերէն գիրերուն գիւտը, Հայաստան եւ Վրաստան կը գտնուէին նոյն երկու բնագիրներու ազդեցութեան տակ, այնքան ատեն որ բերանացի կը կատարուէին թարգմանութիւնները:
- գ. Երկու երկիրներուն մէջ կատարուած առաջին թարգմանութիւնները՝ հայկականը եւ անոր հետեւութեամբ՝ վրացականը, կատարուած են յունական նախորինակի մը հիման վրայ, սակայն թարգմանիչները պահած են ասորաբանութիւններ, որոնք կամ յունարէն նախորինակին կը պատկանէին կամ լեզուական ընտանի դարձած դարձուածքներ էին՝ իրենց յիշողութեան մէջ յամեցած բերանացի թարգմանութեան օրերէն:

Հինգերորդ դարու մասին տուեալները աւելի յստակ են: Երկրորդ թարգմանութիւնը Հազարաւոր ձեռագիր օրինակներով կը գտնուի մեր տրամադրութեան տակ: Անոր նախօրինակը Եփեսոսի ժողովէն վերադարձող թարգմանիչներուն ձեռքով Կոստանդնուպոլսէն բերուած յունարէն բնագիր մըն է: Հայ եւ օտար գիտնականները մեծ կարեւորութեամբ ուսումնասիրած են Աւետարաններուն մեզի հասած այդ թարգմանութիւնը եւ բարձր գնահատած են զայն, իբրեւ Արեւելքի մէջ տիրող յունարէն բնագիրին հարազատ ներկայացուցիչ մը: Անոնք իրենց ձեռքերուն մէջ ունեցած են հայ բնագիրին Զօհրապեան հրատարակութիւնը, որովհետեւ միակ տրամադրելի օրինակն էր:

Զօհրապեան բնագիրը ուսումնասիրող գիտնականները, յատկապէս Macler, Lyonnet, Colwell եւ Blake յայտնաբերած են յունարէն Աւետարաններու այն ընտանիքը, որ հիմք ծառայած է հայերէն թարգմանութեան: Macler կը գտնէ, թէ յունարէն բնագիրը պատկանած պէտք է ըլլայ Codex Bezae (D) եւ Կեսարեան կոչուած կամ Koridethi (Q) խումբին: Lyonnet կ'ապացուցանէ, որ միայն Կեսարեան ընտանիքը պէտք է ընդունիլ իբր հայերէն թարգմանութեան նախագաղափար: Ան ցոյց կուտայ, թէ միայն Մարկոսի Ա. գլուխին մէջ գտնուած 109 յատկանշական ընթերցուածներէն 59 ընթերցումները Կեսարեան են: Նոյն ուղղութեամբ աշխատած են E. C. Colwell եւ R. P. Blake եւ յանգած նոյն եզրակացութեան՝ Կեսարեան բնագիրին¹:

¹ Macler, Le Texte, p. 569-571, 643-644.

P. Stanislas Lyonnet, La version arménienne des Evangiles et son modèle grec: l'Evangile selon Saint Matthieu. Revue Biblique, 1934, p. 1-9.

P. Stanislas Lyonnet, Un important témoin du Texte Césarien de Saint Marc: la version arménienne. Mélanges de l'Université St. Joseph, t. XIX, 1935, p. 25-66.

P. Stanislas Lyonnet, Les versions arménienne et géorgienne du Nouveau Testament. Extrait de "Critique Textuelle" par P. J.-M. Lagrange, p. 1-70.

E. C. Colwell, The Caesarean readings of Armenian Gospel MSS., Anglican Theological Review, XVI (1934), p. 113-132.

R. P. Blake, Harvard Theological Review, 1928, p. 310.

Բրոֆ. Յովսէփ Ալեքսանեան տքթորական իր ճառին նիւթ ըրած է Ղուկասու Աւետարանին ԺԱ. գլուխը: Անտիպ իր գործին մէջ, ան կը մէջբերէ Erroll F.W. Rhodes-ի նոյնպէս անտիպ գործէն Հետեւեալ Հաստատումը. «[Հայերէն] տիրական բնագիրը ոչ մէկ ազդեցութիւն ցոյց կուտայ յունական բնագրի մը՝ բացի Կեսարեանէն, Բակարակ Hort, Lake-Blake-New եւ աւելի ուշ՝ Vööbus-ի յայտարարութիւններուն»¹:

Ալեքսանեանի ուսումնասիրութիւնը կատարուած է նորագոյն միջոցներով եւ գործիքներով: Ան գործադրած է Colwell-Tune մեթոտը եւ գործածած է Համակարգիչին (computer) դիւրութիւնները իր հաւաքած բոլոր տեղեկութիւնները դասաւորելու եւ այդ դասաւորումէն Հետեւութիւններ կատարելու: Արեւմուտքի եւ մանաւանդ Ամերիկայի մէջ, վերջին յիսնամեակը կրնայ նկատուիլ, իբրեւ ընդհանրապէս Ս. Գրոց եւ մասնաւորապէս՝ Նոր Կտակարանին գիտական ուսումնասիրութեան դարաշրջանը: Համակարգիչին յայտնաբերումը առիթ ընծայեց անոնց աւելի լայն, խոր եւ Համապարփակ կերպով քննարկելու ձեռագրական տուեալները՝ զանոնք տեսակաւորելու, դասաւորելու եւ արժեւորելու: Ալեքսանեանը առաջինն էր, որ օգտագործեց Համակարգիչը եւ գործադրեց ամերիկացի գիտնականներուն մեթոտները Աւետարաններու Հայ բնագիրին քննարկութեան Համար:

Ան ընտրեց Աւետարանի իններորդէն տասնեօթերորդ դարերուն ընդօրինակուած վաթսուներորս ձեռագիրներ եւ քաղեց Ղուկասու Աւետարանին ԺԱ. գլուխին բոլոր տարբերութեանները: Ան տեսակաւորեց քաղուած Հարիւրաւոր տարբերութիւնները եւ բաժնեց զա-

¹ "Mark 1": The Internal Consistency and External Relations of the Armenian Version" (unpublished Ph.D. dissertation, University of Chicago, 1948) մտքորոտած՝ Alexanian-ի անտիպ ճառն, էջ 20:

"His majority text shows no influence from any Greek text type than the Caesarean, contrary to the statements by Hort, Lake-Blake-New and later Vööbus." p. 20-21.

նոնք չորս խումբերու. ա. ընթերցուած (reading), որ ձեռագրի մը կամ ձեռագիրներու խումբի մը յատուկ գրութեան մաս մըն է: Բ. Նշանակալից ընթերցուած (significant reading), որ նախընտրելի է ուրիշէն այլազան պատճառներով. աւելի Հարազատ թարգմանութիւն մը յունարէնին կամ աւելի ընդունելի բառ՝ լեզուական տեսակէտով: Cox կը կոչէ զանոնք գերադաս (superior): Գ. Եզակի ընթերցուած, որ միակ ձեռագիրով մը հասած է: Դ. Տարբերակ (variant), որ նշանակալից ընթերցուած մըն է ձեռագրի մը կամ ձեռագիրներու խումբի մը մէջ պահուած, որ տարբեր է այլ ձեռագրի մը կամ ձեռագիրներու խումբի մը մէջ գտնուող նոյն ընթերցուածէ մը:

Ղուկասու Աւետարանին ԺԱ. գլուխին քննարկումը ըստ Colwell-Tune մեթոտին յայտնաբերեց ծանօթութիւններու հսկայ Հարստութիւն մը, որ ճշգրեց միջձեռագրական յարաբերութիւնները, անոնց խմբաւորումը, տիրական բնագիրին նկարագիրը, «մեծամասնական» ընթերցումներուն ծագումը եւ «փոքրամասնական» ընթերցումներուն բնոյթը: Ալեքսանեան քննարկեց ստացուած իւրաքանչիւր տեղեկութիւն՝ բնորոշելու Համար իր ուսումնասիրած ձեռագիրներուն տեղը Հայերէն Աւետարանի բնագրի զարգացման պատմութեան մէջ:

Ալեքսանեանին աշխատանքը Հիմնուած է վաթսուներորս ձեռագիրներու քննարկումին վրայ, մինչդեռ Աւետարանի Հայերէն ձեռագիրներուն թիւը կ'անցնի երկու հազարը, ըստ F. Rhodes-ի ցուցակագրութեան¹:

Այժմ Բրոֆ. Ալեքսանեան աւարտելու մօտ է Ղուկասու ամբողջ Աւետարանին քննական բնագիրին պատրաստութիւնը՝ Հիմ ունենա-

¹ F. Rhodes, Annotated List of Armenian New Testament Manuscripts, Tokyo: Rikkyo, St. Paul's University, 1959.

լով ձեռագիրներու շատ աւելի կարեւոր թիւ մը: Ըստ մեր տեղեկութիւններուն, ան ձեռնարկած է նաեւ Գործք Առաքելոցի մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան: Երկու ձեռնարկները կը կատարուին «Յունարէն Նոր Կտակարանի Միջազգային Մրագիր» (*International Greek New Testament Project*) հիմնարկութեան շրջանակին մէջ:

Ղուկասու ԺԱ. գլուխի ուսումնասիրութեան համար Ալեքսանեան օգտագործած է 64 ձեռագիրներ, որոնցմէ առանձնացուցած է 55-ը: Անոնցմէ յիսուն եւ մէկը կը պատկանին խումբի մը եւ չորսը՝ տարբեր խումբի մը: Առաջին խումբը՝ Չ (Z) կը բաժնուի եօթը ենթախումբերու եւ երկրորդը՝ Վ (վայրի) W (wild) կը բաղկանայ չորս ձեռագիրներէ, որոնց մասին ան կուտայ հետեւեայ բնորոշումը. «Բոլոր ձեռագիրներուն մէջ, այս չորսը ունին առաւելագոյն եզակի ընթերցումներ, առաւելագոյն փոքրամասնական տարբերակ, առաւելագոյն «համաձայնեցում» (*harmonizations*), ինչպէս նաեւ ամենէն աւելի եզակի ընթերցումներ եւ փոքրամասնական տարբերակներ, որոնք կը համապատասխանեն յունարէն, ասորերէն եւ վրացերէն ընթերցումներու»: Ս. Գրոց բանասիրական բառարանին մէջ, «համաձայնեցում» (*harmonization*) բառը կը բնորոշէ այն տարբերակները, որոնք յառաջ եկած են երկու Աւետարաններու նման ընթերցուածներու լեզուական կամ ոճական յարմարեցումէն¹, ինչպէս նշած էինք վերեւ:

Առաջին եւ երկրորդ թարգմանութեան յարաբերութեան մասին, Ալեքսանեանին եզրակացութիւնը կը հակի առ հասարակ ընդունուած կարծիքին, թէ առաջին թարգմանութիւնը կատարուած է ասորական բնագիրէ մը. «Մեր քննարկումը կը հաստատէ նախկին ուսումնասիրութիւններուն արդիւնքը, թէ Աւետարանի բոլոր ծանօթ ձեռագիրները ծնունդ առած են նոյն թարգմանութենէն, կատարուած հինգերորդ դարու երրորդ տասնա-

¹ Նոյն, էջ 182: "these four among all our manuscripts have the most singular readings, the most minority variants, the most harmonizations, and the most singular readings and minority variants that parallel Greek, Syriac and Georgian readings.....".

մեակին (Հայ 2): Նոյն առեւ, Հայ. 2 ձեռագիրները կը պարունակեն ասորաբանութիւններ եւ այլ հետքեր Հայ. 1-էն, թարգմանութիւն մը կատարուած հինգերորդ դարուն սկիզբը: Մեծամասնական բնագիրը եւ փոքրամասնական ընթերցումներէն մաս մը բաւական յստակ կերպով ցոյց կուտան, թէ Հայ. 1-ը թարգմանուած է ասորականէն եւ ո՛չ յունականէն»:

Ալեքսանեան կը կարծէ, թէ Ասորական նախորինակը եղած է ո՛չ թէ Տատիանական Համաբարբառ մը, այլ Չորս Աւետարաններու բնագիր մը, սակայն Համաբարբառային ազդեցութիւններով. «Թէ ասորական բնագիրը Չորս Աւետարաններու ձեռով էր կամ Համաբարբառի մը՝ խնդրոյ առարկայ հարց մըն է տակաւին, թէ՛ փաստը ի նպաստ է Չորս Աւետարաններու բնագիրի մը՝ ՍԻՆԱԻՏԻԿՈՍԻՆ նման»:

Առաջին թարգմանութենէն երկրորդին անցումը ան կը կոչէ վերախմբագրութիւն. «Հայ. 2-ը խնամեալ վերախմբագրութիւն մըն է Հայ. 1-ին»: Վերախմբագրութեան հիմ ծառայած է յունական բնագիր մը, զոր Ալեքսանեան կը կոչէ «Ընդհանրացած հին բնագիր»: «Ղուկաս ԺԱ. ին մեծամասնական հայ բնագիրին, ինչպէս նաեւ յունական ձեռագիրներուն եւ թարգմանութիւններուն քննարկումը մեր հակակշռող խումբին (*control group*) միջոցաւ տարաւ մեզ այն եզրակացութեան, թէ վերախմբագրութիւնը հիմնուած էր *codex 1*-ին նման ձեռագիրի մը վրայ: Սոյն բնագիրը մենք կոչեցինք *Early Koine text*: Հայկական բնագրային աւանդութեան միութիւնը կը թելադրէ, որ Հայ. 2-ին վերախմբագրութիւնը ամբողջացուած է մէկ անգամէն»:

Հայկական եւ վրացական թարգմանութիւններու յարաբերութեան մասին, Ալեքսանեան կը սխալի, երբ կը ներկայացնէ վրացականը իբրեւ հայերէն երկրորդ թարգմանութենէն կամ վերախմբագրութենէն ետք կատարուած թարգմանութիւն. «Անմիջապէս որ Հայ. 2-ը ամբողջացաւ, չորս Աւետարանները թարգմանուեցան հայերէն լեզուէն վրացականին»: Կորիւն, որ գլխաւոր պատմողն է Մեսրոպի առաքելութեան ի

Վրաստան եւ Աճառեան, որ ամենէն մանրամասն ուսումնասիրողն է Մեսրոպի ճամբորդութիւններուն, Վրաստանի Հանգրուանը կը կապեն Մեսրոպի երրորդ ճամբորդութեան հետ, որ տարաւ զինք Գողթն, Սիւնիք եւ Վրաստան: Ըստ Աճառեանի, Մեսրոպի երեք ճամբորդութիւնները տեղի ունեցած են 405-409 թուականներուն, ուրեմն Եփեսոսի ժողովէն առաջ¹: Հետեւաբար, վրացական թարգմանութիւնը կատարուած է Հայ. 1-ին հիման վրայ: Նոյն ինքն Ալեքսանեան կը նկատէ, թէ՛ «Թէւ Հայ. 2-ին բնագիրը ճշգրտօրէն կը յարմարի յոյնին, Հին Վրացական վկայութիւնը, ինչպէս նաեւ Տատիանական եւ Հին Ասորական տարրերը մեր ներկայ ձեռագիրներուն եւ պատաստիկներուն մէջ ցոյց կուտան, թէ Հայ. 2-ի նախնական հանգրուանին՝ ան անլի մօտ էր Հայ. 1-ին եւ Համարաբարտին, քան մեր մեծամասնական բնագիրը կամ Զօհրապեանը»: Սակայն, ինչպէս կը նշմարուի սոյն մէջբերումէն, Ալեքսանեան կը բացատրէ վրացականին Տատիանական ընթերցումներուն եւ ասորաբանութիւններուն գոյութիւնը ենթադրելով, թէ անոնք կը գտնուէին Հայ. 2-ի նախնական բնագիրին մէջ: Ան կը կարծէ նման վարկածով մը փրկել առաջին թարգմանութեան ասորական նախօրինակի մը հետեւութեամբ կատարուած ըլլալու ընդհանրացած տպաւորութիւնը: Ասորաբանութիւններուն գոյութիւնը վրացական բնագիրին մէջ կը փաստէ միայն, թէ անոնք յատուկ են Մաշտոցի կատարած առաջին թարգմանութեան, հետեւաբար նաեւ՝ Հայ 1-ին:

Հետեւելով իր նախորդներուն, Ալեքսանեան քննութեան կ'ենթարկէ նաեւ աւետարանական հատուածներ, որոնք յատուկ են Հայ թարգմանութեան: Թիւով եօթը հատուածները հետեւեալներն են.

- 1.- Մատթէոս ԺԶ. 2-3, որ չի գտնուիր Զօհրապեան բնագիրին մէջ, սակայն աւելցուած է Ոսկան վրդ-ի հրատարակած բնագիրին մէջ՝

¹ Հայոց Գրքը, էջ 191:

լատինական բնագիրին հետեւողութեամբ: Ընթերցուածը՝ Եւ ասէ ցնոսա. յորժամ երեկոյ լիմի՝ ասէք, պարզ լիմիցի. զի շառագունի տրտմութեամբ երկին. արդ զերեսս երկնի կարէք քննել. իսկ զԱշան ժամանակիս ոչ կարէք գիտել:

- 2.- Մարկոս Ա. 1 Համարին մէջ՝ որոյն Աստուծոյ զոյգ բառերը, որոնք կը գտնուին որոշ ձեռագիրներու մէջ եւ ոմանց մէջ՝ կրճատուած են: Սոյն երեւոյթը տեղի տուած է կրկնակ բացատրութեան: Ոմանք, ինչպէս Conybeare եւ Leloir, կը կարծեն թէ Հայ. 1-ը չունէր երկու բառերը, ինչպէս ասորական բնագիրը, եւ թէ Հայ 2-ը աւելցուցած է զանոնք յունական բնագիրի մը ազդեցութեամբ: Ալեքսանեան կը կարծէ, թէ Հայ. 2-ը եւս չունէր այս երկու բառերը եւ թէ աւելի ուշ անոնք մուտք գործած են բնագիրին մէջ:
- 3.- Նոյնպէս՝ Մարկոս Ա. 2 Համարին մէջ գտնուող ի մարգարէս կամ յեսայի մարգարէ ընթերցումները: Առաջինը կը նկատուի աւելի հին ասորական ազդեցութեան նշան մը Հայ. 1-էն մնացած կամ Հայ. 2-ի սկզբնական խմբագրութեան պատկանող տարբերակ մը:
- 4.- Մարկոս ԺԶ. 9-20 ամբողջ ընթերցուածը, որ կը փակէ Մարկոսի Աւետարանը. Յարուցեալ Յիսուս առաւօտուն առաջին միաշաբաթուն... եւ զբանն հաստատելին ամենայն Աշանօք, որ երթայր զհետ Անգա: Մարկոսեան տասներկու Համարներուն հարցին մասին գոյութիւն ունին բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ: Հայերէն որոշ ձեռագիրներուն մէջ անոնց յապաւումին մասին առաջին ուսումնասիրութիւնը ըրած է Conybeare¹: Անոր ուշադրութիւնը գրաւած է էջմիածինի Աւետարանին մէջ՝ յիշեալ ընթերցուածին սկիզբը աւելցուած «Արիստոն երիցու» բացատրութիւնը: Հայերէն ձեռագիրներուն մէջ, Մարկոսի Աւետարանը կը վերջանայ յիշեալ

¹ Conybeare, the twelve verses of St. Mark's Gospel, The Expositor, 5th series, Vol. II, 1895, p. 401-421.

ընթերցողածէն առաջ՝ եւ ոչ ումեք ինչ ասացին, զի երկնչէին բառերով, որոնք կը հետեւի, ինչպէս միւս Աւետարաններուն պարագային, աւետարանիչին անուան յիշատակութիւնը՝ Աւետարան ըստ Մարկոսի: Կան ձեռագիրներ, որոնք այստեղ վերջ կուտան Մարկոսի Աւետարանին, իսկ ուրիշներ, որոնք մեծամասնութիւն են, փակելէ ետք Աւետարանը, կ'աւելցնեն անոր Յարուցեալ Յիսուս յիշեալ ընթերցողածը: *Conybeare* նկատած էր արդէն, թէ *Sinaiticus* ձեռագիրին ասորական բնագիրը զեղչած է յիշեալ հատուածը, մինչդեռ ան կը գտնուի Համբարբառին մէջ: Նկատած էր նաեւ, թէ Եզնիկ մէջբերում չի կատարեր սոյն հատուածէն, որ կը նկարագրէ Յիսուսի երեւումը իր աշակերտներուն՝ իր յարութենէն ետք եւ համբարձումը: Արեւելեան Եկեղեցիները Աւետարանի բնագիրէն դուրս պահած են յիշեալ ընթերցողածը, որովհետեւ նկատած են զայն Աւետարանիչէն տարբեր անձի մը հեղինակութիւնը: Սակայն, ոմանք պահած են զայն իբրեւ յաւելուած՝ հետեւելով յունական բնագիրին, ուր ան վաղուց տեղ գտած կը թուի ըլլալ: Հեղինակի եւ Արիստոնի ինքնութեան մասին կարծիքները կը տարբերին մինչեւ այսօր:

5.- Ղուկաս ԻԲ. 43-44 հատուածը՝ Եւ երեւցաւ նմա հրեշտակ յերկնից եւ զօրացուցանէր զնա. եւ էր 'ի տագնապի', եւ մտադիրութեամբ եւս կայր յաղօթս: Եւ հոսէին 'ի նմանէ քրտունք իբրեւ զկայլակս արեան՝ ոլոռն ոլոռն հեղեալ 'ի յերկիր: Զօհրապեան պահած է սոյն ընթերցողածը իր բնագիրին մէջ, հաւատարիմ մնալու համար Աստուածաշունչի իր օրինակին: Էջատակին ան նկատած է, թէ՛ «Ոմանք յօրինակաց 'ի սպառ զանց առնեն զայս երկու համարս. Եւ երեւցաւ նմա հրեշտակ...եւ հոսէին 'ի նմանէ ... եւ այլ ոմանք՝ զատաջին համարն միայն դնեն եւ զերկրորդն զանց առնեն: Իսկ օրինակ մի այսպէս ունի. Եւ զօրութեամբ եւ մտադիրութեամբ եւս կայր յա...: Եւ զանց առնէ՝ ոլոռն ոլոռն հեղեալ 'ի յերկիր»: Աւելցանեան, ինչպէս *Conybeare*, էսապալեան, *Lyonnet* եւ ուրիշներ նկատած են յի-

շեալ ընթերցումին բացակայութիւնը բազմաթիւ ձեռագիրներու մէջ եւ յատկապէս կիլիկեան օրինակներուն մէջ անոր գոյութիւնը բացատրած են լատինական ազդեցութեամբ:

6.- Յովհաննէս Ե. 4, որ է. Եւ հրեշտակ Տեառն 'ի ժամանակի իջանէր յաւազանն՝ եւ յուզէր զջուրսն. եւ որ նախ 'ի շարժումն ջուրցն իջանէր՝ բժշկէր. ոչ ունելով նշան հիւանդութեան: Սոյն ընթերցողածը կը բացակայի հայերէն ձեռագիրներու մեծամասնութեան մէջ:

7.- Յովհաննէս է. 53 - Ը. 11, որ պատմութիւնն է շնացող կնոջ, ձեռագիրներուն մէջ կոչուած է «Իրք կնոջ շնացելոյ»: Շատ հազուադիւր են ձեռագիրները, որոնք Յովհաննու Աւետարանին բնագիրին մէջ ունին յիշեալ հատուածը: Մեծամասնութիւնը ունին զայն Յովհաննու Աւետարանին կցուած, անոր աւարտէն ետք, իբրեւ յաւելուած մը, որուն առաքելական հեղինակութիւնը կասկածելի է: Հանդիպած ենք Աւետարանի մը, որ ունի հետեւեալ բացատրութիւնը. «Այս բանս՝ յձգ համարքն է, թէ կամիս գրել զաա ի կարգն՝ զկնի այնմ բանի թէ քննեա եւ տես զի մարգարէ ի գալիլէէ ոչ յառնէ: Պապէասայ ումեմն աշակերտին յովհաննու է գրած. որ յետոյ հերձուած խօսեցաւ եւ խոսեցաւ եւսեթի է յասել զայս յետոյ եմ գրել»: Զօհրապեանի բնագիրը եւս ունի բացատրութիւն մը, որ կ'ըստ է. «Այս բանս յձգ. համարն է: Որով յայտ առնէ՝ թէ ըստ կարգի պատմութեան 'ի յձգ համարն համարարբառին եւսեթեայ պարտ է ընթեռնուլ, ըստ որում եւ ունիմ կէսքն 'ի յունական օրինակաց. եւ թարգմանութիւն լատինացոց. յորմէ ոմանք եւ ի մերոցս 'ի յետին դարու գրչաց մուծին անդրէն՝ որպէս նշանակեցար անդանօր»: Զօհրապեան կը հրատարակէ նաեւ նոյն ընթերցողածին այլ բնագիր մը, որուն հանդիպած է մէկ ձեռագիր օրինակի մը մէջ:

Վերոյիշեալ իր յօդուածին մէջ, *Conybeare* բացատրութիւն մը կ'առաջարկէ Մարկոսի Աւետարանին վերջաւորութեան անջատ կեր-

պով զետեղուած ժՁ. 9-12 համարներու հեղինակի, ինչպէս նաև Յովհաննու Աւետարանին վերջաւորութեան անջատ կերպով զետեղուած է. 59-Ը. 11 համարներու հեղինակի մասին: Առաջինին հեղինակ կը նկատէ Պապիասը եւ երկրորդինը՝ Արիստոն Երէջը: Աւետարաններուն հայկական կանոնը դուրս թողած է զանոնք եւ տեղաւորած Աւետարանին վերջաւորութեան, որովհետեւ Աւետարանիչներու հեղինակութիւնը չեն: Նոյնն է ասորի, յոյն, վրացի հնագոյն ձեռագիրներուն մէջ¹:

Աւետարաններու բնագիրի զարգացման պատմութեան մէջ Ալեքսանեանի բժախնդրորէն կազմակերպուած աշխատանքը նոր պատկեր մը գծեց: Տարբերակ միաւորներու (Variant Units) զատորոշումը եւ անոնց ստորոգումը (categorisation) համակարգիչին յատուկ մէկ ծրագիրի մը միջոցաւ (programm Esther) ցարդ խնդրոյ առարկայ եղած բնագրային հարցերուն բերաւ որոշ բացատրութիւններ. «Թ-ԺԷ դարերու, հայերէն ձեռագիր Աւետարաններու մեր ուսումնասիրութիւնը հաստատեց այս դաշտին մէջ իրենց ուսումնասիրութիւնները կատարող գիտնականներու եզրակացութիւնները, սրբագրեց ուրիշներունը եւ ընդարձակեց հայ բնագիրին աւանդութեան եւ աւետարանական բնագիրի աւելի լայն պատմութեան հետ անոր կապի մասին մեր գիտցածը»²:

Հակառակ այն իրողութեան, որ ոչ մէկ ձեռագիր ապրած է հինգերորդէն մինչեւ իններորդ դար երկարող չորս դարերէն, Ալեքսանեան յաջողած է բնութագրել Հայ. 2-ի բնագրային զարգացումը (process): Իր ուսումնասիրած Հայ. 2-ին ձեռագիրները ան կը դասէ երկու գատորոշ, թէեւ իրարու հետ կապ ունեցող խումբերու մէջ, զոր կը կոչէ Ձ. խումբ եւ Վ. խումբ: Առաջին խումբին մասին ան կ'ընէ հետե-

¹ Bruce M. Metzger, A Textual Commentary on the Greek New Testament, 1975, p. 122, 219-220.

² Alexanian, էջ 64:

ւեալ գնահատականը. «Ձ. խումբին 60 ձեռագիրները (Ժ-ԺԷ.) կը ներկայացնեն հայ բնագրական աւանդութեան գլխաւոր հոսանքը: Անոնք կը ցուցաբերեն Աւետարանի բնագիրին փոխանցման հոգատար մտահոգութիւն եւ կամայական փոփոխութիւններուն ընդդիմութիւն: Ձ. խումբը ենթարկուեցաւ փոփոխութիւններու դարերու ընթացքին, սակայն այդ փոփոխութիւնները կը ցոլացնեն մտահոգութիւն մը ի նպաստ աւելի ճշգրիտ, հասկնալի եւ միաձեւ աւետարանական բնագիրի մը»:

Իսկ, Վ. խումբի չորս ձեռագիրներու (Թ.-ԺԱ.) մասին ան կը գրէ. «Անոնք ունին բազմաթիւ գրչական սխալներ, թէեւ անոնց եզակական եւ փոքրամասնական ընթերցումները արժեքաւոր տեղեկութիւններ են Հայ. 1 եւ Հայ. 2-ի հին բնագիրներու մասին»¹:

Գիտական աշխատանքներու ներկայ հանգրուանին, կրնանք այլեւս առանց տատամսումի ըսել, թէ Աւետարաններու առաջին թարգմանութիւնը եւ անոր յաջորդող վերախմբագրութիւնը, այլ խօսքով Հայ. 1-ը եւ Հայ 2-ը կը պատկանին բնագիրի զարգացման առաջընթացի մը, որ կանգ չէ՛ առած որոշ թուականի մը, այլ շարունակած է ինք իր պատմութիւնը: Միջամտութիւններ եղած են բնագիրին մէջ Կիլիկեան շրջանին եւ անկէ ետք:

Հայ բնագիրին քննական ուսումնասիրութեան զարգացումը բացայայտեց հիմնական իրողութիւններ: Առաջինը, թէ այլեւս չենք կրնար Ձօհրապեանին կամ Բագրատունիին հրատարակած Աստուածաշունչ Մատեանը նկատել «ճշգրիտ թարգմանութիւն Նախնեաց մերոց՝ ՚ի հելլենական հաւատարմագոյն բնագիրէ ՚ի հայկականս բարբառ»: Ձօհրապեանին հրատարակածը չի՛ կրնար նկատուիլ Հայ Աստուածաշունչին հնագոյն հարազատ բնագիրը:

¹ Նոյն, էջ 86:

Երկրորդ իրողությունը, որ կը հիմնուի ցարդ կատարուած բնագրային ձեռագիրներու խումբի մը բաղդատութիւններուն վրայ, կը տանի պարզ այն եզրակացութեան, թէ տակաւին շատ հեռու ենք վերջնական հանգրուանէն, երբ կարելի պիտի ըլլայ վերականգնել Աստուածաշունչին հարազատ հին բնագիրը: Վերջին քսան տարիներուն սկսուած եւ իրականացած գիտական աշխատանքները (Cox, Stone, Cowe, Զէյթունեան, Ալեքսանեան...) մեծ խոստումներ են: Անոնցմով հետզհետէ կ'ուրուագծուի աշխատանքի գործընթաց մը, որը առ այժմ հաւաքումի աշխատանք մըն է. հաւաքումը ձեռագիրներուն մէջ պահուած բոլոր տարընթերցուածներուն, անոնց տեսակաւորումը, արժեւորումը եւ ամփոփումը Հայ Աստուածաշունչի տեղեկութիւններու դրամատան (data-base) մը մէջ: Քաղուածային մեծ աշխատանքէն ետք միայն մասնագէտ բանասէրները պիտի կարենան ձեռնարկել Հայերէնի եւ յունարէնի բաղդատական աշխատանքին, պարզելու համար հայ բնագիրին կրած գանազան ազդեցութիւնները դարերու ընթացքին: Աւելին, ամբարուած տեղեկութիւնները պիտի ճոխացուին յաւելումովը հայ հնագոյն մատենագրութեան եւ թարգմանուած գրականութեան մէջ պահուած աստուածաշնչական ընթերցումներուն:

Տեղեկութիւններու նման դրամագլուխ մը միայն կրնայ հիմ ծառայել վերջնական խմբագրութեան մը, որ վերականգնէ հայ Աստուածաշունչին հնագոյն օրինակը: Նման խմբագրութեան մը պատրաստութիւնը կը պահանջէ գործակցութիւնը գիտնականներու, որոնք մասնագիտացած ըլլան Աստուածաշունչին յունական բնագիրին եւ ունենան աստուածաբանական պատրաստութիւն:

Աստուածաշունչի վերախմբագրութիւնը եւս պիտի կատարուի որոշ սկզբունքներու համաձայն: Խմբային աշխատանք ըլլայ ան, ինչպէս սովորութիւն է Ս. Գրոց Ընկերութեան պարագային կամ ան-

հատական աշխատանք, խմբագրութեան գործը դժուարին ձեռնարկ է: Նոր կտակարանի պարագային, Անգլիոյ դպրոցը անցեալին եւ այսօր կը փնտռէ մեծամասնական բնագիր (majority text) կոչուածը, այսինքն՝ ասորական կամ յունական հնագոյն ձեռագիրներուն մէջ տարընթերցուածներէն ամենէն յաճախակի պատահածները եւ զանոնք կը նախընտրէ իր խմբագրութիւնը կազմելու համար՝ տարբեր ընթերցուածները ամփոփելով էջատակի սարքուածքին (apparatus) մէջ: Հայերէնի պարագային կարելի չէ՝ նոյն վճռականութեամբ ի դուրս դնել յաճախակիութեան սկզբունքը, որովհետեւ չունինք ասորականին եւ յունականին նման հին ձեռագիրներ, որոնց վկայութիւնը գերակշիռ նկատուէր: Հին կտակարանի պարագային, հայ ձեռագիրներուն հնագոյնը տասներկրորդ դարու է, իսկ Նոր կտակարանինը՝ 9-րդ: Կան աւելի հին պատառիկներ, որոնք օգտակար են անշուշտ եւ կուտան որոշ ցուցմունքներ, սակայն ոչ հիմնական եւ անառարկելի փաստեր: Բացի հին ձեռագիրներու բացակայութենէն, առկայ ձեռագիրներուն բովանդակած բնագիրները կը պատկանին տարբեր աւանդութիւններու, զարգացած ժամանակի ընթացքին Հայաստանի գանազան շրջանակներու եւ յետոյ Կիլիկիոյ եւ այլ գաղթավայրերու մէջ, ինչպէս Սպահան եւ Լվով: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրին արժեւորումը կնճուտ հարց մըն է, որուն լուծումը չի՛ կրնար հիմնուիլ լոկ յաճախակիութեան սկզբունքին վրայ, որովհետեւ մութին մէջ կը մնայ իններորդ կամ տասներկուերորդ դարերէն առաջ՝ եօթը դարերու բնագրային աւանդութիւնը: Աւելի կնճուտ կը դառնայ հարցը, երբ նկատի ունենանք, մանաւանդ, աստուածաբանական նկատումներուն դերը բնագիրի այլափոխման ընթացքին մէջ: Հայ բնագիրի վերախմբագրութեան պարագային, բացի յաճախակիութեան սկզբունքէն պէտք է դիմել տարբեր տուեալներու՝ մեծամասնական կոչուած բնագիրը յայտնաբերելու աշխատանքի ընթացքին: Շատ լայն է գիտնականներուն առջեւ բացուած աշխատանքի դաշտը, ուր Աստուածաշունչի հայ բնագիրին ցորենը պիտի գատուի որոմէն:

ԳՈՐԾՔ ԱՌԱՔԵԼՈՑ

Մեր ձեռագիրներուն մէջ, չորս Աւետարաններուն յաջորդող գիրքին վերնագիրն է. **ԳՈՐԾՔ ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՂՈՒԿԱՅ ԱԻԵՏԱՐԱՆՉԻ**: Անոր յառաջաբանին մէջ, զոր կը գտնենք, առ հասարակ, ամէն ձեռագիրի մէջ, գրուած է հետեւեալը. «Ղուկաս անտարանիչ արար սկիզբն կարգելոյ, որ անտիրքացիմ էր յազգէ, յարուստէ բժիշկ, աշակերտեալ առ պապոսի՝ երկուս գիրս գրեաց. մի եւ առաջի զանտարանիմ, երկրորդ՝ զգործոց առաքելոց»¹:

Ինչպէս երրորդ Աւետարանի պարագային, մեր նախնիք համոզուած էին, թէ Ղուկաս գրած է Գործք Առաքելոց գիրքը ասորերէն լեզուով:

Գործք Առաքելոցի հայերէն բնագիրը ենթարկուած է՝ մանրազննին քննութեան, ինչպէս յունարէն բնագիրը: Առաջին եւ միակ գիտնականը, որ աշխատանք մը կատարած է այդ ուղղութեամբ՝ հռչակաւորն F. C. Conybeare-ն է: Ան ուսումնասիրած է Եփրեմ Ասորիի վերագրուած Գործոց Մեկնութեան հեղինակի հարցը եւ յատկապէս՝ սուրբ գրական մէջբերումները: Ան Մեկնութեան հայերէն ընթերցումները կը դասէ «Արեւմտեան» (western) կոչուած բնագրային խումբին մէջ²:

Գործք Առաքելոց գիրքը տարածուած եղած է վաղ ժամանակներու քրիստոնէական եկեղեցիներուն մէջ՝ երկու տարբեր խմբագրութիւններով: Գիտնականները առաջինը կոչած են «Ալեքսանդրեան» (Alexandrian), իսկ երկրորդը՝ «Արեւմտեան» (Western): Բացի ձեռագիրներէն, որոնք մէկին կամ միւսին կը պատկանին, կան նաեւ Գործ-

¹ ԶՂՐ., Դ. էջ 238:

² F. C. Conybeare, On the Western Text of the Acts as Evidenced by Chrysostom, The American Journal of Philology, vol. XVII, 1896, p. 135-171.

քէն քաղուած ընթերցումներ, որոնք նոյնպէս կը հետեւին վերոյիշեալ երկու խումբերէն մէկին: Վերջիններէն է Եփրեմ Ասորիի Գործոց Մեկնութեան հայերէն թարգմանութիւնը, հին վրացական բնագիրը, ինչպէս նաեւ ասորական եւ ղպտական մի քանի պատառիկներ¹: Վերեւ յիշուած ուսումնասիրութիւնը ուղղակի կապ չունի Գործք Առաքելոցի հրատարակուած բնագիրին հետ: Սոյն բնագիրին մասին մեր գիտցածը Զօհրապեանի հրատարակած տարբերակներէն անդին չանցնիր: Սակայն, ինչպէս յիշեցինք Ալեքսանեան ձեռնարկած է արդէն հայերէն բնագիրին մանրազննին ուսումնասիրութեան եւ քննական հրատարակութեան մը պատրաստութեան՝ իրեն յատուկ բժախնդրութեամբ օգտագործելով համակարգիչի արդիական դիւրութիւնները:

Gérard Garitte պելլիացի գիտնականը ուսումնասիրած եւ հրատարակած է Գործքի վրացական թարգմանութեան երկու ձեռագիրներ: Ինչպէս հայկականը, Աստուածաշունչի վրացական թարգմանութիւնը եւս ունի հին թարգմանութիւն մը, որ ըստ Garitte-ի եւ ուրիշներու, կատարուած է հայերէն առաջին թարգմանութեան վրայէն: Ուսումնասիրուած վրացական երկու ձեռագիրները պահած են վրացական հին թարգմանութեան բնագիրը, Գործքի բնագիր մը, որ «Արեւմտեան» խումբին կը պատկանի, ինչ որ անուղղակիօրէն կը հաստատէ, թէ հայերէն առաջին թարգմանութիւնը եւս կը պատկանի Գործքի բնագրական նոյն ընտանիքին²:

Հ. Ներսէս Ակինեան ունի ուսումնասիրութիւն մը Գործք Առաքելոցի եփրեմեան մեկնութեան մասին: Սոյն գործը նոր բան չաւելցնելու Գործքի բնագիրին մասին մեր սահմանափակ գիտցածներուն վրայ³:

¹ Bruce M. Metzger, A Textual Commentary on The Greek New Testament, 1975, p. 258.

² Gérard Garitte, L'ancienne version géorgienne des Actes des Apôtres, d'après deux manuscrits du Sinaï, Louvain, 1955.

³ Ն. Ակինեան, Սրբոյն Եփրեմի Ասորոյ Մեկնութիւն Գործոց Առաքելոց, 1921:

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԹՈՒՂԹԵՐԸ

Ընդհանրապես, Աստուածաշունչի հայ ձեռագիրները Գործք Առաքելոցէն ետք կը պարունակեն Պողոս Առաքեալին տասնչորս թուղթերը, որոնց կը կցեն տասնհինգերորդը՝ Կորնթացւոց երրորդ թուղթը:

Իւրաքանչիւր թուղթի վերջաւորութեան կը գտնուին հետեւեալ տեղեկութիւնները գրութեան վայրին եւ գրիչին մասին.

- ա. «ԱՌ ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՍ գրեցաւ 'ի կորնթոսէ 'ի ձեռն փիբեայ սարկաւազի»:
- բ. «ԱՌ ԿՈՐԻՆԹԱՅԻՍ ԱՌԱՋԻՆ ԹՈՒՂԹ՝ գրեցաւ 'ի փիլիպեայ, 'ի ձեռն ստեփանեայ եւ աքայիկոսի»:
- գ. «ԱՌ ԿՈՐԻՆԹԱՅԻՍ ԵՐԿՐՈՐԴ ԹՈՒՂԹ՝ գրեցաւ 'ի փիլիպեայ, 'ի ձեռն տիտոսի՝ եւ ղուկայ»:
- դ. «ԱՌ ԳԱՂԱՏԱՅԻՍ՝ գրեցաւ 'ի հռովմէ»:
- ե. «ԱՌ ԵՓԵՍԱՅԻՍ՝ գրեցաւ 'ի հռովմէ 'ի ձեռն տիւքիկոսի»:
- զ. «ԱՌ ՓԻԼԻՊԵՑԻՍ գրեցաւ 'ի հռովմէ 'ի ձեռն եպափրոզիտեայ»:
- է. «ԱՌ ԿՈՂՈՍԱՅԻՍ՝ գրեցաւ 'ի հռովմէ 'ի ձեռն տիւքիկոսի եւ նեսիմայ»:
- ը. «ԱՌ ԹԵՍԱԼՈՆԻԿԵՑԻՍ ԱՌԱՋԻՆ ԹՈՒՂԹ՝ գրեցաւ յաթենայ»:
- թ. «ԱՌ ԹԵՍԱԼՈՆԻԿԵՑԻՍ ԵՐԿՐՈՐԴ՝ գրեցաւ յաթենայ»:
- ժ. «ԱՌ ԵՔՐԱՅԵՑԻՍ՝ գրեցաւ յիտալիայ 'ի ձեռն տիմոթեայ»:
- ժա. «ԱՌ ՏԻՄՈԹԷՈՍ ԱՌԱՋԻՆ ԹՈՒՂԹ՝ գրեցաւ ի լաւոզիկեայ, որ է մայր քաղաքաց պակատտիանացւոց»:
- ժբ. «ԱՌ ՏԻՄՈԹԷՈՍ ԵՐԿՐՈՐԴ ԹՈՒՂԹ, որ էր եփեսացւոց եկեղեցւոյն եպիսկոպոս ձեռնադրեալ. գրեցաւ 'ի հռովմէ՝ յորժամ երկրորդ անգամ եկաց յատենի պաւղոս առաջի ներոնի կայսեր հռոմայ»:

ժգ. «ԱՌ ՏԻՏՈՍ կրետացւոց եկեղեցւոյն առաջին ձեռնադրեալ եպիսկոպոս, գրեցաւ 'ի նիկոպալսէ մակեդոնացւոց»:

ժդ. «ԱՌ ՓԻԼԻՄՈՆ եւ ապփիա տեսարս ոնեսիմայ. եւ առ արքիպպա՝ սարկաւազ կողոսացւոց եկեղեցւոյն, գրեցաւ 'ի հռովմէ 'ի ձեռն ոնեսիմայ ծառայի» (Մէջբերուած Զօհրապեան Աստուածաշունչէն, նոյն ուղղագրութեամբ):

Զօհրապեանէն ետք, բանասիրութիւնը որեւէ հիմնական աշխատանք չէ կատարած Պողոս Առաքեալի թուղթերու հայերէն բնագիրի մասին: Վերջինիս հրատարակութեան էջատակի տարբերակներն են միայն, որոնք գաղափար մը կուտան հայ բնագիրի կրած որոշ փոփոխութիւններու մասին: Ուշագրաւ են յատկապէս Ոսկանի հրատարակութեան հետ եղած բաղդատութիւնները, որոնք կը յայտնաբերեն լատիներէնի ազդեցութեան թելադրուած մի քանի միջամտութիւններ Ոսկանի բնագիրին մէջ:

Ինչպէս կ'երեւի ՅՈՒՑԱԿ-իս մէջ, միայն առանձին խումբ մը ձեռագիրներ կը պարունակեն Եսայեայ Մարգարէութեան գիրքը եւ անոր կցուած՝ Պողոս Առաքեալի թուղթերը: Մարգարէն եւ Առաքեալը նոյն շունչէն մղուած «կայծակնամարտի» պատգամաբերներ են: Պողոս ինքզինք կը նկատէ մարգարէական կոչումով Առաքեալը. «Ընտրեցաք յԱստուծոյ հաւատարիմ լինել Աւետարանին» (Ա. Թես. Բ. 4): Իր պատգամն է Աւետարանը՝ մեծ լուրը, թէ իրականացած է Հին Ուխտի մարգարէութիւնը եւ կնքուած է Նոր Ուխտը Քրիստոսի արեամբ: Իր կոչումն է Աւետարանին աւետիսը տանիլ բոլոր ազգերուն, որուն համար կոչուեցաւ «հեթանոսաց առաքեալ»: Անոր ակնարկութիւններուն մեծ մասը Եսայի մարգարէութեան կը տանին: Եկեղեցւոյ հայրերը հաւանաբար տեսած են նաեւ նմանութիւն մը երկուքին ոճին եւ ներշնչուած թռիչքերուն մէջ: Այսպէս կը բացատրուի Եսայի մար-

գարչութեան եւ Պօղոս Առաքեալի թուղթերու հաւաքածոյին միասին հաւաքումը «ի մի տուփ»:

ԿԱԹՈՂԻԿԵԱՅՑ ԵՕԹԸ ԹՈՒՂԹԵՐԸ

Հայ ձեռագիրներու մեծ մասին մէջ, Պօղոսեան թուղթերուն կը յաջորդեն «տիեզերական» կամ «ընդհանրական» կոչուած եօթը թուղթերը: Ասոնք են.

ա. Թուղթ սրբոյ առաքելոյն Յակոբայ:

բ. Թուղթ Պետրոսի Առաջին

գ. Թուղթ Պետրոսի Երկրորդ

դ. Թուղթ Յովհաննու Առաջին

ե. Թուղթ Յովհաննու Երկրորդ

զ. Թուղթ Յովհաննու Երրորդ

է. Թուղթ Յուդայի Առաքելոյ:

Յակոբի թուղթի մասին, մեր ձեռագիրները կ'աւանդեն, թէ «ինքն իսկ յակովքոս գրէ զայս որոց յերկոտասան ազգացն սփռեալք էին հաւատացեալք ՚ի տէրն մեր յիսուս քրիստոս...»:

Պետրոսի թուղթի հեղինակի մասին անոնք կուտան հետեւեալ բացատրութիւնը. «Զայս գրէ պետրոս թուղթ վարդապետական որոց ՚ի սփիտս էին հրեից քրիստոնէայք եղելոց»: Նոյնպէս կը նկատեն Պետրոսի երկրորդ թուղթը՝ գրուած «ինքն պետրոս»-ի ձեռքով՝ իր նահատակութենէն առաջ:

Յովհաննէսի առաջին թուղթին մասին, ձեռագիրներուն պարունակած նախադրութիւնը կը գրէ. «Քանզի եւ յովհաննէս որ զաւետարանն գրեաց, նա՛ եւ զայս առաքէ թուղթ»: Մեր Եկեղեցւոյ հայրերը երկրորդ թուղթը ուղղուած կը նկատեն ո՛չ թէ «Կիրեայ» կոչուած կնոջ մը, այլ այդ անունով ծանօթ Եկեղեցիի մը. «Զայս իբրեւ գրէ տէրունոյ

եկեղեցոյն...»: Նախադրութեան մէջ երրորդի մասին յատուկ բացատրութիւն մը չունինք, բացի անոր կարճ պարունակութեան ամփոփումէն:

Հայ ձեռագիրները Յուդան կը կոչեն «Առաքեալ»: Ան նոյնացուած է Մատթէոսի Աւետարանին մէջ յիշուած տեառնեղբայր Յուդայի հետ եւ, հետեւաբար, նկատուած է տեառնեղբայր Յակոբի եղբայրը, որ եւ կոչուած է Թադէոս:

Կաթողիկեայց թուղթերուն բնագիրը բանասէրներուն կողմէ մանրամասն քննութեան չէ՛ ենթարկուած: Անոնց մասին քիչ բան է գրուած: Ունինք միայն ուսումնասիրութիւն մը, որ կը խօսի Յովհաննու Ա. թուղթին Ե. գլխուն 7-8 համարի լատինացումի մասին¹:

Զօհրապեան արձանագրած էր էջատակի նկատողութիւն մը, թէ Ոսկան, ինչպէս «յայլ բազում տեղիս», այստեղ եւս «ստեալ ՚ի լատինականէն յաւել»²: Խնդրոյ առարկայ ընթերցուածը կը համապատասխանէ յունարէնին, որուն նման կ'ըսէ. «եւ հոգի՛ն է որ վկայէ, զի հոգի՛ն իսկ է ճշմարտութիւն: Սոքա երեքի՛ն են, որ վկայեն. հոգին եւ ջուրն եւ արեւն. եւ երեքին մի՛ են»³: Ոսկանէն առաջ կատարուած փոփոխութիւնը հետեւեալն է. «Զի հոգի՛ն է ճշմարտութիւն: Սոքա երեքին են որ վկայեն յերկինս. հայր բանն եւ հոգին սուրբ. եւ երեքեանս այս մի են. Եւ երիս են որ վկայեն յերկրի. հոգին ջուրն եւ արին»:

Զօհրապեանի եւ Ս. Գրոց Ընկերութեան հրատարակած զբարար Աստուածաշունչերու բնագիրն է հետեւեալը.

⁴Եւ այս է յաղթութիւնն որ յաղթէ աշխարհի, հաւատքն մեր⁵: Եւ ով իցէ որ յաղթիցէ աշխարհի. եթէ ոչ՝ որ հաւատայցէ եթէ Յիսուս է որդի

¹ Գրիգոր Գալենքեարեան, Թուղթ Յովհաննու Ա. Կաթողիկեայց, գլ. Ե., համար 7, 8, առ 7այս, 7. Ա. 1906, էջ 225-234:

² Ջօիր., Դ. էջ 353:

³ Նոյն, Դ. էջ 353:

⁴ Ոմանք. Որ յԱստուծոյ է ծնեալ

⁵ Ե յաղթութիւն - ή νίκη // Զ յաղթութիւն մեր - ήμῶν մղմ // ήμῶν Κ^Ϟ 048. 049. 81. 1241.

⁶ Ոմանք. Եւ ով է, որ յաղթէ աշխարհ. հաւատացցէ՛ թէ Յիսուս Քրիստոս է որդի:

Աստուծոյ:՝ Սա է որ եկն ջրով եւ հոգւով եւ արեամբ. Յիսուս Քրիստոս. ոչ ջրով միայն, այլ եւ արեամբ եւ ջրով. եւ հոգին է որ վկայէ, զի հոգին իսկ է ճշմարտութիւն: Իսկ Ոսկան՝ «եւ հոգի՛ն է որ վկայէ եթէ քրիստոս է ճշմարտութիւնն: Ձի երեք են որ վկայեն յերկինս. հայր, բանն եւ հոգին սուրբ: Եւ երեքինն մի են: Եւ երեք են որ վկայեն յերկրի. հոգի. ջուր. եւ արիւն: Եւ երեքինն մի են»: Գալեմքեարեանին խղճամիտ ուսումնասիրութիւնը կը փաստէ, թէ յունական, ինչպէս նաեւ Հայ հին բնագիրին մէջ գոյութիւն չունի լատինական տարընթերցուածը: Ան Հանգամանօրէն կը քննէ մեկնողական գրականութիւնը եւ ցոյց կուտայ, թէ լատինական բնագիրին ընթերցուածը փորձած է մուտք գործել Հայոց մօտ Գրիգոր Ապիրասու Կաթողիկոսէն սկսեալ, երբ ան ուզած է միաբանիլ Հռովմի Եկեղեցիին հետ: Ընթերցուածին լատինական տարբերակը ներմուծած են Հայ բնագիրին մէջ Ղազար Բաբերդացին եւ Ոսկան Երեւանցին: Աւաջինը ապրած է Լիով եւ Ուկրաինայի զանազան վանքերու մէջ,

⁶ Ոմանք. Եւ արեամբ. Քրիստոս Յիսուս... իսկ է ճշմարտութիւն: Ոսկան որպէս յայլ բազում տեղիս՝ նոյնպէս եւ աստ առեալ ի լատինականէն յաւել՝ եւ այլայլեաց զհայկական բնաբանս՝ ըստ այսմ օրինակի. Որ վկայէ եթէ Քրիստոս է ճշմարտութիւն: 7. Ձի երեք են որք վկայեն յերկինս: Յայր: Բանն: Եւ հոգին սուրբ: Եւ երեքինն մի են: 8. Եւ երեք են որք վկայեն յերկրի. հոգի. ջուր. Զուր. եւ արիւն: Եւ երեքինն մի են: 9. Եթէ զմարդկան: Այլ իբր յութեւտասն գրչագիր օրինակաց մերոց ընդ հին եւ ընդ նոր. զոր ունենք ի ծեռին, թող գերկուս եւս մեկնիս կաթողիկէից. միմ միայն ի նորոց՝ գրեալ ի թուականիս. ոճն. 1656. իբր տասն ամօք յառաջ քան զտպագրութիւն ոսկանայ, այսպէս դնէ զբնաբանս. Ձի հոգին իսկ է ճշմարտութիւն: Սոքա երեքին են որ վկայեն յերկինս. հայր եւ բանն եւ հոգին սուրբ. եւ երեքեանս այս մի են. Եւ երիս են որ վկայեն յերկրի. հոգին, ջուրն եւ արիւն: Եթէ զմարդկան ինչ: Եւ թէպէտ գոյր եւ այլ հնագոյն օրինակ մի՞, որ ի վերին երեսս յար եւ նմա ոմին ունէր զբանն. բայց յայտնապէս երեւոյր քերեալ առաջինն՝ եւ մանրագոյն գրութեամբ յայլմէ գրչէ յետոյ յարմարեալ յայնմ միջոցին: Իսկ մնացեալ գրչագիրք մեր առասարակ, եթէ ի բովանդակութեան Աստուածաշունչ մատենից, եւ եթէ արտաքոյ ի ճաշոց գիրս, համաձայն բազմութիւն հելենական հնագոյն գրչագրաց՝ միապէս ունին զբնաբանս, ըստ որում եւ մեք հարկաւորեցաք դնել յառաջիկայոյ:

ուր վերախմբագրած է Հայ Աստուածաշունչը: Այս մասին պիտի խօսինք աւելի ուշ: Ոսկան Երեւանցիին միտումը յայտնի է արդէն: Երկուքն ալ Հայ Եկեղեցւոյ Հաւատարիմ պաշտօնեաներ, սակայն կրած են լատինական Վուկաթային ուժեղ ազդեցութիւնը, թերեւս նկատելով զայն «վերջին նորաձեւութիւն»:

ԵՒԹԱՂԵԱՆ ԿԱԶՄԱՄԸ

Իւրաքանչիւր ձեռագրի մէջ, ուր կան Պօղոսի թուղթերը, վերջին թուղթին կցուած է հետեւեալ յիշատակարանը. «Գրեցի եւ կարգեցի ըստ կարի ստիքերոն զգիրս Պաւղոսի առաքելոյ յարիմեալ եւ դիրաբաս ընթերցուածովք եղբարց մերոց, յորոց ամենեցունց չմեղադրութիւն յանդանութեանս իմոյ հայցեմ, զի աղաթիւք որ վասն մեր լինիցին զգիշանելոյ ձեր ընդ իս ընդունիցիմ:

Ընդարիմակեցան գիրքս այս ըստ կեսարացոց արիմակաց, որ կան յարկեղս գրոց սրբոյն Պամփիլեայ իրովք ձեռաւք գրեալ»:

Հեղինակը կը յիշատակէ Պօղոսի թուղթերուն իր կատարած կարգաւորութիւնը, որ է զանոնք դասաւորել տուն առ տուն, դիւրին հասկցուելիք ընթերցուածներով: Եւթաղ կ'աւելցնէ, թէ իր կարգաւորած թուղթերը, զորս կը կոչէ «գիրքերը», ինք ընդօրինակած է Պամփիլիոսի ձեռքով գրուած ձեռագիրէն, որ կը պահուի նոյն անունով ծանօթ Կեսարիոյ մատենադարանին մէջ:

Սոյն յիշատակարանը մաս կը կազմէ գրութիւններու շարքի մը, որոնք կը շրջանակեն Նոր Կտակարանին երկրորդ մասը՝ Գործք Առաքելոց, Պօղոսի թուղթերը եւ Ընդհանրական թուղթերը: Սոյն շարքին վերջին գրութիւնն է «Աղերս Եւթաղի» վերնագիրով աղօթքը: Շարքը ծանօթ է իբրեւ «Եւթաղեան կազմած» կամ «Եւթաղի Մատենագրութիւնք»: Զայն ամբողջութեամբ հրատարակած է Հ. Արիստակէս

Վարդանեան, Վիեննայի Մխիթարեան Ուխտէն, նախ իբրև յօդու-
ծաշարք մը, ապա աւելի խորացուած ուսումնասիրութեամբ եւ քըն-
նական բնագիրով, իբրև պատկառելի հատոր մը¹:

Եւթադի գրութիւններն են.

Յառաջարան գրոցս Գործոց առաքելոց

Դիր գլխոց Գործոց առաքելոց

Ընթացք Պաւղոսի առաքելոյ:

Յառաջարան Պաւղոսի առաքելոյ նախակարգեալ ի գլուխ գրոցս

Վկայութիւն Պաւղոսի առաքելոյ

Բովանդակութիւն ընթերցուածոց

Յառաջագիր

Բովանդակութիւն աստուածեղէն վկայութեանց

Այս ինչ է ի գիրս Պաւղոսի թողոթ ԺԴ

Համարէն գլխոց դիր

Գլուխք Ա-ԺԴ թղթոցն

[Վերջնագիր]

[Յիշատակարան]

Թելադրութիւն

Նաւարկութիւն Պաւղոսի առաքելոյ ի Հռովմ

Յառաջարան Եւթանասնից թղթոցն կաթողիկեայց

Գլուխք Ա-Է թղթոցն

¹ Գ. Ա. Վարդանեան, Եւթադի Մատենագրութիւնք, Գ. Ա., 1925, էջ 423-434, 513-530, 1926, էջ 1-16, 97-120, 193-208, 289-304, 417-436, 513-524, 1927, էջ 1-12, 97-108, 225-236, 353-366, 481-492, 545-558:

Գ. Ա. Վարդանեան, Եւեթեայ կեսարացոյ թուղթ առ Կարախանոս՝ վասն համաբարբառոյն Աւետարանաց, Գ. Ա. 1928, էջ 5-24, 97-110, 193-204, 289-302, 387-400:

Գ. Ա. Վարդանեան, Մատենագրութիւնք Եւթադի. Զննութիւն եւ բնագիր, Վիեննա, 1930:

Աղերս Եւթադի:

Եւթադի ձեռնարկը կը ձգտի նոր կտակարանի վերոյիշեալ գիր-
քերը բաժնել գլուխներու, տուններու եւ մասերու՝ անոնց ընթերցումը
դիւրացնելու նպատակով. «զգործոց առաքելոցն գիրս, միանգամայն եւ
զթղթոցն կաթողիկեայց մտաբերեցի ընթեռնուլ ըստ գլխոցն եւ ըստ տանցն
եւ եթէ որչափ պարտ իցէ ընտրել զգլուխս եւ զտունս եւ զատանել զմիտսն
ի միմեանց մանր մանր մասամբք, որպէս հրամայեցեր մեզ եղբայր սիրելի
աթանասիէ: Եւ զայս իմ առանց դանդաղութեան մտադիրութեամբ
արարեալ տուն առ տուն կարգեցի միանգամայն ամենեւին զյստակն ըստ
իմում տկարութեան առ ի զարդարուն առնելով զընթերցուածն եւ առաքելի
առ քեզ կարճի ի կարճոյ ըստ իրաքանչիւր կարգի յարիմեալ զսակաւս-
տուն բովանդակութիւնդ, նախ վասն որոյ Ղուկաս անտարանիչ արար
սկիզբն կարգելոյ»¹: Իր յիշատակարանին մէջ «ստիքերոն» յունարէն
բառը կ'ակնարկէ գրութեան տաղաչափական դասաւորումի մը, որ
տարբեր ձեւերով հասկցուած է: Վարդանեան «Σ ΤΙΘΟΙ» բառը կը
հասկնայ, իբրև «տուներ, որոնք բնագիրը իմաստի համաձայն կը բաժնեն
որոշ հատուածներու՝ պատարագամատոյցի ընթերցուածոց տեղիքները դի-
րացնելու նպատակով»²: Աստուածաշնչական ընթերցուած մը տողերու
բաժնելը ըստ իմաստի կոչուած է «colometry», տարբեր «stichomet-
ry»-էն, որ է գրութիւնը բաժնել տասնվեց վանկ կամ երեսուներկու
գիր պարունակող տողերու: Նման քանակական բաժանումներու
նպատակն է եղած չափել գիրքի մը երկարութիւնը՝ անոր հիման
վրայ վճարելու գրիչին, որոշելու ձեռագիրին գինը, բայց աւելի կա-
րեւոր՝ առաջը առնելու յաւելումներու կամ յապաւումներու, դիւ-
րացնելով մէջբերումներուն նշումը:

¹ Յառաջարան Գործոց Առաքելոց, Զօհ. Դ. էջ 138:

² Գ. Ա. Վարդանեան, Մատենագրութիւնք Եւթադի. Զննութիւն եւ բնագիր, Վիեննա, 1930, էջ 1:

Եթէ ընդունինք սոյն բացատրութիւնները, Եւթաղի թուագրումները պիտի դասենք "colometry" տեսակին մէջ, տունները նկատելով գրութեան մասերը՝ բաժնուած տողերու, ըստ նախադասութեան իմաստին: Հին եւ նոր Կտակարանի գիրքերուն կիրարկուած գլխակարգութիւններու եւ տնահամարներու դրութիւնը տակաւին յստակ կերպով չէ պատկերացուած: Գիտնականներուն կարծիքները կը տարբերին եւ ուսումնասիրութիւնները կը շարունակուին: Ասոնցմէ կարեւորներն են Harris-ի եւ Schütz,-ի աշխատանքները¹:

Տպագիր Աստուածաշունչերու գիրքերուն բաժանումը եւ կարգաւորութիւնը բոլորովին նոր դրութիւն մըն է: Ան յառաջ եկած է Եւրոպայի մէջ տասնվեցերորդ դարուն: Զօհրապեան եւ Բագրատունի որդեգրած են զայն, սակայն լուսանցքի վրայ պահած են գլուխներու հայկական հին թուագրումը:

Եւթաղեան գրութիւններուն յունարէն բնագիրներու մասին կատարուած լուրջ ուսումնասիրութիւնը, որ տակաւին հրատարակութեան արժանացած չէ՝ Louis Charles Willard-ի տօքթորական ճառն է: Չորս հարիւր յունարէն ձեռագիրներու ուսումնասիրութեամբ կատարուած գործը, ամփոփելէ ետք նախորդներու եզրակացութիւնները, կ'առաջարկէ իր պրպտումներուն արդիւնքը Եւթաղի անձին եւ անոր մատենագրութեան մասին: Եթէ զուգահեռաբար նայինք Վարդանեանի եւ Willard-ի քննարկումներուն, կը ստանանք հետեւեալ պատկերը.

Վարդանեան, ժխտելէ ետք Եւթաղի նոյնացումը Սուղկիոյ նոյնանուն եպիսկոպոսին հետ, կը համաձայնի Conybeare-ի հետ, թէ

¹ Harris, James Rendel, Euthalius and Eusebius, Cambridge, 1893.

Schütz, Roland, Die Bedeutung der Kolometrie für das Neue Testament, Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft, 21 (1922), p. 161-184.

«Եւթաղ Պատղոսի թղթոց խմբագրութիւնն աւարտեց արդէն 412-էն յառաջ»: Շարունակելով մէջբերել նոյն հեղինակէն, Վարդանեան կը գրէ. «Եւթաղ 396 թուականին առնելով Պամփիղեայ բնագիրը՝ օժտեց զայն յառաջաբաններով, վկայութիւններով եւ զլուխներու բովանդակութեամբ: Հայ հայրերը թարգմանեցին Պատղոսի թուղթերը հինգերորդ դարուն՝ Ս. Գրոց միւս մասերուն հետ: Թարգմանութեան համար անոնք ընտրեցին այն բնագիրը, զոր մենք կրնանք անուանել Եւթաղեան նոր հրատարակութիւն: Ան կը բովանդակէր Պամփիղեայ բնագիրը»¹:

Willard կ'ամփոփէ Արեւմուտքի գիտնականներուն ընդարձակ գրականութիւնը եւ կը ներկայացնէ կարծիքներու լայն տեսարան մը, ուր Եւթաղը կը նոյնացուի երբեմն Եւագրի հետ, երբեմն կ'երթայ նոյնանալու եօթերորդ դարու Սուղկիոյ եպիսկոպոսին հետ եւ երբեմն նոյնիսկ Պամփիլիոսի հետ շփոթուելու: Ամէն պարագայի, բոլորն ալ վերջնական խօսք չունին ըսելիք անձի ինքնութեան մասին²:

Ուշագրաւ է, որ վերոյիշեալ ուսումնասիրութիւններուն մէջ յաճախակի ակնարկներ կան Թէոդոր Մապսուեստացիի մասին: Պողոսի թուղթերուն յառաջաբանին սկիզբը, հեղինակը կ'ուղղէ իր խօսքը «ո՛հայր պատուական» անանուն անձի մը, որուն մէջ Mill, Swete եւ Gregory կը տեսնեն Թէոդոր Մապսուեստացին: Willard կը ներկայացնէ նաեւ Zahn-ի կարծիքը, թէ «Եւթաղ գրեց այս նիւթերը յունաստու Սուրիոյ մէջ. 330-ի եւ 390-ի միջեւ»: Ան կ'առաջարկէ նոյնացնել «պատուական հայրը» նոյն ինքն Պամփիլիոսի հետ:

Վարդանեանի փաստարկութիւններէն եւ Willard-ի մէջբերած բոլոր կարծիքներէն կը կազմուի ընդհանուր տպաւորութիւն մը, թէ

¹ էջ 8:

² Louis Charles Willard, A Critical Study of the Euthalian Apparatus, Dissertation, Yale University, 1970.

Եւթաղ Աղեքսանդրիայէն եկած է Կեսարիա, խմբագրած է Նոր Կտակարանին երկրորդ մասը Պամփիլեան Մատենադարանի Կեսարեան օրինակի մը վրայէն եւ աւելցուցած է Գործք Առաքելոցին, Պողոսի եւ Ընդհանրական Թուղթերուն յառաջաբանները, գլխացանկերը, սուրբ գրական մէջբերումներուն ցանկերը, լուսանցքի համաբարբառները, յիշատակարանը եւ աղօթքը: Ըստ երեւոյթին, ան իր աշխատանքը չէ՛ կատարած մէկ շունչով, քանի որ ներքին փաստերը ցոյց կուտան, թէ Գործք Առաքելոցի Յառաջաբանը աւելի կանուխ խմբագրուած է, քան Թուղթերունը: Վարդանեան ակնարկելով *Conybeare-ի*, *Robinson-ի* եւ *Zahn-ի*, կը գրէ. «Նոր ուսումնասիրութիւններն եկան փաստացի ցոյց տալու, թէ Եւթաղի անկասկած 396-էն յետոյ խմբագրած է իր կազմածը, թէ Եւթաղի գործերն հիմնադրող դարուն թարգմանուած են հայերէնի եւ վեցերորդ դարու սկիզբն ասորերէնի...»: Ան կ'աւելցնէ նաեւ հետեւեալը. «Հաւանաբար Ասորիքն է եղած եւ ոչ Եգիպտոս հայրենիքը հին Եւթաղին, որուն կեանքին պարագաները անթափանցելի մշուշով կը մնան շրջապատուած...»¹:

Նոյն հեղինակը, մէջբերելէ ետք Եւթաղի մասին հայ մատենագրութեան մէջ պահուած, տպագրուած եւ անտիպ գործերէն, կ'եզրակացնէ. «հեղինակութեան կենսական հարցին շուրջ կը միանան եւ միաձայն հաւանութեամբ Եւթաղն է, զոր կը ճանչնան, իբրեւ միակ հեղինակ որոշ գրութիւններու»²:

Վարդանեանի մատնանշած որոշ գրութիւնները հայերէն թարգմանութիւններն են, որոնց քննական հրատարակութիւնը կը կատարէ ինք: Ասոնց մէջ չկան Գործք Առաքելոցի եւ Ընդհանրական Թուղթե-

րուն «Բովանդակութիւն ընթերցումաց»ները, որոնք կը գտնուին յունարէն որոշ ձեռագիրներու մէջ:

Վարդանեան տարակոյս չունի, թէ թարգմանութիւնը կատարուած է յունարէն բնագիրէ մը՝ բերուած Կեսարիայէն: Թարգմանութեան տարեթիւ կը նկատէ 448 թուականը՝ հիմնուելով *Conybeare-ի* տոմարական հաշիւներուն վրայ: Սակայն, յիշեալ թուականը պաշտպանելու համար, ան իր փաստարկութիւնը կը հիմնէ լեզուական առանձնայատկութիւններուն վրայ. «Վիեննական դպրոցը Եւթաղի գրութիւններն ոսկեդարեան մատենագրութեան չորրորդ դասին տակ կը գետնդէ, որուն ենթակայ մատենագրութեան լեզուական բնորոշ նկարագիրն է "մեղմ, հանդարտ եւ քաղցրախօս եւ կանոնատր, քան զերկուս առաջինսն (Բիզանդ եւ Եփրես), սակայն եւ ոչ իբրեւ զառաջինսն զայն դաս, յոր Եզնիկն եւ մեծ մասն մատենագրաց ժամանակին մատենագրեցին (Քաղուածոյք էջ 33), իսկ Նորայր Եւթաղի՝ Կորեան, Ագաթանգեղեայ եւ Բիզանդայ պատմութիւններուն հետ ունեցած ոճագրական նոյնութենէն կը հետեցնէ, թէ Կորիւն եղած է թարգմանիչը Եւթաղի գրութիւններուն»¹:

Վարդանեան չանդրադառնար հիմնական այն հարցին, թէ Նոր Կտակարանին երկրորդ մասը, որ ճոխացուած է Եւթաղի կազմածով, բերուած է Հայաստան իր ամբողջութեամբ եւ ծառայած է իբրեւ նախօրինակ: Գործք Առաքելոց գիրքին, Պողոս Առաքեալի Թուղթերուն, ինչպէս նաեւ Ընդհանրական Թուղթերու հայերէն թարգմանութեան վերջին խմբագրութիւնը կատարուած է Եւթաղի կազմածի հիման վրայ: Պիտի սպասենք Ալեքսանեանին պատրաստած Գործք Առաքելոցի քննական բնագիրի հրատարակութեան, գիտնալու համար թէ Նոր Կտակարանին կարեւոր այդ մասը կը կրէ՞ արդեօք Եւթաղի

¹ Հ. Ա. Վարդանեան, Մատենագրութիւնը Եւթաղի. Զննութիւն եւ բնագիր, Վիեննա, 1930, էջ 7:

² Նոյն, էջ 13:

¹ Նոյն, էջ 14:

Թարգմանիչի լեզուին դրօշմը: Մինչ այդ, Եւթաղի եւ անոր խմբագրութեան մասին նախորդ ըստածները կը տանին մեզ որոշ ենթադրութիւններ ընելու: Եւթաղի կապը Անտիոքի եւ Թէոդորոս Մապուեւստացիի հետ կրնան թելադրել, թէ Մաշտոց ծանօթ էր Եւթաղի եւ անոր կատարած գործին: Սոյն ենթադրութիւնը աւելի կը զօրանայ, երբ կը կարգանք Վարդանեանի ծանօթագրութիւնը Եւթաղեան կազմածի վրացերէն թարգմանութեան մասին. «Եւթաղի վրացերէն բնագիրները (որոնք պահուած են Թիֆլիսի Եկեղեցական թանգարանին մէջ, Թ. 345) կրնան թարգմանուած ըլլալ հայերէնէ եւ հետեւաբար ուղղակի կապակցութեան մէջ եւ եւթաղեան հայ բնագիրներու հետ»¹: Ըստածէն պիտի հետեւցնենք, թէ Մաշտոց ծանօթ էր Եւթաղի եւ անոր խմբագրած Նոր Կտակարանին եւ թէ անոր ազդեցութեամբ Եւթաղեան գրականութիւնը մուտք գործած է Վրաստան: Սակայն դժուար է նման հետեւութեան մը հանգիլ, եթէ նկատի առնուի Եւթաղեան գրականութեան լեզուն, որ ինչպէս նշմարած են Բիւզանդացի եւ Վարդանեան, աւելի ուշ շրջանի հայերէն է:

Մեր կարծիքով, Եւթաղի թարգմանութեան հայերէն լեզուն կը գտնուի ոսկեդարեանին եւ յունաբանին սահմանին վրայ: Եւթաղի յիշատակարանը, զոր մէջբերեցինք գլուխիս սկիզբը եւ անոր կցուած Թելադրութիւնը տառացի թարգմանութիւններ են՝ յունարէնին հետեւողութեամբ: Թելադրութիւն. «Գլխաւոր եւ աւտուածեղէն կրօնիցն վարդապետ, եթէ ումէք զիս յանաւթ տայցես փոխանակ ընդ իմ առնուցու...»: Եթէ լեզուական նկարագիրը կը թելադրէ, թէ Եւթաղեան կազմածը ուշ թարգմանութիւն է, ապա երկու հարցեր կը դրուին: Առաջին՝ միայն կազմածն է ուշ թարգմանուածը, թէ անոր հետ նաեւ Գործքը եւ Թուղթերը: Երկրորդ՝ ո՞վ կամ որո՞նք բերած են Եւթաղեան խմբագրութիւնը եւ թարգմանած հայերէնի: Հարցումներն իսկ մտածել կուտան Աղեքսանդրիա զրկուած աշակերտներու վերջին խումբին մասին, որոնց տակաւին պիտի անդրադառնանք:

¹ Նոյն, էջ 13:

Յամենայն դէպս, բոլոր փաստերը կը հաստատեն, թէ Նոր Կտակարանին Եւթաղեան մասը իր ամբողջութեամբ թարգմանուած է յունարէն բնագիրէ մը՝ ընդօրինակուած Կեսարիոյ մէջ պահուող եւ Պամփիլեայ ձեռքով գրուած օրինակէ մը: Վարդանեանին հետ կրնանք երախտագիտութեամբ պնդել, թէ. «Հինգերորդ դարուն, Մաշտոցի աշակերտները Եւթաղեայ վասն Համաբարբառոյն Աւետարանաց առ Կարպիանոս ուղղած թղթոյն առընթեր փութացին Եւթաղի լիակատար գործերուն թարգմանութեան՝ իբր անհրաժեշտ կազմած ու լրացուցիչ մաս իրենց թարգմանած Նոր Կտակարանին»¹:

ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ

Աստուածաշունչի ձեռագիրներուն մեծ մասին մէջ վերջին գիրքը կոչուած է «ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ Սրբոյն Յովհաննու Առաքելոյ եւ Աստուածաբան Աւետարանչի»: Ինչպէս յիշած էինք արդէն, գիրքին քննական հրատարակութիւն մը կատարած է Ֆրէտէրիք Մուրատ: Ոսկան եւ Զօհրապեան հրատարակած են նոյն գիրքին հայերէն բնագիրը թարգմանութեամբ Ներսէս Լամբրոնացիի՝ կատարուած տասներկորդ դարուն: Մուրատի հրատարակածը աւելի հին թարգմանութիւն մըն է, զորս գտած է երկու ձեռագիրներու մէջ՝ Երուսաղէմի թիւ 1925-ը՝ ծանօթ իբրեւ Երզնկայի Աստուածաշունչ, իսկ միւսը՝ Պերլինի Արքայական թանգարանին մէջ պահուող թիւ 805 ձեռագիրը: Իր գիրքին վերջաւորութեան, ան աւելցուցած է Յայտնութեան գիրքին այլ բնագիր մը՝ քաղուած Երուսաղէմի թիւ 540 Աստուածաշունչէն, ուր Լամբրոնացիին թարգմանութեան խառնուած են ընթերցուածներ աւելի հին թարգմանութենէն²:

Մուրատ վերոյիշեալ երկու ձեռագիրներուն մէջ յայտնաբերուած բնագիրը կ'որակէ «հին հայ թարգմանութիւն»: Ան կը բաղդատէ անոր

¹ Նոյն, էջ 13:

² Յայտնութիւն Յովհաննու, Գին Գայ Թարգմանութիւն, Ֆրետրիք Մուրատ, Երուսաղէմ, 1905-1911:

- երկու բնագիրները իրարու հետ եւ միւս կողմէն՝ Զօհրապեան բնագիրին հետ, այսինքն՝ Ներսէս Լամբրոնացիի Թարգմանութեան հետ: Աւելի խորացնելով իր քննարկումը, ան կը բաղդատէ նաեւ զայն յունարէն ծանօթ բնագիրներուն հետ: Մանրակրկիտ իր ուսումնասիրութիւնը կը տանի զայն հետեւեալ եզրակացութիւններուն.
- ա. Նախաներսէսեան Թարգմանութիւնը կատարուած է յունարէնէ. «մանրամասն քննութիւն այսր թարգմանութեան եւ համեմատութիւն սորին ընդ յունական բնագիրս ամենայն ստուգութեամբ յայտ յանդիման ցուցանեն՝ թէ յունական է նախագաղափարն, յորմէ յեղեալ է ի հայ բարբառ»¹:
- բ. Թարգմանութեան յունարէն նախագաղափարը ուշագրաւ տարբերութիւններ ունի յունարէն ծանօթ բնագիրներէն. «թէպէտ եւ ընդհանրապէս միաբանի ընդ ընտիր ընտիրս ի Յոյն ձեռագրաց, այլ բազում մասամբ ըստ միւսոյն այլակերպ էր ի բնագիրէն ծանօթ յունարէն օրինակաց եւ յայլոց թարգմանութեանց»:
- գ. Թարգմանութիւնը, հակառակ Նորայր Բիւզանդացիի պնդումին, չի՛ պատկանիր ոսկեդարեան Թարգմանութիւններու խումբին. «յետոսկեդարեան ժամանակի աշխատասիրութիւն է թարգմանութիւնն Յայտնութեան...»:
- դ. Թարգմանութիւնը կատարուած պիտի ըլլայ վեցերորդ դարու վերջաւորութեան կամ յաջորդ դարուն սկիզբը, անծանօթ մնացած Թարգմանիչի մը ձեռքով. «Ուստի, ըստ իմոց կարծեաց, յայտ է՝ թէ պարտ է զժամանակ թարգմանութեանս այսորիկ ո՛չ կարի հետու դնել ի ժամանակի երկրորդ աշակերտաց Սահակ Մեսրոպեան դպրոցի եւ կամ առաջին յաջորդաց մոցին»:
- ե. Ներսէս Լամբրոնացիին նախ Թարգմանեց «զԱնդրէի Կեսարացոյ Մեկնութիւնն Յայտնութեանն Յովհաննու, յօրինակէ Աթանասի Պատրիարքի Անտիոքայ», 1179-ին, Գրիգոր Կաթողիկոսին հրահանգով

¹ Նոյն, էջ 4.:

- եւ աշխատակցութեամբ Յերապոլսի յոյն մետրապոլիտ Կոստանդինի¹:
- զ. Լամբրոնացիին Թարգմանեց Յայտնութեան գիրքը աչքի առջեւ ունենալով հին հայերէն Թարգմանութիւն մը եւ իր Թարգմանած մեկնութեան բնաբանները: Վերջնական խմբագրութիւնը կատարելու նպատակով, ան քաշուեցաւ Ս. Գէորգ անապատը. «որ ստուգարան արար Ներսէս զթարգմանեալսն, յղկեալ եւ յարդարեալ զայնս ըստ օրինի հայկաբանութեան»²: Սոյն Թարգմանութիւնը տարածուեցաւ Հայոց մօտ եւ մաս կազմեց Աստուածաշունչի խմբագրութիւններուն:
- է. 1198-ին, իր մահէն տարի մը առաջ, իր գրած յիշատակարանին մէջ, Ներսէս յանձնարարեց Յայտնութեան Գիրքը կարգել «ի դասս Աստուածաշունչ Մատենից»:
- ը. Թէեւ յաջորդ դարերուն ընդօրինակուած Աստուածաշունչերուն մէջ տեղ գտաւ Յայտնութեան գիրքը, սակայն չկրցաւ մուտք գործել Եկեղեցիէն ներս, կարդացուելու համար ի լուր ժողովրդեան: Կը կարծենք, թէ Յովհաննու Յայտնութեան գիրքին նկատմամբ Հայ Եկեղեցոյ վերապահութիւնը արձագանքն է Անտիոքի յոյն հայրերու եւ Երեսիոյ ասորի հայրապետներու աննպաստ դիրքորոշումին: Չորրորդ դարու վերջաւորութեան խմբագրուած ասորական պաշտօնական Թարգմանութիւնը՝ «Պէշիտան» դուրս թողուց զայն, ինչպէս նաեւ Ընդհանրական Թուղթերէն՝ Պետրոս Բ., Յուդա, Յովհաննէս Բ. եւ Գ.: Անտիոքի մեծ Պատրիարքները՝ Յովհաննէս Ոսկեբերան եւ Թէոդորէտ անգիտացան Յայտնութիւնը, որովհետեւ Ղուկիանոս, որուն խմբագրած Աստուածաշունչը տիրական հեղինակութիւնն էր Անտիոքէն մինչեւ Բիւզանդիոն, դուրս թողած էր զայն իր կանոնէն:

¹ Նոյն, էջ 6ԼԲ.:

² Նոյն, էջ 6ԽԳ.:

**Ե ՄԱՍ
ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻՆ ԿԱՆՈՆԸ**

Վերջին տարիներուն, նոր ուսումնասիրութիւններ լոյս տեսան Աստուածաշունչի կանոնի մասին: Կանոնական եւ պարականոն գիրքերուն նկատմամբ վերանորոգուած հետաքրքրութիւնը մասնագէտները մղեց աւելի խոր կերպով քննարկելու կանոնին զարգացումը, կանոնականութեան սկզբունքները եւ զանազան եկեղեցիներուն դիրքորոշումը՝ անցեալին եւ այսօր:

Այսօրուան եկեղեցիները՝ Ուղղափառ, Բողոքական թէ Կաթոլիկ, կը պահեն իրենց աւանդական սկզբունքները սրբազան գրականութեան գիրքերու կանոնականութիւնը որոշելու հարցին շուրջ: Ուղղափառ եկեղեցիները կապուած կը մնան յունական կանոնին՝ հաստատուած եկեղեցւոյ հայրերուն եւ տիեզերական առաջին ժողովներուն կողմէ: Կաթոլիկ եկեղեցին կը պահէ Լատինական Ս. Գրոց կանոնը՝ վերանայուած եւ որոշուած Տրենտէի ժողովին: Իսկ Բողոքական եկեղեցիները կանոնական կը նկատեն միայն Եբրայականը եւ կը մերժեն միւս եկեղեցիներուն կանոնական նկատած յաւելեալ գիրքերը:

1892-ին, երբ Ս. Գրոց Ամերիկեան Ընկերութիւնը տպագրեց հայերէն Աստուածաշունչը, ան հետեւեցաւ իր ղեկավարութեան հաստատած օրէնքին, որ էր դուրս թողուլ երկրորդականոն կամ պարականոն գիրքերը: Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեան ընդունեց Ընկերութեան պայմանը եւ Հայ Աստուածաշունչը տպագրուեցաւ առանց երկրորդականոն գիրքերուն: 1960էն սկսեալ, Ս. Գրոց Ընկե-

¹ Le Canon de l'Ancien Testament, sa formation et son histoire, Edité par Jean-Daniel Kœstli et Otto Wermelinger, Paris, 1984.
Le Canon des Ecrites, Etudes historiques, exégétiques et systématiques, Paris, 1990.
Bruce M. Metzger, The Canon of the New Testament, its Origin, Development and Significance, Oxford, 1987.

րութիւնը փոխած է իր օրէնքը եւ վերցուցած է արգելքը, կարելի ընելու համար միջեկեղեցական գործակցութիւնը: Կաթոլիկ, Ուղղափառ եւ Բողոքական եկեղեցիներու աշխատակցութենէն ծնունդ առաւ Աստուածաշունչին անգլերէն եւ Ֆրանսերէն նոր թարգմանութիւնը՝ «ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ» (TOB, traduction oecuménique de la Bible).

Մեր եկեղեցին ծանօթ եղած է Ասորի եւ Ուղղափառ յունախօս եկեղեցիներու աւանդութիւններուն, թարգմանած է ընդհանրական եկեղեցիին զանազան ժողովներուն մէջ առած որոշումները, ինք եւս ժողովական որոշում առած է կանոնի մասին, սակայն դարերու ընթացքին իր զարգացուցած Աստուածաշունչը աւելի ազատ զգացած է ինքզինք ներառնելու սրբազան գրականութիւն մը, որ չի՛ գտնուիր միւս եկեղեցիներու ընդունած գրականութեան մէջ:

Մեր մատենագրութեան մէջ, Ս. Գրոց բովանդակութեան եւ անոնց թիւին առաջին յիշատակութիւնը կը գտնենք Խորենացիին մօտ: Նկարագրելով Մաշտոցի եւ իր աշակերտներուն թարգմանչական գործունէութիւնը Սամոսատի մէջ, ան կը գրէ, թէ Մաշտոց «ամբողջ քսաներկու յայտնի գրքերը եւ Նոր Կտակարանը կը փոխադրէ հայերէն լեզուի...»¹: «Քսաներկու յայտնի գրքերը» եբրայական կանոնի գիրքերն են, որոնց մասին պիտի խօսինք:

Կանոնի երկրորդ յիշատակութիւնը կը գտնենք Պարտաւի ժողովին ԺԳ. (768) որոշումին մէջ, բանաձեւուած հետեւեալ կերպով.

Եւ եղիցի ձեզ ամենեցուն՝ եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց պաշտելի գիրք սուրբք ի Հին եւ ի Նոր Կտակարանացն՝

Մովսէսի գիրք Ծննդոց Դատարոք եւ Հոութայն Սողոմոնի Գ. գիրք
Ելից Թագաւորութեանց Դ. ԺԲ. Մարգարէքն

¹ ԽՈՐ., Էջ 226:

Ղետակահան	Մնացորդաց գրոց Բ.	Եսայի
Թիք	Եզրի Բ. բանք	Երեմիա
Երկրորդ Աւրէնք	Գիրք Յովբայ	Եզեկիել
Յեսու Նաւեայ	Սաղմոսաց Գիրք Ա.	Դանիէլ

Եւ արտաքուստ պատգամատրեացի առ ի յուսուցանել զձեր մանկունս զուսումնաբազումսն Սիրաքայ Իմաստութեան¹:

Պարտաւի սահմանած «պաշտելի» գիրքերը նոյն եբրայական կանոնին քսաներկու գիրքերն են, սակայն եբրայականէն տարբեր շարուածքով: Ուշագրաւ է զանազանութիւնը «պաշտելի» գիրքին եւ «արտաքուստ» գիրքին: «Պաշտելի» բառը երկու իմաստներ ունի. հիմնական իմաստն է «ծառայել», որը աւելի լայն առումով նշանակած է նաեւ՝ պաշտամունք մատուցանել: Գործածուած սրբազան գրականութեան պարագային, ան կը նշանակէ պաշտամունքի ժամանակ գործածելի գիրք կամ Եկեղեցիէն ներս ընթերցանութեան համար արտօնուած գիրք, ինչ որ հիմն է «կանոն» բառի հասկացողութեան: Կանոնական նկատուած է այն գիրքը, որմէ կը կատարուին ընթերցումները Եկեղեցիէն ներս՝ եկեղեցական իշխանութեան արտօնութեամբ: Սիրաքի Իմաստութիւնը կը պատկանի «արտաքին գրեանց» տեսակին, որոնք Եկեղեցիէն դուրս գործածելի են դաստիարակութեան համար:

Պարտաւի ժողովին որոշումը Հին Կտակարանի կանոնական գիրքերուն միակ ցանկն է, որ ժողովական պաշտօնական հանգամանք կը ներկայացնէ: Մեր մատենագրութեան մէջ կը գտնուի ժողովէն

¹ Սուրատ, Գոյն, էջ ՄՁ., ՄՁԱ.:
ՁՐԲ. էջ 225:

Դանիէլ վրդ. Շամլեան, Սիոն 1966, էջ 83-87:

M. Stone, Armenian Canon Lists I - The Council of Partaw, Harvard Theological Review, Vol. 66, no. 4, 1973, pp. 479-486.

դար մը առաջ ապրող Անանիա Շիրակացիին անունը կրող ցանկ մը, որ կը հաշուէ Հին եւ Նոր Կտակարաններու իւրաքանչիւր գիրքին տուններուն գումարը: Տուններու թիւը հաշուելը նշան է գիրքի մը ընդունուած ըլլալուն, իբրեւ աստուածաշունչ: Շիրակացիի ցանկին մէջ յիշուած են Նեեմեայ եւ Յայտնութեան գիրքերը, սակայն առանց տնահամարի, ինչ որ կը թուի նշանակել, թէ այդ գիրքերը կը կարդացուէին, ծանօթ էին, սակայն ոչ «պաշտելի»: Մինչեւ այսօր, Յայտնութեան գիրքէն ոչ մէկ ընթերցուած մտած է ձաշոց գիրքին մէջ: Stone կը կարծէ, թէ Անանիա Շիրակացիին ցանկը յունարէնէ կատարուած թարգմանութիւն մըն է: Յամեմայն դէպս, չունինք Անանիա Շիրակացիի օրերէն (615-690) մնացած ձեռագիր Աստուածաշունչ Մատեան մը, որպէսզի գիտնանք եթէ յիշեալ ցանկը հայ Աստուածաշունչի կանոնի զարգացման հանգրուան մը կը ներկայացնէ, թէ յունարէն բազմաթիւ ցանկերէն մին է՝ հայերէնի թարգմանուած միայն տնահամարումի նպատակով¹: Հայերը գործածած ին տնահամարի դրութիւնը եւ իւրաքանչիւր գիրքի վերջաւորութեան դրած են համարներուն թիւը: Աւելի հաւանական է, որ Շիրակացիին ցանկը պարզ թարգմանութիւն մը ըլլալէ աւելի՝ հայերէն Աստուածաշունչին գիրքերուն ցուցակը ըլլայ:

Երրորդ ցանկը Յովհաննէս Վանական Վարդապետին անունով ծանօթ ցանկն է, զոր կը գտնենք Մխիթար Այրեւմանեցիի ընդօրինակած (1285) Աստուածաշունչին սկիզբը: Այրեւմանեցիին ձեռագիր Աստուածաշունչը կը համապատասխանէ նոյն ցանկի բովանդակութեան եւ կարգին:

¹ Տերիաթեան, Անանիա Շիրակացոյ անտիպ էջերն, Գ. Ա. 1908, էջ 20-23: Սուրատ, Սոյն, էջ ՄՁԵ. - ՄՂ.:

Ա. Արախամեան, Անանիա Շիրակացոյ Մատենագրութիւն, 1944, էջ 257-259:

M. Stone, Armenian Canon Lists II - The Stichometry of Anania of Shirak, Harvard Theological Review, 1966, pp. 253-260.

Սակայն, Աստուածաշունչին ցանկէն առաջ, կը գտնենք անկանոն գիրքերու ցանկ մը. «Գիրք որ ունին հրեայքն ի ծածուկ այտքիկ եմ՝ ԱԴԱՄԱՅ, ԵՆՈՎՔԱՅ, ՍԻԲԻԼԱ, ԲԺ. ՆԱՀԱՊԵՏՔ, ԱՂՕԹՔ ՅՈՎՍԵՓԱՅ, ՎԵՐԱՑՈՒՄՆ ՄՈՎՍԻՍԻ, ԵԼԴԱԴ եւ ՄՈՎԴԱԴ, ԵՂԻԱՅԻ ԾԱՇՈՒԿՔ, ԴԱՆԻԷԼԻ (Երթորոդ տեսիլն): Այրեվանեցին յիշած է միայն «ծածուկ» գիրքերը, առանց ընդօրինակելու զանոնք: Յիշեալ բնագիրներէն միայն երկուքը կը գտնուին Հայերէն որոշ ձեռագիրներու մէջ՝ Դանիէլի եօթերորդ տեսիլը եւ ԲԺ. Նահապետք, որ ծանօթ է իբրեւ ԿՏԱԿՔ ՆԱՀԱՊԵՏԱՅ:

Աստուածաշունչ Գրոց ցանկը կը սկսի վերտառութեամբ մը. «Կարգաւորութիւն գրոց սրբոց որք ստուգաբանեցան ի Սարկաւագ Վարդապետէ եւ գրեցան յինէն ի Տէր Միսրիար վարդապետէս պատմագրէ ի մին տուի յատուր ՄՇ»: Ըստ Այրեվանեցիի, Սարկաւագ Վարդապետ մէկ Հատորի մէջ (ի մին տուի) ամփոփած է Հին եւ Նոր Կտակարաններուն իր դասաւորած գիրքերը: Իսկ Այրեվանեցին ժողոված է զանոնք (ինչո՞ւ եթէ մէկ Հատորի մէջ կը գտնուէին արդէն) եւ ընդօրինակելու Համար աշխատած է Հարիւր եօթանասուն օրեր¹:

Նորայր Արքեպս. Պողարեան կը զանազանէ երկու Սարկաւագ Վարդապետներ. մին՝ Յովհաննէս Սարկաւագ Վարդապետը (1050-1125), ծանօթ նաեւ Իմաստասէր մակղիբրով, իսկ միւսը՝ Սարկաւագ Վարդապետ, աշակերտ Միսրիար Գօշի: Մուրատ առաջինին Հեղինակութեան կը վերագրէ ցուցակը: Սոյն ցանկը, որ կը գտնուի Այրեվանեցիի ժամանակագրութեան մէջ, բազմաթիւ Հարցեր կը յարուցանէ: Շատ երկար պիտի ըլլար մանրամասնութիւններուն մէջ մտնել, որովհետեւ Հայ Աստուածաշունչին, յատկապէս, Հին Կտակարանին կանոնին Հարցը տակաւին պէտք ունի աւելի լայն ուսումնասիրութեան:

¹ Մուրատ, նոյն, էջ ՄԴ. - ՄԴԳ:

M. Stone, Armenian Canon Lists III - Lists of Mechtar of Ayrivank (c. 1285), Harvard Theological Review, 1966, pp. 290-300.

Պիտի բաւականանա՞նք ցուցակին հրատարակութեամբ՝ միւսներուն առընթեր: Այրեվանեցիին կարգաւորութիւնը կը տարբերի միւսներէն անով, որ ան կը սկսի իր Աստուածաշունչը Նոր Կտակարանով, իսկ Նոր Կտակարանը կը սկսի Յովհաննու Աւետարանով: Համաբարբառին Հեղինակ Տատիանի գաղափարներուն հեռաւոր արձագանք մը արդեօք...:

Սարկաւագ Վարդապետին կարգաւորութիւնը ներկայացնելէ ետք, Մուրատ կ'եզրակացնէ թէ՛ «յայնմ ժամանակի ո՛չ գտանէր ի միջի փակեալ ինչ ցանկ ընդունելի գրոց սրբոց, վճռաւ եկեղեցական իշխանութեան կանոնեալ հաստատեալ եւ եթէ՛ ըստ բովանդակութեան, եթէ՛ ըստ դասաւորութեան գրոց իւրաքանչիւր ճշդիս սահմանեալ»¹: Կը կարծենք, թէ Մուրատի դատումը չափազանցուած է, որովհետեւ ձեռագիր Աստուածաշունչերու բովանդակութիւնը կը ներկայացնէ հակառակին փաստը: Անոնց մէջ կը գտնուին գրութիւններ, որոնք կանոնին չեն պատկանիր, սակայն ձեռագիրներուն բաղադատութենէն կարելի է անոնց ետին նշմարել կանոնի միութիւն մը, որմէ ծագում առած են տարբեր աւանդութիւնները՝ զանազան ազդեցութիւններու տակ: Գրիգոր Տաթեւացիի ցուցակները ամփոփ պատկերացումն են այդ երեւոյթին: Եւ սոյն երեւոյթը յատուկ չէ՛ Հայուն: Նոյնն է ան եբրայական, յունական եւ ասորական Աստուածաշունչերու պարագային:

ՀԻՆ ԿՏԱԿԱՐԱՆ

Նախ՝ եբրայականը.

Այսօրուան հրէական ըմբռնումով, Ս. Գրոց ԿԱՆՈՆ բառը կը գործածուի արտայայտելու Համար աստուածաշնչական գրականութեան վերջնականապէս փակուած ցանկը, որ ընդունուած է իբրեւ Հեղինակաւոր ուսուցում, որովհետեւ ան Աստուծոյ կողմէ յայտնուած է իր ժողովուրդին: Բառը ինքնին ունի սուսերական ծագում եւ կը

¹ Մուրատ, էջ ՄԴԳ:

նշանակէ չափելու գործիք (պարան, ուղիղ փայտ), բայց անցած է յունական լեզուին մէջ փոխաբերական իմաստով, որ կը նշանակէ բարձրորակ, ընտրեալ գրականութիւն: Եկեղեցւոյ հայրերն են, որ տուած են անոր օրինականութեան իմաստ մը՝ հաւատքի, աղօթքի եւ սրբազան գրականութեան պարագային՝ գործածելով զայն իբրեւ ժողովական կամ նուիրապետական իշխանութեամբ հաստատուած օրէնք:

Հրէից մօտ, Ս. Գրոց կանոնը որոշ թուականի մը հաստատուած չէ վերջնական որոշումով: Ան զարգացած է դարերու ընթացքին: Կանոնացման որոշումները առնուած են առ հասարակ արհաւիրքներէն ետք, երբ Տաճարին հետ՝ վերականգնուած է ազգային-կրօնական կեանքը: Ս. Գրոց Հրէական կանոնը գիրքերը խմբաւորած է երեք հաւաքածոներու մէջ, որոնցմէ առաջինը կոչած է ՕՐԷՆՔ, երբայց երէն՝ ՏՈՐԱՅ, որ կը նշանակէ «ուսուցում»: Երկրորդ հաւաքածոն կոչուած է ՄԱՐԳԱՐԷՔ, երբայց երէն՝ ՆԵՎԻԻՄ, իսկ երրորդ հաւաքածոն՝ ՄԱՏԵԱՆՔ, երբայց երէն՝ ԿՈՒՏՈՒՎԻՄ:

Կանոնացուած գրականութեան մը հնագոյն ակնարկութիւնը կը գտնուի Դ. ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆՅ գիրքի ԻԲ եւ ԻԳ գլուխներուն մէջ, երբ Հնգամատեանը կը յայտնուի իբրեւ «բանս մատենի ուխտի գտեալ ի տան տեառն» (Դ. Թգր. ԻԳ. 2): 622-ին Ն. Ք., Հնգամատեանը արդէն գոյութիւն ունէր իբրեւ «գիրս օրինաց» (Բ. Մնաց. ԼԴ. 18): Հնգամատեանը կոչուած է Ուխտի Գիրք կամ Օրէնք, որ կը բովանդակէ հինգ գիրքեր՝ ԾՆՈՒՆԴՔ, ԵԼՔ, ՂԵԻՏԱԿԱՆ, ԹԻԻՔ, ԵՐԿՐՈՐԴՈՒՄՆ ՕՐԻՆԱՅ: Ասոնց հեղինակ նկատուած է Մովսէսը, ինչպէս կը վկայէ Բ Օրինաց ԼԱ 9-12 ընթերցուածը. «Եւ գրեաց Մովսէս զամենայն բանս օրինացս այսոցիկ ի մատենի եւ ետ զայն ցբահանայսն ցորդիսն Ղեւեայ...»: 444-ին Ն. Ք., վերականգնած Տաճարին դռնբացէքի մեծ արարողութեան բերուեցաւ Հնգամատեանը՝ «գօրէնսն Մովսիսի գոր հրամայեալ է տեառն Աստուծոյ Իսրայէլի» (Նեեմ. Ը. 1) եւ կարդացուեցաւ յաջորդ եօթը օրերուն՝ յուզումի եւ ցնծութեան մէջ (Նոյն, Ը. 18):

Հրէական աւանդութիւնը յստակ յիշատակութիւն չունի ՄԱՐԳԱՐԷՔ կոչուած հաւաքածոյի կանոնացման մասին: Հաւաքածոն բաժնուած է երկու մասերու, որոնց առաջինը կը կոչուի «ճնագոյն մարգարէներ» եւ կը պարունակէ պատմական գրականութիւնը՝ ՅԵՍՈՒՆԱԻԵԱՅ, ԴԱՏԱԻՈՐՔ, ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆՅ Ա., Բ., Գ. եւ Դ. գիրքերը: Իսկ երկրորդը, որ կը կոչուի «վերջին մարգարէներ», կը պարունակէ մարգարէական գրականութիւնը՝ ԵՍԱՅԻ, ԵՐԵՄԵԱՅ, ԵԶԵԿԻԷԼ եւ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ ՄԱՐԳԱՐԷՔ՝ Ովսէէ, Յովել, Ամոփս, Աբդու, Յովնան, Միքիէ, Նաւում, Ամբակում, Սոփոնիա, Անգէոս, Զաքարիա եւ Մաղաքիա: Հրէական աւանդութեան համաձայն, մարգարէական յիշեալ գրականութեան կանոնականացումին ձեռնարկուած է Տաճարի վերաշինութենէն ետք եւ փակուած է Ն. Ք. երկրորդ դարուն: Այդ իսկ պատճառով ան չի պարունակեր Դանիէլի գիրքը:

Հրէական կանոնին սահմանած երրորդ հաւաքածոն կը կոչուի ՄԱՏԵԱՆՔ կամ ՍՐԲԱԳԻՐՔ եւ կը պարունակէ տարբեր բովանդակութեամբ գրականութիւն: Ասոնցմէ ոմանք, ինչպէս Դաւիթի Սաղմոսներու գիրքը եւ Սողոմոնի Առակներու գիրքը նկատուած են կանոնական իրենց գրութեան օրերուն իսկ: Միւսները հետզհետէ մուտք գործած են հաւաքածոյէն ներս: Երեք հաւաքածոները միաւորուած եւ հռչակուած են իբրեւ կանոնական Սուրբ Գիրքեր՝ Յարենի ժողովին, Յ. Ք. առաջին դարու վերջաւորութեան, երբ օրէնքի հրեայ վարդապետները դուրս եկան կործանուած Երուսաղէմէն եւ կանոնականացուցին Ս. Գիրքը՝ արտագաղթած իրենց ժողովուրդին կրօնապագային նկարագիրը ամրացնելու նպատակով:

Յարեն գիւղաքաղաք մըն է Իսրայէլի հարաւային կողմը, ոչ շատ հեռու Աշքալոն նաւահանգիստէն: Ան եղաւ Երուսաղէմի աւերումէն ազատած հրեայ վարդապետներուն ժամադրաւայրը: Կ'ըսուի, թէ Երուսաղէմի աւերումէն ետք, անոնց մեծաւորը ներկայացած էր

Հռոմայեցի Տիտոս զօրավարին եւ խնդրած, որ արտօնէ իրեն դուրս գալ քաղաքէն օրէնքի վարդապետներու խումբի մը հետ՝ միասին առած միայն Սուրբ Գիրքին օրինակները: Օրէնքի վարդապետները ապաստան գտան Յաբնէ եւ այնտեղ գումարեցին ժողովը, որ սահմանեց Ս. Գրոց կանոնը: Այնտեղ անոնք հիմնեցին օրէնքի վարդապետներու կաճառը, որ պիտի փոխարինէր Երուսաղէմի քահանայապետական ժողովը՝ «սինեդրիոնը»: Ժողովականները իրենց գլուխ ընտրեցին Եղիազար քահանայապետը եւ կէս դարէ աւելի խորհրդակցեցան սահմանելու համար օրինագիրք մը, որ պիտի մանրամասնութեամբ տնօրինէր հրեային կեանքը օտարութեան մէջ: Անոնք պարտադրեցին խիստ օրէնքներ պահպանելու համար իրենց հին աւանդութիւնները, որպէսզի հրեան պահէ իր ինքնութիւնը ամէն երկինքի տակ: Անոնք համոզուած էին, թէ Տաճարին քանդումով կը սկսի հրեային թափառական կեանքը: Հետեւաբար, փրկելու համար իրենց ժողովուրդը օտար ազգերու ազդեցութենէն, Յաբնէի ժողովականները ամրացուցին Սուրբ Գրոց կանոնը՝ կոփելու համար արտասահմանի հրեային նկարագիրը: Աստուածաշունչը եղաւ անոնց փրկութեան լաստը: Պատմութիւնը փաստեց, թէ անոնց հաւատքը փրկեց զանոնք: Ի միջի այլ ուսուցումներու, անոնք իրենց ժողովուրդին ներշնչեցին միութեան զգացում, վարդապետելով թէ իւրաքանչիւր հրեայ անձ կամ ընտանիք պէտք է զգայ, թէ ինք մին է անոնցմէ, որոնք անցան Կարմիր ծովը, բաժնեցին իրենց հայրերու տառապանքը Եգիպտոսի մէջ եւ բաժնեցին անոնց ուրախութիւնը, երբ դուրս եկան գերութենէն: Անոնք արթուն պահեցին իւրաքանչիւրին գիտակցութեան մէջ իր ժողովուրդին անցեալը: Անոնք անմահ պահեցին յոյսը առ Աստուած, որ պիտի վերադարձնէ զիրենք Երուսաղէմ եւ յանձնարարեցին ամէն զատկական ընթրիքին վերջաւորութեան կրկնել «գալ տարի՝ Երուսաղէմ»: Հոգեկան այսպիսի մթնոլորտի մը մէջ խմբագրուեցաւ Ս. Գրոց հրէական կանոնը:

Յաբնէի ժողովը բանաձեւեց նաեւ պաշտամունքի եւ աղօթքի կանոնը, տօնակատարութիւններուն կատարման ձեւը, ժողովարաններուն կամ տուններուն մէջ կատարուելիք կարգը՝ անոր բոլոր մանրամասնութիւններով՝ զգեստաւորում, երգ, աղօթք եւ սնունդի ընտրութիւն: Անոնք սահմանադրեցին անձնական իրաւունքներուն հետ կապուած օրէնսդրութիւնը՝ ամուսնութեան, ապահարգանին, ժառանգութեան եւ այլ անձնական հարցերու վերաբերեալ: Օրէնքի վարդապետները հաստատեցին նաեւ կրօնական դատարանը՝ անոր վերապահելով վճիռ տալու իշխանութիւնը անձնական իրաւունքի հետ կապուած ամէն վէճի պարագային: Մէկ խօսքով, անոնք տարբերեցին հրեան միւս ազգերէն՝ իր կրօնքով, ուտելիքով եւ կենցաղային բոլոր սովորութիւններով:

Վերջնականապէս կազմուած Ս. Գրոց եբրայական կանոնը կը ներկայացնէ հետեւեալ պատկերը.

ՕՐԷՆՔ	ՄՆՈՒՆԴՔ ԹԻԻՔ ԵՐԿՐՈՐԴ ՕՐԷՆՔ
	ՅԵՍՈՒ ՆԱԻԵԱՑ ԴԱՏԱԻՈՐՔ ԵՆ ՀՌՈՒԹ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆՑ Ա. ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆՑ Բ. ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆՑ Գ. ԵԼՔ ՂԵԻՏԱԿԱՆ

ՄԱՐԳԱՐԷՔ

ԵՍԱՅԻ
ԵՐԵՄԵԱՅ
ԵԶԵԿԻԷԼ
ԵՐԿՈՏԱՍԱՆ ՄԱՐԳԱՐԷՔ¹

Ովսէէ
Յովել
Ամովս
Աբդիու
Յովնան
Միֆիէ
Նաոււմ

|| ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆՑ Դ.

Ամբակում
Սոփոնիա
Անդէոս
Զաւարիա
Մաղաֆիա

ՍՐԲԱԳԻՐՔ

ՍԱՂՄՈՍՔ
ԱՌԱԿՔ
ՅՈՐ

ԵՐԳ ԵՐԳՈՅ
ՀՌՈՒԹ
ՈՂԲՔ
ԺՈՂՈՎՈՂ
ԵՍԹԵՐ

ԴԱՆԻԷԼ

ԵԶՐ Ա.
ՆԵՆԵՄԻ
ՄՆԱՑՈՐԴԱՑ Ա.
ՄՆԱՑՈՐԴԱՑ Բ.

Գրիգոր Տաթեւացին¹ պատասխանելով այն հարցումին, թէ «Ո՞րք
քան են եւ ո՞րք գիրք սուրբք հին եւ նոր կտակարանք», կ'առաջարկէ ցանկ
մը, զոր պիտի ներկայացնենք իր տեղին: Սակայն, Տաթեւացին երկար
իւր ցանկին կը կցէ կարճ մը, ուր կը գրէ.

Դարձեալ գիտելի՛ է, զի հին կտակարանքն ամենայն՝ յերիս բաժանին:
Որ է՝ Օրէնք. Մարգարէք. Սրբագիրք:
Օրէնք է Մովսիսի Ե. գիրքն որ ասացաւ: Եւ Մարգարէք ութ:
Որոց առաջինն Յեսու:
Երկրորդն՝ դատատրք եւ հոռութն:
Երրորդ՝ Բ. թագաւորութեանց:
Եւ Չորրորդ թագաւորութեանց:
Հինգերորդ՝ Եսայի:
Վեցերորդ՝ Երեմիայն:
Եօթներորդ՝ Եզեկիէլն:
Ութերորդ՝ Երկոտասան Մարգարէք:
Եւ երրորդ ժողովումն Սրբագիրք: Որոց առաջինն Յոք:
Երկրորդ՝ դաւթին:
Երրորդ՝ առակացն:
Չորս՝ ժողովօղն:
Հինգ՝ երգ երգոցն:
Վեց՝ դանիէլն:
Եօթ՝ երկու մնացորդացն:

¹ ENCYCLOPEDIA JUDAICA (The Tripartite Canon) pp. 816-831.

Ուր՝ եզրին:

Ինն՝ Եսթերայն:

Որ լինի բովանդակն ի Բ.:

Ջի Ի. երկու տառք են Ալփափետացն երրայնցոց: Եւ ի Բ. գլխատր արարածք: Նոյնպէս եւ ի Բ. գումարեալ աստուածակերտ գրոց: Իսկ Սիրաք եւ Իմաստութիւն եւ Յուդիդն եւ Տովբիթն եւ Տուբիայն եւ Մակարայեցիքն եւ Կտակք եւ այլք, չեն յայսմ համարի: Այլ ընկալեալ են ՚ի կարգս Աստուածաշունչ գրոց¹:

Եբրայական կանոնին ցուցակը կը կոչուի գումարում «աստուածակերտ գրոց»: Իսկ միւսները, որոնք կը գտնուին երկրորդ ցանկին մէջ կ'որակուին «Աստուածաշունչ» գիրքեր: Տաթեւացին կը ներկայացնէ եբրայական կանոնը առանց յիշելու անոր եբրայական ծագումը: Իսկ անոնց որակումը՝ «աստուածակերտ» յատկանշական բնութագրումով, կը նշանակէ թէ անոնք նկատուած են հիմնաքարերը Աստուածաշունչի քրիստոնէական կանոնին:

Աղեքսանդրիոյ մէջ, յունարէնի թարգմանուած ԵՕԹԱՆԱՍՆԻՑ Ս. Գրոց եբրայական խմբագրութիւնը անծանօթ է: Յունախօս հրեաներուն ընդունած եւ նուիրականացուցած կանոնը՝ նոյնպէս, որովհետեւ մեզի հասած խմբագրութիւնները քրիստոնէական միջավայրի ծնունդ են: Հին Կտակարանի յունարէն թարգմանութեանն ոչ մէկ օրինակ հասած է մեզի, որպէսզի կարենանք վստահօրէն ըսել եթէ անոր բովանդակութիւնը կը համապատասխանէ եբրայական կանոնին կամ ոչ:

Քրիստոնէական Եկեղեցին որդեգրեց յունարէն Եօթանասնից Աստուածաշունչը, իբրեւ իր Ս. Գիրքը: Եկեղեցւոյ հայրերը հրէական

¹ ԳԻՐՔ ՀԱՐՑՄԱՆՑ, Երիցս երանեալ Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթեւացւոյ, ի Կոստանդնուպոլիս քաղաքի, ի թիւն Հայոց ոճիւր (1729):

կանոնին վրայ ըրին երկու տեսակի յաւելումներ. Հին Կտակարանին մէջ՝ ՍԻՐԱՔ, ԻՄԱՍՏՈՒԹԻԻՆ, ՅՈՒԴԻԹ, ՏՈՒԲԻԹ եւ ՄԱԿԱԲԱՅԵՑԻՔ, որոնց կցեցին նոր տեսակի գրականութիւն մը՝ նոր Կտակարանը: Մասնագէտներուն մօտ կը տիրէ այն կարծիքը, թէ հրեաները «սրբապղծութիւն» սեպեցին քրիստոնեաներուն ըրած յաւելումները եւ ստիպուեցան կանոնականութեան պատուարով շրջապատել իրենց ԳԻՐՔը, հակազդելու համար քրիստոնեաներուն կատարած յաւելումներուն:

Հին Կտակարանի յունարէն երկու հնագոյն ձեռագիրներուն բովանդակութեան ցանկերը՝ բաղդատուած եբրայական հնագոյն ձեռագրի բովանդակութեան ցանկին, կը ներկայացնեն հետեւեալ պատկերը.

CODEX VATICANUS Դ. դար	CODEX ALEXANDRINUS Ե. դար	CODEX ALEPPO Ժ. դար
Արարածք	Արարածք	Արարածք
Ելք	Ելք	Ելք
Ղեւտացիք	Ղեւտացիք	Ղեւտացիք
Թիւք	Թիւք	Թիւք
Բ. Աւրէնք	Բ. Աւրէնք	Բ. Աւրէնք
Յեսու որդի Նաւեայ	Յեսու որդի Նաւեայ	Յեսու որդի Նաւեայ
Դատաւորք	Դատաւորք	Դատաւորք
Հոուք	Հոուք	Թագաւորութեանց Ա.
Թագաւորութեանց Ա.	Թագաւորութեանց Ա.	Թագաւորութեանց Բ.

Թագաւորութեանց Բ.	Թագաւորութեանց Բ.	Թագաւորութեանց Գ.
Թագաւորութեանց Գ.	Թագաւորութեանց Գ.	Թագաւորութեանց Դ.
Թագաւորութեանց Դ.	Թագաւորութեանց Դ.	
Մնացորդաց Ա.	Մնացորդաց Ա.	Եսայի
Մնացորդաց Բ.	Մնացորդաց Բ.	Երեմիա
Եզրաս Ա.		Եզեկիէլ
Եզրաս Բ.	Ովսէ	Ովսէ
Բանի նեմեայ	Ամովս	Յովել
	Միսէէ	Ամովս
Սաղմոս	Յովել	Արդիու
Առակ	Արդիու	Յովնան
Ժողովող	Յովնան	Միսէէ
Երգ Երգոց	Նաւում	Նաւում
Յովբ	Ամբակում	Ամբակում
Իմաստութիւն Սող.ի	Սոփոնիա	Սոփոնիա
Սիրա	Անգէոս	Անգէոս
Եսթեր	Զաւարիա	Զաւարիա
Յուդիթ	Մաղաֆիա	Մաղաֆիա
Տովբիթ	Եսայի	
	Երեմիա	Մնացորդաց Ա.
Ովսէ	Բարու	Մնացորդաց Բ.
Ամովս	Ողբ	Սաղմոս
Միսէէ	Թուղթ Երեմեայ	Յոբ
Յովել	Դանիէլ	Առակ
Արդիու	Եզեկիէլ	Հոուր
Յովնան		Ժողովող
Նաւում		Ողբ
Ամբակում	Եսթեր	Եսթեր
Սոփոնիա	Տովբիթ	Դանիէլ
	Յուդիթ	

Անգէոս	Եզր Ա.	Եզր
Զաւարիա	Եզր Բ.	
Մաղաֆիա	Մակարէ Ա.	
Եսայի	Մակարէ Բ.	
Երեմիա	Մակարէ Գ.	
Բարու	Մակարէ Դ.	
Ողբ	Սաղմոս	
Եզեկիէլ	Առակ	
Դանիէլ	Ժողովող	
	Երգ Երգոց	
	Իմաստութիւն Սող.ի	
	Սիրա	
	Սաղմոս Սող.ի	

Ինչպէս կ'երեւի Հալէպի երբայական Աստուածաշունչի ձեռագիրին բովանդակութենէն, քսաներկու նախականոն գիրքերուն վրայ աւելցած են միայն Եսթէր եւ Դանիէլ:

Քրիստոնեայ շրջանակներուն մէջ, Եկեղեցւոյ հայրերը շարունակեցին կանոնական նկատել քսաներկու գիրքերը, սակայն անոնց վրայ աւելցուցին «միւս գիրքերը», ինչպէս կ'ըսէ Աթանաս Աղեքսանդրացին: «Միւս» կոչուած գիրքերն են. ԻՄԱՍՏՈՒԹԻՒՆ ՍՈՂՈՄՈՆԻ, ՍԻՐԱՔ, ՅՈՒԴԻԹ, ՏՈՎԲԻԹ եւ ԵՍԹԷՐ, որոնց կը միանան Մակարայեցւոց չորս գիրքերը կամ անոնցմէ երկուքը եւ երեքը: Եկեղեցւոյ հայրերը, գլխաւորաբար, Որոգինէս, Աթանաս, Եպիփան, Կղեմէս Երուսաղիմացի, Գրիգոր Նազիանցի, յիշելու համար կարեւորները, ցուցակներ կազմած են, ուր միշտ կը կրկնեն, թէ հիմնականը երբայական կանոնի գիրքերն են, բայց նաեւ աւելցնելով թէ «միւս գիրքերը» օգտակար են: Անոնք վերջիններէն մէջբերումներ կը կատարեն իրենց ճառերուն

եւ աստուածաբանական բացատրութիւններուն մէջ: Սակայն, անոնք դուրս կը թողուն «միւս» գիրքերը եկեղեցիին ընթերցագիրքէն:

Եկեղեցւոյ բոլոր հայրերը կը զգուշացնեն հաւատացեալը անկանոն գիրքերէն, որոնք կրնան սխալ ուսուցումներու առաջնորդել: Այստեղ հարցը եւս բարդ է: Որոգիինէս գործածած է յունարէն բառ մը նշանակելու համար կանոնէ դուրս գտնուող գիրքերը, որոնք, սակայն վնասակար չեն, այլ «ծածուկ» (apocrypha), այսինքն ո՛չ հրապարակելի: Այս տեսակին մէջ ան կը դասէ ՅՈՎՍԷՓԻ ԱՂՕԹՔԸ, ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՅՈՎՍԵՓԱՅ եւ ԱՍԱՆԷԹԻ, ԿՏԱԿՔ ԺԲ. ՆԱՀԱՊԵՏԱՅ, յիշելու համար այն գիրքերը միայն, զորս կը գտնենք հայ ձեռագիրներուն մէջ: Հետեւաբար, յստակ գծուած սահման մը կայ դատապարտելի գիրքերուն եւ հանդուրժուած, բայց չկանոնացած գիրքերուն միջեւ: Վերջիններն են միայն, զորս կը գտնենք յունարէն եւ հայերէն ձեռագիրներու մէջ:

Ժամանակի ընթացքին, Որոգիինէսի «ծածուկ» (apocrypha) որակումը զգեցաւ «պարականոն» իմաստը, յատկապէս Բողոքական Եկեղեցիներուն մէջ: Իսկ Հռովմէական Եկեղեցին զանոնք կոչեց «երկրորդականոն», բաղդատմամբ եբրայական կանոնի գիրքերուն, զորս կոչեց «նախականոն»:

Բացի վերոյիշեալ հինգ գիրքերէն (ԻՄԱՍՏՈՒԹԻԻՆ ՍՈՂՈՄՈՆԻ, ՍԻՐԱՔ, ՅՈՒԴԻԹ, ՏՈՎՐԻԹ եւ ԵՍԹԷՐ), պարականոն կամ երկրորդականոն կոչուեցաւ նաեւ ԲԱՐՈՒՔԻ ԹՈՒՂԹԸ, որ դրուեցաւ Երեմիայի մարգարէութեան եւ Ողբին միջեւ: Նոյնպէս որակուեցան Եսթէրի եւ Դանիէլի գիրքերուն «յաւելեալ» մասերը, որոնք Եօթանասնից բնագիրէն անցած են քրիստոնէական հին կանոններուն մէջ: Եբրայական եւ ասորական խմբագրութիւնները չունին զանոնք: Դանիէլի «յաւելեալ» մասերն են հայերէն խմբագրութեան Ա. գլուխը, որ կը կոչուի «ԴԱՆԻԷԼ ԴԱՍԱՍՏԱՆԱՅ» եւ որը լատինական բնագիրին ԺԳ.

գլուխն է, ինչպէս նաեւ Դանիէլի Գ. գլուխին՝ երկց մանկանց երգը: Եսթէրի գիրքին «յաւելեալ» մասերը հայերէն բնագիրին սկիզբի գլուխն են, իսկ լատինականին վերջին ԺԱ եւ ԺԲ գլուխները:

Հայ Աստուածաշունչի բովանդակութեան, կարգաւորութեան եւ հակասութիւններուն մասին գաղափար մը տալու նպատակով, կը մէկտեղենք Հին Կտակարանի հայերէն երեք հին ցուցակները.

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ Է. Դար	ՍԱՐԿԱԻԱԳ ՎՐԴ. ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ ԺԲ. - ԺԳ. դար	ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՑԻ ԺԴ. Դար
Ծնունդք Ելք Ղեւտական Թիւք Բ. Օրէնք Յեսու Նաւեայ Դատաւորք Հոուք	Ծնունդք Ելք Ղեւտական Թիւք Բ. Օրէնք Յեսու Նաւեայ Դատաւորք Հոուք	Արարածք Ելք Ղեւտական Թիւք Բ. Արէնք Յեսու Դատաւորք Հոուք
Թագաւորութեանց Ա. Թագաւորութեանց Բ. Թագաւորութեանց Գ. Թագաւորութեանց Դ.	Թագաւորութեանց Ա. Թագաւորութեանց Բ. Թագաւորութեանց Գ. Թագաւորութեանց Դ.	Թագաւորութեանց Ա. Թագաւորութեանց Բ. Թագաւորութեանց Գ. Թագաւորութեանց Դ.
Մնացորդաց Ա. Մնացորդաց Բ.	Մնացորդաց Ա. Մնացորդաց Բ.	Մնացորդաց Ա. Մնացորդաց Բ.

Մակարայեցոց Ա.	Եզր Ա.	Եզրաս Ա.
Մակարայեցոց Բ.	Եզր Բ.	Եզրաս Բ.
Մակարայեցոց Գ.	Մակարայեցիք Ա.	Եզրաս Գ.
Մակարայեցոց Դ.	Մակարայեցիք Բ.	Նեեմի
Ովսե	Մակարայեցիք Գ.	Եսթեր
Ամովս	Ենովք	Յուդիթ
Միքեէ	Կտակցն	Տովբիթ
Յովել	Ասանեթի աղօթքն	Մակարէ Ա.
Արդիու	Տովբիթ	Մակարէ Բ.
Յովնան	Յուդիթ	Մակարէ Գ.
Նաում	Եսթեր	Սաղմոսք
Ամբակում	Եզր Գ.	Առակք
Սոփոնիա	Յոք	Երգ Երգոց
Անգէոս	Սաղմոսք	Ժողովող
Ջաքարիա	Ովսե	Իմաստութիւն
Մաղաքիա	Ամովս	Սիրաք
Եսայի	Միքեէ	Յոք
Երէմիա	Յովել	Եսայի
Բարուք	Արդիու	Ովսե
Ողբք	Յովնան	Ամովս
Թուղթ Աորիւն	Նաում	Միքիա
Եզեկիէլ	Ամբակում	Յովել
Դանիէլ	Սոփոնիա	Արդիու
Սաղմոսարան	Անգէոս	Յովնան
Առակք	Ջաքարիա	Նաում
Էկէլիաստէս	Մաղաքիա	Ամբակում
Երգ Երգոց	Առակք	Սոփոնիա
Իմաստութիւն	Եսայի	Անգիաս

Յովք	Երեմիա	Ջաքարիա
Սիրաք	Եզեկիէլ	Մաղաքիա
Եզր Ա.	Յոք	Երէմիա
Եզր Բ.	Դանիէլ	Բարուք
Նեեմի	Մնացորդաց Գ.	Ողբք
Եսթեր	Վասն Երեմիայ	Դանիէլ
Տովբիթ	Մահ Մարգարէից իդ.	Եզեկիէլ
Յուդիթ	Սիրաք	Կտակցն

Ինչպէս կ'երեւի սոյն ցանկերէն, անոնցմէ առաջինը կը պարու- նակէ Մակարայեցոց չորս գիրքեր, մինչ միւս երկուքը՝ երեք: Մեր ձեռագիրներէն ոչ մէկը ունի Մակարայեցոց չորրորդ գիրքը, մինչդեռ բոլորն ալ ունին երեքը: Երեք ցանկերը ունին Սիրաքի իմաստութիւ- նը: Միայն երկուքը ունին Սողմոնի իմաստութիւնը: Մէկը միայն ունի Եզրի երեք գիրքերը եւ Նեեմի, մինչ երկուքը ունին Եզրի երկու գիրքերը եւ Նեեմի: Երկու ցանկեր ունին Նահապետներու Կտակները եւ Մարգարէներուն Մահերը. երեւոյթ մը, որ յատկանշական է Հայ Աստուածաշունչի բազմաթիւ ձեռագիրներու պարագային: Մէկը ունի միայն Ենովքի գիրքը, որ հազուադէպ է ձեռագիրներուն մէջ, մինչ- դեռ բազմաթիւ են ձեռագիրները, որոնք ունին Պատմութիւն Յովսե- փայ եւ Ասանէթի գիրքը կամ Ասանէթի աղօթքը: Երկու ցանկեր ու- նին Բարուքը: Հաւանական է, որ Շիրակացին հաշուած ըլլայ զայն Երեմիայի Մարգարէութեան հետ: Ընդհանուր կերպով, Հին Կտակա- րանի Հայ կանոնը կը հետեւի յունականին, այսինքն կանոնական կը նկատէ Եզր Բ, Յուդիթ, Տովբիթ, Սիրաք եւ Մակարայեցիք, անոնց վրայ աւելցնելով Կտակները եւ Մահերը եւ երբեմն Ասանէթի անկա- նոն գիրքը:

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ

Նոր Կտակարանի Հայ կանոնը զարգացած է տարբեր հիմքու վրայ եւ ուսումնասիրուած է ուշադիր կերպով: Օգոստինոս Սեքուլա

նուիրած է անոր յօդուածաշարք մը, ուր Մուրատի նման, աչքէ կ'անցնէ ժողովական որոշումները եւ եկեղեցւոյ Հայրերուն անունով ծանօթ ցուցակները¹:

Սեքուլա մանրամասն կը քննարկէ Պարտաւի ժողովին կանոնը, կանոն մը, որուն մէջ կը պակսի Նոր Կտակարանին մասը: Հեղինակը նմանութիւն կը գտնէ Պարտաւի ցանկին եւ Կղեմէսի վերագրուած «Սահմանք եւ կանոնք սուրբ Առաքելոցն» գրութեան մէջ յիշատակուած կանոնին: Ան հաւանական կը գտնէ նաեւ, թէ Կղեմէսը հռոմայեցի է (Ա. դար): Սեքուլա կ'անդրադառնայ նաեւ Մխիթար Այրիվանեցիի պատմութեան մէջ Կղեմէսի յիշատակութեան, ուր Պօղոս Առաքեալի թուղթերու ցուցակի մասին տրուած է բացատրութիւն մը. «Իսկ ըստ գրութեանն Կղեմայ որպէս եգիտ»: Ըստ Հեղինակին, ցուցակը «գտնողն» է Յովհաննէս Սարկաւազ Վարդապետը: Metzger կը վերագրէ ցուցակը Կղեմէս Աղեքսանդրացիին: Մեր կարծիքով, ցուցակին աղբիւրը կարեւոր չէ այնքան, որքան անոր նուիրականացումը Պարտաւի ժողովով:

Պարտաւի ժողովի սահմանած կանոնին սկիզբը թէեւ գրուած է «ի Հին եւ ի Նոր Կտակարանաց», սակայն Նոր Կտակարանի ցանկը գոյութիւն չունի: Նոր Կտակարանը յիշատակուած չէ՛ նաեւ յունարէն բնագիրին մէջ: Սեքուլա կը կարծէ, թէ ան Պարտաւի կանոնին նախորինակն է: Մենք կը կարծենք, թէ Յովհաննէս Սարկաւազին գտած Կղեմէսի ցանկը Պօղոս Առաքեալի թուղթերուն ցանկէն աւելի՛ Նոր Կտակարանին կանոնն է: Յամենայն դէպս, այսքան բաւ է Նոր Կտակարանի ցանկի մը մասին, որ գոյութիւն չունի մեզ ձօս:

Նոր Կտակարանի հայերէն առաջին ամբողջական ցանկը Շիրակացիին տնաչափական ցանկն է: Ան հրատարակուած է մի քանի անգամներ: Երկրորդ ցանկ մը՝ Գէորգ Կաղի ցանկն է, որ ունի Պօղոս Առաքեալի թուղթերուն ցուցակ մը: Երրորդ ցանկը Յովհաննէս Սար-

¹ Օ. Սեքուլա, Նոր Կտակարանի գրքերու կարգը Հայոց քով, Գ. Ա., 1947, էջ 179-190, 289-299, 347-357, 483-492:

կաւազ Վարդապետինն է, զոր յիշեցինք վերեւ, Հին Կտակարանի կանոնին առիթով: Նոր Կտակարանի չորրորդ ցանկն է Գրիգոր Տաթեւացիինը, որուն երկրորդ մասը հետեւեալն է.

Իսկ նոր կտակքն յայտնի՛ են:

Աւետարանն չորս գլուխ: Մատթէոս, Մարկոս, Ղուկաս, Յոհաննէս: Տեսիլն Յոհաննոսի եւ Ննջումն Էր ընդ եղբարսն:

Գործք: Եւ Է. թուղթ կաթողիկէք: Որոց առաջին Յակոբայ: Երկու Պետրոսի: Երեք Յոհաննոսի: Եւ Յուդայի վերջին. որ լինի ԺԴ.:

Եւ չորեքտասան թուղթք Պօղոսի. որ լինի ԻԸ.:

Որոց առաջինն Հովմայեցոց: Երկու Կորնթացոց: Գաղատացոց: Եփեսացոց: Փիլիպպեցոց: Կողոսացոց: Երկու Թեսալոնիկեցոց: Եբրայեցոց: Երկու Տիմօթէի: Տիտոսի: Փիլիմոնի: Եւ երրորդ թուղթ Կորնթացոց: Եւ Թադէոսի. որ լինի Լ.:

Եւ որպէս ասէ Կղեմ եւ Անանիա Դամասկացի, թէ Զ. գիրք այլ ընկալաք յեկեղեցի:

Որ է՛ ընթերցուածն Յակոբայ. Եւ երկու կանոնք առաքելոցն: Բանք Յոստոսի: Գիրք Դիոնիսեայ Արիսպագացոյ: Եւ քարոզութիւնն Պետրոսի առաքելոյ:

Իբր լինի ԼԶ. հին կտակարան եւ ԼԶ. նորս. բովանդակն ՀԲ:

Պարզ չէ՛ Տաթեւացիին նախադասութիւնը, երբ կ'ըսէ. «Զ. գիրք այլ ընկալաք յեկեղեցի»: Եթէ եկեղեցի ընդունուածներն են վեց գիրքեր, պիտի ըսէր. «Զ. գիրք»: Եթէ ընդունողները երկու են՝ «կղեմ եւ անանիա դամասկացի», բայց պիտի ըլլար յոգնակի եւ ոչ թէ «ասէ»: Բնագիրի աղաւաղում մը պիտի ըլլայ այստեղ, որովհետեւ Տաթեւացին բժախնդիր հեղինակ է, ընդհանրապէս, եւ ինքզինքին անորոշութիւններ չի՛ թոյլատրեր:

Սոյն գրութեան կը հետեւի Հին Կտակարանի եբրայական կանոնը, զոր վերեւ ներկայացուցինք: Տաթեւացին յաջորդ հարցումով կ'ուզէ գիտնալ Հին եւ Նոր Կտակարաններու տուներուն թուահամարը. «Քանի՞ տուն է Աստուածաշունչ գիրքն ամենայն»: Տաթեւացին կը պատասխանէ.

Հին կտակարանքն ամենայն՝ են տունք Ա՛ՔԾԻԹ: Եւ նոր կտակարանքն ամենայն՝ են տունք՝ Ա՛ՓՇՂԱ: Միահամուռ հին եւ նոր կտակարանքն՝ ԳԱ՛ԷԱՂԻ. տուն է:

Նկատելի է, որ Տաթեւացիի յիշած Նոր կտակարանի տնահամարներուն թիւը կը համապատասխանէ Շիրակացիի յիշատակած թիւին՝ Ա՛ՓՇՂԱ. (18591)¹:

Նոր կտակարանի երեք ամբողջական ցանկերը կը ներկայացնեն հետեւեալ պատկերը.

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ	ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱԻԱԳ	ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵԻԱՑԻ
Է. դար	ԺԱ. դար	ԺԴ. դար
Մատթէոս	Յովհաննէս	Մատթէոս
Մարկոս	Մատթէոս	Մարկոս
Ղուկաս	Մարկոս	Ղուկաս
Յովհաննէս	Ղուկաս	Յովհաննէս
Գործք Առաքելոց	Գործք Առաքելոց	Յայտնութիւն
Յակոբ	Յակոբ	Հանգիստ Յովհաննու
Պետրոս Ա.	Պետրոս Ա.	Գործք Առաքելոց
Պետրոս Բ.	Պետրոս Բ.	
Յովհաննէս Ա.	Պետրոս Բ.	
Յովհաննէս Բ.	Յովհաննէս Ա..	Յակոբ

¹ Գալուստ Տէր Սկրտիչեան, Պատմութիւն Ա. Գրոց հայկական թարգմանութեան. (Ռուսերէն) Մոսկուա, 1902, էջ 259-260:

Մուրատ, նոյն ՄՁԷ-ՄԴ:

Յ. Պ. Ֆերիաթեան, Անանիա Շիրակացւոյ անտիպ տեքստն. Գ. Ա., 1908, էջ 20-23:

Սեքուլա, էջ 180-181:

Սեքուլա, նոյն, էջ 182:

Գիրք Թղթոց, նոյն, էջ 450-451:

Յովհաննէս Գ. Յուդա	Յովհաննէս Բ. Յովհաննէս Գ. Յուդայ:	Պետրոս Ա. Պետրոս Բ. Յովհաննէս Ա. Յովհաննէս Բ. Յովհաննէս Գ. Յուդա
Յայտնութիւն	Աղերս Եւթաղի	
Հոռոմայեցոց Կորնթացոց Ա. Կորնթացոց Բ. Գաղատացոց Եփեսացոց Փիլիպեցոց Կողոսացոց Թեսաղոնիկեցոց Ա. Թեսաղոնիկեցոց Բ. Եբրայեցոց Տիմոթէոս Ա. Տիմոթէոս Բ. Տիտոս Փիլիմոն	Առ Հոռոմայեցիս Առ Կորնթացիս Ա. Առ Կորնթացիս Բ. Թուղթ Կորնթացոցն Առ Կորնթացիս Գ. Առ Գաղատացիս Առ Եփեսացիս Առ Փիլիպեցիս Առ Կողոսացիս Առ Թեսաղոնիկեցիս Ա. Առ Թեսաղոնիկեցիս Բ. Առ Եբրայեցիս Առ Տիմոթէոս Ա. Առ Տիմոթէոս Բ. Առ Տիտոս Առ Փիլիմոն	Հոռոմայեցոց Կորնթացոց Ա. Կորնթացոց Բ. Գաղատացոց Եփեսացոց Փիլիպեցոց Կողոսացոց Թեսաղոնիկեցոց Ա. Թեսաղոնիկեցոց Բ. Եբրայեցոց Տիմոթէոս Ա. Տիմոթէոս Բ. Տիտոս Փիլիմոն Կորնթացոց Գ.
	Յայտնութիւն Հանգիստ Յովհաննու	Թաղէտի Ընթերցուածն Յակոբայ Բ. կանոնք Առաքելոցն Բանք Յոստոսի Գիրք Դիոնիսեայ Արիս. Քարոզութիւնն Պետրոսի

Բաղդաստական սոյն ցուցակին Յովհաննէս Սարկաւագ եւ Մխիթար Այրեւանեցի ցանկը համաձայն է վերջինիս ձեռքով ընդօրինակուած Աստուածաշունչին բովանդակութեան: Միւս երկուքին ձեռքով գրուած Աստուածաշունչեր չունինք, որպէսզի կարենանք ճշդել, թէ անոնց բովանդակութիւնը ճշգրտօրէն կը հետեւի արդեօ՞ք անոնց կազմած ցանկերուն թէ ոչ:

Ամենէն տարօրինակը Տաթեւացիի կանոնին վերջին մասն է, ուր կը յիշատակուին Թաղէոս եւ վեց գիրքեր, որոնք են. Ընթերցուածն Յակոբայ, երկու կանոնք Առաքելոցն, Բանք Յոստոսի, Գիրք Դիոնիսեայ Արիսպագացոյ եւ Քարոզութիւնն Պետրոսի: Ասոնց մասին շատ բան չենք գիտեր: Սեքուլա կ'ենթադրէ, թէ Թաղէոսի անունը կ'ակնարկէ «Կանոնք Թաղէոսի Առաքելոց» գրութեան: Ան կարծիք չի՝ յայտնէր միւս գրութիւններուն մասին: Թաղէոս առաքեալին անունով ծանօթ է «Գործք Թաղէոսի», ինչպէս նաեւ՝ «Վկայաբանութիւնն Թաղէոսի» անունով յունարէն գրութիւն մը եւ նոյնը ասորերէն՝ «Վարդապետութիւնն Աղղէի» անունով: Այս գրութիւնը կը յիշատակէ Եղեսիոյ Աբգար թագաւորի թղթակցութիւնը Յիսուսի հետ եւ Թաղէոսի քարոզութիւնը, ինչպէս եւ նահատակութիւնը Հայաստանի մէջ¹: Աբգարի թուղթը ծանօթ է Լաբուրենիա Ասորիի հայերէն թարգմանութեամբ: Տաթեւացիին «Եւ Թաղէոսի» յիշատակութիւնը հաւանաբար կը վերաբերի Հայոց Թաղէոս առաքեալին հետ կապուած սոյն գրականութեան:

Տաթեւացին կը հիմնուի «կղեմ եւ անանիա դամասկացի»-ի հեղինակութեան՝ իր ցանկին աւելցնելու համար յաջորդ վեց գրութիւնները: Կղեմը Պողոսի գործակիցն է՝ նահատակուած «յաւետարանի» (Փիլ. Դ. 3): Անանիա Դամասկացին նոյնպէս սուրբ գրական մեծ դէմքն է, որուն մօտ գնաց Պողոս Առաքեալը, իր դարձէն ետք (Գործք ԻԲ. 12-

16): Տաթեւացին «կղեմ եւ անանիա» անուններէն առաջ կը գրէ «որպէս ասէ» եզակի, առանց մանրամասնելու՝ ենթադրելով որ ընթերցողը ծանօթ է անոնց վերագրուած կամ անոնց մասին գոյութիւն ունեցող աւանդութիւններուն: Մեզի համար, որ չունինք այդ ծանօթութիւնը, դժուար է երեւակայել թէ ի՞նչ «ասէի» յիշեալ վեց գրութիւններուն մասին: Գիտենք միայն, թէ առաջին եկեղեցիներուն մէջ տարածուած էին եւ նոյնիսկ կը կարդացուէին բազմաթիւ թուղթեր, Աւետարաններ, վկայաբանութիւններ եւ ճառեր, որոնք կը վերագրուէին Յիսուսի աշակերտներուն, աւետարանիչներուն, Պողոս առաքեալի գործակիցներուն եւ նոր Կտակարանին մէջ յիշուած այլ անուններու:

Կանոնի կազմութեան պատմութիւնը երկար է: Նոր Կտակարանի Կանոնի ամբողջական ցանկ մը կը ներկայացնէ Muratori կոչուած լատիներէն գրուած ձեռագիրը, որուն ծագումը անորոշ է: Ոմանք կը կարծեն, թէ ան Հռոմէական ծագում ունի, երկրորդ դարու վերջերէն, ուրիշներ՝ թէ ան արեւելեան ծագում ունի չորրորդ դարէն¹: Երկրորդ ցանկը, որ կը գտնուի Եւսեբիոս Կեսարացիի եկեղեցական Պատմութեան մէջ, աւելի կազմակերպուած եւ հեղինակաւոր պատկերացում մը կուտայ չորրորդ դարուն տիրող կացութեան: Ան կը դասակարգէ նոր Կտակարանին գիրքերը երեք տեսակներու մէջ.

ա. Ամենուն կողմէ ընդունուածները, որոնց մասին որեւէ առարկութիւն գոյութիւն չունի, մանաւանդ անոնց առաքելական հեղինակութեան տեսակէտէն: Ասոնք են. ՉՈՐՄ ԱԻԵՏԱՐԱՆԱՆԵՐԸ, ԳՈՐԾՔ ԱՌԱՔԵԼՈՅԸ, ՊՕՂՈՍԻ ԹՈՒՂԹԵՐԸ, (բացի Եբրայեցոց թուղթէն, որուն առաքելական հեղինակութեան մասին տարակոյսներ կային Հռոմի մէջ) ՊԵՏՐՈՍԻ Ա. եւ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ Ա.

¹ Սոփեղ Ը. հատոր Վկայաբանութիւն՝ Թաղէոսի առաքելոյն քարոզութեանն եւ զալստեանն ՚ի Հայս եւ կատարմանն որ ի Քրիստոս:

¹ Dictionnaire Encyclopédique de la Bible, Brepols, 1987, p. 87. Metzger, The canon ..., p. 201.

ԹՈՒՂԹԵՐԸ: Ասոնց վրայ կարելի է աւելցնել, «եթէ յարմար» է, կ'ըսէ Եւսեբիոս Կեսարացին, ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆԸ:

բ. Հակածառուած, սակայն շատերուն կողմէ ընդունուած գիրքերը, որ են. ՅԱԿՈԲՈՒ, ՅՈՒԴԱՅԻ, ՊԵՏՐՈՍԻ Բ., ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ Ա. եւ Բ. ընդհանրական թուղթերը:

գ. Վերջապէս, «մերժուած, օրէնքէ դուրս» գիրքերը, ինչպէս ԳՈՐԾՔ ՊՕՂՈՍԻ, ՀԵՐՄԱՍ, ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ ՊԵՏՐՈՍԻ, ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՔԵԼՈՅ եւ ԱԻԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ԵՐԱՅԵՑԻՈՑ¹:

Ինչպէս արդէն յիշուեցաւ, Նոր Կտակարանին կանոնական կարգադրութիւնը կատարուած է Եւթադի Հետեւողութեամբ: Գիտենք նաեւ, թէ Կորնթացոց երրորդ թուղթը, ինչպէս եւ Յայտնութեան գիրքը չէին ընթերցուիր Եկեղեցիէն ներս, մինչդեռ կը կարգացուէր եւ մինչեւ այսօր կը կարգացուի ԱՂԵՐՍ ԵԻԹԱՂԻ գրութիւնը՝ Հոգեգալուստին: Ծաշոցին մէջ տեղ են գտած նաեւ ՄԱՀՔ ՄԱՐԳԱՐԷԻՑ եւ ՀԱՆԳԻՍՏ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ յաւելչեալ գրութիւնները, որոնց մասին տակաւին պիտի խօսինք:

Տաթեւացիին ցանկին յիշած վեց գիրքերու մասին կրնանք ընել Հետեւեալ նկատողութիւնները: «Ընթերցուածն Յակոբայ»ն՝ յիշակակութիւնն է Յակոբ Տեառնեղբոր Առաքեալի երկրորդ գրութեան մը՝ առաջինը ըլլալով ընդհանրական թուղթը: Եգիպտոսի մէջ յայտնուած պրտաթուղթ բանագրութիւնները՝ ծանօթ NAG HAMMADI TRACTATES անունով, կը բովանդակեն «Յայտնութիւն Յակոբայ» կոչուած երկու գրութիւններ՝ ղպտիերէն թարգմանութիւններ յունական բնագիրի մը², զոր Metzger կը յիշատակէ իբրեւ Apocryphon of James: Հաւանաբար ա՛յս է Տաթեւացիին յիշած Յակոբի երկրորդ

¹ Metzger, The canon ..., p. 204.
² DEB, p. 115.

գրութիւնը, ուր կան յարուցեալ Յիսուսի խօսքեր, առական եւ այլն¹: «Առաքելոց Կանոնները» պէտք է ըլլան «Վարդապետութիւն Առաքելոց» գրութիւնը՝ ծանօթ DIDACHE-ն, որ ըստ Եւսեբիոսի եւ Աթանասի, կը նկատուէր Նոր Կտակարանին մէկ մասը²: «Յուստոս» (Justus) անունը դժուար է կապել Եկեղեցոյ Հին Հայրերէն որեւէ մէկու մը հետ, որուն գրութիւնները կարենային մաս կազմած ըլլալ Նոր Կտակարանին: Նոյն անունով կան երկու Հայրեր՝ Յուստոս Վկան եւ Յուստոս Երուսաղիմացին, որուն գրութիւնները յայտնի էին Հայոց³: Հաւանական է, որ Տիբերեացի Յուստոսի մասին է խօսքը, որուն անունը յիշատակուած է Յերոնիմոսի կողմէ իբրեւ Ս. Գրոց մեկնաբանութիւններու հեղինակ եւ յիշատակուած է Յովսեփոս Փլաբիոսի մօտ, իբրեւ հեղինակ ժամանակագրութեան մը, որ կը սկսի Մովսէսէն եւ կը հասնի մինչեւ Հերովդէս Ակրիպպա Բ.-ի թագաւորութիւնը: Դիոնիսիոս Արիսպագացիին թուղթերը ծանօթ էին Հայերուս ոսկեդարեան թարգմանութեամբ⁴, ինչպէս նաեւ՝ Եւսեբիոսի Եկեղեցական Պատմութեանէն: Իսկ Տաթեւացիին յիշատակած վերջին գրութիւնը, Հաւանաբար, դարձեալ Եւսեբիոսի յիշատակած «Գործք Պետրոսի» կոչուած պարականոն գրութիւնն է: Ուշագրաւ է, որ յիշեալ վեց գրութիւնները կը պատկանին առաջին դարուն ապրած անուններու: Մեր կարծիքով, Տաթեւացին բռնազբօսիկ կերպով ներս առած է վեց գրութիւնները, որպէսզի Նոր Կտակարանին կանոնական գիրքերուն թիւը Հաւասարի Հին Կտակարանի գիրքերուն երեսունվեց թիւին: Այսպէս, Նոր Կտակարանը կը ստանայ Հին Կտակարանին Հաւասար հեղինակութիւն, ինչպէս նաեւ երկու Կտակարաններուն գիրքերուն գումարը կը հասնի եօթա-

¹ Metzger, The canon..., p. 88.
² Metzger, The canon p. 49.
³ ՁՐԲ., էջ 618:
⁴ ՁՐԲ., 381-394:

նասուն երկու խորհրդանշական թիւին: Հետեւելով եբրայական աւանդութեան, ուր կանոնական գիրքերուն թիւը կը սահմանափակուի քսան երկուքով, որ է եբրայական տառերուն թիւը, Տաթեւացին նոյնպէս Հայ Աստուածաշունչին գիրքերուն թիւը համապատասխան կ'ընէ հայերէն այբուբէնի տառերու թիւին: Այլապէս, յիշեալ վեց գիրքերը գոյութիւն չունին Աստուածաշունչի ձեւագիրներուն մէջ, ոչ իսկ թաղէոս առաքեալի վկայութիւնը, հակառակ իր ունեցած կապին Հայ Եկեղեցիի առաքելականութեան հետ:

Սարկաւագի եւ Տաթեւացիի կանոնին մէջ, ինչպէս նաեւ ձեռագիր Աստուածաշունչերու մեծ մասին մէջ, ընդհանրապէս, հոն ուր կան Պօղոսի թուղթերը, կայ նաեւ Կորնթացիներուն ուղղուած Պօղոսի երրորդ թուղթը: Սարկաւագ կ'արձանագրէ գայն, իբրեւ երկու գրութիւններ՝ ԹՈՒՂԹ ԿՈՐՆԹԱՑԻՈՑՆ ԱՌ ՍՈՒՐԲ ԱՌԱՔԵԱԼՆ ՊԱԻՂՈՍ ԵՆ ԱՌ ԿՈՐՆԹԱՑԻՍ ԹՈՒՂԹ ԵՐՐՈՐԴ: Ոմանց մօտ վերնագիրը կը տարբերի. ՊԱԻՂՈՍԻ ԹՈՒՂԹ Ի ԲԱՆՏԷ ԱՌ ԿՈՐՆԹԱՑԻՍ ԸՆԹԵՐՑՄՈՒՆՔ: Բնագիրին մէջ, երկուքին միջեւ կը մտնէ երրորդ գրութիւն մը, իբրեւ յառաջաբան Պօղոսի թուղթին:

Կորնթացիներուն երէցները կը գրեն Առաքեալին, թէ «ոմանք երկու եկին 'ի կորնթոս, սիմոն անունն եւ կղեոբոս ...» (այլ ձեւագիրներ կ'աւելցնեն «նումենոս, եւրուդոս, թէոփիլոս եւ նումեսոն»), որոնք կը մերժեն մարգարէները, Աստուծոյ ամենակալութիւնը, մեռելներուն մարմնով յարութիւնը, մարդուն ստեղծուածութիւնը, Յիսուս Քրիստոսի Մարիամ կոյսէն ծնունդը եւ «ո՛չ զաշխարհս արարած առնեն Աստուծոյ, այլ հրեշտակի ուրումն»: Երկրորդ գրութիւնը կը նկարագրէ Առաքեալին տագնապը, լացը եւ բացականչութիւնը «լաւ էր ինձ եթէ վախճանեալ էի եւ ընդ տեսուն էի...»:

Պօղոս Առաքեալ կը սկսի իր թուղթը իրեն յատուկ՝ «Պաղոս կալանատուր Յիսուսի Քրիստոսի ...» բառերով: Թուղթը հաւատոյ երկար խոստովանութիւն մըն է, ուր շեշտուած է Յիսուսի մարմնով յարու-

թիւնը. «եւ ազատեցէ զամենայն մարմին իրով մարմնով...»: Կոստական ծնունդի բացատրութիւնը նոյնպէս կը յանգի նման եզրակացութեան մը. «Ջի 'ի մարմին անոր իր Յիսուս Քրիստոս կոչեաց եւ փրկեաց զկորստակաւն մարմինն ...»: Օրինակներ յիշելէ ետք, որոնց մէջ՝ Յովնանի օրինակը, երրորդ անգամ ան կը պնդէ. «Եթէ հաւատացիք դոք ի տէր Յիսուս Քրիստոս, յարուցէ զձեզ որպէս ինքն յարեալ... դուք... որ 'ի մարմինն եւ յարիւն եւ ի հոգին Քրիստոսի յեցեալ էք, յայնմ ատուր յարիջիք ողջանդամք մարմնով»:

Հայ Եկեղեցին իր կանոնին մէջ պահած է սոյն թուղթը, որովհետեւ անոր մէջ գտած է հաստատուն հիմնաւորում իր դաւանութեան՝ Յիսուսի «նովին մարմնով» համբարձման եւ երկրորդ գալստեան: Հայ Եկեղեցիին ՀԱԻԱՏԱՄՔը կը տարբերի Ուղղափառ եւ Կաթողիկ Եկեղեցիներու ՀԱԻԱՏԱՄՔ-էն երկու տեղեր միայն, երբ կը կրկնէ «նովին մարմնով համբարձաւ...» եւ «գալոց է նովին մարմնով...»: Նոր Կտակարանը պարունակող ձեւագիրներուն մեծամասնութիւնը, եթէ ոչ բոլորը, ունին Կորնթացոց թղթակցութիւնը Պօղոս առաքեալին հետ: Սեքուլա կը տեսնէ սոյն իրողութեան մէջ փաստ մը, թէ Մաշտոց ներառած է Կորնթացոց երրորդ թուղթը իր առաջին թարգմանութեան մէջ: Իր բացատրութիւնը կը հիմնէ քանիցս յիշուած թէոդորոս Քոթենաւորի վկայութեան վրայ, թէ Կորնթացոց երրորդ թուղթը կը գտնուէր «հնապատում» թարգմանութեան մէջ եւ թէ մայրազոմեցիները դուրս թողած էին գայն իրենց «նորապատում» Կտակարանէն: Եթէ, Սեքուլայի եւ իր նախորդներուն հետ, «նորապատում»ը պիտի նոյնացնէք Աստուածաշունչի վերջին թարգմանութեան՝ Եփեսոսէն ետք բերուած «ստոյգ» օրինակներուն համաձայն, այն ատեն Կորնթացոց երրորդ թուղթը պիտի չգտնէինք բոլոր հայերէն ձեւագիրներուն մէջ, այլ պատահաբար՝ շատ քիչերու մէջ: Անոր գոյութիւնը մեծ թիւով ձեւագիրներուն մէջ կը փաստէ, թէ ան պատկանած է ամենէն աւելի տարածուած բնագիրին, որ է Սահակ-Մեսրոպեան դասականացած խմբագրութիւնը:

Եզրակացնելու համար, կրնանք վստահութեամբ ըսել թէ հայերը ծանօթ էին Հին եւ Նոր Կտակարաններու անկանոն գիրքերուն եւ թարգմանած էին անոնցմէ շատերը, սակայն զանոնք դուրս թողած էին կանոնէն: Մեր Եկեղեցին տեղեակ էր որոշ գիրքերու նկատմամբ յառաջացած վէճերուն ու հակաճառութիւններուն եւ այդ իսկ պատճառով, բացատրութիւններ արձանագրած է ի նպաստ իր կատարած ընտրութիւններուն: Օրինակ, Կորնթացոց Գ. թուղթին մասին, ան թարգմանած է Եփրեմ Ասորիին նոյն թուղթին մեկնութիւնը, ուր եւս կը պաշտպանուին Յիսուսի մարմնով համբարձումի եւ դժոխք իջնելու դաւանութիւնները: Նոյնպէս՝ Եբրայեցոց թուղթի գլխացանկէն առաջ ան տուած է բացատրութիւն մը, որ կը սկսի թուելով անոր մերժումին պատճառները. «Եբրայեցոց թուղթ» թոյի թէ չիցէ պաւղոսի վասն նկարագրին եւ վասն ո՛չ ի գլուխն կարգելոյ գիրք անունն...»: Հետեւաբար կրնանք ըսել, թէ Հին եւ Նոր Կտակարաններուն կանոնը Հայոց մօտ զարգացած է միւս Եկեղեցիներուն նման՝ որոշ սկզբունքներու հիման վրայ: Անոնց կարեւորագոյնն է գիրքին վաւերականութիւնը, իբրեւ հեղինակութիւնը Աստուծոյ պատգամաւորներուն՝ նահապետ, մարգարէ կամ առաքեալ: Երկրորդ՝ անոր գտած ընդունելութիւնը համայնքին կողմէ ընդհանրապէս՝ իբրեւ Աստուծոյ խօսքը ուղղուած մարդուն, ինչպէս կը ձայնէ սարկաւազը ընթերցումէն առաջ, յիշեցնելու համար համայնքին, թէ կարգացուածը խօսքն է Աստուծոյ. «Ասէ Աստուած»: Եւ երրորդ սկզբունք, որ ան կրէ Եկեղեցոյ իշխանութեան կնիքը եւ ժողովական որոշումով կամ նուիրապետական իշխանութեամբ յայտարարուի ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉ ՄԱՏԵԱՆ: Վերջապէս, որ ան նկատուի Եկեղեցոյ ուսուցումին եւ դաւանանքին անվիճելի հիմը:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ներսէս Լամբրոնացիին նուիրած իր հատորին մէջ, Հ. Ներսէս Ակիմեան կը գովաբանէ մեծ մատենագիրը, որ մէկ հատորի մէջ մեկտեղած է Աստուածաշունչի բոլոր գիրքերը՝ հետեւելով «Յունաց, Ասոր-

ւոց եւ Փրանկներու» օրինակին: Ակիմեան կ'աւելցնէ, թէ Ներսէս Լամբրոնացին առաջինն է, որ ձեռնարկեց նման հաւաքումի, որովհետեւ իրմէ առաջ «Ս. Գիրքի Կանոնական գիրքերը թարգմանուած էին թէւեւ Ե. դարում, բայց կը տեսնուէին անոնք հրապարակի վրայ ուրոյն ուրոյն հատորներով...»: Սոյն տեսակէտը հիմնուած է յիշատակարանի մը վրայ, գրուած 1298-ին, Մովսէս Երզնկացիի ձեռքով, գովելու համար Ներսէս Լամբրոնացին. «եւ զայս եւս յաւել, շնորհելով մեզ ի միասին հաւաքումն աստուածաշունչիցս, նախանձ բարի արկանելով ամենեցուն. զի մինչեւ ցնա ոչ երեւէր թէ լեալ էր յազգիս մերում»¹: Իրականութիւնը տարբեր է: Երզնկացիի Աստուածաշունչը, որ կը գտնուի Երուսաղէմ, ի մի հաւաքած է Հին եւ Նոր Կտակարանները 1269 թուականին, այսինքն «ոչ երեւէր» Մովսէս Երզնկացիին, սակայն կար:

Մովսէս Երզնկացիին վկայութեան բացարձակ իմաստ մը տալը չարդարանար: Փաստեր կան, թէ նման հաւաքումներ կատարուած էին Լամբրոնացիէն առաջ եւ թէ գոյութիւն ունեցած են միահատոր Աստուածաշունչներ: Լամբրոնացիէն դար մը առաջ, Յովհաննէս Սարկաւազ Վարդապէտ կատարած էր նման կարգաւորութիւն մը, ինչպէս կը վկայէ Մխիթար Այրիվանեցիին. «Կարգաւորութիւն գրոց սրբոց որք ստուգաբանեցան ի Սարկաւազ Վարդապետէ եւ գրեցան յինէն ի Տէր Մխիթար վարդապետէս պատմագրէ ի մին տուի յաւորս ՇՀ»: Յիշատակարաններուն մէջ, յաճախ կը հանդիպինք «Հաւաքում», «Կարգաւորութիւն ի մի տուի»-ի նման բացատրութիւններու: Անոնք կ'ուզեն նշել, թէ ձեռագիրին պատուիրատուն կամ հեղինակը փափաքեցաւ ունենալ միահատոր Աստուածաշունչ մը եւ այդ նպատակով ի մի բերաւ բազմահատոր Աստուածաշունչերու օրինակներ իր նպատակը իրագործելու համար: Երուսաղէմի թիւ 1925 ձեռագիրին՝ Երզնկայի, 1269 թուին ընդօրինակուած Աստուածաշունչին յիշատակարանը եւս ունի նման նկարագրութիւն մը: Եկեղեաց գաւառի առաջնորդ՝ Սարգիս

¹ Ն. Ակիմեան, Ներսէս Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956, էջ 318-319:

Երզնկացին, «մեծաւ փափաքանաւք եւ ջերմեռանդն սիրով շարժեալ եղել ի Հոգւոյն սրբոյ հոգիընկալ միտս սորա ժողովել ի մի վայր զամենայն տառս հոգեմուտազ մարգարէիցն եւ գՔրիստոսի Աստուծոյ մերոյ տնաւրեւութիւնս, զկենսաբեր քարոզութիւնն եւ զհանգամանս եւ զսրբոց առաքելոցն զգործս եւ զնոցին քարոզութիւնն եւ զՏեսիլն Յովհաննու աւետարանչի ի Պատմոս կողմոցն»: Եթէ մեկնաբանէինք յիշատակարանը տառացի կերպով, պիտի տարուէինք կարծելու, թէ Երզնկայի Աստուածաշունչը կը պարունակէ միայն մարգարէութիւնները եւ Նոր Կտակարանը: Սակայն պատկառելի ձեռագիրը կը բովանդակէ ամբողջ Աստուածաշունչը՝ Մենդոց գիրքէն մինչեւ Յայտնութեան գիրքը՝ մէկ Հատորի մը մէջ, որ մեզի հասած առաջին ամբողջական Աստուածաշունչն է:

Լամբրոնացիի ծննդեան թուականէն առաջ իսկ, գոյութիւն ունեցած է լման Աստուածաշունչ մը՝ Ներսէս Շնորհալիին ձեռքով գրուած եւ անոր բանաստեղծութիւններով ճոխացուած: Ինչպէս Լամբրոնացիին գրչագիրը, նոյնպէս Շնորհալիինը կորսուած է, թերեւս հրոյ ճարակ եղած է Հռոմկլայի Կաթողիկոսարանին կողոպուտին հետեւանքով՝ մամուլքներուն ձեռքով:

Բազմաթիւ գրչագիրներ ընդօրինակած են Շնորհալիին Աստուածաշունչը՝ անոր պարունակած բանաստեղծութիւններով եւ ոտանաւոր յիշատակարանով: Անոնցմէ մին է Վենետիկի թիւ 1 նախկին թիւ 1508 ձեռագիրը: Մենդոց գիրքը ընդօրինակելէն ետք, Շնորհալին կ'ընծայէ իր ձեռքին գործը Աստուծոյ, խնդրելով որ կարենայ աւարտել Ս. Գիրքը.

«Ո՛վ տէր ընկալ՝ զայս քեզ ընծայ հիսուած տառից.
 Ի մեղաւոր ձեռացս ցոյցք հոգւոյ ըղձից:
 Յուսով սկսեալդ ի կատարիչդ բոլորից,
 Ժամանեցո ի լրումն քոց սուրբ մատենից .....»:
 Իսկ Հնգամատեանի աւարտին, ան կ'աղօթէ Մովսէսի.
 «Ջարհուրիմ ի քոց փառաց՝ տէր իմ Մովսէս,
 անկանիմ առ ոտս քո՝ ծառայապէս:

Յաւարտել հինգ գիրս ըզքո՝ ըզսուրբ արեւնս.
 գոհանամ քեւ զԱստուծոյ բարեմտապէս.....»:

Նոյն բանաստեղծութեան վերջաւորութեան, կը խնդրէ Աստուծմէ.

«Մի՛ ջնջել զմեզ ի կենաց դպրութենէ
 զդեգերեալքս ի սուրբ դպրոցս աշխատապէս:
 Եւ գրչի՛ս զլիաւորել՝ զտառիցս հանդէս,
 զընթերցողսն յիմաստու ի գործ զարացուցես»:

Ներսէս Շնորհալիի Աստուածաշունչին յիշատակարանը, յաճախ ընդօրինակուած երկար ոտանաւոր մըն է՝ երեսունվեց տուներով, որոնց առաջին եւ վերջին գիրքը հայերէն այբուբէնին գիրերն են, առաջինը՝ Բ-ն եւ վերջինը՝ Ա-ն: Գրութեան ժամանակը եւ թուակա- նը ան կ'արձանագրէ հետեւեալ տողերով.

«Ի ժամանակ յոյժ անբարի
 Միւնչ Գերմանիկն առեալ լինի,
 Ժամանեցին աշխարհի գոյժ,
 Քրիստոնէից գոլով անյոժ:
 Թուական Հայոց հինգ հարեւր տութ՝
 Նա եւ ութսուն լերկուք եւ ութ»: Թուականն է 1149¹:

Անտարակոյս, որ Հայ Եկեղեցւոյ շնորհալի սաղմոսերգուն ինք եղած է գրիչը իր Աստուածաշունչ Մատեանին եւ ամէն գիրքի վերջաւորութեան, ան Աստուծոյ ընծայած է իր աշխատանքը, միշտ գեղեցիկ աղօթքներով.

«Այլ դու Տէր եւ պարգեւիչ բարեաց նորոյս
 Սուրբ խաչի քո զարութեամբ՝ յոր բազմեալ գոս.
 Հալածեա հերքեա զդժնեայն՝ մեր շարախաւս,
 Ջի հասցուք մեք վիճակի սրբոցն ի լոյս»:

Ինչպէս Շնորհալիին եւ Լամբրոնացիին Աստուածաշունչ Մատեանները, Երզնկայի Աստուածաշունչը եւս հասած պիտի չըլլար

¹ ՁՐԲ., Էջ 129-133:

մեզի, եթէ Երուսաղէմի միաբան Վիրապեցի Դաւիթ Եպիսկոպոս նուիրակութեամբ գացած չըլլար Էրզրում եւ այնտեղ գտած չըլլար Ապազ Փաշային ձեռքը գերի ինկած ձեռագիրը: 1627-ին իր գրած յիշատակարանին մէջ, Դաւիթ Եպիսկոպոս կ'արձանագրէ ձեռագիրին փրկութեան պատմութիւնը եւ յետոյ կը գրէ. «Աստուած օրհնէ խոճայ Զիրաքն, արդորեցի եւ արհնեցի. յետոյ Ռ գուրիշ ետուր եւ առաւ զսա, եւ ետուր Սուրբ Երուսաղէմայ յիշատակ, ի դուռն Սուրբ Յակոբայ, յիշատակ անջնջելի իւրն եւ.....ահիւ եւ դողութեամբ ի ճանապարհին, սաղ սայիմ բերի յԵրուսաղէմ..... ԹՎականիս հայոց ՌՀԶին, զայս բան կատարեցի Աստուծով»: Փրկուած աննման ձեռագիրին բարեբարը՝ «Վանեցի Իսքանդարի որդի խոճայ Զիրաք»ը իր կնիքը եւ անունը դրօշմած է նկարագարող բազմաթիւ էջերու վրայ: 1627ին վճարուած մեծ փրկագինը գեղեցիկ արարք մը ըլլալէ աւելի՝ արտայայտութիւնն մըն է վեհ զգացումի՝ թելադրուած աստուածահաճոյ գործ մը կատարած ըլլալու խոր գիտակցութիւնէն:

Մեր տխուր պատմութեան սրտառուչ երեւոյթներէն մին է ձեռագիրներու գերութիւնը: Ինչպէս կը գերուէին մարդիկ եւ կիներ, թագաւորներ եւ իշխաններ, մեծ ու փոքր եկեղեցականներ եւ կը վաճառուէին իբրեւ ստրուկ կամ կ'ազատագրուէին փոքր ու մեծ փրկագիններով, նոյնպէս կը պատահի որ կարգանք յիշատակարանի մը մէջ՝ ձեռագիրին ազատագրութեան սրտագրու պատմութիւնը: Վճարուած մեծ փրկագինները փաստն են մեր ազգին բացառիկ սիրոյն եւ պատկառանքին գիրք ու գիրին հանդէպ, մանաւանդ եթէ ան ծրարէ իր մէջ երկնային պատգամը: Դժբախտաբար, փոքրաթիւ բախտաւորներէն եղած են ազատագրուած գրչագիրները, բաղդատմամբ յաւեւ կորսուածներու մեծ թիւին:

Աստուածաշունչի ամբողջական հատորի մը պատրաստութիւնը մեծ դէպք մը եղած է անցեալին: Զայն ստեղծողները, սկսեալ մագա-

ղաթը կոկողէն մինչեւ կազմարարը, բայց մանաւանդ գրիչը եւ նկարիչը աշխատած են երախտաւոր գործ մը կատարած ըլլալու գիտակցութեամբ եւ ինքզինքնին արժանի համարած են սերունդներու երախտագիտութեան: Նկարիչը կոչուած է ծաղկող, որովհետեւ անոր վրձինը իւրաքանչիւր էջ վերածած է արուեստի գործի մը, որ կը վերացնէ ընթերցողը դէպի հոգեւոր «աստուածատունկ» բուրաստանը երկնային ճշմարտութիւններուն: Յաճախ նկարագրուած է Աստուածաշունչ մատեանը, իբրեւ Աւետարանին քարոզած անկողոպտելի գանձը, գոր փափաքած են ունենալ թագաւորներ, իշխաններ, բարձրաստիճան եկեղեցականներ, վանականներ եւ պարզ հաւատացեալներ՝ իրենց հոգիի փրկութեան յոյսով:

Հոգատարութեամբ ընդօրինակուած է ոչ միայն ամբողջ բնագիրը, այլեւ յատուկ արուեստով խնամուած է ձեռագիրին արտաքին տեսքը: Հինէն ի վեր, նախադրութիւններ, գլխացանկեր եւ կարճ բացատրութիւններ ճոխացուցած են զայն: Երկար խօսեցանք արդէն Նոր Կտակարանին Եւսեբեան եւ Եւթաղեան կազմածներու մասին: Չենք գիտեր ճշդիւ եթէ անցեալին մէջ կորսուած Հին Կտակարանի ձեռագիրները կը պարունակէին նոյնպիսի կազմածներ: Մեզի հասած Հին Կտակարանի առաջին կազմածին հեղինակն է Գէորգ Սկեւոացին, տասներեքերորդ դարու վերջերէն: Անոր կը պարտինք Աստուածաշունչին իւրաքանչիւր գիրքին նախադրութեան եւ գլխացանկին կարգաւորութիւնը: Գէորգ Սկեւոացիի աշխատութեամբ կեանքի կը կոչուի հայ Աստուածաշունչի կիլիկեան խմբագրութիւնը:

Երզնկայի Աստուածաշունչը չունի Հին Կտակարանի նման կազմած մը: 1270-էն ետք միայն կ'երեւի Աստուածաշունչի կիլիկեան խմբագրութիւնը՝ նախադրութիւններով եւ գլխացանկերով: Զօհրապեանի հրատարակութիւնը կը վերարտադրէ զայն ամենայն հարազատութեամբ:

Վենետիկի ձեռագիրներու ցուցակին մէջ, Սարգիսեան կը մէջբերէ թիւ 5 ձեռագիրին հետեւեալ յիշտակարանը. «Տէր Յիսուս Քրիստոս Աստուած, գթա, ողորմեա Գէորգ վարդապետին, որ զնախադրութիւններս եւ զգլխնս ամէն հին Կտակարանացս շինել է; եւ զՄարտիրոս վարդապետն որ զարինակն ետ...»: Իրապէս, ձեռագիրս կը սկսի միասին զետեղուած Հին Կտակարանի գիրքերուն նախադրութիւններուն շարքով, որուն մէջ կը պակսին եսթերի եւ Յուդիթի նախադրութիւնները, բայց որոնց վրայ կ'աւելնայ Յովհաննու Յայտնութեան նախադրութիւնը: Սարգիսեան իրաւամբ կ'եզրակացնէ, թէ «Գէորգ Սկեւոսցին եղած է ստուգիւ հեղինակ եւ կարգաւորիչ Նախադրութեանց հին Կտակարանի գիրքերուն»: Նաեւ «Թէ այս կարգաւորութիւնը կատարուած է Մարտիրոս վարդապետի կանուխէն գրուած Աստուածաշունչ օրինակին վրայ՝ առանձին տեղ մը...»¹:

Սկեւոսցիի աշակերտ Մովսէս Վարդապետ գրած է «Դրուատ բանի սող ինչ պատգամաբար, յերջանիկ թաթումսպետն եւ ի քաղցրաբարբառ վարդապետն Գէորգ Լամբրոնացի...»: Սոյն գրութենէն կ'իմանանք, թէ Գէորգ Սկեւոսցին իր ծննդավայրին անունով կոչուած նաեւ Լամբրոնացի, վախճանած է 1301 թուականի Յունուար 11-ին, չորեքշաբթի օր: Ան «սնեալ եւ վարժեալ ի հոչակատր սուրբ ուխտն Սկեւոս կոչեցեալ առ քնոյն իրում տէրն Գրիգորի դիտապետին ամին ուխտի», կը վայելէ առանձնաշնորհումը ունենալու յատուկ «վարժապետ կարգեալ զի կրթեցէ զնա գրովք սրբովք ի մանկական հասակի»: Հետաքրքրական է, որ դրուատագիրը կը յիշէ Գէորգի մեկնելը դէպի «ելս արեւու», առանց մանրամասնելու: Գիտենք, թէ ան գացած է աշակերտելու Վարդան Արեւելցիին, ինչ որ Վիրապի վանքը²: Գիտենք նաեւ, թէ Գէորգին մօրեղբայրը՝ Գրիգոր եղած է աշակերտ եւ գործակից Ներսէս

¹ Սարգիսեան, էջ 50-51:

² Պողոսեան, ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐ, էջ 325:

Լամբրոնացիին¹: Շարունակելով իր դրուատանքը, Մովսէս վարդապետ կ'աւելցնէ. «Եւ բնաւ ոչ այլ իմիք փափաքէր, բայց վերծանութեան աստուածային տառից: Որով եւ գլոյտս վարժէր եւ կրթէր ի նոյն լուսաւորութիւն պատուիրանի Աստուծոյ եւ հրամանաւ հաստատէր եւ գաւազանաւ գահաւորէր»²:

Սկեւոսցիին հմտութեան արմատները իրենց աւելնը ծծած են հեղինակաւոր աղբիւրներէ, ինչպէս կ'երեւի յիշեալ անուններէն՝ Ներսէս Լամբրոնացի, Գրիգոր Սկեւոսցի եւ Վարդան Արեւելցի: Զարմանալի չէ ուրեմն, որ Յովհաննէս արքեպեպոս կը դիմէ Գէորգ Սկեւոսցիին Գործք Առաքելոցի մեկնութիւն մը գրելու համար եւ Հեթում թագաւոր՝ Եսայիի մեկնութիւն մը: Վենետիկի Քիւրտեան հաւաքածոյին թիւ 41 ձեռագիրը կը բովանդակէ գրութիւն մը, որ է «Պատմութիւն Հեթոյն թագաւորին որ խնդրեաց զմեկնութիւն»: Զեռագիրը «Պատմաւոսաց Գիրք» կոչուած Վիեննայի ձեռագիրին բովանդակութեան նման է, բայց ոչ նոյնը: Վիեննայի օրինակը չունի նախադրութիւնները եւ զլիւսացանկերը, ինչպէս նաեւ այլ գրութիւններ: Վենետիկի օրինակը ընդօրինակուած պիտի ըլլայ 1295-էն ետք, ինչպէս գրուած է Հեթումի պատմութեան սկիզբը. «Ի թուականութեանս հայկազեան տումարիս չխո (1295): Ի հայրապետութեան տեսոն Գրիգորի...»: Հեթում պարտականութիւն կուտայ «լուսաբան վարդապետին Գէորգեայ» ի մի ամփոփել Եսայիի մեկնութիւնները, մանաւանդ Եփրեմ Ասորիի եւ Յովհաննէս Ոսկեբերանի: Այստեղ ունինք պարզ վկայութիւն մը, թէ Գէորգ Սկեւոսցին նկատուած էր Աստուածաշունչի մեծ մասնագէտ եւ թէ իր ամփոփումները քաղուած էին նախորդ մեկնութիւններէն եւ

¹ Նոյն, էջ 272:

² P. Vincent Mistrh, Trois Biographies de Georges de Skevra, Ed. du Centre Franciscain, Le Caire, 1970, pp. 50-51.

խմբագրուած՝ իբրև նախադրութիւն Հեթումի պատուէրը կատարելէն ետք, այսինքն Եսայիի մասին իր գրութիւնը ամբողջացնելէն ետք:

Գէորգ Սկեւուցիին ձեռքով կարգաւորուած Աստուածաշունչի խմբագրութիւնը շատ մեծ տարածում գտաւ Կիլիկիոյ եւ Հայաստանի մեծ վանքերուն մէջ: Ոսկանի, Զօհրապեանի եւ Բագրատունիի հրատարակութիւնները հիմնուած են Կիլիկեան սոյն խմբագրութեան վրայ:

ԺԳ. դարէն ետք, նման դասակարգութիւն մը կատարած է Ղազար Բաբերդացին, 1619-ին: Անոր Լվով (Լէմբերգ) գրուած ձեռագիր Աստուածաշունչը այժմ կը գտնուի Երեւանի Մատենադարանը: Բազմաթիւ են Բաբերդացիի խմբագրած Աստուածաշունչին օրինակները, որոնք կատարուած են Լվով կամ Սպահան: Ինչպէս Սկեւուցիին խմբագրութիւնը, ԺԷ. դարու սոյն խմբագրութիւնը եւս մեծ յարգանք վայելած է:

Հ. Գրիգոր Գալէմքեարեան, Յովհաննու Ա. թուղթի ընթերցուածի մասին գրած իր յօդուածին մէջ Ոսկանի Աստուածաշունչէն կը մէջբերէ, թէ «սո մեզ Ես գտանին ի դաղմատացոց թարգմանեալ, որպիսի է Աստուածաշունչ Ղազարու վ.ի վալաքեացոյ եւ ի մնանէ գաղափարեալք են ներ քաղաքում 202ում»: Նոյն էջի ծանօթութեան մէջ, յօդուածագիրը կը նոյնացնէ Վալաքացին Թօխատեցի կամ Բաբերդացի Ղազար վարդապետին հետ: Ան կուտայ նաեւ իր քաղած տեղեկութիւնները. «Ղազար Թօխատեցի էր եւ Բաբերդ քաղաքը դպիր, երբ գերի տարուեցաւ. գերութենէ ազատելով՝ Լէմբերգ գնաց հաստատուեցաւ, ուր լատիններէն կը սորվէր: 1619-ին արդէն վարդապետ էր, յետոյ Ուլախաց (Վալաքիա, Պուլտան) Եպիսկոպոս եղած էր եւ Սուչավայի Ս. Օգսենդ վանքը կը նստէր իբրեւ առաջնորդ»¹:

¹ Գալեմքեարեան Գր., «Թուրք Յովհ. Ա. կաթողիկեայց, գլ. Ե, համար 7, 8, առ Հայս»,

Անձնանունների Բառարանին մէջ, Աճառեան կը գրէ հետեւեալը. «1602-ին քաղաքէն հեռացած աներածի պատճառով եւ գացած՝ Ուկրաինայի Եազլովցա ապա՝ Կամենից: 1610 մահուան թուականը ճիշտ չէ՝»: Մահուան անճիշտ թուականը տուողն է Ակինեանը, որ հրատարակած է Ղազար Թօխատեցիին ղարիպութեան տաղերը եւ ողբերը: Ակինեան կը մերժէ Թօխատեցիին եւ Բաբերդացիին նոյնութիւնը, առանց պատճառի: Կը կարծենք, թէ Գալէմքեարեանի ծանօթութեան ստեղծած սխալ տպաւորութիւնն է, որ առաջնորդած է Ակինեանը անճիշտ թուականին: Գալէմքեարեան, ի շարս Բաբերդացիի ընդօրինակած գրչագիրներուն կը յիշատակէ. «Աստուածաշունչ գրեալ յամին 1619-20 ի լէմպերգ. (այժմ Վենետիկ Միխիթ. Մատենադարանը)...»: Վենետիկի Միխիթարեան Մատենադարանին մէջ չի՝ գտնուիր Բաբերդացիին ձեռքով գրուած 1619-20-ի Աստուածաշունչը, այլ Երեւանի Մատենադարանը: Վենետիկի յիշեալ Աստուածաշունչը անոր ընդօրինակութիւնն է կատարուած 1648-ին Սպահանի մէջ, «յերկիրն Պարսկաստան»¹:

Երեք սիւնակներու մէջ կը ներկայացնենք Երզնկայի, Կիլիկիոյ եւ Լվովի ձեռագիրներուն բովանդակութեան ցուցակները: Կիլիկեան խմբագրութեան նմոյշ կ'ընտրենք Զօհրապեանին ընտրածը, իբրև նախօրինակ իր հրատարակութեան.

ԵՐԶՆԿԱ, 1269	ԿԻԼԻԿԻԱ, 1319	ԲԱԲԵՐԴԱՑԻ, ԼՎՈՎ, 1619 Ղազարայ Բաբերդացոյ Յառաջաբանութիւն Տաթեւացիի՝ «Որքա՞ն
-----------------	---------------	--

¹ Գ. Ա., 1906, էջ 227:
² Ն. Ալիմեան, Ղազար Եպիսկոպոս Թօխատեցի, (1550-1610) , Հինգ պանդուխտ տաղասացներ, Վիեննա, 1921, էջ 205-216:

Արարածք	Նախ. Ծճնդոցս Գլուխք Ծճնդոցն Ծճունդք	Վանականի Համենտութ. Նախադրութիւն Ծճնդոց Գլուխք Ծճնդոց Ծճունդք
Ելք	Նախադրութիւն Ելից Գլուխք Ելիցն Ելք	Նախադրութիւն Ելից Գլուխք Ելից Ելք
Ղեստացոց	Նախ. Ղեստականին Գլուխք Ղեստականին Ղեստական	Նախադրութիւն Ղեստականին Գլուխք Ղեստականին Ղեստական
Թիւք	Նախադրութիւն Թուոց Գլուխք Թուոց Գիրք Թուոց	Նախադրութիւն Թուոց Գլուխք Թուոց Թիւք
Երկրորդում Արիւնաց	Նախադրութիւն Բ. օրի- նաց Գլուխք Բ. օրինաց Բ. Արեւնք	Նախադրութիւն Բ. Օրինաց Գլուխք Բ. Օրինաց Երկրորդումն Օրինաց
Յետու որդի Նաւեայ	Նախադրութիւն Յետուայ Գլուխք Յետուայ Գիրք Յետուայ Նախադրութիւն Դա- տաւորաց Գլուխք Դատաւորացն	Նախադրութիւն Յետուայ Գլուխք Յետուայ Գիրք Յետուայ Նախադրութիւն Դատաւորաց Գլուխք Դատաւորաց Եւ այս են Դատաւորք

Դատաւորք Հոուք	Դատաւորքն Նախադրութիւն Հոութայ Հոուք Նխ. Ասխակարգ. թագ- ւորութնց. Նախ. թագաւորութեանց Գլուխք Ա. թագաւորու- թեանց.	Դատաւորք Նախադրութիւն Հոութայ Հոուք Նխ. Նախակարգ. թագաւո- րութնց. Նախ. Թագաւորութեաց. Գլուխք Թագաւորութեաց Ա.
Թագաւորու- թեանց Ա.	Թագաւորութեանց Ա. Գլուխք Բ. թագաւորու- թեանց.	Թագաւորութեանց Ա. Գլուխք թագաւորութեաց Բ.
Թագաւորու- թիւն Բ.	Թագաւորութեանց Բ. Գլուխք Գ. թագաւորու- թեանց.	Թագաւորութեաց Բ. Գլուխք թագաւորութեաց Գ.
Թագաւորու- թիւն Գ.	Թագաւորութեանց Գ. Գլուխք Դ. թագաւորու- թեանց.	Թագաւորութեանց Գ. Գլուխք թագաւորութեաց Դ.
Թագաւորու- թիւն Դ.	Թագաւորութեանց Դ. Գլուխք Ե. թագաւորու- թեանց.	Թագաւորութեանց Դ. Գլուխք Ե. Թագաւորութեաց.
Մնացորդաց .Ա.	Յառաջ. Ա եւ Բ. Մնա- ցորդաց Գլուխք Ա. Մնացորդաց Մնացորդաց Ա. Գլուխք Բ. Մնացորդաց	Նախ. Ա. եւ Բ. Մնացորդաց Գլուխք Ա. Մնացորդաց Մնացորդաց Ա. Գլուխք Բ. Մնացորդաց

Մնացորդաց Բ.	Մնացորդաց Բ. Նախադրություն Եզրի Ա. Գլուխք Ա. Եզրի Գիրք Եզրի Ա. Գլուխք Բ. Եզրայ Եզր Բ.	Մնացորդաց Բ. Նախադրություն Ա. Եզրի Գլուխք Ա. Եզրի Գիրք Եզրի Ա. Գլուխք Բ. Եզրայ Եզրայ Բ.
Եզրաս Առաջին		Եզր Գ. Նախադրություն Նեեմեայ
Եզրաս Երկրորդ	Նախադրություն Նեեմեայ Գլուխք Նեեմեայ Բանք Նեեմեայ	Գլուխք Նեեմեայ Բանք Նեեմեայ
Բանք Նեեմեայ Յովք	Նախադրություն Եսթերայ Եսթեր Նախադրություն Յուդիթայ Յուդիթ Նախադրություն Տովբիթայ Տովբիթ Նախադրություն Ա. Մակարայեցոց Գլուխք Ա. Մակարայեցոց Մակարայեցոց Ա. Նախ. Բ. Մակարայեցոց Գլուխք Բ. Մակարայեցոց	Նախադրություն Եսթերայ Եսթեր Նախադրություն Յուդիթայ Յուդիթ Նախադրություն Տովբիթայ Տովբիթ Նախ. Ա. Մակարայեցոց Գլուխք Ա. Մակարայեցոց Մակարայեցոց Ա. Նախ. Բ. Մակարայեցոց Գլուխք Բ. Մակարայեցոց

	Գիրք Բ. Մակարայեցոց Նախ. Գ. Մակարայեցոց Գլուխք Գ. Մակարայեցոց Մակարայեցոց Գ.	Մակարայեցոց Բ. Նախ. Գ. Մակարայեցոց Գլուխք Գ. Մակարայեցոց Մակարայեցոց Գ.
Կտակ Ռուբենի Կտակ Շմաւոնի Կտակ Ղեւէ Կտակ Յուդայի Կտակ Իսաքարայ Կտակ Զաբուղոնի Կտակ Դանայ Կտակ Եփթաղիմայ Կտակ Գադայ Կտակ Ասերայ Կտակ յուսեփայ Կտակ Բենիամեանի Սրբոյն Եփրեմի ի յուսեփ		Կտակ Ռուբենի Կտակ Շմաւոնի Կտակ Ղեւեայ Կտակ Յուդայ Կտակ Իսաքարայ Կտակ Զաբուղոնի Կտակ Դանայ Կտակ Նեփթաղիմայ Կտակ Գադայ Կտակ Ասերայ Կտակ Յովսեփայ Կտակ Բենիամիանի Նախադրություն Յորայ Յուլիեանեայ Նախ. Յոր Եպիփան Գախ. Սաղմոսաց.

	Նախ. Դաւիթ Անյաղթի Սաղմոսք	Գիրք Սաղմոսաց
	Նախադրութիւն Առա- կացն	Նախադրութիւն Առակացն
	Գլուխք Առակացն	Գլուխք Առակացն
	Առակք	Առակք Սողոմոնի
	Նախադրութիւն ժողովո- ղին	Նախ. ժողովողին
	Գլուխք ժողովողին	Գլուխք ժողովողին
	Բանք ժողովողին	Բանք ժողովողին
	Նախադրութիւն երգոյ երգոցն	
	Երգ երգոց	Երգ Երգոց
	Նախադրութիւն իմաս- տութեանն	Նախադրութիւն իմաստու- թեանն
	Գլուխք իմաստութեանն	Գլուխք իմաստութեանն
	Իմաստութիւն	Իմաստութիւն Սողոմոնի
	Շնորհալիի Յիշատա- կարան	Իմաստութիւն Սիրաքայ
	Նախադրութիւն Յորայ Յովիանեայ յառաջա- բան.	
	Յոր	
	Յառաջարան Եսայեայ	Նախադրութիւն Եսայեայ
	Գլուխք Եսայեայ	Գլուխք Եսայեայ
Գլուխք Եսա- յիա	Եսայի	Եսայի

Երէմիա	Մահ Եսայեայ	
Բարուք		
Ողբք	Նախադրութիւն ԺԲ.	Նախադրութիւն ԺԲ. մար- գարէիցն
	մարգարէից	Գլուխք Ովսէի
	Գլուխք Ովսէի	Ովսէէ
Ովսէէ	Ովսէէ	Մահ Ովսէի
Մահ Ովսէի		Գլուխք Ամովսայ
	Գլուխք Ամովսայ	Ամովս
Ամովս	Ամովս	Մահ Ամովսայ
Մահ Ամովսա		Գլուխք Միքեայ
	Գլուխք Միքեայ	Միքեա
Միքիա	Միքեա	Մահ Միքեայ
Մահ Միքիայ		Գլուխք Յովելայ
	Գլուխք Յովելայ	Յովել
Յովել	Յովել	Մահ Յովելայ
Մահ Յովելի		Գլուխք Աբդիու
	Գլուխք Աբդիու	Աբդիու
Աբդիու	Աբդիու	Մահ Աբդիու
Մահ Աբդիու		Գլուխք Յովնանու
	Գլուխք Յովնանու	Յովնան
Յովնան	Յովնան	Մահ Յովնանու
Մահ Յովնանու		Գլուխք Նաուամայ
	Գլուխք Նաուամայ	Նաուամ
Նաուամ	Նաուամ	Մահ Նաուամայ
Մահ Նաուամայ		Գլուխք Ամբակումայ
	Գլուխք Ամբակումայ	Ամբակում
Ամբակում	Ամբակում	Մահ Ամբակումայ
Մահ Ամբակումայ		

Սոփոնիա	Գլուխք Սոփոնիա	Գլուխք Սոփոնիայ
Մահ Սոփոնիայ	Սոփոնիայ	Սոփոնիա
Անգիաս	Յառաջարան Անգէի	Մահ Սոփոնիայ
Մահ Անգէի	Անգէու	Գլուխք Անգէի
Զաքարիա	Գլուխք Զաքարիա	Անգէու
Մահ Զաքարիայ	Զաքարիա	Մահ Անգէի
Մաղաքիա	Գլուխք Մաղաքիայ	Գլուխք Զաքարիա
Մահ Մաղաքիայ	Մաղաքիա	Զաքարիայ
	Մահք ժԲ. մարգարէից	Մահ Զաքարիայ
	Մահ Դանիէլի	Գլուխք Մաղաքիայ
	Նախադրութիւն Երեմիայ	Մաղաքիա
	Գլուխք Երեմիայ	Մահ Մաղաքիայ
	Երեմիա	
	Բարուքայ	Նախադրութիւն Երեմիայ
	Ողբք	Գլուխք Երեմիայ
	Աղաթք Երեմիայ	Երեմիա
	Մահ Երեմիայ	Բարուքայ
	Նախադրութիւն Դանիէլի	Ողբք
	Գլուխք Դանիէլի	Նախադրութիւն Դանիէլի
	Դանիէլ	Գլուխք Դանիէլի
		Դանիէլ
		Մահ Դանիէլի

Սաղմոսք		
Առակք		
Ժողովող		
Երգս Երգոց		
Իմաստութիւն		
Դանիէլ		
Եզեկիէլ		
Եաթէր		
Յուդիթ		
Տովբիթ		
	Նախադրութիւն Եզեկիէլի	Նախադրութիւն Եզեկիէլի
	Գլուխք Եզեկիէլի	Գլուխք Եզեկիէլի
	Եզեկիէլ	Եզեկիէլ
	Մահ Եզեկիէլի	
Գլուխք Մատթէոսի		
Գլուխք Մարկոսի		
Գլուխք Ղուկայ		
Թուղթ Եւսեբի	Թուղթ Եւսեբի	Թուղթ Եւսեբի
Կանոնք (Ա-Ժ)	Կանոնք	Կանոնք (Ա-Ժ)
	Գլուխք Մատթէոսի	Գլուխք Մատթէոսի
	Համաձայնութիւն ատտարանչաց	Համաձայնութիւն ատտարանչաց
	Նախ. Մատթէոսի	Նախադրութիւն Մատթէոսի
Մատթէոս	Մատթէոս	Մատթէոս
	Գլուխք Մարկոսի	Գլուխք Մարկոսի
	Նախադրութիւն Մարկոսի	Նախադրութիւն Մարկոսի

Մարկոս	Մարկոս	Մարկոս
	Գլուխը Ղուկայ	Գլուխը Ղուկասու
	Նախադրություն Ղուկայ	Նախադրություն Ղուկասու
Ղուկաս	Ղուկաս	Ղուկաս
	Գլուխը Յովհաննու	Գլուխը Յովհաննու
	Նախադրություն Յովհաննու	Նախադրություն Յովհաննու
Յովհաննէս	Յովհաննէս	Յովհաննէս
Մեկն. Յայտնութեան		
Գլուխը յայտնութեան		
Յայտնություն		
Հանգիստ Յովհաննու		
Յառաջաբան Պաղոսի		
Վկայություն Պաղոսի		
Գլուխը Հոովմայեցոց		
Առ Հոովմայեցիս		
Գլուխը Ա. Կորնթ.		
Առ Կորնթացի Ա.		
Գլուխը Բ. Կորնթացոց		
Առ Կորնթացի Բ.		

Գլուխը Գաղատացոց		
Առ Գաղատացիս		
Գլուխը Եփեսացոց		
Առ Եփեսացիս		
Գլուխը Փիլիպեցոց		
Առ Փիլիպեցիս		
Գլուխը Կողոսացոց		
Առ Կողոսացիս		
Գլուխը Ա. Թեսղոն.		
Առ Թեսղոնիկեցիս Ա.		
Գլուխը Բ. Թեսղոնիկ.		
Առ Թեսղոնիկեցիս Բ.		
Գլուխը Եբրայեցոց		
Առ Եբրայեցիս		
Գլուխը Ա. Տիմոթեայ		
Առ Տիմոթեոս Ա.		
Գլուխը Բ. Տիմոթեայ		

Առ Տիմոթեոս Բ. Գլուխք Տիտոսի Առ Տիտոս Գլուխք Փիլիմոնի Առ Փիլիմոն Յիշատակարան Եւթաղի Թելադրութիւն Նաւարկութ. Պաւ- ղոսի Յառաջարան Գոր- ծոց:	Յառաջարան Գործոց Դիր Գլխոց Գլուխք Գործոց Գործք Առաքելոց Յառաջ. Ը. թղթոց Դիր գլխոց Նախադրութիւն Յակոբայ Գլուխք Յակոբայ Թուղթ Յակոբայ Նախադրութիւն Ա. Պետրոսի Գլուխք Ա. Պետրոսի Թուղթ Պետրոսի Ա.	Նախադրութիւն Գործոց Առաքելոց Դիր Գործոց Առաքելոց Գլուխք Գործոց Գործք Առաքելոց Նախ. Ը. թղթոցն Գլուխք Յակոբայ Թուղթ Յակոբայ Գլուխք Ա. Պետրոսի Թուղթ Պետրոսի Ա.
--	--	---

Գլուխք Բ. Պետրոսի Թուղթ Պետրոսի Բ. Գլուխք Ա. Յովհաննոս Թուղթ Յովհաննոս Ա. Գլուխք Բ. Յովհաննոս Թուղթ Յովհաննոս Բ. Գլուխք Ա. Յովհաննոս Թուղթ Յովհաննոս Ա. Գլուխք Յուդայի Թուղթ Յուդայի Աղերս Եւթաղեայ	Նախադրութիւն Բ. Պետրոսի Գլուխք Բ. Պետրոսի Թուղթ Պետրոսի Բ. Նախադրութիւն Ա. Յովհաննոս Գլուխք Ա. Յովհաննոս Թուղթ Յովհաննոս Ա. Նախադրութիւն Բ. Յովհաննոս Գլուխք Բ. Յովհաննոս Թուղթ Յովհաննոս Բ. Նախադրութիւն Գ. Յովհաննոս Գլուխք Գ. Յովհաննոս Թուղթ Յովհաննոս Գ. Նախադրութիւն Յուդայի Գլուխք Յուդայի Թուղթ Յուդայի Աղերս Եւթաղի Յառաջարան Յայտնութեան	Գլուխք Բ. Պետրոսի Թուղթ Պետրոսի Բ. Գլուխք Ա. Յովհաննոս Թուղթ Յովհաննոս Ա. Գլուխք Բ. Յովհաննոս Թուղթ Յովհաննոս Բ. Գլուխք Գ. Յովհաննոս Թուղթ Յովհաննոս Գ. Գլուխք Յուդայի Թուղթ Յուդայի Աղերս Եւթաղի
---	--	---

<p>Գլուխք Յայտնութեան Յայտնութիւն Յառաջաբան Պաշտոնի Վկայութիւն Պաշտոնի Բովանդ. ակութիւն ընթեր- ցուածոց Յառաջագիր Նախադրութիւն Հոովմայեցոց Գլուխք Հոովմայեցոց Ան Հոովմայեցիս Նախադրութիւն առ Կորնթա- ցիս Ա. Գլուխք առ Կորնթացիս Ա. Ան Կորնթացիս Ա. Նախադրութիւն առ Կորնթա- ցիս Բ. Գլուխք առ Կորնթ. Բ. Ան Կորնթացիս Բ. Նախադրութիւն Գաղատացոց Գլուխք Գաղատացոց Ան Գաղատացիս Նախադրութիւն առ Եփեսա- ցիս Գլուխք առ Եփեսացիս Ան Եփեսացիս</p>	<p>Նախադրութիւն Պողոսի Վկայութիւն Պողոսի Բովանդակութիւն Գլուխք Ան Հոովմայեցիս Ան Հոովմայեցիս Թուղթ Գլուխք Ան Կորնթացիս Ա. Ան Կորնթացիս Ա. Գլուխք Ան Կորնթ. Բ. Ան Կորնթացիս Բ. Թուղթ Կորնթացոցն Ան Կորնթացիս Գ. Գլուխք Ան Գաղատացիս Ան Գաղատացիս Գլուխք Ան Եփեսացիս Ան Եփեսացիս</p>
---	---

<p>Նախադրութիւն առ Փիլիպե- ցիս Գլուխք առ Փիլիպեցիս Ան Փիլիպեցիս Նախադրութիւն առ Կողոսացիս Գլուխք առ Կողոսացիս Ան Կողոսացիս Նախադրութիւն Թեսաղոնի- կեց. Ա. Գլուխք Թեսաղոնիկեցոց Ա. Ան Թեսաղոնիկեցիս Ա. Նախադրութիւն Թեսաղոնի- կեցոց Բ. Գլուխք Թեսաղոնիկեցոց Բ. Ան Թեսաղոնիկեցիս Բ. Նախադրութիւն առ Եբրայեցիս Գլուխք Եբրայեցոց Ան Եբրայեցիս Նախադրութիւն առ Տիմոթէոս Ա. Գլուխք Տիմոթէոսի Ա. Ան Տիմոթէոս Ա. Նախադրութիւն առ Տիմոթէոս Բ. Գլուխք Տիմոթէոսի Բ. Ան Տիմոթէոս Թուղթ Բ Նախադրութիւն առ Տիտոս</p>	<p>Գլուխք Ան Փիլիպեցիս Ան Փիլիպեցիս Գլուխք Ան Կողոսացիս Ան Կողոսացիս Գլուխք Ան Թես. Ա. Ան Թեսաղոնիկեցիս Ա. Գլուխք Ան Թեսաղ. Բ. Ան Թեսաղոնիկեցիս Բ. Գլուխք Ան Եբրայեցիս Ան Եբրայեցիս Գլուխք Ան Տիմոթէոս Ա. Ան Տիմոթէոս Ա. Գլուխք Ան Տիմոթէոս Ան Տիմոթէոս Բ.</p>
---	--

<p>Գլուխք առ Տիտոս Առ Տիտոս Նախադրություն առ Փիլիմոն Գլուխք առ Փիլիմոն Առ Փիլիմոն Յիշատակարան Եւթադի Թելադրություն Նաւարկություն Պօղոսի Թուղթ Կորնթացոց Կորնթացոց Գ.</p>	<p>Գլուխք Առ Տիտոս Առ Տիտոս Գլուխք Առ Փիլիմոն Առ Փիլիմոն Յիշատակարան Եւթադի Թելադրություն Նախադրություն Յայտնութեան Գլուխք Յայտնութեան Յայտնություն Հանգիստ Յովհաննու Ղազարայ Ոտանաւոր Յանկ հայկական թուոց Յանկ ըստ լատինացոց</p>
--	---

Երզնկայի օրինակը լաւագոյն ներկայացուցիչն է Հայաստանի մէջ տարածում գտած Աստուածաշունչին: Մատենագրութեան մեծ կեդրոններէն մէկուն՝ Երզնկայի մէջ պատրաստուած, յատկապէս, գաւառի առաջնորդ եպիկոպոսին պատուէրով, ան վստահաբար կը ներկայացնէ Հայ Եկեղեցիին կողմէ պաշտօնականացուած Աստուածաշունչի գեղեցիկ նմոյշ մը:

Երզնկայի Աստուածաշունչին մէջ կը նկատուին հետեւեալ առանձնայատկութիւնները.

- ա. Հին Կտակարանի կանոնական գիրքերու դասաւորումը չի՛ հետեւիր ծանօթ Հայ ցուցակներէն ոչ մէկուն կամ աւելի ճիշտ պիտի ըլլայ ըսել՝ երբեմն կը հետեւի մէկուն եւ երբեմն միւսին:
  - բ. Մնացորդաց երկու գիրքերուն կը հետեւին Եզրի երեք գիրքերը, որմէ ետք տեղ գտած է Յորի գիրքը: Անմիջապէս կը հետեւին Նահապետաց ԿՏԱԿները: Եզր Ա., Բ., Նեեմի եւ Յոր կ'ամբողջացնեն պատմական գիրքերուն շարքը:
  - գ. Կտակներուն կը հետեւի գրութիւն մը, որ ընդօրինակուած կը գտնենք բազմաթիւ Աստուածաշունչերու մէջ. «Սրբոյն Եփրեմի ի Յուսէփ եւթն վահանգի: Աստուած Աբրահամու, Աստուած Սահակա, Աստուած Յակոբա, որ ընտրեցեր...», ապա՝ Ասանէթի պատմութիւնը: Ինչպէս նշուեցաւ, սոյն գրութիւնները յիշատակուած են Որոգինէսի ցանկին մէջ, իբրեւ Եկեղեցիին կողմէ ընդունելի գիրքեր:
  - դ. Մեծ մարգարէներէն միայն Եսայիի գիրքն է, որ կանխուած է գլխացանկով եւ Երեմիայինը, որուն կը հետեւի Ողբը, Աղօթքը եւ Մահը: Աղօթքէն ետք գրուած է. «Գրեցաւ արինակս ի չորեքնգէ արինակէ Եկեղեցոյն Երուսաղէմացոց»:
  - ե. Տասներկու մարգարէներու իւրաքանչիւրին բնագիրին կը հետեւի նոյն մարգարէին ՄԱՀը:
  - զ. Դանիէլ եւ Եգեկիէլ անջատուած են Եսայիէն եւ Երեմիայէն, դասաւորուած ըլլալով Սողոմոնի չորս գիրքերէն ետք: Եգեկիէլի գիրքէն ետք կը գտնենք անոր ՄԱՀը:
  - է. Եսթէր, Յուգիթ եւ Տովբիթ կը գտնուին Հին Կտակարանի վերջաւորութեան:
- Կիլիկեան Աստուածաշունչին առանձնայատկութիւններն են.
- ա. Նախադրութիւններու եւ Գլխացանկերու կարգադրութիւնը՝ իւրաքանչիւր գիրքէ առաջ:

- բ. Յապաւոււմը Ասանէթի պատմութեան, Կտակներուն եւ Մահերուն:
- գ. Նախադրութիւններու կարգին յաւելեալ երկրորդ նախադրութեան մը գոյութիւնը Թագաւորութեանց գիրքերէն առաջ, Սաղմոսաց գիրքէն առաջ՝ երկու նախադրութիւններու գոյութիւնը՝ երկուքն ալ Եպիփան Կիպրացիին անունով, երկու նախադրութիւններու գոյութիւնը Յորի գիրքէն առաջ, որոնցմէ երկրորդին հեղինակութիւնը կը վերագրուի Յուլիանեայ եպիսկոպոսի Ադիկառնացւոյ: Իմաստութեան գիրքէն ետք՝ Ներսէս Շնորհալիի Աստուածաշունչին յիշատակարանը:
- դ. Աստուածաշունչին վերջաւորութեան կը գտնենք Կորնթացւոց թղթակցութիւնը Պողոս Առաքեալին հետ եւ Առաքեալին պատասխանը: Յովհաննու Յայտնութիւնը եւ անոր կցուած Հանգիստը՝ Յովհաննու Աւետարանէն ետք, մինչդեռ Գործք Առաքելոցը կը գտնուի Ընդհանրական Թուղթերէն ետք եւ Պողոս Առաքեալի թուղթերէն առաջ:

Ղազար Բաբերդացիին միաձուլած է իր նախորդներուն խմբագրութիւնները եւ աւելցուցած Տաթեւացիին կանոնական ցանկը, Վանական վարդապետի մէկ գրութիւնը, երկու համաբարբառային բառարաններ եւ իր արձակ ու ոտանաւոր յիշատականները, ինչպէս նաեւ Եզր Գ. գիրքը եւ «ՀԱՆԳԻՍ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ» գրութիւնը: Երեք Աստուածաշունչերէն միայն Բաբերդացիինը կը բովանդակէ «ԻՄԱՍՏՈՒԹԻԻՆ ՍԻՐԱՔԱՅ» գիրքը:

Իւրաքանչիւր խմբագրութեան մէջ, ինչպէս կ'երեւի ցուցակներէն, գիրքերը դասաւորուած են տարբեր շարքով: Նոյնն է պարագան յունարէն հին ձեռագիրներուն մէջ, ինչպէս կը տեսնուի վերեւ ներկայացուած ցուցակներէն: Սոյն երեւոյթը կը բացատրուի հրէական սովորութեամբ, որմէ ազդուած է նաեւ առաջին դարերու քրիստոնեայ

միջավայրը: Եգիպտոս կամ Պաղեստին, երբայական գիրքերը կ'ընդօրինակուէին պրտաթուղթի (papyrus) կամ կաշիի վրայ եւ կը փաթթուէին երկար գալարի (scroll) ձեւով, ինչպէս կ'ընեն հրեաները մինչեւ այսօր: Իւրաքանչիւր գալար սովորաբար կը պարունակէր մէկ գիրք: Գալարներու իւրաքանչիւր խումբ կը պահուէր մէկ տուփի (cista) մէջ: Ինչպէս նշեցինք վերեւ, երբայական կանոնը կը բաժնէր Հին Կտակարանը երեք խումբերու՝ Օրէնք, Մարգարէք եւ Սրբագիրքեր, որոնց իւրաքանչիւրին պատկանող գիրքերու գալարները կը պահուէին առանձին տուփի մէջ: Հետեւաբար, նոյն տուփին մէջ պահուած առանձին գիրքերը յատուկ շարք մը չէին կրնար ունենալ: Անշուշտ որ, բացի կանոնական քսաներկու գիրքերէն, առանձին տուփի կամ տուփերու մէջ կը պահուէին երբայական կանոնէն դուրս թողուած գիրքեր, ինչպէս Սիրաք, Մակաբայեցիք, Յուդիթ, Տովբիթ, Եսթէր, Եզր Բ. եւ Գ. եւ այլն:

Անշուշտ, քրիստոնեայ առաջին համայնքները հետեւեցան գիրքերը ընդօրինակելու եւ պահելու նոյն կերպին, մինչեւ որդեգրուեցաւ մագաղաթին գործածութիւնը, պրակներու դրութիւնը եւ միահատոր Աստուածաշունչերու կազմութիւնը, որ կը կարծուի սկսած ըլլալ չորրորդ դարուն: Որոգիինէս եւ Աթանաս հաւատարմօրէն կը պահեն երբայական կանոնը, սակայն կ'աւելցնեն պարականոն գիրքեր, զոր կը կոչեն «արտակամոն» կամ «արտաքինք»: Կիւրեղ Երուսաղիմացի, Եպիփան եւ անոնց հետեւելով, ընդհանրապէս, յոյն հայրերը պարականոն որոշ գիրքեր կը նկատէին «ընդունելի», բայց ոչ կանոնական, ինչպէս ըսինք արդէն:

Չենք գիտեր անշուշտ, թէ Մեսրոպի եւ իր աշակերտներուն Սամուատէն գրկած ու բերած սուրբ գրական հատորները, յունարէն կամ նորոգ թարգմանեալ հայերէն, ո՞ր տեսակին կը պատկանէին. պրտաթուղթ գալար փաթոյթնե՞ր էին, թէ՞ մէկ հատորով կազմուած եւ մա-

գաղաթի վրայ գրուած պրակներ կամ մէկ Հատորի մէջ ամփոփուած գիրքերու խումբեր: Այն իրողութիւնը, թէ Մեսրոպ ձեռնարկեց թարգմանութեան՝ սկսելով Սողոմոնի Առականերու գիրքէն, մտածել կուտայ, թէ ան գտաւ իմաստութեան գրականութիւնը ամփոփուած մէկ տուփի կամ միեւնոյն Հատորին մէջ: Մեր մէջ, գիրքերու միայն առանձին խումբեր ընդօրինակելու սովորութիւնը շարունակուեցաւ երկար դարեր, ինչ որ ցոյց կուտայ, թէ մեր Հայրերը եւս խումբերու մէջ էին դասաւորած Աստուածաշունչին գիրքերը, սակայն Հետեւելով յունական սովորութեան եւ ոչ թէ եբրայականին:

Ամենէն աւելի տարածուած խումբը Սողոմոնի գիրքերուն հաւաքածոն է: Երզնկայի Աստուածաշունչին, ինչպէս նաեւ մասնակի Աստուածաշունչերուն մէջ, սոյն խումբին կը պատկանին՝ Առակք, Ժողովող, Երգ Երգոց եւ Իմաստութիւն: Մատենադարանի թիւ 5485 եւ Վենետիկի թիւ 22 ձեռագիրները, աւելի հին են քան Երզնկայի Աստուածաշունչը: Ասոնք կը պատկանին յիշեալ խումբին: Երկրորդը կ'աւելցնէ չորսին վրայ հինգերորդ գիրք մը՝ Սիրաքը:

Աստուածաշունչի գիրքերուն առաջին խումբը կը բովանդակէ Օրէնքին հինգ գիրքերը, Յեսուս, Դատաւորք, որուն կցուած էր Հռութ, Թագաւորութեանց չորս գիրքերը եւ Մնացորդաց երկուքը: Ասոնք դասուած են բոլոր ձեռագիրներուն սկիզբը՝ նոյն կարգով: Եզրի ենթախումբը երբեմն կը բաղկանայ միայն երկու գիրքերէ՝ Եզր Ա. եւ Նեեմի, յաճախ երեք գիրքերէ՝ Եզր Ա. եւ Բ. եւ Նեեմի եւ Հագուագիւտ պարագաներու ասոնց կը միանայ Եզր Գ.ը:

Մեր ձեռագիրներուն մէջ պահուած են Մակաբայեցոց միայն երեք գիրքեր, հակառակ Շիրակացիի ցանկին մէջ չորրորդի յիշատակութեան: Երզնկայի Աստուածաշունչը դուրս թողած է զանոնք: Միւս ձեռագիրներուն մէջ, ասոնք մաս կազմած են երկրորդ ենթա-

խումբի մը, որ կը բովանդակէ Եսթէր, Յուդիթ եւ Տովբիթ: Այս վեց գիրքերը, Եզրի գիրքերուն եւ Նեեմիի հետ կը կազմեն պատմական գիրքերու ենթախումբը, որ կը շարունակէ Մնացորդաց գիրքերը:

Տասներկու մարգարէները կազմած են մէկ Հատոր եւ Հաշուուած են իբրեւ մէկ գիրք: Անկէ առաջ յաճախ կը գտնենք Եսային եւ Հագուագէպ պարագաներու՝ Երեմիան: Առ Հասարակ, մարգարէներուն խումբը կը սկսի Եսայիով, որուն կը հետեւի ԺԲ. մարգարէներուն գիրքը եւ կ'ամբողջանայ Երեմիա, Բարուք, Աղօթք, Եզեկիէլ եւ Դանիէլ մարգարէներով: Կը պատահի, որ Եզեկիէլ եւ Դանիէլ փոխեն իրենց տեղերը:

Մնացեալ գիրքերը չեն ներկայանար իբրեւ առանձին խումբ, այլ անկախ կերպով կը շարժին առաջ կամ վերջ: Ասոնք են Սաղմոսք եւ Յոր: Սաղմոսաց գիրքը միշտ առանձին եւ անկախ եղած է, որովհետեւ գործածուած է իբրեւ աղօթագիրք: Ինչպէս յունարէն օրինակներուն մէջ, Հայ ձեռագիրներուն մէջ եւս յաճախ կը հանդիպինք օրհներգութիւններուն՝ աւելցուած Դաւիթի հարիւր յիսուն Սաղմոսներուն: Կիլիկեան եւ Բաբերդացիի խմբագրութիւններուն մէջ, Սաղմոսաց գիրքը կը հետեւի Յորի գիրքին եւ միասին մաս կը կազմեն իմաստութեան գրականութեան: Ասոնք զետեղուած են Առակաց գիրքէն առաջ: Երզնկայի եւ այլ ձեռագիրներու մէջ, Յորի գիրքը կը գտնուի մարգարէներէն առաջ եւ Սաղմոսները՝ մարգարէներէն ետք:

Վերջապէս, իմաստութեան գրականութիւնը բովանդակող խումբը կրնայ գտնուիլ Մարգարէութեան գիրքերէն առաջ կամ վերջ: Եթէ առաջ գտնուի, Յորը կ'անջատուի իմաստութեան գրականութենէն եւ տեղ կը գտնէ մարգարէներէն առաջ, ինչպէս Երզնկայի ցանկին մէջ: Այլապէս ան կը գլխաւորէ իմաստութեան գրականութիւնը, ինչպէս Կիլիկեան եւ Բաբերդացիի Աստուածաշունչերուն մէջ: Սոյն երեւոյթը

կրնայ ենթադրել տալ, թէ Յորբի գիրքը հետեւած է Նեեմիի գիրքին եւ պատկանած առաջին խումբին:

Հին Կտակարանի գիրքերուն հետեւողութեամբ, Նոր Կտակարանին գիրքերը եւս բաժնուած են խումբերու: Առաջին խումբին կը պատկանին չորս Աւետարանները, երկրորդ խումբին՝ Պօղոս Առաքեալի թուղթերը եւ երրորդ խումբին՝ Ընդհանրական թուղթերը: Յայտնութեան գիրքը քիչ անգամներ կը դասուի Յովհաննու Աւետարանէն անմիջապէս ետք: Ընդհանրապէս այդ տեղը պահուած է Գործք Առաքելոցին: Իսկ առաքելական թուղթերուն եւ ընդհանրականներուն երկու խումբերը յաճախ կը փոխանակեն իրենց տեղերը: Ընդհանրական թուղթերը կ'աւարտին «ԱՂԵՐՍ ԵԻԹԱՂԻ» գրութեամբ, մինչդեռ Փիլիմոնի թուղթէն ետք, առաքելական թուղթերը կը փակուին եւթադի յիշատակարանով: Կորնթացւոց երրորդ թուղթը երբեմն կը միանայ Կորնթացւոց երկու թուղթերուն եւ յաճախ կը դրուի ամենէն վերջը: Ըստ երեւոյթին, Յայտնութիւնը մաս կազմած է Աւետարաններուն խումբին, երբ շեշտուած է անոր հեղինակին անձնաւորութիւնը՝ Յովհաննէս Աւետարանիչը: Ան գետեղուած է Նոր Կտակարանին վերջաւորութեան, երբ նկատի առնուած է անոր գրութեան թուականը կամ յայտնութեանական նկարագիրը: Վաղ ժամանակներէն Գործք Առաքելոցը պատկանած պիտի ըլլայ Աւետարաններու խումբին, իբրեւ շարունակութիւնը անոնց պատմութեան: Իսկ Կորնթացւոց Գ. թուղթը դասուած է Կորնթացւոց միւս թուղթերու շարքին, երբ շեշտել ուզուած է անոր վաւերականութիւնը, իսկ երբ նկատի առնուած է անոր գրութեան ժամանակը, ան տեղաւորուած է եւթադեան կարգադրութենէն դուրս՝ վերջաւորութեան:

Դժուար է փաստացի կերպով որոշել, թէ ե՞րբ եւ որո՞ւն ձեռքով են կատարուած սոյն դասակարգումները Գէորգ Սկեւոացիէն առաջ: Միխիթարեան Հայրերը նկատի առած են Ճաշոցին ընթերցուածներուն կարգը, անոր համաձայն որոշելու, թէ ինչպէս են դասաւորուած Հին

եւ Նոր Ուխտի գիրքերը: Անտարակոյս, որ մեր Եկեղեցւոյ վարդապետները նկատի առած են յունարէն Աստուածաշունչին և տարբեր խմբագրութիւններուն դասակարգումը եւ, հաւանաբար, հետեւած են զանազան դպրոցներու՝ Աղեքսանդրիոյ, Կեսարիոյ եւ Անտիոքի աւանդութիւններուն: Որոշ հետքեր կան Սկեւոացիէն առաջ կատարուած կարգաւորումի մը, սակայն քիչ են անոնք, համոզիչ եզրակացութիւններու յանգելու համար: Շարունակելով եւ ընդարձակելով Մուրատի եւ Սեքուլայի պրպտումները, թերեւս կարելի ըլլայ աւելի յստակ կերպով տեսնել նախակիրիլիկեան Հայաստանի մէջ հեղինակութիւն վայելող եւ ընդհանուրէն ընդունուած Ս. Գրոց կանոն մը, որ Սարկաւագ-Այրիվանեցիի կանոնէն եւ անոր հետեւող Աստուածաշունչի դասակարգումէն տարբեր ըլլայ: Առ այժմս, երզնկայի Աստուածաշունչը կը մնայ Հայաստանի հին խմբագրութեան իշխանական տիպարը:

Մինչեւ այստեղ չանդրադարձանք կարեւոր պարագայի մը, որուն կ'ակնարկէ Մովսէս Խորենացին: Պատմահայրը կը նկարագրէ «ստոյգ օրինակ»ներուն բերուիլը եւ յանձնուիլը «մեծիմ Սահակայ եւ Մեսրոպայ»՝ Տարօնի Աշտիշատ քաղաքը: Անմիջապէս ետք, ան կը շարունակէ ըսելու համար, թէ անոնք առին Սուրբ Գիրքերը եւ սկըսան անոնց բաղդատութեամբ «վերստին յօրինել» ինչ որ արդէն թարգմանած էին: Այստեղ, Պատմահայրը ինք իր մասին կ'աւելցնէ երկու բաւականին մութ նախադասութիւններ, զորս Մալխասեանը թարգմանած է այսպէս. «Բայց որովհետեւ Արամք մեր արուեստին տեղեակ չէին, ուստի գործը շատ կողմերից թերի էր դուրս գալիս: Այս պատճառով մեծն Սահակ եւ Մեսրոպ մեզ առան ուղարկեցին Աղեքսանդրիա, պանծալի լեզուն սովորելու, իսկական ճամարանում կատարելագործելու»¹: Բանասէրներէն ոմանք հիմնուած են Խորենացիի յիշեալ տեղե-

¹ ԽՈՐ., էջ 238:

կութեան վրայ ենթադրելու համար, թէ երրորդ թարգմանութիւն մը տեղի ունեցած է Աղեքսանդրիա ուղարկուած աշակերտներուն ձեռքով, որոնցմէ էր ինքը՝ Խորենացին, Դաւիթ Հարքացիին եւ Մամբրէ Վերծանողին հետ: Այս մասին առաջին արտայայտուողը եղաւ Գալուստ Տէր Մկրտչեան, որ թելադրեց Տիմոթէոս Կուզի «Հակաճառութիւն» գիրքին սուրբ գրական մէջբերումները նկատել յունաբան դպրոցի հիմնադիրներուն կատարած երրորդ թարգմանութիւն: Աճառեան հակաճառեց Տէր Մկրտչեանին եւ թելադրեց սուրբ գրական յունաբան հայերէնով գրուած բազմաթիւ մէջբերումները նկատել թարգմանուած Տիմոթէոս Կուզին բնագիրին հետ՝ նոյն յունաբան լեզուով եւ ոչ թէ մէջբերուած այլ թարգմանութենէ մը: Հրանդ Ք. Արմէն, անկախաբար իր նախորդներէն, թելադրեց ընդունիլ Խորենացիին վկայութիւնը եւ երեւակայել, թէ Աղեքսանդրիայէն վերադարձող թարգմանիչները կատարեցին երկրորդ թարգմանութեան վերջին սրբագրութիւնները՝ տալով հայ բնագիրին իր վերջնական փայլը՝:

Հայերէն թարգմանութեան իրարու յաջորդող հանգրուաններու մասին ընդհանուր այս ակնարկին ընթացքին նշմարուած մի քանի իրողութիւններ մտածել կուտան, թէ Խորենացիին խօսքը կարելի չէ՝ բոլորովին անտեսել: Իրողութիւն է, թէ Դաւիթ Անյաղթ ընդարձակ աշխատանք մը կատարած է Սաղմոսաց գիրքին մասին, որը մտած է կարեւոր մեկնութիւններու շարքին, Գիրք Պատճառաց Հաւաքածոյին մէջ: Այլ իրողութիւն է, թէ Երզնկայի Աստուածաշունչին մէջ յստակ ակնարկութիւն մը կը գտնենք Որոգինէսի խմբագրութեան, յիշուած

¹ Գալուստ Տեր-Մկրտչեան, «Տիմոթէոս Կուզի Հակաճառութեան հայ թարգմանութեան ժամանակը եւ Սուրբ Գրքի երրորդ կամ նորաբեր հայ թարգմանութիւնը», Վաղարշապատ, տպ. էջմիածնի, 1908:

Գ. Աճառեան, «Տիմոթէոս Կուզ եւ Ս. Գրքի նորաբեր թարգմանութիւնը», տես՝ Եղիշեան (Ժող.), Վաղարշապատ, 1913:
 Գրանդ Ք. Արմէն, «Խորենացի եւ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունը», Պատմա-Բանասիրական Հանդես, 1969, թիւ 1 (44), էջ 127-138:

իրբեւ Երուսաղեմացիներէն ստացուած օրինակ. «Գրեցաւ արիմալիս ի չորեքկնէ արիմակէ Եկեղեցւոյն Երուսաղեմացւոց»: Դարձեալ իրողութիւն է, թէ Նոր Կտակարանը՝ Ամոնեան, Եւսեբեան եւ Եւթաղեան իր դասաւորումով դարձեալ կը տանի մեզ Երուսաղէմ, Կեսարիա եւ Աղեքսանդրիա, ուր Որոգինէսի վեցիջեանին նման, խմբագրուեցան Ս. Գրոց յիշեալ օրինակները: Լեզուի տեսակէտով, անուրանալի է Եւթաղի կազմածին, յատկապէս Յիշատակարանին եւ թելադրութեան հայերէնին յունաբանութիւնը. «Գրեցի եւ կարգեցի ըստ կարի ստիքերոն գգիրս Պաղոսի առաքելոյ յարիմեալ եւ դիրախաս ընթերցուածովք եղբարց մերոց. յորոց ամենեցուն չմեղադրութիւն յանդամութեանս իմոյ հայցեմ...»: Դարձեալ անուրանալի է, որ մեր Աստուածաշունչերուն մէջ շատ յաճախ կը գտնենք պարականոն գրութիւններ, որոնք յիշուած են Որոգինէսի ցուցակին մէջ կամ կը գտնուին Alexandrinus-ին մէջ, ինչպէս Նահապետներուն ԿՏԱԿ-ները, Յովսէփի եւ Ասանէթի պատմութիւնը եւ ուրիշներ: Ընդհանրապէս, Աղեքսանդրիայի ազդեցութիւնը մեծ եղած է Արեւելքի քրիստոնէական մտածումին վրայ: Ամէն հիմք ունինք մտածելու, թէ նոյն ազդեցութիւնը սկսած չէ՝ միայն Փիլոնի եւ Աղեքսանդրիոյ իմաստասիրական երկերուն յունաբան թարգմանութեամբ Հայաստանի մէջ, այլ թէ նոյն թարգմանիչները զբաղած են նաեւ իրենց ուսուցիչներուն թարգմանած Աստուածաշունչով: Ի վերջոյ, անոնք ղրկուեցան Աղեքսանդրիա հմտանալու համար յունարէն լեզուին եւ թրծուելու համար ճեմարանի մը մէջ, որուն գլխավոր մտահոգութիւններէն էր Ս. Գրոց մեկնութիւնը:

Ճշմարտութենէն հեռացած պիտի չըլլանք եթէ ընդունինք, թէ թարգմանիչներու երեք սերունդներէն իւրաքանչիւրը ունեցաւ իր դերը Աստուածաշունչի թարգմանութեան եւ վերախմբագրութեան հանգրուաններուն: Վստահ կերպով գիտենք, թէ Ս. Մեսրոպ սկսաւ թարգմանութեան գործը Սամոսատի մէջ աշակերտներու աւագ խում-

բին հետ: Վաղարշապատի մէջ, Ս. Սահակի հովանաւորութեամբ շարունակուեցաւ թարգմանութիւնը աշակերտներու աւելի լայն շրջանակի մը մէջ: Եփեսոսի ժողովէն վերադարձող խումբը, երկրորդ սերունդի աշակերտներուն հետ, վերանայեցաւ Աշտիշատի մէջ կատարուած «փութանակի» թարգմանութիւնը: Հաւանական է, որ անոնք իրապէս դժուարութիւններու հանդիպեցան եւ ստիպուեցան երրորդ խումբ մը ղրկել Աղեքսանդրիա՝ աւելի հմտանալու յունարէն լեզուին եւ մեկնողական գրականութեան, որովհետեւ թարգմանութիւնը արուեստ է եւ սրբազան գրականութիւն թարգմանելու համար բաւարար չէ՝ միայն լեզուն գիտնալ, այլ անհրաժեշտ է թափանցել գրութեան իմաստին, յատկապէս աստուածաբանական հասկացողութեամբ, կարենալ վերարտադրելու համար զայն այլ լեզուով: Հաւանական է, որ խորենացիին եւ իր ընկերները բերին իրենց հետ Աղեքսանդրեան մտածումին ազդեցութիւնը, որուն դրօշմը անուրանալի է աստուածաշնչական գրականութեան մէջ: Թէ այդ ազդեցութիւնը փոփոխութիւններ կատարեց բնագիրին կամ աւելցուց պարականոն գիրքերը կամ Եւսեբեան եւ Եւթաղեան գրականութիւնը, դժուար է ըսել:

Անտարակոյս, դարերու ընթացքին հայ Աստուածաշունչը անցած է բազմաթիւ խմբագրական վերանայումներէ: Առաջին թարգմանութեան յաջորդող երկու խմբագրութիւններու մասին յստակ տեղեկութիւն ունինք, երրորդը՝ շատ հաւանական կը թուի ըլլալ, ինչպէս ըսինք: Այնուհետեւ, երկու մեծ Սուրբերուն մահէն ետք մինչեւ Կիլիկեան շրջան, եղած պիտի ըլլան փոփոխութիւններ, խմբագրութիւններ եւ բնագիրի յարմարեցումներ, որոնց մասին տեղեկ չենք արտաքին որեւէ աղբիւրէ: Սակայն բնագրական բաղդատութիւնները բացայայտ կերպով ցոյց կուտան, թէ Աստուածաշունչին հայերէն բնագիրին տարբերակները արդիւնք են դարերու ընթացքին կատար-

րուած այդ միջամտութիւններուն: Բնագիրին տարբերակներուն ուսումնասիրութիւնը կը զատորոշէ ձեռագրական ընտանիքներ՝ կապուած որոշ միջավայրերու, ուր զարգացած են բնագրական աւանդութիւններ: Հինգերորդէն տասներորդ դար երկարող ութը դարերու մասին շատ բան չենք գիտեր, որովհետեւ այդ դարերէն Աստուածաշունչի ձեռագիրներ չեն հասած: Կարելի՞ է երեւակայել, որ Անին կառուցող Բագրատունի թագաւորները եւ իշխանները կամ Արծրունեաց տունը կամ Կամսարականները եւ Պահլավունիները, ինչպէս եւ Ներսէս Շինող կամ Կոմիտաս կաթողիկոսները գրել տուած չըլլան պատկառելի հատորներ, ինչպէս Երզնկայի Աստուածաշունչը: Անոնց աստուածաշունչ մատեանները կորսուած են, սակայն, բարբախտաբար, մնացած են Հեթում թագաւորի, Յովհաննէս արքեպիսկոպոս, Ստեփաննոս Գոյներիցանցի, Սկեւռացիի եւ նման Աստուածաշունչեր՝ խմբագրուած եւ ընդօրինակուած Կիլիկիոյ մեծ վանքերուն մէջ:

Մեսրոպ Վրդ. Տէր Մովսիսեան առաջինն է, որ եզրակացուց, թէ նախադրութիւնները եւ գլխացանկերը խմբագրուած են 1270-էն ետք եւ 1292-էն առաջ, ինչպէս նաեւ նոյնացուց հեղինակ Գէորգ Վարդապետը Գէորգ Սկեւռացիին հետ: Սոյն թուականները առաջարկելու հիմ ընդունեց Յովհաննէս արքեպիսկոպոս եւ Ստեփաննոս Գոյներիցանցի Աստուածաշունչերը¹: Բարգէն Վրդ. Կիլիկեան, հետեւելով Մեսրոպ Վրդ.ի թելադրութեան, ուսումնասիրեց Պրուսայի Աստուածաշունչին նախադրութիւնները եւ գլխացանկերը: Դժբախտաբար, առաջին իր յօդուածով ձեռագիրին նկարագրութիւնը հասցուց մինչեւ Սաղմոսաց գիրքը: Որքան գիտենք յաջորդ յօդուածը լոյս չտեսաւ, եւ Պրուսայի Աստուածաշունչին հետքը կորսուեցաւ:

¹ Մեսրոպ Վրդ. Տէր Մովսիսեան, Նիսբեր Ս. Գիրքի Ուսումնասիրութեան, ԱՐԱՐԱՏ, 1904, էջ 125-137, 206-219:

Ստեփաննոս Գոյներիցանց եղած է Հռչակաւոր գրիչ եւ տասնութ տարիներ աշակերտած է Գէորգ Սկեւռացիին: Մատենադարանի թիւ 179 եւ Պրուսայի Աստուածաշունչը գրուած են անոր ձեռքով, ինչպէս նաեւ Երուսաղէմի թիւ 540 եւ 369 ձեռագիրները: Ասոնց հնագոյնն է Պրուսայի Աստուածաշունչը՝ գրուած 1284-ին: Երուսաղէմի թիւ 540 Աստուածաշունչը գրուած է 1291-ին, Մատենադարանին թիւ 179ը՝ 1292-ին եւ Երուսաղէմի թիւ 369ը՝ 1300 թուականին:

Ըստ Կիւլեսերեանի նկարագրութեան, Պրուսայի ձեռագիրին սկիզբը ընդօրինակուած են հնգամատեանին հինգ գիրքերուն գլխացանկերը: Ասոնց կը յաջորդեն Յեսու, Դատաւորք, Հոռութ, Թագաւրաց Ա., Բ., Գ., Դ., Մնացորդաց Ա., Եզր Ա., Նեեմի, Եսթէր, Յուդիթ, Տովբիթ, Մակարէ Ա. եւ Բ., Ծնունդք, Ելք, Ղեւտական, Թիւք եւ Բ. Օրէնք գիրքերուն նախադրութիւնները: Եզր Ա.ի նախադրութենէն ետք կը գտնենք Եզր Բ.ի նախադրութիւնը՝ «Հանգամանք գլխոյս Բ. Եզրի» վերնագիրով, որ միշտ կրկնուած է այլ ձեռագիրներու մէջ: Ասոնց կը հետեւին յիշեալ գիրքերը, Ծննդոցէն մինչեւ Երկրորդ Մակարէ: Երրորդ Մակարէէն ետք գրուած է անոր նախադրութիւնը, ապա Դաւիթ Փիլիսոփայի եւ Աթանասի Սաղմոսաց գիրքին նախադրութիւնները, գլխացանկը եւ Եպիփանի Նախադրութիւնը: Սաղմոսաց գիրքէն ետք ցուցակագրուած են Առակաց եւ Իմաստութեան գլխացանկերը, առանց նախադրութիւններու: Յօդուածը կ'ընդհատուի այստեղ¹:

Երուսաղէմի թիւ 540 ձեռագիրը կը բովանդակէ միայն Եսայեայ մարգարէութիւնը եւ Պօղոսի տասնհինգ թուղթերը: Բոլոր գիրքերը կը սկսին նախադրութեամբ եւ գլխացանկով, բացի Կորնթացւոց երրորդ թուղթէն:

¹ Բ. Կիւլեսերեան, Պրուսայի Ա. Աստուածածին Եկեղեցւոյ Չեռագիր Աստուածաշունչը, ԼՈՅՍ, 1906, էջ 1166-1172:

Լոյն, «Նախադրութիւնք Ա. Գրոց եւ Գեորգ Լամբրոնացի կամ Սկեւռացի», Դանդէս Ամսօրեայ, 1915, էջ 70-76:

Յաջորդ ձեռագիրը չունի հնգամատեանին եւ յաջորդ գիրքերուն նախադրութիւնները մինչեւ Եսթէր, այլ իւրաքանչիւր գիրքէն առաջ՝ միայն գլխացանկերը: Սակայն Եսթերէն մինչեւ Մակարէ Գ. կան նախադրութիւնները եւ գլխացանկերը, Սաղմոսաց գիրքէն առաջ՝ երեք նախադրութիւնները եւ գլխացանկը: Առակաց եւ Իմաստութեան գլխացանկերը միասին գրուած են գիրքերէն առաջ: Երգ Երգոց եւ Ժողովող չունին որեւէ գրութիւն: Յոք ունի նախադրութիւն մը եւ «Յուլիեանէայ եպիսկոպոսի Աղիկառնացւոյ Նախադրութիւն»ը, իսկ մարգարէութիւնները կը սկսին գլխացանկերով միայն եւ կը վերջանան «Մահ»երով:

Երուսաղէմի թիւ 369 ձեռագիրը կը բովանդակէ Եսթէր, Յուդիթ, Տովբիթ եւ Մակարայեցւոց երեք գիրքերը, իւրաքանչիւրէն առաջ՝ նախադրութիւն եւ գլխացանկ: Գէորգ Սկեւռացիին դպրոցին մէջ զարգացած նախադրութիւններու եւ գլխացանկերու դրութիւնը նոր չէ՝ անշուշտ: Գոյներիցանցի մօտ արդէն կան հինգ նախադրութիւններ, որոնք իր հեղինակութիւնը չեն, ինչպէս՝ «Հանգամանք գլխոց երկրորդ Եզրի», «Դաւթի փիլիսոփայի յաղագս սաղմոսաց Դաւթի», «Աթանասի Եպիսկոպոսի աղեկսանդրացւոյ զամենայն սաղմոսացն...», «Երանելոյն Եպիփանոս եպիսկոպոսի Կիպրացւոյ Յաղագս Երգոց Սաղմոսարանի» եւ «Յուլիեանէայ եպիսկոպոսի Աղիկառնացւոյ Նախադրութիւն ի վերայ անձին Յոքայ»: Ասոնց գոյութիւնը կը փաստէ, թէ անոնք կը գտնուէին հին խմբագրութիւններու մէջ, որոնք այժմ չկան: Չորս ձեռագիրներու բաղդատութենէն պարզ կ'երեւի, թէ 1291-ին ձեռնարկուած էր նախադրութիւններու եւ գլխացանկերու պատրաստութեան, սակայն Սկեւռացիին կազմածը չէ՛ր գտած վերջնական իր ձեւը:

Առաջին ձեռագիրը, ուր վերջնական ձեռով կարգաւորուած են Աստուածաշունչին գիրքերը՝ նախադրութեամբ եւ գլխացանկով, Հեթում թագաւորի 1295-ին գրուած Աստուածաշունչն է (Մատենադարանի թիւ 180): Միակ բացառութիւնը Ծննդոց գիրքն է, որ չունի նախադրութիւն եւ գլխացանկ, երեւոյթ մը, որուն կը հանդիպինք նաեւ այլ ձեռագիրներու մէջ: Զեռագիրիս նախադրութիւններուն շարքին կը գտնենք Եպիփանի Սաղմոսաց նախադրութիւնը միայն եւ չկան Դաւիթ փիլիսոփային եւ Աթանասի գրութիւնները, Ծնորհալիին յիշատակարանը եւ Աղիկառնացիի գրութիւնը Յոբի մասին, ինչպէս նաեւ «Նախադրութիւն Նախակարգեալ թագաւորութեանց. վասն ի յերկուս գիրս առ ի Հեքրայեցոց...» գրութիւնը, որուն պիտի անդրադառնանք: Բոլոր նշուածները կուգան այլ աղբիւրներէ:

Մեսրոպ Վրդ. Տէր Մովսիսեանը նախադրութիւններու խմբագրութեան համար առաջարկած էր 1270 թուականը, իբրեւ կանխագոյնը: Ան Հիմնած էր իր տեսակէտը Յովհաննէս արքաներէր Աստուածաշունչին տուեալներուն վրայ: Յիշեալ Աստուածաշունչը գրուած է 1270-ին եւ ունի միայն Ծննդոց գիրքին նախադրութիւնը: Անկէ զատ, Դատաւորաց գիրքէն առաջ գրուած է գրութիւն մը, որուն յաճախ կը հանդիպինք «Եւ այս են դատաւորք որ կացին յիսրայել...»: Եզր Ա. ունի տարբեր նախադրութիւն մը, որ կը սկսի այսպէս. «Առաջին ասելով զգիրս երկրորդն Աշանակէ...»: Սոյն բացատրութիւնը ի յայտ կը բերէ լատինական ազդեցութիւն մը, որովհետեւ մեր ձեռագիրներուն մէջ Եզր Ա. կը նկատուի իսկական գիրքը եւ երկրորդը՝ անոր համառօտագրութիւնը, ինչպէս կը վկայէ «Հանգամանք գլխոյս Բ. Եզրի» գրութիւնը, որ կուտայ հետեւեալ բացատրութիւնը. «Գիրքս եզրի՝ որ անուանեալ կոչի Ե՛զր երկրորդ. գնոյն պատմութիւն երկրորդէ գոր առաջին եզրն ...»: Յովհաննէս արքաներէր Աստուածաշունչը կը յատկանշուի գլխացանկերով, որոնք զետեղուած են իւրաքանչիւր գիրքին սկիզբը,

բացի տասներկու մարգարէներու պարագայէն, ուր գլխացանկերը շարուած են միասին բոլոր մարգարէութիւններէն առաջ: Դժուար է բացատրել սոյն երեւոյթը: Գիտենք, որ Գէորգ Սկեւոացին պատրաստած է «Դրուատ յԱստուածաբան Աւետարանիչն Յովհաննէս» գրութիւնը եւ Գործք Առաքելոցի համառօտ Մեկնութիւն մը՝ Յովհաննէս արքաներէր պատուէրով: Յայտնի է նաեւ Սկեւոացիին Եսայեայ Մեկնութիւնը՝ Հեթում թագաւորի հրահանգով: Ուրեմն, անոր կապը թագաւորին եւ արքաներէր հետ անմիջական է: Գիտենք նաեւ, որ Սկեւոացին գրած է «Խրատ Գրչութեան» իր նշանաւոր գործը Ստեփանոս Քահանայ Գոյնեքիցացիին խնդրանքով: Այսու հանդերձ, կը դժուարանանք վստահաբար պնդել, թէ Հեթումի եւ Յովհաննէս արքաներէր Աստուածաշունչերուն գլխացանկերը ամբողջապէս անոր հեղինակութիւնն են:

Տասներկրորդ դարու ձեռագիրը (Մատենադարանի թիւ 2840), որ կը պարունակէ Պողոսի թուղթերը եւ Եսայեայ մարգարէութիւնը, կը բովանդակէ նաեւ Եսայեայ գլխակարգութիւնը, ինչպէս Երզնկայի Աստուածաշունչը: Կը նշանակէ, թէ Սկեւոացիէն առաջ գոյութիւն ունեցած են գլխացանկեր: Չի՛ կրնար տնահամարային դրութիւնը չունենալ նաեւ գլուխներու բաժանումի դրութիւն մը: Եթէ հինէն ի վեր Հին Կտակարանի իւրաքանչիւր գիրք բաժնուած էր հատուածներու եւ տուններու, ինչ որ կասկածէ դուրս է, ուրեմն անհաւանական կը թուի, որ իւրաքանչիւր գիրք ունեցած չըլլայ գլուխներու ցանկ մը: Նոր Կտակարանին օրինակը, ինչպէս նաեւ յունարէն Աստուածաշունչերու պարագան կը թելադրէ նման հաւանականութիւն մը:

Հին սովորութիւն եղած է Աստուածաշունչին կանոնական գիրքերը ներկայացնել նախադրութիւններով, մեկնողական գլխացանկերով, բացատրական գրութիւններով եւ համեմատութիւններով: Մինչեւ այսօր կը շարունակուի նոյն աւանդութիւնը տպագրեալ Ս. Գիր-

քերուն մէջ: Մեզ մօտ Նոր Կտակարանը պահած է եւսբեան եւ եւթաղեան կազմածը: Անոր վրայ աւելցուած են Սկեւոացիին վերագրուած նախադրութիւնները: Հին Կտակարանի որոշ ձեռագիրներու մէջ կը հանդիպինք Սկեւոացիի յաւելումներէն աւելի հին յառաջաբաններու եւ գլխացանկերու: Յաճախ կը հանդիպինք երկուքին՝ հինին եւ նորին իրարու կցուած: Օրինակ, Թագաւորութեանց չորս գիրքերուն սկիզբը, Սկեւոացիի նախադրութեանէն առաջ կը գտնենք «Նախադրութիւնն անխակարգեալ թագաւորութեանցն» նախաբանը: Յորքէն առաջ աւելի յաճախ կը գտնենք «Յովիտանեայ եպիսկոպոսի Աղիկառնացոյ Նախադրութիւնն ի վերայ անձին Յորայ» գրութիւնը, քան Սկեւոացիին յառաջաբանը: Մեզի կը թուի, թէ ասոնք վերապրողներն են բազմաթիւ այլ հայրախօսական գրութիւններէ, որոնցմէ հատուածներ գետեղուած էին որոշ գիրքերէ առաջ: Ընդհանրապէս, յառաջաբաններ դրուած են յատկապէս այն գիրքերու սկիզբը, որոնց հեղինակին անձը կամ գրութեան վայրը վէճի առարկայ եղած են:

ա. Նախադրութիւնն անխակարգեալ թագաւորութեանց. «Վասն ի յերկուս գիրս առ ի Հերայեցոց ...»: Զօհրապեան Որոգինէսի կը վերագրէ գրութիւնը: 1867-ին, առաջին անգամ Ա. Մուրատեան կը հրատարակէ Հայերէն բնագիրը եւ կը ստուգէ անոր հեղինակը. «այս յառաջաբանը չէ Որոգինեայ, այլ Ս. Յերոնիմոսի, որուն լատին բնագիրը *Vulgata*-ի սկիզբը կը դրուի *In totam Scripturam Prologus galeatus* վերնագրով...»: Ոսկան Երեւանցիին կը թարգմանէ նոյն գրութիւնը լատիներէնէ եւ կը գետեղէ զայն իր հրատարակած Աստուածաշունչի սկիզբը: Միւթար Աբբահայր կը հրատարակէ Ոսկան Երեւանցիին թարգմանութիւնը իր Աստուածաշունչին վերջաւորութեան: Զարբհանալեան կը սրբագրէ «ի յերկուս»-ը եւ կ'առաջարկէ «ի քսան եւ յերկուս», իրաւամբ, ինչպէս պիտի տեսնենք: Սարգիսեան կը մէջբերէ յիշատակարան մը, ուր կ'ըսուի,

թէ թարգմանութիւնը կատարուած է «մեռամբ Ֆրա Ասկուսիմոսի ի կարգէ եղբարց Փրետիքաթորացն ի քաղաքս Վնէժ, յամի տեառն Ռեթ ...» (1380): Վարդանեան յիշատակարանին մէջ «յաղափոխեալ եղեւ ի յայս» բացատրութիւնը կը հասկնայ իբրեւ «յայս» ձեռագիր եւ ոչ թէ «ի հայս»: Վարդանեանի պատճառաբանեալ ուսումնասիրութիւնը կը համոզէ մեզ, թէ ձեռագիրներուն բովանդակած գրութիւնը յունարէն թարգմանութիւն է լատիներէն բնագիրէ մը: Հիմնուելով լեզուական կատարելութեան վրայ, ան կը պնդէ թէ Հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է հինգերորդ դարուն: Հայերէն բնագիրը կրճատուած է Յերոնիմոսի գրութեան: Յօդուածագիրը կը կարծէ, թէ բնագիրին կրճատումը կատարուած է յոյն թարգմանիչին կողմէ:

Հայերէն Ս. Գրոց մէջ սոյն նախադրութեան տեղը անվարան կերպով կը գտնուի Թագաւորութեանց չորս գիրքերէն առաջ: Հաւանական է, որ անոր վերնագիրէն թելադրուած է տեղը, որովհետեւ եբրայական կանոնը Թագաւորութեան գիրքերը կը նկատէ երկու գիրք՝ Սամուէլ Ա. եւ Բ., Թագաւորութեանց Ա. եւ Բ.: Այլապէս, նախադրութիւնը կը վերաբերի եբրայական կանոնին ամբողջապէս եւ կը բացատրէ անոր բովանդակած գիրքերուն քսաներկու թիւը՝ առաջին իսկ նախադասութեանէն սկսեալ. «Զի քսան եւ երկու ճշանագրաք վարին Եբրայեցիք, Աստուց եւ Քաղդէացոց լեզունն ճշանակէ...»: Անհաւանական է, որ սոյն նախադրութիւնը գտնուած ըլլայ նաեւ հայ Աստուածաշունչին սկիզբը: Թերեւս անով բացատրուի հին ձեռագիրներէն ոմանց մէջ Մնեղոց գիրքին նախադրութեան բացակայութիւնը, ինչպէս նշեցինք վերեւ: Ինչպէս եւսբեան եւ եւթաղեան կազմածներուն հրատարակութիւնը, Վարդանեան հրատարակած է նաեւ նախադրութեանս

Հայերէն եւ լատիներէն բնագիրները, որոնց հետ բաղդատած է նաեւ Ոսկանեան թարգմանութիւնը¹:

բ. Յուլիաննայ եպիսկոպոսի Աղիկառնացոյ նախադրութիւնն ի վերայ անձին Յորայ. «Նշանակ է գիրք երանելոյս Յորայ...»: Յորի գիրքին սոյն նախադրութիւնը աւելի հին է քան Գէորգ Սկեւոացիինը: Ան, անխոսափելիօրէն, կը գտնուի բոլոր ձեռագիրներուն մէջ, որոնք կը բովանդակեն Յորի գիրքը: Ան կը գտնուի նոյնպէս Վենետիկի թիւ 1056 ձեռագիրին մէջ, որ հիմ ծառայած է Զօհրայեանի Աստուածաշունչին: Վերջինս կը խոստանայ հրատարակել զայն իր Աստուածաշունչի յաւելուածին մէջ, սակայն խոստումը կը մնայ միայն խոստում: Արեւմտեան Հայրաբաններ սոյն գրութեան ծանօթ են անոր լատին թարգմանութենէն եւ կը դասեն զայն արիոսական գրականութեան մէջ՝ ի շարս կեղծուած անուանումներուն²:

Գրութիւնը սեղմ ներածական մըն է, որ կը հաստատէ Յորի գիրքին հնութիւնը, Յորի կապը Նոյի հետ, նոյնիսկ Մովսէսի հեղինակութեամբ գրուած ըլլալը...: Գրութիւնը դաւանական միտումներ չի՝ ներկայացներ: Յուլիանոս Աղիկառնացին եղած է հակաքաղկեդոնական աստուածաբաններէն, որ իր դիրքորոշումին համար Յուստինիանոսի օրով (518) աքսորուած է եւ ապաստան գտած Եգիպտոս:

¹ Զօհր. Բ., էջ 1:

Ա. Մուրատեան, Արշալոյս Արարատեան, Զմիւռնիա, թիւ 811:

Վարդանեան, Գ. Ա., 1920, էջ 388:

ԶՐԲ., էջ 143:

Աարգիսեան, Մայր Յուցակ Հայերն Զեռագրաց Սատենարարանին Միութարեանց ի Վենետիկ, 1914, էջ 156:

² Berthold Altaner, Précis de Patrologie, Paris, 1961, p. 386.

գ. Երանելոյն Եպիփանոս եպիսկոպոսի Կիպրացոյ Յաղագս Երգոց Սաղմոսարանի: Սոյն յառաջաբանը նկատուած է Սաղմոսաց գիրքին դասական ներածականը եւ գրեթէ առանց բացառութեան ընդօրինակուած է բոլոր ձեռագիրներուն մէջ, ուրկայ Սաղմոսաց գիրքը: Զօհրայեան եւս հետեւած է նոյն աւանդութեան եւ հրատարակած է զայն: Հին Կտակարանի միակ հին նախադրութիւնն է ան, զոր Զօհրայեան հրատարակած է, հաւանաբար որովհետեւ միակ գիրքն է, որուն համար նախադրութիւն չէ՝ խմբագրած Գէորգ Սկեւոացին:

դ. Աթանասի Եպիսկոպոսի Աղեկսանդրացոյ զամենայն սաղմոսացն Դաւթի գնորունակ միտսն գտեալ եւ յայտնի ցուցեալ. «Փոյթ յաւարութեամբ...»: Սոյն գրութիւնը նոյնպէս կը գտնուի բազմաթիւ ձեռագիրներու մէջ Սաղմոսաց գիրքէն առաջ, սակայն ոչ նախկինին յաճախութեամբ: Սաղմոսաց գիրքին հետ ան արժանացած է տպագրութեան 1801-ին, Պոլսոյ մէջ:

ե. Դաւթի փիլիսոփայի յաղագս Սաղմոսաց Դաւթի. «Արդ առեալ, աւէ, Սամուէլ զեղջիւր իւղոյն...»: Նոյն նախադրութիւնը, որ Վենետիկի թիւ 1508 ձեռագիրին մէջ կ'երեւի Եպիփանոս Կիպրացիին անունով եւ այլոց մէջ՝ Դաւիթ փիլիսոփոսին, քաղուած է Դաւիթ Անյաղթի Սաղմոսաց գիրքին նուիրուած մեկնութենէ մը, որ մեծ մասամբ պահուած է Պատճառաց գիրքին մէջ: Վենետիկի Քիւրտեան հաւաքածոյի թիւ 41 ձեռագիրին մէջ, անոր վերնագիրն է. «Իսկ զԴաւթի Եռամեծի անուանակիր եւ հոգեկիրն առ նա մերձ եւ աստուածախօս Սաղմոսիս Դաւթի. է այսպիսի ինչ. Պատճառ Սաղմոսացն Դաւթի. «Անպարագիծ...»: Հ. Բարսեղ Սարգիսեան հրատարակած է Սաղմոսաց սոյն նախադրութեան բնագիրը եւ անոր իտալերէն թարգմանութիւնը:

զ. Բոլոր ձեռագիրներուն մէջ, ուր կայ Դաւիթ Փրիստփային նախագրութիւնը, կը գտնուի նաեւ Սաղմոսներու ցուցակ մը՝ օրուան ամէն մէկ ժամուն ըսուելիք սաղմոսին թուահամարով: Սարգիսեան զայն եւս հրատարակած է իբրեւ նախադրութեան մէկ մասը: Իրականին մէջ, յունարէն *Alexandrinus* ձեռագիրին մէջ կը գտնուի աղօթքի նոյն կանոնը Եւսեբիոս Կեսարացիին անունով:

Եւսեբիոսի, Յերոնիմոսի, Եպիփանի, Աթանասի, Յուլիանոսի եւ Դաւիթ Անյաղթի գրութիւններուն ներկայութիւնը մեր ձեռագիրներուն մէջ կը հաստատէ կանխաւ յայտնուած մեր տպաւորութիւնը, թէ գոյութիւն ունեցած է Աստուածաշունչի հին խմբագրութիւն մը Եկեղեցւոյ հայրերու գործերէն քաղուած յառաջաբաններով եւ գլխացանկերով: Հինգերորդէն մինչեւ տասներորդ դար հայ Աստուածաշունչի խմբագրութիւնը ենթարկուած է փոփոխութիւններու: Բնագրային զարգացումին հետ, փոխուած են յառաջաբանները, ոմանք դուրս մնացած են, ուրիշներ՝ վերամշակուած: Տարբեր կեդրոններու մէջ, փոխուած է նաեւ գիրքերու ընտրութեան սկզբունքը, ինչ որ ստեղծուած է կանոնի նոր կարգաւորութիւններ: Գէորգ Սկեւացիին վերջ մը դրած է ստեղծուած տարրնթերցուածութեան, պահած է որոշ նախադրութիւններ, ուրիշները՝ վերանայած կամ նորեր խմբագրած է օգտուելով հայերուն ծանօթ հին մեկնութիւններէն:

Սկեւացիին իր խմբագրութենէն դուրս թողած է գրութիւններու երկու շարքեր, որոնք սակայն շարունակուեցան ընդօրինակուել յաջորդ սերունդներուն կողմէ: Ասոնք են Նահապետներու Կտակները եւ Մարգարէներուն Մահերը:

ԿՏԱԿԹ ՆԱՀԱՊԵՏԱՑ շարքը պատուոյ տեղ կը գրաւէ կանոնին մէջ՝ պատմական գիրքերէն ետք եւ մարգարէութիւններէն առաջ: Stone ուսումնասիրեց եւ ի լոյս ընծայեց Ղեւեայ Կտակին քննական

բնագիրը: Իր հետաքրքրութեան առիթ ընծայեց նոյն գրականութեան եբրայերէն հատուկոտոր մասերու յայտնութիւնը Մեռեալ Մովսէս ձեռագիրներուն մէջ¹: 1895-ին, *Conybeare* զգացած էր արդէն, թէ Նահապետաց Կտակները եբրայական ծագում ունին²: Հետեւաբար, անոնք հինէն ի վեր նկատուած էին եթէ ոչ կանոնական, առնուազն սուրբ գրական ընդունելի ընթերցումներ:

Ձեռագիրներուն մէջ, Կտակները ունին ընդհանուր վերնագիր մը՝ Գիրք Մնացորդաց: Կտակներէն ոմանք ունին նաեւ բացատրական վերնագիր մը՝ «Կտակ Օմաւոնի, վասն նախանձու», «Կտակ Ղեւեայ, վասն քահանայութեան եւ ամբարտաւանութեան ...» եւ այլն: Ընդհանրացած կարծիքը զանոնք կը նկատէ քրիստոնէացած հրեայի մը եբրայերէն գրուածք, որուն յունարէն թարգմանութենէն թարգմանուած է հայերէնը՝ ոսկեղարեան ընտիր լեզուով³:

ՄԱՀՔ մարգարէից կարճ գրութիւնները, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը գտնուի յիշեալ մարգարէին բնագիրէն ետք, նոյնպէս հին գրութիւններ են, հաւանաբար յունարէնէ թարգմանուած, ըստ Stone-ի⁴:

Կիլիկեան խմբագրութեան մէջ չենք գտներ նաեւ նոր Կտակարանին մաս կազմող գրութիւն մը, որ է Հանգիստ սրբոյն Յովհաննու Առաքելոյ: Դարձեալ հին դասական հայերէնով կատարուած թարգմա-

¹ Michael Stone, *The Testament of Levi*, 1969, Jerusalem.

² F. C. Conybeare, *On the Jewish Authorship of the Testaments of the Twelve Patriarchs*, *Jewish Quarterly Review*, no. 5, 1895, p. 375-398.

³ Յովսեփեան Սարգիս, «Անկանոն գիրք Գիւն Կտարարանաց» (Թանգարան հին եւ նոր նախնեաց, Ա), Կենտրոն, 1896:

Ե. Դուրյան, «Անկանոն գիրք Գիւն Կտակարանաց»ի հրատարակութեան առթիւ, Ուսումնասիրութիւնք եւ քննադատութիւնք, էջ 485:

⁴ Michael Stone, *Armenian Apocrypha relating to the Patriarcha and Prophets*, Jerusalem, 1982.

նութիւն մը, զոր կը գտնենք Երզնկայի եւ բազմաթիւ Աստուածաշունչերու վերջաւորութեան, Յովհաննու Յայտնութեան գիրքէն ետք¹:

Ղազար Բաբերդացիի մասին առանձին՝ ուսումնասիրութիւն մը կատարուած չէ: Դատելով իր Աստուածաշունչին կարգաւորութենէն, կը տեսնուի թէ ան ուզած է իր խմբագրութիւնը կապել Վանական Վարդապետի եւ Գրիգոր Տաթեւացիի հեղինակութեան: Ինչպէս Մխիթար Այրեւանեցիին մէջբերած է Յովհաննէս Սարկաւազի կանոնը, Բաբերդացին իր Աստուածաշունչին գլուխը գետեղած է Գրիգոր Տաթեւացիին կանոնական ցանկը: Իւրաքանչիւր գիրքին սկիզբը՝ նախադրութիւնը եւ գլխացանկը ընդօրինակուած են կիլիկեան խմբագրութեան համաձայն: Անոր խմբագրութեան յատուկ են.

- ա. Վանական Վարդապետի Համեմատութիւն Հիմ եւ Նոր կտակարանացն. «Երկինք՝ եկեղեցի...»: Ան կը բովանդակէ աստուածաշնչական բառերու ցանկ մը, իւրաքանչիւրին դիմաց՝ անոր փոխաբերական իմաստը, դարձեալ մէկ բառով:
- բ. Ցանկ ի վերայ այբուբենից աստուածաշունչ սուրբ մատենիս ըստ հայկական թուոց. «Արբահամ յելանել...»:
- գ. Ցանկ ի վերայ այբուբենից աստուածաշունչ սուրբ մատենիս ըստ Հադինացոց թուոց. «Արբայ հայր...»: Երկու ցանկերը աստուածաշնչական անուններու եւ բառերու բառարաններ են: Առաջինը հիմնուած է հայկական գլխաբաժանումներուն վրայ, երկրորդը՝ լատինական: Բաբերդացիի յիշատակարանը հետաքրքրական մանրամասնութիւններ կուտայ իր աշխատանքին եւ միջավայրին մասին: Ցանկերու մասին ան կը պատմէ. «Շնորհի տեսոն սկսայ եւ ողորմութեամբ նորին կատարեցի զայս հոգիաբուղիս եւ աստուածա-

¹ Պաթրիճեան Յովսէփ, Հանգիստ երանելոյն Յովհաննու ստուգեալ իբրեւ վաւերական, համդերո՞ ծանօթութեամբք, Վիեննա, 1877:

շունչ սուրբ կտակարանս՝ յորում խանդակաթ սիրով ցանկայի եւ բաղձայի եւ տեւչայի ՚ի մանկութենէս ՚ի վեր եւ այժմ հասի փափաքանաց իմոց զոր սիրեաց անձն իմ ... մանասանդ որ ցանկով եւ համարագրով եւ ոսկեգիր այբուբենգիմդայով զարդարեցաք զսա վասն դիրագիստ լինելոյ բանիցս աստուածային: Ջի թէպէտ գոյր մեզ յառաջագոյն կարճատօտ ցանկեր ՚ի նախնեաց մեր եւ ՚ի տէր Դաւիթ իմաստուն քահանայէն, բայց ցիր ու ցան գոյով յայլեայլ տեղիս. բայց մեք աշխատութեամբ ժողովեցաք ՚ի մի տուսի իբրեւ զփունջ մի վարդից, եւ ըստ այբուբենգիմդայից ՚ի վերայ շարադրեցաք վասն այլ առաւել դիրագիստ լինելոյ ուսումնասիրացդ. եւ միս ցանկն որ զկնի նորին արարի, առի զօրինակն ՚ի լատինացոց, նաեւ զգլխահամարքն եւ զփոքրահամարքն, եւ զայբուբենգիմդայն եւ զաստղանշանս, նաեւ զվկայութիւնս համաձայնութեամբ, որ միմեանց կու համեմատին. իբրեւ զշարս մարգարտաց ընդ ականց պատուականաց, եւ զծագրեցի իմ հողանիւթ մատամբս ՚ի լուսանց աստուածաշունչ մատենիս...»¹:

Բաբերդացին կ'աւարտէ իր ձեռագիր Աստուածաշունչը ոտանաւոր յիշատակարանով մը, ուր կը նկարագրէ ձեռագիրին պատրաստութիւնը եւ աշխատանքը.

« Հոգիաբուիս աստուածատունկ այս բորաստան.
Ես իմ ձեռամբ եղէ սորա աշխատական
Եւ զնիւթն յառաջ պատրաստեցի անհիագական.
Ետու ի ձեռս Թորոս դպրի երագագրեան,
տալով զվարձս սորա առատական.
Բագում եղբարս յորդորեցի եւ ետու բան
Ջի եւ նոցա ջանիւքն առնել աւարտական,
Մի՛նչեւ ի չորս տարին եղաք աշխատական ...»:

¹ ԶՐԲ., էջ 141-142:

Նոյն խնամքով, սիրով եւ զոհողութեամբ պատրաստուած է իւրաքանչիւր ձեռագիր, որ սերունդէ սերունդ աւանդեցին երկնային Կտակարանները: Ս. Սահակէն սկսեալ, կաթողիկոսներ՝ Ներսէս Շնորհալիին նման, եպիսկոպոսներ՝ Ներսէս Լամբրոնացիին պէս, վանահայրեր՝ ինչպէս Մխիթար Այրեւանեցին, պարզ վանականներ եւ դպիրներ իրենց կեանքէն երկար տարիներ նուիրեցին Աստուածաշունչ մը ունենալու նուիրական ցանկութիւնը իրականացնելու համար: Անոնք ներշնչուեցան աստուածաշնչական իմաստութենէն եւ աւանդ թողուցին զայն հոգեւոր իրենց զաւակներուն:

Վ Ե Ր Ջ Բ Ա Ն Ի Ս

Տասնվեց դարեր ետք, երբ դարձեալ կը կարդանք մեր հին պատմիչները եւ կը շրջինք Հայ Աստուածաշունչին ուսումնասիրութեան նուիրուած գրականութեան մեծ անտառին մէջ, ինչպէս փորձեցինք ընել ներկայ յառաջաբանով, տարբեր պայծառութեամբ մը մեր միտքին մէջ կը գծուի մեծ Սուրբին դիմագիծը:

Գիւղացիի զաւակ թէ ազատի, նախարարական տոհմէ թէ պարզ հայ ընտանիքէ, անոր ծագումը գիտնալը կը դադրի կարեւորութիւն ունենալէ, ինչպէս կարեւորութենէ զուրկ է Պետրոսի կամ Անդրէասի ձկնորսի հանգամանքը: Մաշտոց հիմնական ուսում ստացած էր, հաւանաբար նաեւ՝ զինուորական կրթութիւն: Սակայն, ինչպէս ձկնորսները կանչուեցան լքելու իրենց ուռկանները եւ հետեւելու իրենց կոչումին, այնպէս եւ Մաշտոց դուրս մղուեցաւ թագաւորական պալատէն եւ կանչուեցաւ ըլլալու Աստուծոյ դպիրը: Պօղոսի նման, ան լսեց ներքին ձայն մը եւ անոր նման դարձաւ առաքեալ առ Հայս: Ներքին ձայն մը միշտ կոչած է մեծ մարգարէները: Հայոց մեծագոյն մարգարէն եղաւ Ս. Մեսրոպ Մաշտոց:

Նման Եսայի մարգարէին, Մեսրոպի աչքերը տեսան իր ազգին փրկութեան իսկական ճամբան, լոյսի եւ իմաստութեան ճամբան, որ կը բացուի հայ գիրով, կը զարգանայ հայերէն լեզուով եւ կը ստեղծէ հայ միտքը: Հզօր իր շունչով, ան տուաւ իր ժողովուրդին տեսիլք եւ ինքնութիւն:

Պօղոս առաքեալի հրկիզող խօսքերով, ան վառեց յեղափոխութեան բոց մը, որ անշէջ մնաց հայու հոգիին մէջ. «Այսուհետեւ չե՛ս ծառայ, այլ որդի եւ եթէ որդի՛ եւ ժառանգ Աստուծոյ»: Ան կամեցաւ բանալ Գիրքը եւ կարդացնել ամէն մկրտուած հայու, թէ ինք ուխտով մը կապուած է Աստուծոյ հետ, ինչպէս Նոյ նահապետ, նահապետը

հայուն, որուն թորգոմ թռուան անունով կոչուեցանք «որդիք թորգոմայ»:

Իր դարու մեծ աստուածաբաններուն եւ սուրբ գրոց մեկնութեան բարձրագոյն հեղինակութիւններուն կարգին, Մեսրոպ Հայաստան բերաւ Աստուածաշունչի ամենէն ընտիր բնագիրը՝ Ղուկիանեանը, որուն նման ուզեց կատարեալ ընել հայերէն թարգմանութիւնը:

Անտիոքի եւ Եղեսիոյ Եկեղեցիներու մեծ վարդապետներուն նման, ան իր շուրջը հաւաքեց տաղանդաւոր աշակերտներու խումբը, որոնց ուսուցիչը եւ ներշնչումը եղաւ ինք: Ոչ միայն հայ լեզուի նշանագիրները, այլ անոնց հետ եւ անոնցմով, ան իր աշակերտներուն փոխանցեց Աստուծոյ խօսքին սէրը, առանց որուն դժուար թէ կարենային այնքան զգացականութեամբ եւ կատարելութեամբ թարգմանել օրէնքն ու մարգարէները:

Հայաստան վերադարձող Ս. Մեսրոպի եւ անոր աշակերտներուն դիմաց, որոնք իրենց ձեռքերուն մէջ կը կրէին հայ գիրով դրօշմուած առաջին մատեանները, վստահաբար Ս. Սահակ եւ իր շուրջ հաւաքուած աւագանին ինքզինքնին զգացին շատ աւելի զօրեղ եւ անպարտելի, քան եթէ ըլլային յաղթական բանակի մը դիմաց, որ վերադառնար թշնամիին աւարով: «Բարտք պատերազմ» ին դիմաց, որ կը սպասէր իրենց, անոնք կոփած ունէին հոգիի զէնքերը:

Երկու Սուրբերը կրնային կրկնել մարգարէին խօսքերը. «վէմ պատանեացի, ջուրք բոխեացեմ, եւ արբցէ ժողովորդ իմ»: Աստուածային տեսիլքով յայտնուած իւրաքանչիւր գիր նոր ակոսներ բացաւ հայ հոգիին ընդարձակ դաշտին մէջ: Անոնց մէջ նետուած սերմերէն ծլեցան ու հասունցան ոսկի հատիկները ամբողջովին նոր, ամբողջովին ազգային, ամբողջովին գաղափարական գրականութեան մը, որով հռչակուեցաւ հայ գրիչին ոսկեղարը:

Գծուած էր այլեւս ճանապարհը, որ պիտի տանէր հայ ժողովուրդը դարերու խաւարէն դէպի լոյսը աստուածգիտութեան: Մաշտոց կրնար կրկնել Եսայի մարգարէին խօսքը. «Հիմա, Տէրը, Տէրը դրկեց զիս եւ Անոր Հոգին: Այսպէս կ'ըսէ Տէրը, որ փրկեց զքեզ, Իսրայէլի Սուրբը. Ե՛ս եմ քու Աստուածդ, ցոյց տուի քեզի ճանապարհը որով պիտի ընթանաս...» (Ես. ԽԸ. 17):

Դարեր ետք, Վարդան պատմիչ պատկերացուց գիրբրու գիւտին իմաստը գեղեցիկ վերացումով. «Աստուած տուաւ անոր [Մեսրոպին] խնդրածը՝ տասնչորս գիրեր, զորս իր աջով դրօշմեց անոր առջեւ, ինչպէս մեծ Մովսէսին դիմաց Սիմայի լերան վրայ, ..., որ, աստուածային պարգեւներու միջոցաւ, առած իրեն հետ Ս. Երրորդութեան ճառագայթները՝ մարգարէներուն եւ Առաքեալներուն եւ Աւետարանիչներուն եւ երկնային դասերուն եւ արդարներու բոլոր խումբերուն հետ կուգար կը մտնէր Հայաստան մեր աշխարհը ...»:

Շարականագիրը գովերգեց Ս. Մեսրոպ Մաշտոցը, իբրեւ հայուն մարգարէն՝ Մովսէսը.

Նմանեալ Մովսէսի՝ տեսար վարդապետ
բերելով զգիր օրինաց ի Հայաստան աշխարհս.
Որով լուսատրեցան ազգք որդոց թորգոմայ:

Մաշտոց երկար չմնաց Վաղարշապատ, որովհետեւ մարած չէ՛ր իր մէջ աւետարանչութեան կրակը: Անոր հայեացքը չհեղեցաւ բնաւ իրեն համար գծուած առաքելութեան ճանապարհէն: Ինչպէս թագաւորական պալատին ընծայած պատիւները կապած չէին զայն արքայական դիւանատունին, նոյնպէս՝ կաթողիկոսարանին փառքերը չխաթարեցին վանականի իր նկարագիրը: Ան Ս. Սահակին յանձնեց իր աշակերտները եւ առած աւետարանիչի իր գաւազանը ճամբայ ելաւ դէպի Հայաստանի հեռաւոր գաւառները՝ ընկերակցութեամբ մարգարէներուն եւ Առաքեալներուն եւ Աւետարանիչներուն եւ երկնային դասերուն...:

Հայաստանի սահմաններէն անդին, ան վրացիներուն եւ աղուաններուն տարաւ իրեն տրուած «աստուածապարգեւ շնորհները»: Հաւատացեալ անոնց աչքերուն՝ ան բացաւ իր ստեղծած գիրով գրուած Աստուածաշունչին էջերը. «Եւ արդ, անոց, որ այնքան առանձին եւ բաժանուած լեզուներ ունէին, ան կապեց աստուածային պատգամներով, դարձուց մէկ ազգ, մէկ Աստուծոյ փառաբանիչներ» (Կորին):

Երկար իր առաքելութենէն ետք, Մաշտոցի վերադարձի ճանապարհը բերաւ զայն հայրենիք, վերամիանալու Ս. Սահակի, որ իր աշակերտներուն հետ զբաղած էր թարգմանութիւններով: Միասին, անոնք հաւանաբար վերանայեցան Ս. Գիրքին թարգմանութիւնը, սակայն վստահաբար՝ անոնք կազմակերպեցին Ճաշոցը, որ իրենց օրով կը կոչուէր «Ընթերցագիրք»: Հետեւելով Կիւրեղ Երուսաղեմացիի կարգաւորութեան, մեծ սուրբերը սահմանեցին իւրաքանչիւր օրուան սուրբ գրական ընթերցումները ի լուր ժողովրդեան: Միասին կարգաւորեցին նաեւ ժամագիրքը, Տօնացոյցը եւ խորհրդակատարութիւններու գիրքը, որ մինչեւ այսօր կը կոչուի «Մաշտոց»:

Նման իր մեծ հօր՝ Մեծն Ներսէսի, Սահակ հայրապետ սահմանեց յատուկ կանոններ հաստատուն պահելու համար եկեղեցիին կարգը: Յատկապէս ուղղուած եկեղեցիին պաշտօնեաներուն, Ս. Սահակ հայրապետի կանոնները բանաձեւեցին եկեղեցականներուն պարտականութիւնները եւ բարեկարգեցին անոնց կենցաղը: Սոյն կանոնները յատուկ ուշադրութեամբ հոգացին պաշտամունքի կարգը. «ի տուրնջեան եւ ի գիշերի» սաղմոսերգութեան պաշտօնը, Ս. Պատարագին «սարսափելի խորհուրդը»...:

Անոնց շունչին տակ հասաւ աշակերտներու հոյլ մը, որ տարածուեցաւ Հայաստանի բոլոր կողմերը՝ Աստուածաշունչին ճառագայթումը հասցնելու երկրին ամենէն մութ անկիւնները: Անոնք առաջնորդեցին հայ ժողովուրդը «ի խաւարէ ի լոյս, ի մահուանէ ի կեանս, յանգիտութենէ ի գիտութիւն ճշմարտութեան»: Անոնք քարոզեցին Աւետարանը եւ հոգիներուն տուին յաւիտենականին յոյսը: Անոնք ներշնչե-

ցին ազգային հպարտութիւն՝ հայը որակելով Նոր Ուխտի ժողովուրդ, նման Հին Ուխտի ժողովուրդին՝ «ազգ սուրբ, ժողովուրդ սեփական», Քրիստոսի արեամբն գնուած առաջին ազգը:

Ս. Սահակի եւ Ս. Մեսրոպի հիմնած դպրոցներուն եւ վանքերուն մէջ զարգացաւ այն գիտակցութիւնը, թէ պատմութիւն ունեցող ժողովուրդ ենք, «Որովհետեւ թեպէտ մենք փոքր ածու եմք եւ շատ սահմանափակ թոյով եւ շատ անգամ օտար թագաւորութեան տակ նուաճուած, բայց եւ այնպէս մեր աշխարհին մէջ եւս քաջութեան շատ գործեր կան գործուած, արժանի՝ գրուելու եւ յիշուելու...» (Խորենացի):

Քաջ հովիւը եւ հովուակիցը լեցուցին Վարդանանց սերունդի հերոսներուն հոգիները անպարտելի ոգիով մը, որ մահուան մէջ անմահութիւն տեսաւ: Ինչպէս Հին Կտակարանի Մակաբայեցիները, հայոց քաջներուն սուրբ բարձրացաւ ի պաշտպանութիւն հողին, բայց նաեւ՝ այդ հողէն ծնած գիրին, լեզուին եւ հայ մշակոյթին:

Աստուածաշունչին նմանութեամբ ստեղծուած ոսկեղարեան հայ գրականութիւնը հայոց աշխարհը ըրաւ «բոլոր հիւսիսային ազգերուն մէջ վեհագոյնը» (Խորենացի): Երկու Սուրբերուն մարգարէական արիութեան շնորհիւ Հայաստանը եղաւ հայուն «աւետեաց երկիրը»:

Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ ամրացուցին Առաքելական Սուրբ Եկեղեցիին հիմերը՝ վերականգնելով զայն իբրեւ Հայ Եկեղեցի: Իրենց «յաճախապատում ճառերով», անոնք ամրացուցին հաւատքը, աւելի հաղորդական եւ հասկնալի դաւանանքով եւ վարդապետութեամբ. «նորափետուր բանի զարդարեալք պայծառագոցեցան եկեղեցիք հայաստանեայց ի ձեռքն սրբոյն Սահակայ ...» (Շարական):

Երբ եկաւ իւրաքանչիւրին ժամը, Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ իրենց աչքերը փակեցին Աստուծոյ ընտրեալներուն նման՝ ի կատար հասցուցած իրենց «ընթացքը»: Անոնց աշակերտները ողբացին զանոնք՝ յիշելով «այն քաղցր աչքերուն հանդարտութիւնը ուղիղներուն նկատմամբ

եւ ահաւորութիւնը՝ չարերուն համար»... «զուարթ շրթունքներուն ժպիտը լաւ աշակերտներուն հանդիպման ժամանակ»... «բարիացակամ սիրտը որ արքանեակներ կը գրաւէ»... «երկայն ճանապարհները դիրացնող յոյսը՝ անդութիւններէն հանգստացնող...» (Խորենացի):

Այնուհետեւ, ամէն տարի, երախտապարտ հայ ժողովուրդը չգաղընցաւ տօնախմբելէ Սրբոց Թարգմանչաց յիշատակը. «երգով քաղցրութեամբ հնչմամբ»՝ օրհնելով զԱստուած, անոնց համար. «Որք զարդարեցին տնօրինաբար զիմաստ անեղին, հաստատելով յերկրի զգիր կենդանի, հովուել զհօտ անոր իսրայէլի...»:

Միչտ եւ յաւիտեան, երախտագէտ զգացումով եւ ամուր հաւատքով, Ս. Սահակի, Ս. Մեսրոպի եւ Թարգմանիչներուն համար, որ մեր ձեռքը տուին Աստուածաշունչ Մատեանը, «անմատոյց լուսոյն երկրպագեցուց»:

Երուսաղէմ, Զիթենեաց Լեռ, 29 Նոյեմբեր, 1990

ԴԱԻԹԻ ՍԱՂՄՈՍԱՑ ԳԻՐՔԸ

Օրհնեցից գտեր 'ի կեանս իմ. սաղմոս ասացից Աստուծոյ իմոյ մինչեւ եմ ես:

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Հարիւր քսան տարիներ առաջ, 1868-ին, Երուսաղէմի լուսաշնորհ Եսայի Պատրիարքը տպագրել տուած է ԴԱԻԹԻ ՍԱՂՄՈՍՆԵՐԸ զարդարուն հրատարակութեամբ: Գործածուած գիրերը մեծադիր են եւ հաստ, հաւանաբար դիրքնթեռնելի ըլլալու համար տարիքոտ միաբաններուն, որոնք կ'իջնեն Ս. Յակոբ, գիշերային ժամէն առաջ, Մայր Տաճարի մութին մէջ քաղելու համար սաղմոսները, մտմին լոյսով: Ներկայ հրատարակութիւնը վերատպագրութիւնն է նոյն գիրքին՝ ամենայն հարազատութեամբ, առանց փոփոխելու կամ այլայլելու անոր բնագիրը: Անոր աստուածաշնչական անունն է

ԳԻՐՔ ՍԱՂՄՈՍԱՑ ԴԱԻԹԻ

Յաջորդ տարին, 1869-ին, լուսաշնորհ Պատրիարքը տպագրել տուած է նոյն գիրքը երկու տարբեր ծաւալներով. մին՝ միջակ չափով, աղօթողներու անձնական գործածութեան համար եւ միւսը՝ ծաւալով փոքր, ճամբորդի մը զրպանը մտնելու չափ:

Եսայի Պատրիարքի նպատակը եղած է Սաղմոսներու Գիրքը ղնել ամէն հաւատացեալի ձեռքերուն մէջ, իբրեւ շատ գործածական աղօթագիրք մը, որ վայելած է մեծ ժողովրդականութիւն: Հին ատեն,

անոր գործածութիւնը կը սկսէր մանկութեան օրերէն, որովհետեւ հայ մանուկները գրաբար կը սկսէին սորվիլ՝ անգիր ընելով սաղմոսները: «Սաղմոս քաղել», «սաղմոս կարդալ» կամ «սաղմոս ասել Տեառն» եղած է աղօթքի ընդհանրացած սովորութիւն մը, անհատական կամ հաւաքական աղօթքի ձեւ մը՝ հին դարերէն ի վեր մինչեւ մեր օրերը:

ԱՂՕԹՔ

Աղօթքը մարդկային խօսքին վսեմագոյն արտայայտութիւնն է: Ինչպէս մտածելու կարողութիւնը եւ խօսքը յատկանիշներն են, որոնք կը դասեն մարդը անխօս անասունէն վեր, այնպէս ալ աղօթքը կ'առաջնորդէ հոգին, ժամանակով եւ միջոցով սահմանափակուած մահկանացու կեանքի շաւիղներէն անդին՝ անմահութեան վրայ բացուող ճամբաներու: Աղօթքը ինքնագիտակից մարդուն ինքնութեան խորերէն բխած արտայայտութիւնն է, ինքնութեան մը որ կը զգայ, թէ ինք առանձին էակ մը չէ այս աշխարհի երեսին, այլ մէկ մասնիկը ամբողջ տիեզերքին, անդամ մը մարդկային ամբողջ ընտանիքին, ձայն մը ամբողջ արարչութեան ներդաշնակութեան մէջ: Աղօթքը խօսակցութիւնն է մասնիկին՝ ամբողջութեան հետ, արարածին՝ իր Արարիչին հետ:

Աղօթելը կենալ մըն է Աստուծոյ դիմաց, ներկայանալու համար մեր հոգիին ամբողջ մերկութեամբ, առանց ամօթի, ինչպէս էր Ադամ մեղքէն առաջ: Աղօթողը քաջութիւնը ունի կենալու Աստուծոյ առջեւ, մեղքէն ալ ետք, Աւետարանին մաքսաւորին նման, որ ձեռքը կուրծքին զարնելով կը կրկնէր. «Աստուած ներէ՛ ինձի, մեղաւորիս»: Մեղքը խանգարում մըն է ներդաշնակութեան, զոր Աստուած կ'ուզէ հաստատել մարդոց տրուած իր պատուիրաններով, որպէսզի մարդկային կեանքը ըլլայ գեղեցիկ, ինչպէս է երկնակամարին վրայ լուսաւոր մարմիններու շարժումը: Մեղաւորին աղօթքը խնդրանք մըն

է, որ սրբագրուի իր մեղքով ստեղծուած խանգարումը, որպէսզի վերագտնէ հոգիի իր խաղաղութիւնը:

Աղօթքը խաւարին նայող նայուածքին վերադարձն է դէպի լոյս, մոլորութեան ճամբէն՝ ուղիղ ճամբուն, մահուան տանող ուղիէն՝ յաւիտենականին շաւիղներուն: Աւետարանին անառակ որդիին յայտարարութիւնը աղօթք մըն է. «Հայր, ես սխալեցայ քու եւ երկինքին առջեւ...»: Սխալին խոստովանութիւնը մարդոց եւ Աստուծոյ առջեւ՝ աղօթքի ամենէն գիտակից արտայայտութիւնն է՝ որդիին հոգին առաջնորդող մինչեւ հայրական սիրոյն գիրկը:

Աղօթքի կատարելագոյն բանաձեւը տերունական աղօթքն է, զոր սորվեցանք մեր մօրմէն, ինչպէս Յիսուսի աշակերտները՝ իրենց Վարդապետէն. «Հայր մեր, որ յերկինս ես...»: Աղօթողին համար արարիչը անանձնական եւ անդիմագիծ գերագոյն էակ մը չէ: Ան խօսակիցն է, որ կը լսէ եւ կը պատասխանէ: Ան հայրն է, որ կը պատուիրէ, կը սաստէ եւ կը ներէ: Յիսուսի սորվեցուցած աղօթքը ուղղուած է բոլորին Հօրը, որ կը ծագեցնէ իր արեւը չարին եւ բարիին վերեւ, որովհետեւ Աստուած սէր է, ինչպէս կ'ըսէ Առաքեալը:

Մարդուն աղօթքը փոխադարձ սիրոյ արտայայտութիւնն է առ Աստուած: Աղօթողը կը յայտնէ իր շնորհակալութիւնը իր Արարիչին ամենօրեայ բարիքներուն համար, զորս ամբողջ մարդկութիւնը կը ստանայ Աստուծոյ անհուն բարութենէն: Ան կը տենչայ Աստուծոյ արքայութեան, որ պիտի գայ, երբ ամբողջ մարդկութիւնը միանայ եւ աղօթէ:

ԴԱԽԹ ՍԱՂՄՈՍԵՐԳՈՒՆ

Սաղմոսը բանաստեղծական ձեւով շարադրուած աղօթքն է, հոգեւոր երգը, զոր Դաւիթ յօրինած է իր բառերով եւ իր եղանակով, եր-

գով եւ նուազի ընկերակցութեամբ՝ բարձրացնելու զայն առ Աստուած, ինք իր ձեռքերով շինած տասնալար գործիքին վրայ, որպէսզի իր ամբողջ էութեամբ, այսինքն մտքով, հոգիով եւ մարմնով փառաբանէ իր Տէր Աստուածը. «Օրհնեաւ անձն իմ զտէր, եւ ամենայն ոսկերք իմ զանուն սուրբ նորա» (ՃԲ.):

Բոլոր դարերու մեծագոյն աղօթողն է Դաւիթ մարգարէն: Մեր հայրերը անոր տուած են «աստուածախօս» մակդիրը: Անոր խօսակցութիւնը Աստուծոյ հետ եղած է անընդհատ: Դաւիթ խօսած է Աստուծոյ հետ եւ իր սրտին ականջը տուած է Աստուծոյ ձայնին՝ իր կեանքի ամէն հանգրուաններուն, դժուարութեան մէջ կամ իր փառքի օրերուն:

«Ի խորոց կարդացի առ քեզ» (ՃԻԹ.), կ'ըսէ Դաւիթ եւ իր Աստուածը կը կոչէ իր Տէրը: «Կարգալ» բառին աշխարհաբար իմաստն է աղաչել: Աղօթքին էութիւնը աղաչանքն է՝ ուղղուած Աստուծոյ այն վստահութեամբ, թէ Ան պիտի լսէ զայն: Աղօթքին պէս, շարունակական է աղաչանքը, որովհետեւ ան կուգայ ներքին պահանջէ մը, որ է անընդհատ վառ պահել խօսակցութիւնը Աստուծոյ հետ. «Եւ առ Աստուած կարդացի եւ նա լուսաւ ինձ յերեկոյս, ի վաղորդայն եւ ի հասարակ ատար» (ՄԴ.): Աղօթողին գոհացումը լսելի ըլլալն է. «Սիրեցի զի լուսիցէ տէր զձայն աղօթից իմոց» (ՃԺԳ.) կ'ըսէ սաղմոսերգուն, քանզի կը զգայ, թէ Աստուած «մօտեցուցած է իր ականջը» դէպի աղօթող իր շրթունքները:

«Առ քեզ տէր համբարձի զանձն իմ» (ԻԴ.), կը կրկնէ սաղմոսերգուն: «Անձն» բառը կ'արտայայտէ մարդուն ներքին ինքնութիւնը, այսօրուան աշխարհաբար իմաստով «հոգի» բառն է, հասկցուած իբրեւ կեանքին սկզբունքը: Դաւիթ շատ յաճախ կը գործածէ զայն՝ ըսելու թէ իր ամբողջ էութեամբ կեդրոնացած է դէպի Աստուած ինք՝

հոգիով եւ մարմինով. «Ծարաւեաց առ քեզ հոգի իմ, քանի պատիկ եւս եւ մարմին իմ» (ԿԲ.): Ուրիշ սաղմոսի մը մէջ, ան իր հոգիին ծարաւը կը նմանցնէ կենդանիներուն զգացած ջուրի ծարաւին. «Ինչպէս եղջերուն աղբիւրի ջուրին փափաքը ունի, այնպէս ալ հոգիս ունի Քու փափաքդ, ո՛վ Աստուած», կ'ըսէ ան, ԽԱ. սաղմոսին սկիզբը: Յաջորդ տունին մէջ ան կը բացայայտէ այդ ծարաւը, հարցնելով Աստուծոյ. «Ե՞րբ եկից երերեցայց երեսացդ աստուծոյ»: Ան կը տառապի եւ տրտում է այն ատեն միայն, երբ կը զգայ թէ հեռացած է Աստուծոյ երեսէն, այսինքն Աստուծոյ տեսողութեան դաշտէն. «Հիմա ինչո՞ւ տրտում ես, ո՛վ իմ հոգիս եւ ինչո՞ւ կը խոռովես զիս, յուսա՛ Աստուծոյ...»:

ՄԵՍԵԱՅԻՆ ՅՈՅՍԸ

Սաղմոսերգունին յոյսի արտայայտութիւնները բազմաթիւ են եւ յատկապէս սրտառուչ. «Յոյս իմ առ աստուած է...» (ԿԱ.), «Ի քեզ տէր յուսացայ...» (Հ.), «Դու եւ յոյս եւ բաժին իմ» (ՃԽԱ.), «Իմ եղեր յոյս...» (Կ): Ասոնք ակնկալութեան մը վստահ բանաձեւումներն են, որովհետեւ Դաւիթ կ'ապրի Մեսեայի գալստեան երազով: Ան կը հաւատայ, թէ ինք ծնունդն է իր ժողովուրդի յոյսին առ Աստուած: Իր ժողովուրդը Աստուծոյ հետ ուխտով կապուած ժողովուրդն է, խոստումին ժողովուրդը թէ՛ իրմէ պիտի ծնի մարդկութեան փրկիչը: Դաւիթ ունի գիտակցութիւնը, թէ ինք պիտի ըլլայ խոստումի կատարումին սկիզբը, քանզի Մեսեայի պիտի ծնի «Ի տանէ Դաւթի»: «ՅՈՅՍ իմ ի ստեանց մօր իմոյ...» (ԻԱ.), «Տէր, յոյս իմ ի մանկութեան իմմէ...» (Հ.), «Ի քեզ անկաջ ես յարգանդէ յորովայնէ մօր իմոյ...» արտայայտութիւններն են անոր անսասան հաւատքին, թէ հաւատարիմ է Աստուած Իր ըրած ուխտին եւ ինք՝ Դաւիթ, ընտրուած է ըլլալու «անօթ փրկութեան»՝ նոյն ուխտին կատարման ճամբուն սկիզբը:

«Ի քեզ հաստատեցայ եւ յարգանդէ...» (Հ) ամէն անգամ կը յայտարարէ սաղմոսերգուեն, երբ կը զգայ իր կեանքի ուղին որոշող Աստուծոյ հովանաւոր աջին ներկայութիւնը: Ան կ'ապրի խոր գիտակցութիւնը, թէ ինք կոչուած է առաքելութեան մը. առաջնորդել իր ժողովուրդը Աստուծոյ օրէնքներուն եւ պատուիրաններուն համաձայն, ըստ ուխտին, որ անոնք ըլլան «Աստուծոյ ժողովուրդ» եւ չունենան այլ աստուած բացի Աստուծմէ: Ան ունի հաստատուն հաւատքը, թէ Աստուած կ'ուղղէ իր քայլերը, որպէսզի կարենայ կատարել այն առաքելութիւնը, որուն համար ան ընտրուած է «յարգանդէ»: «Տէր հովուեսցէ զիս...» (ԻԲ.), կ'ըսէ ան եւ կ'աւելցնէ. «Ան ժայռի վրայ հաստատեց իմ ոտքերս եւ ուղղութիւն տուաւ իմ ընթացքիս» (ԼԹ.), որովհետեւ գիտէ, թէ ինք գործիք մըն է Աստուծոյ ձեռքին մէջ, Անոր կամքին կատարողը. «Ո՛վ իմ Աստուածս, ես ուզեցի Քու կամքը կատարել եւ Քու օրէնքներդ փորիս մէջ եմ» (ԼԹ.): Հաւատարիմ մնալ Աստուծոյ եւ պահել Անոր պատուիրանները Հին Ուխտի երկու հիմնաքարերն են, որոնց վրայ բարձրացան Նոր Ուխտին երկու ոսկի օրէնքները. սիրել զԱստուած եւ սիրել ընկերը:

Սաղմոսերգուին ամբողջ տառապանքն է ինքզինք արժանի ընել իր կոչումին: Ան գիտէ, թէ մարդ է եւ հետեւաբար մեղաւոր. «Չանօրէնութիւնս իմ եւ ինձէն գիտեմ եւ մեղք իմ առաջի իմ եմ յամենայն ժամ...» (Մ.), «Մեղք իմ բազում եմ յոյժ, ծանր եմ քան զաւազ ծովու...», կ'ըսէ ան, զգալով որ գիտակցուած եւ խոստովանուած մեղքը արժանի է քաւութեան: Աւելին, ան կը սպասէ Աստուծմէ, որ պաշտպանէ զինք մեղքին դէմ, թոյլ չտայ որ տկարանայ իր կամքը եւ ինք գտնուի անպիտան ծառայի վիճակին մէջ. «Ծառայ քո եմ եւ, իմաստուն արա զիս...», «Տուր զօրութիւն ծառայի քո, կեցո գորդի աղախնոյ քո եւ արա առ իս նշան բարութեան...»: Դաւիթ այս աղօթքով կ'ակնկալէ, որ զինք ստեղծողը չթոյլատրէ իր կորուստը: Մեծ միսթիկներուն նման,

Դաւիթի հոգին անհամբեր է. ան կը տոչորուի եւ կ'այրի միակ ցանկութեամբ մը. ոչնչացնել յամառ ես-ը՝ վերականգնելու համար իր մէջ աստուածային դիմագիծը: «Դու ստեղծեր, կ'ըսէ ան պահանջկոտ շեշտով մը, մի՛ կորուսաներ...», որովհետեւ միայն Աստուծով կրնայ վերականգնիլ անկեալը եւ վերագտնել իր հոգին: Դաւիթ մին է վերականգնած մեծ հոգիներէն, որ կրնայ վստահօրէն յայտարարել. «Ան դարձուց ինձի իմ հոգիս...» (ԻԲ.), ըսելու համար թէ Աստուած նոր ծնունդ մը տուաւ իր հոգիին:

ԴԱԽԹ ԹԱԳԱԽՈՐ

Աստուածախօս Դաւիթ աղօթող թագաւորն է: «Օծեր իղով զգլուխ իմ» կ'ըսէ ան՝ ակնարկելով Սամուէլ մարգարէի կատարած օծումին, որով խաշնարածը բարձրացաւ թագաւորական գահին: «Ես կացի թագաւոր ՚ի նմանէ...» (Բ.) խօսքով, ան կ'արտայայտէ իր համոզումը, թէ թագաւորական իշխանութիւնը, հաստատուած Սիոնի բարձունքին, տարբեր բնոյթի իշխանութիւն մըն է: Ան հիմնաքարն է յաւիտենական թագաւորութեան, որ պիտի տիրապետէ սիրտերուն, որովհետեւ Դաւիթ կը խոստովանի, թէ Աստուած է միայն թագաւոր եւ Անոր կը պատկանի «երկիր լրիւ իւրով, աշխարհ եւ ամենայն բնակիչք նորա...» (ԻԳ.):

Պատարագին սկիզբը, երբ սարկաւազը կը վերաբերէ հացն ու գինին պարունակող Ս. Սկիհը եւ կը ներկայացնէ զայն պատարագիչին, ան կը կրկնէ նոյն սաղմոսին խօսքերը. «Սա ինքն է թագաւոր փառաց»: Դաւիթ կոչուեցաւ ըլլալու հիմնադիրը թագաւորութեան, որուն մարմնաւորումը պիտի ըլլար Եկեղեցին, այսինքն այն «ազգ»-ը, «որ խնդրէ տեսանել զերեսս Աստուծոյ»: Տերունական աղօթքին հաստատումէն ի վեր, Եկեղեցիին գերագոյն ակնկալութիւնն է, որ «գայ» Աստուծոյ արքայութիւնը:

Սաղմոսներուն գիրքը թատերգութեան մը նման մեր աչքին կը բանայ ողբերգութիւն մը, որուն գլխաւոր դերակատարն է Աստուած, որուն բեմը ամբողջ տիեզերքն է եւ ժամանակը՝ յաւիտեանականութիւնը: Տիեզերքի եւ մարդուն արարիչին դիմաց՝ Դաւիթը ներկայացուցիչն է իր ժողովուրդին: Աստուած ընտրած է զայն եւ օծել տուած երեք անգամներ. «Եւ ահա տեսայ Բեթղեմիւսի Յեսաի որդին. որ սաղմոսներ կ'երգէ, իմաստուն եւ պատերազմող մարդ, հանճարեղ եւ ճարտասան մարդ, տեսքով գեղեցիկ եւ Տէր ընդ նմա» (Ա. Թգր. Ժգ. 18): «Եւ Սամուել առաւ իղով լեցուն եղջիրը եւ օծեց զայն ...: «Այդ օրէն, Դաւիթ լեցունեցաւ մարգարէական շունչով եւ եղաւ Աստուծոյ պատգամախօսը: Սատուղ թագաւորի մահէն ետք, Հրէաստանի մարդիկը եկան եւ այնտեղ թագաւոր օծեցին Դաւիթը...» (Բ. Թգր. բ. 4): Ասոնց յաջորդեցին Իսրայէլի բոլոր ծերերը «եւ օծեցին Դաւիթը թագաւոր ամբողջ Իսրայէլի համար» (Բ. Թգր. ե. 1): Երեսուներեք տարիներ տեւեց Դաւիթի թագաւորութիւնը Երուսաղէմի մէջ: Երեսուն եւ երեք տարիներ ան անցուց պատերազմելով երկու ճակատներու վրայ: Դաւիթի առաջին թշնամիներն են Հեթանոսը, օտարը եւ այլազգին, որոնք զինակցած են՝ մոխիր ընելու համար իր երկիրը: Ան որեւէ վախ չունի անոնց ոյժէն, որովհետեւ իր զինակիցն է Տէրը, որուն Աջը միշտ հովանաւորը եղած է իր ժողովուրդին: «Տէր, դուն եղար մեր ապաւէնը, սերունդէ սերունդ...» կը կրկնէ ան, քանզի ամբողջական է իր ունեցած վստահութիւնը Աստուծոյ վրայ: Իրեն համար, աւելի սոսկալի է միւս թշնամին. անոր բանակը կը կազմեն մեղաւորը, անզգամը, ամբարիշտը, անօրէնը, նենգաւորը, ստախօսը, վաշխառուն, բամբասողը, զրպարտիչը, խաւարի այն բանակները, որոնք կ'ուզեն մարել իր հոգիին լոյսը:

Ասոնց դէմ, Դաւիթի անպարտելի զէնքն է հաւատքը, թէ Աստուծոյ Օծեալը չի պատկանիր ինքզինքին, այլ Աստուծոյ: Անոր համար կը մնայ անընկճելի. «Տէր, յոյս իմ եւ կեանք իմ, եւ յումմէ՞ երկնայց...»:

Յանուն Աստուծոյ մղուած զոյգ պայքարներուն նպատակն է առաջնորդել իրեն յանձնուած ժողովուրդին բարոյական եւ կրօնական կեանքը հաւատարմութեան սկզբունքով, որպէսզի ան չմոլորի եւ չունենայ այլ աստուած բացի Յակոբի Աստուածէն: Իր թագաւորութեան մայրաքաղաքն է Երուսաղէմը եւ սրբավայրը՝ Սիոնը: Անոնց բարձունքին վրայ հաստատուած թագաւորութիւնը վախճան պիտի չունենայ, որովհետեւ դէպի Երուսաղէմ պիտի գան բոլոր ժողովուրդները պաշտելու համար Դաւիթով խորհրդանշուած թագաւորը, որու մասին գրուած է թէ «պիտի թագաւորէ յաիտեան, քու Աստուածդ, ո՛վ Սիոն»:

Երբ գայ ժամանակներուն վերջը, Դաւիթի գահին տեղը պիտի հաստատուի դատաստանին գահը. «Անդ արկեալ եմ աթոռք դատաստանի, աթոռս արկեալ եմ 'ի տան Դաւիթի» (ՃԻԱ.): Դաւիթ մարգարէն կը նայի հեռուն եւ կը տեսնէ գալուստը գալիք օծեալին: Յիսուս տուաւ ինքզինքին այդ անունը, երբ Կափառնաու մի ժողովարանին մէջ բացաւ Եսայի մարգարէին գիրքը եւ կարդաց. «Աստուծոյ հոգին՝ իմ վրաս, ամոր համար օծեց զիս...» (Եսայի ԿԱ. 1): Յիսուսի հետեւորդները ինքզինքնին կոչեցին «քրիստոնէայ», որովհետեւ իրենց Տէրը ճանչցան իբրեւ «Քրիստոս», որ կը նշանակէ «ՕՄԵԱԼ»: Անոր երկրորդ գալուստով իր կատարումին պիտի հասնի մարդուս փրկագործութեան երկար պատմութիւնը՝ սքանչելիօրէն պատմուած Դաւիթի սաղմոսներով:

ԴԱԻԹ ԵՒ ՅԻՍՈՒՍ

Աւետարանիչներէն սկսեալ, քրիստոնէական եկեղեցիին հայրերը Դաւիթ մարգարէն նկատած են սաղմոսներուն հեղինակը: Պետրոս Առաքեալ կը յիշէ «Գիրս սաղմոսաց»-ը եւ կը նկատէ զայն Ս. Հոգիին ներշնչումով գրուած նախագուշակումը Յիսուսի գալստեան՝ Դաւիթին բերանով յայտնուած գալիք սերունդներուն: Գործք Առա-

քելոց գիրքին առաջին գլուխին մէջ պահուած Պետրոս Առաքեալին ճառին մէջ յատկօրէն կ'ըսուի. «Պէտք էր իրականացնային գրուածները, զորս Հոգին Սուրբ ըսած էր սկիզբէն Դաւիթի բերանով»:

Եկեղեցւոյ Հայրերը, սկսեալ Ս. Աթանասէն, նկարագրած են Դաւիթը ոչ միայն իբրեւ նախագուշակ մարգարէն Յիսուսով իրականացած փրկագործութեան խորհուրդին, այլ շատ աւելին. անոնք Դաւիթը նկատած են Յիսուսի նախատիպարը, երիցս օծեալ թագաւորը, որուն երեսուներեք տարիներու թագաւորութիւնը Երուսաղէմի մէջ խորհրդանիշն է Յիսուսի երկրային կեանքին երեսուներեք տարիներու: Դաւիթի Հաստատած թագաւորութիւնը Սիոնի բարձունքին՝ Յիսուսով վախճան պիտի չունենայ:

ՍԱՂՄՈՍՆԵՐԸ ԵՎ ՄԵՆՔ

Մեր Հայրերը սիրած են սաղմոսները այնքան, որքան «Հայր մեր»-ը, որովհետեւ ուզած են Դաւիթի նման «աստուածախօս» ըլլալ: Բոլոր դարերու մեծ աղօթողները Սաղմոսներու մարգարէական էջերէն քաղած են աղօթքի ամենէն սրտառուչ արտայայտութիւնները եւ բանաձեւումները՝ ընծայելու համար զանոնք Աստուծոյ: Հայերուս երկու մեծագոյն աղօթողները՝ Գրիգոր Նարեկացին եւ Ներսէս Շնորհալին, իրենց աղօթքը եւ երգը, իրենց սրտին խորերէն ելած խօսքը յաճախ արտայայտած են սաղմոսերգուին բառերով: Գրիգոր Նարեկացիին «Ի խորոց սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ»-ները, Ներսէս Շնորհալիին «Զարթօք»-ները եւ «Յիշնացուք»-ը, Հայ աղօթողներու սիրտէն բխած «բան բարի»-ներն են՝ սաղմոսներու նմանութեամբ:

Հին դարերէն հասած են մեզի Սաղմոսաց գիրքի բազմահարիւր ձեռագիր օրինակներ, հազարաւորներէն, որոնք ընդօրինակուած էին ամէն դասակարգի Հայ աղօթողներու գործածութեան համար, երբեմն ճոխ արուեստով եւ նկարչութեամբ զարդարուած, երբեմն պարզ բրնձապատկեամբ:

Աղօթքի հայկական հին աւանդութիւն մը վերականգնելու զգացումով ի լոյս կ'ընծայենք ներկայ հատորը յուսալով, որ այսօրուան հայերէն շատեր անոր մէջ պիտի գտնեն հոգեւոր սնունդը, որով մեր Հայրերը սնուցին իրենց հաւատքը:

Ոսկեդարեան գրաբար հայերենով կը հրատարակենք սաղմոսները, պահելու համար բառերուն եւ տողերուն աղօթաբոյր գեղեցկութիւնը: Սակայն, իւրաքանչիւր էջին դիմաց պարզ արեւմտահայերէնով մը գետեղուած է նոյն էջին թարգմանութիւնը, որ չունի հաւակնութիւնը արտայայտելու գրաբարին ներքին թովչութիւնը եւ բանաստեղծական շունչը: Թարգմանութեան պարզ նպատակն է հասկնալի ընել սաղմոսները այսօրուան Հայ ընթերցողին:

ՍԱՂՄՈՍՆԵՐՈՒ ԳԻՐՔԸ՝ ԵԿԵՂԵՑԻԷՆ ՆԵՐՍ

Քրիստոնէութեան առաջին դարերէն, սաղմոսներու գիրքը անշատուած է Աստուածաշունչի միւս գիրքերէն, գործածուելու համար իբրեւ աղօթագիրք՝ պաշտամունքի ժամերուն: Կանոններով դասաւորուած սաղմոսները երգելու սովորութեան հնագոյն յիշատակութիւնը կը գտնենք Եւսեբիոս Կեսարացիի անունով պահուած սաղմոսներու ցուցակի մը մէջ, որուն բնագիրը պահուած է Աստուածաշունչի յունարէն հնագոյն ձեռագիրին մէջ՝ Վատիկանի Մատենադարանին նշանաւոր CODEX ALEXANDRINUS-ը: Չորրորդ դարուն արդէն, Պաղեստինի Կեսարիոյ քաղաքին եպիսկոպոսը կը թելադրէ օրուան ամէն մէկ ժամուն սաղմոս մը կարդալ եւ կը ճշդէ երեք կանոններ. ցերեկուան ժամերուն, գիշերուան ժամերուն եւ ճրագալոյցին: Նոյն կանոնները կը գտնենք հայերէնի թարգմանուած եւ ընդօրինակուած բազմաթիւ ձեռագիր Հայ Աստուածաշունչերու մէջ, սակայն առանց հեղինակին յիշատակութեան: Ասոնք են.

ՍԱՂՄՈՍՔ ՏՈՒԸՆՋԵԱՆ.

ա. ժամն սաղմոսն ը.	Բ. ժամն իթ.	գ. ժամն լ.
դ. ժամն խա.	ե. ժամն ծ.	զ. ժամն գ.
է. ժամն կէ.	ը. ժամն ձը.	թ. ժամն ճիգ.
ժ. ժամն ճժ.	ժա. ժամն ճժ.	ժք. ժամն ճի:

ՍԱՂՄՈՍՔ ԳԻԾԵՐՈՅ.

ա. ժամն հք.	բ. ժամն իթ.	գ. ժամն ծղ.
դ. ժամն ե.	ե. ժամն գ.	զ. ժամն խ.
է. ժամն լա.	ը. ժամն ձ.	թ. ժամն ձա.
ժ. ժամն դէ.	ժա. ժամն ճղ.	ժք. ժամն ծգ.

ՍԱՂՄՈՍՔ ԾՐԱԳԻ. Գ. ՃԻ. ՃԻՔ:

Եւսեբեան այս աւանդութիւնը կիրարկուած եւ պահուած է յատկապէս վանքերուն մէջ: Իսկ Եկեղեցիին մէջ, սաղմոսները դասաւորուած են ութը կանոններու համաձայն, ինչպէս ան պահուած է նաեւ Հայ Եկեղեցիէն ներս: Կը կարծուի, թէ այս աւանդութիւնը ծաղկած է Պաղեստինի մէջ, հրէութենէ դարձած առաջին քրիստոնեաներու շրջանակներէն ներս: Հայ Եկեղեցիին պահած է սաղմոսներուն կարգը այնպէս, ինչպէս դասաւորուած են անոնք Ս. Գրոց մէջ՝ մէկէն մինչեւ հարիւր յիսուն եւ «արտաքոյ թուոց» հարիւր յիսուն մէկերորդ սաղմոսը: Սակայն, փոխանակ հետեւելու սաղմոսներուն հրեական թուագրութեան, մեր հայրերը որդեգրած են Եթովպացի Յովնարէն Աստուածաշունչին թուագրութիւնը: Մասերու բաժանումը նոյնպէս հետեւած է Եկեղեցիին հին ձեւին, որ է սաղմոսներու գիրքը բաժնել ութը կանոններու, տարբեր հրեական եօթնեակէն կամ հրէական աւելի հին աւանդութենէն, որ սաղմոսներուն Գիրքը կը բաժնէ հինգ մասերու, ներկայացնելու համար զայն իբրեւ հնգամասեան:

Ութը կանոններու կարգաւորութիւնը հիմնուած է եկեղեցական երգեցողութեան ութը ձայներու դրութեան վրայ: Սակայն առաջին կանոնը չի՛ համապատասխաներ առաջին ձայնին: Առաջին ձայնը (ԱԶ) սաղմոսներու երկրորդ կանոնն է, որ կը պարունակէ ԺԸ.էն ԼԵ. սաղմոսները (18-35) եւ կը կոչուի կանոնին առաջին սաղմոսին առաջին բառերով՝ «Երկինք պատմեն»: Սոյն կանոնը նուիրուած է Աւետուրի խորհուրդին եւ ունի իբրեւ բնաբան «Հոգին Սուրբ եկեացէ ի քեզ եւ զօրութիւն բարձրելոյն հովանի լիցի ի վերայ քոյ»:

Առաջին կցորդ ձայնին (ԱԿ) կը համապատասխանէ երրորդ կանոնը, որ կը պարունակէ ԼԶ.էն ԾԴ. (36-54) սաղմոսները՝ «Մի նախանձիր» անունով: Կանոնին բնաբանը առնուած է ՀԱ. սաղմոսէն, որ կը մարգարէանայ Յիսուսի Ծնունդը. «Ծագեացի յաւոր նորա արդարութիւն, բազում խաղաղութիւն միճչելու կատարեսցի լուսին»:

Երկրորդ ձայնը (ԲԶ) չորրորդ կանոնն է, որ կը պարունակէ ԾԵ.էն ՀԱ. սաղմոսները (55-71) եւ կը կոչուի «Ողորմեն»: Այս կանոնին խորհուրդն է Մկրտութիւնը եւ բնաբանը՝ «Ձայն Տեառն ի վերայ ջուրց եւ Աստուած փառաց որոտաց եւ Տէր ինքն ի վերայ ջուրց բազմաց», զորս քահանան կ'արտասանէ մկրտութեան ատեն, երբ ջուրը կը լեցնէ աւազանին մէջ:

Երկրորդ կցորդ ձայնը (ԲԿ) հինգերորդ կանոնն է՝ նուիրուած Խաչելութեան խորհուրդին: Ան կը սկսի ՀԲ. (72) սաղմոսով, որուն առաջին բառով կանոնը կը կոչուի «Իբրեւ» եւ կը վերջանայ ԶԸ. (88) սաղմոսով:

Երրորդ ձայնը (ԳԶ) վեցերորդ կանոնն է, որ կը պարունակէ ԶԹ.էն ՃԵ. սաղմոսները (89-105) եւ կը կոչուի «Տէր ապաւէն»: Կանոնին խորհուրդն է Քրիստոսի Յարութիւնը. «Յարեաւ Աստուած եւ ցրուեցան ամենայն թշնամիք նորա»:

Երրորդ կցորդ ձայնը (ԳԿ) կը պարունակէ եօթներորդ կանոնի ձԶ.էն ձԺԸ. (106-118) սաղմոսները եւ սաղմոսերգուին բառերով կ'ոգեկոչէ Յիսուսի Համբարձումը. «Ել ի քրովքես եւ թոնաւ, սլացաւ նա ի թեսս հողմոց»:

Չորրորդ ձայնը (ԴԶ) ութերորդ կանոնն է, որ կը պարունակէ ձԺԹ.էն ձԽԷ. (119-147) սաղմոսները եւ կը կոչուի «Ի Անդութեան»։ Սոյն կանոնը կապուած է Հոգեգալուստի ոգեկոչումին հետ. «Առաքես զոգի քո եւ ստանաս զնոսս եւ նորոգես զերեսս երկրի»:

Իսկ չորրորդ կցորդ ձայնը, որ վերջինն է, կը պարունակէ առաջին կանոնը, Ա.էն ԺԷ. սաղմոսները (1-17), բնաբան ունենալով «Յնծացէք արդարք ի Տէր. ուղղոց վայելէ օրհնութիւն. խոստովան եղերուք տեսուն օրհնութեամբ, տասնադէս սաղմոսարանաւ սաղմոս ասացէք նմա»։ ԼԲ. սաղմոսին խօսքերը կը վերաբերին սաղմոսներու հեղինակին՝ Դաւիթ մարգարէին:

ՍԱՂՄՈՍՆԵՐՈՒ ԳԻՐՔԸ՝ ԱՂՕԹՔԻ ՀՆԱԳՈՅՆ ԿԱՆՈՆ

Հայ եկեղեցին կազմակերպած է իր առաջին ժամագիրքը, այսինքն եկեղեցիին մէջ գործածուած հաւաքական աղօթքին կարգաւորութիւնը՝ հիմնուելով սաղմոսներու ութը կանոններուն վրայ։ Սաղմոսներու իւրաքանչիւր կանոնին կցուած են Օրհնութիւնները, որոնք Հին Կտակարանին մէջ պահուած փառաբանական աղօթքներն են։ Ինչպէս «Հայր մեր»-ը կոչուած է տերունական աղօթք, որովհետեւ ան տրուած է մեր Տիրոջ Յիսուս Քրիստոսի կողմէ իր աշակերտներուն, նոյնպէս՝ Ս. Գիրքին բոլոր աղօթքները նկատուած են գրուած աստուածային ներշնչումով, որովհետեւ «հոգի շնորհացն յերգել նոցա հոգեխառնեալ» է, ինչպէս կ'ըսէ Եպիփան Կիպրացի սաղմոսներու մասին, իր գրած Յառաջաբանին մէջ։ Ան Դաւիթը կը նմանցնէ մելանին մէջ թաթխուած գրիչին «որ թացեալ եւ ներկեալ է շնորհօք Հոգւոյն Սրբոյ»:

Սաղմոսներու առաջինէն ութերորդ կանոններուն կցուած օրհնութիւնները հետեւեալներն են.

- ա. Մովսէսի եւ Իսրայելացիներու օրհներգութիւնը Աստուծոյ, որ անցուց զանոնք Կարմիր Մովէն եւ ազատեց Եգիպտացիներու զերութենէն (Ելից, ԺԵ. 1 - 19):
- բ. Մովսէսի երկրորդ Օրհնութիւնը, որ իր կտակն է ժողովուրդին, հաւատարիմ մնալու զիրենք փրկող Աստուծոյն (Բ. Օրինաց, ԼԲ. 1 - 21):
- գ. Մովսէսի նոյն օրհներգութեան շարունակութիւնը (Բ. Օրինաց, ԼԲ. 22-43):
- դ. Սամուէլ մարգարէին մօր՝ Աննայի աղօթքը, երբ ան Աստուծոյ նուիրելու տարաւ ուխտեալ իր զաւակը (Ա. Թգր. Բ. 1 - 11):
- ե. Եսայի մարգարէին Օրհնութիւնը՝ կոչուած փրկութեան երգ, զոր բոլոր ժողովուրդները պիտի գան երգելու իբրեւ փառաբանութիւնը Աստուծոյ՝ իրենց փրկիչին (Եսայի, ԻԶ. 9 - 20):
- զ. Եգեկեա թագաւորին աղօթքը՝ հիւանդութենէն ազատելէն ետք (Եսայի, ԼԸ. 9 - 21):
- է. «Կայծակնամարտի» Եսայի մարգարէին օրհնութիւնը, բայց ոչ ամբողջութեամբ (Եսայի, ԽԲ. 10 - 13 եւ ԽԵ. 8 - 10): Ասոր կցուած է Յովնանու մարգարէին պաղատանքը, որ ազատի եւ դուրս գալ կէտ ձուկին փորէն (Յովնան, Բ. 3 - 10):
- ը. «Աղօթք Ամբակումայ Մարգարէի երգով», որուն մէջ մեր Հայրերը տեսած են Քրիստոսի գալուստին նախագուշակութիւնը (Ամբակում, Գ. 1 - 19):

Սաղմոսներու ութը կանոնները կ'եզրակացնէ «Գովեա Երուսաղէմ զՏէր» ձևէ. (147) սաղմոսը, որ փառաբանական զովերգութիւնն է Երուսաղէմի։ Հայ եկեղեցւոյ Հայրերը մեկնաբանուած են զայն, իբրեւ «կոչումն հեթանոսաց» եւ ակնարկութիւն «առաքելոց քարոզութեան»։ Մեր եկեղեցիին մէջ, Նոր Կիրակիէն մինչեւ Հոգեգալուստ, ցնծութեան

եղանակով կ'երգուի նոյն սաղմոսը ոգեկոչելու համար Հոգիին գալուստը Սիոնի վերնատան մէջ հաւաքուած առաքեալներուն վրայ, որ է հիմնարկէքը եկեղեցիին: Ս. Աթանասէն սկսեալ, սաղմոսներու քրիստոնեայ մեկնիչները երուսաղէմի, Տաճարին եւ Սիոնին յիշատակութեան մէջ տեսած են խորհրդանիշը Քրիստոսով հաստատուած եկեղեցիին:

Սաղմոսներու ութը կանոններէն դուրս կը մնան վերջին երեք սաղմոսները (148 - 150) եւ անթուագիր սաղմոսը, ոչ թէ որովհետեւ նկատուած են անվաւեր կամ այլ պատճառով, այլ ընդհակառակն, անոնք կը կազմեն յաւելեալ մասը ութը կանոններէն իւրաքանչիւրին եւ կ'ըսուին ամէն օր՝ օրուան կանոնի աւարտին: Ասոնց շարունակութիւնը կը նկատուի «Փառք ի բարձունս» առաւօտեան օրհներգութիւնը: Հարիւր քառասուն եօթներորդ սաղմոսը «Օրհնեցէք գտէր յերկնից»-ն է, որու մասին ժամագիրքը կը գրէ. «Օրհնութիւն առաւօտու... ասացեալ խնամարմնոցն, այլ եւ Կոստանդնուպոլսոյ սրբոյ ժողովոյն ԾԾ հայրապետացն»: Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին մասնակցող Հայրապետներուն յօրինած «Փառք ի բարձունս»-ը կը հետեւի նոյն սաղմոսին, իբրեւ ձայնակցութիւն հրեշտակներուն, որոնց օրհներգութիւններուն կուգայ միանալու եկեղեցիին սուրբերուն «օրհնութիւնն անոր»-ը: Ամբողջացնելու համար առաւօտեան օրհներգութիւնները, սաղմոսներուն կցուած է երից Մանկանց Օրհներգութիւնը (Դանիէլ Գ. 26 - 46), որ արտասանական եղանակով կ'երգուի նաեւ Ս. Ծնունդի եւ Ս. Յարութեան տօներու ճրագալոյցին:

Հին Կտակարանէն առնուած աղօթքներէն վերջ, Սաղմոսներու Գիրքին մէջ Նոր Կտակարանէն եւս առնուած են երկու օրհներգութիւններ եւ մէկ աղօթք: Սոյն երկու օրհներգութիւններուն առաջինն է «Մեծացուցէ՛ք» (Ղուկ. Ա. 47 - 56)՝ ընտրեալ կոյսին շնորհակալութեան խօսքը, որ կոչուեցաւ մարմին տալու մարդկութեան փրկիչին: Երկ-

րորդն է Յովհաննէս Մկրտիչին հօր՝ Զաքարեային օրհներգութիւնը առ «Աստուած Իսրայէլի որ յայց էլ եւ արար փրկութիւն ժողովրդեան իւրոյ» (Ղուկ. Ա. 68 - 80): Նոր Կտակարանէն քաղուած աղօթքը Սիմէոն ծերունիին արտասանած երկու համարներն են, երբ ձեռքերուն մէջ առաւ Յիսուս մանուկը՝ «հեթանոսաց լոյս»-ը (Ղուկ. Բ. 29-32): Երկու օրհներգութիւնները եւ Սիմէոն Ծերունիին աղօթքը կ'եզրակացնեն սաղմոսներով երգուած փառաբանութիւնը Աստուծոյ, որ կատարեց իր խոստումը, յարուցանելով «եղջիւր փրկութեան ՚ի տանէ Դաւթի, որպէս խօսեցաւ բերանովք սրբոցն՝ որ յախտեանից մարգարէքն էին»:

Այստեղ աւելցուած է Մանասէ Թագաւորին ապաշխարութեան աղօթքը՝ պարականոն գրութիւն մը, ընդօրինակուած հայերէն Աստուածաշունչի բազմաթիւ ձեռագիրներու մէջ, որ կը կարդացուի նաեւ ինքնազական ժամուն:

Սաղմոսներու Գիրքին վերջաւորութեան աւելցուած են նաեւ աւելի ուշ ժամանակներու աղօթքներ, որոնք են Ներսէս Շնորհալիի «Հայատով խոստովանիմ»-ը, Գրիգոր Նարեկացիին «Ընկալ քաղցրութեամբ»-ը, «Աստուած յախտեանակամ»-ը եւ «Որդի Աստուծոյ»-ն: Որոշ տպագրութիւններ աւելցուցած են նաեւ տոմարական աղիւսակները, որոնք կը նշեն տարուան գիրը՝ 1869-էն մինչեւ 2382, ինչպէս է պարագան մեր ընտրած բնագիրին:

ՍԱՂՄՈՍԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ԱԻԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ

Սաղմոս քաղելը կամ սաղմոս երգելը քրիստոնէական եկեղեցիին աղօթքի հնագոյն աւանդութիւնն է: Հայոց առաքեալ Թադէոսի անունով պահուած կանոնի մը մէջ կը հանդիպինք սաղմոսներու յիշատակութեան, իբրեւ ճաշու աղօթք. «Յորժամ սեղան հաստատէ, եւ մատուցեն աղաթս տքնութեամբ եւ արտաստաւք, սաղմոսիք, մարգարէիք, առաքելովք եւ սուրբ ատարարանութեամբ»: Ճաշու գիրքէն եւ Աւետարանէն առաջ սաղմոս երգելու առաքելական աւանդութիւնը

պահուած է մինչեւ այսօր, ինչպէս նշեցինք «Գովեա Երուսաղէմ գտէր» սաղմոսի պարագային:

Հայ Եկեղեցւոյ ժամագիրքը կարգաւորող Ս. Սահակ Հայրապետին անունով պահուած կանոն մը կը յիշատակէ սաղմոսերգութեան պաշտօնը եւ կը յանձնարարէ զայն կատարել ցերեկի եւ գիշերուայ ժամերգութեան ընթացքին: Թարգմանաբար կը մէջբերենք զայն Հայ Եկեղեցւոյ Կանոնագիրքէն. «Եւ սաղմոսերգութեան պաշտօնը անխափան պիտի կատարուի ցերեկ եւ գիշեր ատեն, մայրաքաղաքացի հովուապետ հօր օրհնակին համաձայն. ամէն մարդու չէ տրուած իրաւունք եւ իշխանութիւն յապաղելու պաշտամունքի այս կարգը կամ ինչ որ նորաձեռութիւններ անբնութեամբ, այլ միշտ յարամնալ նոյնին մէջ»:

Սաղմոսաց Գիրքին մէջ կը թելադրուի հանապազ՝ օրուայ բոլոր ժամերուն, օրհնելու Տէրը. «առ աղաղակել ինձ առ տէր 'ի տուէ եւ 'ի գիշերի» (ԼԱ.), «Աստուած իմ 'ի տուէ կարդացի առ քեզ՝ եւ ինձ ոչ լուար. 'ի գիշերի՝ եւ ինձ ոչ անասցեր» (ԻԱ.), «Օրհնեցից գտէր յամենայն ժամ, յամենայն ժամ օրհնութիւն նորա 'ի բերան իմ» (ԼԳ.) ...:

Հայ Եկեղեցիին մէջ սաղմոսներով աղօթելու սովորութիւնը քրիստոնէութեան չափ հին է: Ս. Սահակ Հայրապետի կանոնին մէջ յիշատակուած «մայրաքաղաքացի հովուապետ հօր» բացատրութիւնը անորոշ է: Հաւանական է, որ ան կ'ակնարկէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչին եւ անոր հեղինակութեան կը կապէ սաղմոսերգութեան պաշտօնը գիշեր եւ ցերեկ անխափան կատարելու հրահանգը: Տարակոյսէ վեր է, որ Հայ Եկեղեցիի ժամակարգութեան վերջնական կերպաւորումէն առաջ, ժամերգութիւնները կը կատարուէին սաղմոսերգութեամբ՝ ըստ ութը կանոններուն, ինչպէս կը գտնենք զանոնք Սաղմոսներու Գիրքին մէջ, մինչեւ այսօր:

ՍԱՂՄՈՍՆԵՐՈՒ ԳԻՐՔԸ՝ ՆԱԽԱՏԻՊԱՐ ՀԱՅ ԺԱՄԱԳԻՐՔԻՆ

Այսօրուան ժամագիրքը կարգաւորուած է սաղմոսներու նոյն կանոններուն հիման վրայ, սակայն տարբեր դասաւորութեամբ: Ամփոփ ակնարկ մը Հայ ժամագիրքի ընդհանուր կառուցուածքին վրայ ցոյց կուտայ, թէ շարականները եւ աղօթքները ներմուծումներ են սաղմոսներով կառուցուած աղօթքի ընդհանուր դասաւորումի մը մէջ:

Ժամագիրքը բաժնուած է եօթը աղօթքի ժամերու՝ կոչուած «Կարգաւորութիւն հասարակաց աղօթից», որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը կատարուի որոշ ժամու մը եւ «ի դէմս» Ս. Երրորդութեան երեք անձերէն՝ Հօր, Որդիին կամ Ս. Հոգիին:

Առաջինը գիշերային ժամն է՝ «Ի դէմս Հօր Աստուծոյ»: Ան կը սկսի չորս սաղմոսներով (Գ., ԶԲ., ԾԲ. եւ ԾԽԲ.), որոնց առաջինն է «Տէր գի բազում»-ը: Անոր կը հետեւին ԺԲ. դարուն Ներսէս Ծնորհալիի հեղինակած «Յիշեցուք»-ը եւ «Զարթոք»-ը՝ շարադրուած սաղմոսի ոճով եւ նմանութեամբ: Նախնական խմբագրութեան մէջ, չորս սաղմոսներուն կը հետեւէր գոհաբանական աղօթքը եւ «Հայր մեր»-ը: Այստեղ, ժամագիրքը պահած է հրահանգ մը, որ կ'ըսէ. «Աստ ասի սաղմոս ըստ ձայնին եւ զկնի սաղմոսին ասի ըստ ձայնին կանոնագրութիւն»:

Ուրեմն, այստեղ կ'ըսուէին օրուան ձայնին համապատասխանող կանոնին սաղմոսները, այնպէս ինչպէս կարգաւորուած են Սաղմոսներու զիրքին մէջ: Սաղմոսերգութեան կը հետեւի օրուան Կանոնագրութիւնը, որ ինքնին դարձեալ սաղմոսերգութիւն է: Շատ ուշագրաւ է, որ ժամագիրքին ութը Կանոնագրութիւնները առնուած են Սաղմոսներու գիրքի ութը կանոններու համապատասխան ձայնին սաղմոսներէն եւ, առ հասարակ, «ըստ ձայնի» կանոնին վերջին սաղմոսն են: Օրինակ. ԴԳ. ձայնի կանոնը, որ Սաղմոսներու գիրքին առաջինն է, ԺԷ. սաղմոսն է. «Սիրեցից զքեզ Տէր զօրութիւն իմ ...»: ԱԶ. Կանոնագրութիւնը

Լ Դ. սաղմոսն է, Ա Կ.-ը՝ ՄԲ. սաղմոսը, ԲԶ.-ն՝ Հ. սաղմոսը, Բ Կ.-ը՝ ՁԸ. սաղմոսը, ԳԶ.-ն՝ ՃԵ. սաղմոսը, Գ Կ.-ը՝ ՃԺԸ. սաղմոսին «Ալլելուիա»ն, ԴԶ.-ն՝ ՃԽԵ. սաղմոսն է, սրուն կցուած է «Գովեա Երուսաղէմ» (ձևի): սաղմոսը՝ Սաղմոսներու գիրքին վերջին կանոնին վերջին սաղմոսը: Կանոնագլուխներէն ետք, դարձեալ կ'ըսուի սաղմոս «ըստ ձայնի» եւ կը կարգացուի Աւետարանը, դարձեալ «ըստ ձայնի»: Գիշերային ժամու երկրորդ մասը կ'աւարտի ննջեցեալներուն յիշատակութեամբ՝ «Հոգոց»-ով:

Գիշերային ժամու երրորդ մասը օրհնեցողութիւնն է, որ կը սկսի «Օրհնեսցուք գտէր, զի փառօք է փառատրեալ» սաղմոսով: Ժամագիրքին մէջ օրուան Օրհնութեան շարականին հետեւող մաղթանքը, քարոզը եւ աղօթքը, նոյն մաղթանքները, նոյն քարոզները եւ նոյն աղօթքներն են, որոնք կ'աւարտեն Սաղմոսներու Գիրքին իւրաքանչիւր կանոնը: Երկու գիրքերուն մէջ կան ութը մաղթանքներ՝ ութը ձայներուն համաձայն, կան չորս քարոզներ եւ չորս աղօթքներ, որոնք կ'ըսուին հետեւեալ ձայներուն համաձայն.

1.- Բ Կ. եւ Դ Կ. «Երանեալ» եւ «Իբրեւ» կանոններուն քարոզն ու աղօթքը, կ'արտայայտեն բաղձանքը «Ուղիղ հաւատքով եւ առաքինասէր վարքով կանուխ կատարելու պաշտամունքը եւ նոյն կանոններով անդադար փառատրելու Հայրը, Որդին եւ Սուրբ Հոգին», նաեւ՝ «Հրեշտակային երգակցութեամբ զքեզ օրհնել, զքեզ գովել եւ քեզ գոհութիւն եւ փառս մատուցանել...»:

2.- ԱԶ. եւ ԳԶ. «Երկինք պատմեն» եւ «Տէր ապաւէն» կանոններուն քարոզն ու աղօթքը արտայայտութիւնն են մշտական աղօթքի տենչացող հոգիին, որ կ'ուզէ «Ի գիշերի եւ ի տուրնջեան» անդադար փառաւորել Հայրը, Որդին եւ Սուրբ Հոգին:

3.- Ա Կ. եւ Գ Կ. «Մի նախանձիր» եւ «Խոստովան» կանոններուն քարոզն ու աղօթքը գովաբանութիւնն են երկինքի եւ երկրի Տիրոջ, որուն ամենազօր թագաւորութեան ոյժը սիրոյ օրէնքն է, քանի

որ Ան է «Խաղաղութեան Աստուածը, որ մեր մէջէն հանցեց թշնամութիւնը եւ հաստատեց խաղաղութիւնը երկինքին մէջ եւ երկրի վրայ»...:

4.- ԲԶ. եւ ԴԶ. «Ողորմեա» եւ «Ի նեղութեան» կանոններուն քարոզն ու աղօթքը կանուխէն աղօթքի կեցած հաւատացեալին շնորհակալութեան խօսքն են, որ սաղմոսերգուին բառերով կը խնդրէ Աստուծմէ «Ի գիշերի եւ ՚ի տուրնջեան միշտ խորհիլ ՚ի սէր պատուիրանաց քոց», որպէսզի «Միշտ արթուն եւ պատրաստ» ըլլայ՝ գոհանալով փառաւորելու իր Աստուածը:

Սաղմոսներու գիրքին իւրաքանչիւր կանոնին կցուած եւ ժամագիրքին մէջ ընդգրկուած մաղթանքները, քարոզները եւ աղօթքները սաղմոսներուն քրիստոնէացումն են: Անոնք խտացումն են Աստուծոյ հանդէպ սաղմոսներուն արտայայտած փառաբանութեան, սքանչացումի, երկիւղածութեան, շնորհակալութեան եւ բարեպաշտական բոլոր զգացումներուն, ո՛չ միայն իբրեւ արարիչը երկինքին ու երկրին, այլ իբրեւ փրկիչը, որ ազատել է ետք Իսրայէլը Եգիպտոսի գերութենէն, ամբողջ մարդկութիւնը փրկեց մահուան եւ մեղքերու բռնապետութենէն: Ան սիրեց աշխարհը եւ Հօր սէրը արտայայտուեցաւ խաչի բարձունքին Որդիի պատարագով:

Շատ նշանակալից է, որ վերեւ յիշուած կանոնագլուխներէն կը զատորոշուին Բուն Բարեկենդանի, Նոր Կիրակիի, Աւագ Ուրբաթի եւ Մեծի Շաբաթու Կանոնագլուխները: Բուն Բարեկենդանի եւ Նոր Կիրակիին Կանոնագլուխները Սաղմոսներու գիրքին վերջին կանոնին վերջին երեք սաղմոսներն են: Իսկ Աւագ Ուրբաթ օրուայ Կանոնագլուխն է ՃԺԸ «Իշխանք հալածեցին զիս ի նանիր...» սաղմոսը, որ կ'երգուի ողբաձայն եղանակով, երբ երկու քահանաներ կը սկսին քաղել սաղմոսներու երկար շարք մը՝ չարչարանաց վեց Աւետարաններու իւրաքանչիւրէն առաջ: Ժամագիրքը կը պատուիրէ, որ արարողութեան այս պահուն յատուկ գրակալի վրայ դրուին Աւետարանը եւ Սաղմոսարանը: Սոյն կարգադրութիւնը նպատակ ունի հաստատել,

թէ Աւետարաններուն մէջ պատմուած Յիսուսի չարչարանքները, խաչելութիւնը եւ թաղումը նախագուշակուած էին սաղմոսներով:

Օրուան մնացեալ ժամերու վեց կարգաւորութիւններն ալ եղած են նոյն սկզբունքներով եւ մտահոգութիւններով: Բոլորը կը սկսին սաղմոսներով, որոնց կը հետեւին շարականներ, մաղթանքներ եւ աղօթքներ: Շարականները կը կոչուին «Հարց», «Մեծացուցէ», «Ողորմեա», «Տէր յերկնից», «Համբարձի»՝ զանոնք կանխող սաղմոսին առաջին բառերով:

«ՔՆՆԵՑԷՔ ԶԳԻՐՍ»

Եբրայերէն լեզուով, Սաղմոսներու գիրքը կոչուած է «Օրհնութիւններու Գիրք»: Հաւաքական պաշտամունքին նպատակն է փառք տալ Աստուծոյ: Պաշտել բառը կը նշանակէ ծառայել: Տաճարին մէջ հաւաքուած հաւատացեալներու երգը՝ ծառայութեան կերպն է մարդուն, երբ ան կը կանգնի «ի դէմս» Աստուծոյ: Աստուծոյ ուղղուած պաշտամունքային փառաբանանքը կը կոչուի Օրհնութիւն, իսկ անոր արտայայտութիւնը՝ Օրհներգութիւն: Քրիստոնեային օրհներգութիւնը «Բանաւոր պատարագ»ն է, զոր ան կ'ընծայէ Աստուծոյ, որպէսզի յայտնէ իր շնորհակալութիւնը Անոր, որ զոհեց Իր Միածինը խաչի սեղանին վրայ մարդու փրկութեան համար: Հին Օրէնքի զոհին փոխարէն, Եկեղեցին կ'ընծայէ իր աղօթքը, համաձայն Դաւիթի բերանով ըսուած աստուածային խօսքին. «Ինձի հաճելի չեն ձեր ողջակէզները», անոնցմէ նախընտրելի են «սուրբ սիրտը եւ խոնարհ հոգին»:

Հայ Եկեղեցին, ինչպէս ամբողջ քրիստոնէութիւնը, սաղմոսներուն մէջ գտաւ ամենէն «Աստուածաշունչ» աղօթքը եւ զայն ընծայեց Աստուծոյ իբրեւ «Բանաւոր պատարագ»: Եկեղեցւոյ Հայրերը որդեգրեցին Սաղմոսներու գիրքը եօթանասնից թարգմանութեամբ, որովհետեւ անոր մէջ տեսան Աստուծոյ խօսքին ամենէն հարազատ

արտայայտութիւնը, աւելի հարազատ քան Եբրայական բնագիրը: Նման նախընտրութեան մը հիմնական պատճառը պէտք է փնտռել մտահոգութեան մը մէջ, որ էր հասկնալ Սրբազան Մատեանը Քրիստոսի խորհուրդին լոյսին տակ:

Հին Կտակարանի քրիստոնէական վերընթերցումը հիմնուած է Յիսուսի աշակերտներուն տրուած պատուիրանի վրայ. «Քննեցէք գրուածները, որովհետեւ դուք կը հաւատաք թէ անոնցմով պիտի ունենաք յաիտեանական կեանքը. անոնք են որ կը վկայեն իմ մասին...» (Յովհ. Ե. 39): Ղուկասի Աւետարանը կը վկայէ, թէ Յիսուս կը մեկնէր Ս. Գիրքը, սկսեալ Մովսէսէն մինչեւ բոլոր մարգարէները, շեշտելու համար Ի՛ր մասին եղած մարգարէութիւնները (Ղկս. ԻԴ. 27): Եկեղեցիին բոլոր հայրերը կատարած են Հին Կտակարանի նոյն մեկնութիւնը մտահոգութեամբ. թէ Յիսուսն է խոստացուած մեսեան եւ թէ մարգարէները, բայց մանաւանդ Դաւիթ մարգարէն, աւետած են Աստուածորդւոյն մարդեղութիւնը, կուսական ծնունդը, հրաշագործութիւնները, ուրացումը, չարչարանքները, խաչելութիւնը, յարութիւնը եւ համբարձումը: Անոնք կարդացին Հին Ուխտը իբրեւ պատմութիւնը մարդկային հոգիին, որ կը սպասէր իր փրկութիւնը: Անոնք բացատրեցին փրկագործութեան խորհուրդը աստուածային ողորմածութեամբ, որ բնաւ չլքեց մարդը, մինչեւ գալուստը Փրկիչին: Անոնք Հին Ուխտը վերջացած չնկատեցին Յիսուսի գալուստով, այլ կարդացին զայն իբրեւ Աստուծոյ հոգատարութեան պատմութիւնը, որուն նպատակն է փրկել մարդու հոգին մեղքի տիրապետութենէն: Նոր Ուխտը շարունակութիւնն է Հինին եւ անոր կատարումը Քրիստոսի մարդեղութեամբ: Նոյն այս խօսքերը ըսի ձեզի երբ ձեզի հետ էի, թէ Մովսէսի Օրէնքին, մարգարէներուն եւ սաղմոսներուն մէջ բոլոր գրուածները իմ մասին պէտք է կատարուին: Այն ատեն բացաւ անոնց միտքերը որ հասկնան գիրքերը (Ղկս. ԻԴ. 44):

Ս. Աթանաս Աղեքսանդրացիէն սկսեալ, Եկեղեցիին առաջին հայրերը, ինչպէս նաեւ մեր թարգմանիչները եւ աստուածաբան

վարդապետները Սաղմոսներու գիրքը նկատած են, իբրեւ խտացումը ամբողջ Հին Կտակարանին: Անոնք թարգմանած են նաեւ անոր հին մեկնութիւնները, յատկապէս անոնցմէ ամենէն հեղինակաւորը՝ Ս. Աթանասի նամակը ուղղուած Մարգելլանոսին: Ասորմէ մաս մը մտած է նաեւ հայերէն ձեռագիր Աստուածաշունչներուն մէջ, իբրեւ Սաղմոսներու գիրքին յառաջաբան: Բոլոր մեկնիչները *ԽԹ*. սաղմոսին «Աստուած մեր յայտնապէս եկեցեք» արտայայտութեան մէջ տեսած են մարգարէութիւն Յիսուսի աստուածութեան մասին: ԾժԷ. սաղմոսին սպառնին մեկնած են Աստուածայայտնութեան խորհուրդով. «Օրհնեալ որ գալոցդ ես յանուն տեան...Տէր Աստուած երեւցաւ մեզ»: Անոնք Բանին մարգեղութեան խորհուրդը գտած են նաեւ ԾԶ. սաղմոսին մէջ. «Առաքեաց զբան իւր եւ բժշկեաց զնոսա...»: Յիսուսի աստուածութեան եւ որդիութեան փաստը մեկնիչները տեսած են նաեւ ԾԹ. սաղմոսի խօսքերուն մէջ, ուր Հայրը կ'ըսէ. «...յարգանդէ յառաջ քան զարուեսակ ծնայ զքեզ»: Անոնք *ԽԴ*. սաղմոսին «դուստր» բառին մէջ տեսած են Մարիամը՝ Դաւիթի սերունդէն, որ պիտի ընդունէր Գաբրիէլ հրեշտակին աւետիսը. «Լոր դուստր եւ տես, խոնարհեցո զունկն քո...»:

Հայ Աստուածաշունչներուն մէջ պահուած է Սաղմոսներու գիրքին հին գլխացանկը մը. «Յանկ Դաւթայ մարգարէութեան»: Իւրաքանչիւր սաղմոսին ամփոփումը ըլլալէ աւելի, ցանկին իւրաքանչիւր գլուխը ամփոփումն է սաղմոսին մեկնութեան, քրիստոսաբանական նոյն մօտեցումով: Հայ աղօթողին համար, սաղմոսերգութիւնը քրիստոնէական պարտականութիւն մըն է, որովհետեւ մարգարէին բերանով կը փառաբանուի Քրիստոս, որ է Օծեալ Տէրը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Սոյն հրատարակութեամբ բարեպաշտ հայուն աչքերուն առջեւ կը դնենք աղօթող, մարգարէ եւ թագաւոր Դաւիթի Սաղմոսներուն Գիրքը: Իբրեւ աղօթող, ան նախատիպարն է ապաշխարող ամէն մեղաւորի: Իբրեւ մարգարէ, ան տեսանողն է փրկագործութեան աստուածային ծրագրին, որուն կատարումը սկսաւ իրմով: Իբրեւ թագաւոր, ան նախատիպարն է Անոր, որ մարմին առաւ եւ բնակեցաւ մեր մէջ, բանալու համար մեր սիրտերը երկինքի արքայութեան յոյսին: Թող ան բանայ մեր առջեւ դռները մեր հայրերու աղօթքի աշխարհին, որ լոյս է եւ կեանք:

Օրհնութեան սաղմոսներով սկսինք մեր օրը եւ խոստովանութեան սաղմոսներով յանձնուինք գիշերուան քունին: Եթէ ոչ «աստուածախօս», ինչպէս Դաւիթ մարգարէն, ըլլանք միշտ խօսակիցները Անոր, որ կը կարգայ մեր սրտերը:

Դժբախտութեան այս օրերուն, երբ սուգ եւ տրտմութիւն ծածկած են Հայաստանի արեւը, հայ ժողովուրդին հոգին պէտք ունի գերբնական ոյժի, որքան աւերուած տուները՝ վերականգնումի. «Տէր գորութեանց ընդ մեզ» (*ԽԵ*.): Մեզի հետ պիտի ըլլայ Ան յաւիտեանս յաւիտենից. «Վասն այսորիկ ոչ երկիցոք մեք 'ի խոովել երկրի»: Մեր հայրենի հողին շարժիլը թող չսասանեցնէ մեր վստահութիւնը թէ՛ «Աստուած մեր ապաւեւն եւ գորութիւն»-ն է: Դաւիթի նման, «խնդրեցէք զՏէր եւ հօգօք եղերոք» (*ԾԴ*.):

«Երանի ազգի որոյ տէր Աստուած օգնական է մնա. ժողովուրդ գոր ընտրեաց 'ի ժառանգութիւն»: Մենք եւս կոչուեցանք ըլլալու ընտրեալ ժողովուրդ՝ ժողովուրդ Աստուծոյ: Ս. միւռոնին սրբագործուած իւրը օծեց հայու ամէն զաւակ, որ ըլլայ որդի եւ ժառանգ Աստուծոյ: Օծեալներու ժողովուրդին հոգեկան կառոյցը բարձրացաւ չորս սիւնե-

րու վրայ. վստահութիւն Աստուծոյ, անխախտ յոյս Անոր հոգատարութեան, անսակարկ հաւատարմութիւն Անոր ուխտին եւ անխոնջ օրհնութիւնը Անոր անունին: Սաղմոսերգուին հետ, ամէն առաւօտ, մեր հայրերը կրկնեցին. «Պատրաստ է սիրտ իմ աստուած, պատրաստ է սիրտ իմ օրհնել եւ սաղմոս ասել քեզ փառօք իմովք»:

Սաղմոսներու գիրքին մէջ, մեր հայրերը գտան խորապէս ասլորուած յուզումները ազգի մը, որ նոյնիսկ աքսորի հեռաւոր մշուշներուն մէջէն, չկտրեց իր նայուածքը Սիոնի բարձունքէն՝ խորհրդանիշը ազգային իր երազներուն, բոլորն ալ ժայթքած լուսաւոր իր հաւատքէն: Մեր նախնիք նայեցան Արարատին նոյն հաւատքով եւ ըսին. «Համբարձի գաչս իմ՝ ի լերինս, ուստի եկեացէ ինձ օգնութիւն»:

Աղէտներուն մէջէն, որոնք կտոր կտոր ըրին մեր մարմինը եւ նետեցին օտար երկիրներ, բարձրացնենք մեր աղաղակը դէպի մեզ միացնող հայուն Աստուածը եւ աղօթենք սաղմոսին բառերով. «Փրկեա զմեզ տէր աստուած մեր եւ ժողովեա զմեզ ի հեթանոսաց»: Անհատին հոգին կը փրկուի ապաշխարութեամբ. ազգի մը կեանքը՝ հաւատարմութեամբ իր հայրերու ուխտին:

Ալէլուիա:

Երուսաղէմ, 20 Դեկտեմբեր, 1988

ԴԱԻԹԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԻ ՅԱՂԱԳՍ ՍԱՂՄՈՍԱՑ ԴԱԻԹԻ

Հայ ձեռագիր եւ հին տպագիր Աստուածաշունչերուն մէջ, Սաղմոսաց գիրքին իբրեւ նախադրութիւն կամ յառաջաբան կը գտնուի գրութիւն մը, հետեւեալ վերնագիրով. Երանելոյն Եպիփանու Եպիսկոպոսի Կիպրացոյ Յաղագս Երգոց Սաղմոսարանին: Գրութիւնը կը սկսի այսպէս. «Ձամենայն ինչ գոր սասց հայրն մեր Աթանաս...»:

Ձեռագիր Աստուածաշունչերու ցուցակագրութեան ընթացքին, մեր ուշադրութիւնը գրաւեցին երկրորդ եւ երրորդ նախադրութիւններ, որոնք կը միանան առաջինին, սակայն բաղդատաբար քիչ թիւով ձեռագիրներու մէջ՝ ընդամէնը երեսուն եւ մէկ¹: Բոլորին մէջ, երրորդ նախադրութիւնը կը սկսի հետեւեալ բառերով. «Աթանասի Եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացոյ զամենայն Սաղմոսաց Դաւթի...»: Աթանասի անունը գործածուած չէ իբրեւ վերնագիր, այլ ուղղակի գրութեան առաջին բառն է, որմէ ետք կը շարունակուի գրութիւնը:

Երկրորդ տեղը գրաւող նախադրութիւնը երբեմն անվերնագիր է, սակայն երբ ձեռագիրը ունի վերնագիր մը, ապա այն հետեւեալն է. «Դաւթի Փիլիսոփայի Յաղագս Սաղմոսաց Դաւթի» եւ կամ՝ «Եպիփանու Կիպրացոյ Յաղագս Սաղմոսաց Դաւթի»: Սակայն երեք պարագաներուն, նոյն գրութիւնն է, որ կը հետեւի եւ որ կը սկսի հետեւեալ բառերով. «Արդ առեալ ասէ գեղջիւր իւղոյն...»: Երկու հեղինակներու վե-

¹ Սատենադարան թիւ 177, 182, 183, 186, 187, 188, 202, 203, 205, 348, 349, 350, 353, 354, 2585, 2628, 4113, 4114, 4905, Երուսաղէմ թիւ 428, 1926, 1930, 1127, 2561, 1929, Վենետիկ թիւ 1, 2, 7, 13, Վիեննա թիւ 71, Բրիտական Թանգարան 8833:

րագրուած սոյն գրութիւնը ցարդ հրատարակուած չէ. զայն հրատարակելն է ներկայ ուսումնասիրութեան նպատակը:

Սաղմոսաց սոյն նախադրութեան հրատարակութիւնը պատրաստելու համար բաղդատուած ձեռագիրներուն թիւն է տասներեք, միակ ձեռագիրները, որոնց մանրաժապաւէնները մեր տրամադրութեան տակ կրցանք ունենալ¹: Ասոնցմէ երեքը անվերնագիր են, վեցը՝ նախադրութիւնը կը վերագրեն Եպիփանի հեղինակութեան, իսկ մնացեալ չորսը՝ Դաւիթ Փիլիսոփային: Տասնութ մնացեալ ձեռագիրներէն ութը կը վերագրեն զայն Դաւիթ Փիլիսոփային, իսկ մնացեալ տասը՝ Եպիփան Կիպրացիին:

Հեղինակի հարցը

Երեք նախադրութիւններուն ընթերցումը կը թողու առաջին տպաւորութիւն մը, թէ երկրորդ եւ երրորդ նախադրութիւններու լեզուն նոյն չէ: Աւելի խոր ընթերցում մը ցոյց կուտայ, թէ առաջին եւ երկրորդ նախադրութիւնները չեն պատկանիր միեւնոյն հեղինակի գրչին, ըստ պարունակութեան, որովհետեւ կը քննարկեն նոյն հարցերը, սակայն տրուած բացատրութիւնները տարբեր են: Ուրեմն, որոշելու համար թէ երկրորդ նախադրութեան հեղինակը Եպիփանն է, թէ՞ Դաւիթ Փիլիսոփան, անհրաժեշտ եղաւ փնտրել բացատրութիւն մը, որոնել ներքին ու արտաքին փաստեր, որոշելու համար երկրորդ նախադրութեան հեղինակը:

Ա. ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Տրամաբանօրէն, դժուար է բացատրել թէ ինչո՞ւ նոյն հեղինակի երկու գրութիւններ պիտի հաջորդէին իրարու, իբրեւ Սաղմոսաց գիր-

¹ Սատեմադարան թիւ 177 «Ա», Վեներտիկ թիւ 1 «Բ», 2 «Գ», 7 «Դ», 13 «Ե», Երուսաղեմ թիւ 1926 «Զ», 1930 «Է», 428 «Ը», 256 «Թ», 1127 «Ժ», 1929 «ԺԱ», Վիեննա թիւ 71 «ԺԲ», Բրիտ. Սատ. թիւ 8833 «ԺԳ»:

քի յառաջարան, մանաւանդ երբ երկուքն ալ կը փորձեն բացատրել Սաղմոսներու վերնագիրները, հաստատելու համար նոյն կարծիքը, թէ Դաւիթ մարգարէն ինքն է Սաղմոսներուն «պատճառ»ը: Երկուքն ալ նոյն ճամբաներով կ'երթան դէպի նոյն եզրակացութիւնը, սակայն գործածելով տարբեր տուեալներ: Աւելի դժուար է ընդունիլ, որ նոյն հեղինակը բացատրելու համար սաղմոսներուն վերնագիրները ներկայացնէ տարբեր փաստարկութիւններ, որպէս թէ խօսէր Սաղմոսաց գիրքի երկու տարբեր բնագիրներու մասին: Նոյնքան դժուար է հասկնալ, որ նոյն հեղինակը տարբեր խմբաւորումներու բաժնէ սաղմոսները, տարբեր վերնագիրներու մասին խօսի եւ, վերջապէս, որ մեր հայրերը ընտրած ըլլան երկու գրութիւններ նոյն հեղինակէն իբրեւ ներածական Աստուածաշունչի նոյն գիրքին՝ գիտնալով հանդերձ անոնց պարունակած տարբերութիւնները:

Գտնուած են ձեռագիրներ, ուր, մեր կարծիքով, անտեսուած է Դաւիթ Փիլիսոփայի անունը եւ երկրորդ նախադրութիւնը կցուած է առաջինին, որուն վերնագիրը իբրեւ հեղինակ կը յիշատակէ Եպիփան Կիպրացիին: Այսօր իսկ, երեք ձեռագիրներ վկաններն են այդ իրողութեան: Նման բնագիրներէ ընդօրինակողներ նկատած են, թէ իրենց ընդօրինակածը իրարու միացուած երկու տարբեր նախադրութիւններ են եւ անջատած են զանոնք, երկրորդին վերագրելով առաջինին Հեղինակին անունը: Հաւանաբար երկու աւանդութիւնները ծնունդ առած են նման շփոթութենէ մը. սկզբնական գրութիւնը վերնագրուած եղած է Դաւիթ Փիլիսոփային անունով, ապա ինկած է Դաւիթի անունը եւ երկու նախադրութիւնները միացուած են եւ, ամենէն ետք, վերանջատուած ժամանակ, առաջինին անունը զետեղուած է հեղինակին պակսող անունին փոխարէն:

Մեր կարծիքը, թէ Դաւիթ Փիլիսոփան է երկրորդ նախադրութեան հեղինակը, կը հիմնաւորուի արտաքին վկայութեամբ մը եւ երկու գրութիւններուն բովանդակութեան բաղդատութեամբ:

Բ. ԱՐՏԱՔԻՆ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Գրիգոր Որդի Աբասայ ԳԻՐՔ ՊԱՏՃԱՌԱՑ ծանօթ աշխատութեան մէջ կը գտնենք Դաւիթ Փիլիսոփային անունը, իբրեւ Հեղինակը Սաղմոսաց գիրքին մի քանի «Յառաջաբան»ներու¹: Անկէ առաջ, «Ս. Հարց գրուածներէն» գլուխին տակ, յիշատակուած են մեզ հետաքրքրող երկու գրութիւնները.

- գ. Ս. Աթանասի Յառաջաբանն Սաղմոսաց (թղ. 42ա-48)
  - դ. Եպիփանու Կիպրացւոյ առաջաբանք Սաղմոսաց (թղ. 48բ-56ա):
- «Տոհմային Մատենագիրք» երկրորդ գլուխին տակ կը գտնենք.
- բ. Դաւիթի Փիլիսոփայի նախակարգեալ յառաջաբանք Սաղմոսաց (թղ. 48բ - 56ա)²:

Պատճառաց գիրքին դասաւորումին մէջ, Դաւիթ Փիլիսոփան «տոհմային մատենագիր»ներու շարքին մէջ երկրորդն է եղիշէէն ետք, որ կը յիշուի իբրեւ Հեղինակը Յետուայ գիրքին մեկնութեան: Ուշագրաւ է, որ Եպիփանի «առաջաբանք»ը եւ Դաւիթի «յառաջաբանք»ը յոգնակի են: Մեր տրամադրութեան տակ չունինք Պատճառաց գիրքին յիշեալ էջերը, հետեւաբար պիտի բաւականանք անոնց պարունակութեան մասին Տաշեանի եւ Ակինեանի տուած ծանօթութիւններով:

Վիեննայի թիւ 47 ձեռագիրին նկարագրութեան մէջ, Հ. Տաշեան կը նկարագրէ թղ. 42ա-48բ գտնուող գրութիւնը, իբրեւ «Յառաջաբան Դաւթի Մարգարէութեանն»: Անոր կը հետեւի «Աթանասի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրացոյ ամենայն սաղմոսացն Դաւթի գներումական միտսն

¹ Գ. Տաշեան, Յուցակ Գայ. Չեռագրաց Մորն. Մխթ. ի Վիեննա, էջ 213, 217:
² Գանդեւ Անտրեայ, 1907, էջ 113. Ն. Ակինեանին յօդուածին մէջ: Ակինեան սխալ էջաթիւեր ցոյց կուտայ Եպիփանի նախադրութեան: Գ. Տաշեանի նկարագրութեան մէջ, Եպիփան Կիպրացիին գրութիւնը կամ անոր նկարագրութիւնը կը գտնուի թղ. 56ա, 60ա:

գտնալ եւ յայլոց յայտնի ցուցեալ....» գրութիւնը: Գրչագիրներուն մէջ ընդօրինակուած Աթանասի նախադրութիւնը կը սկսի նոյն բառերով, սակայն Պատճառաց Գիրքին Հեղինակին ծանօթ նոյն գրութիւնը կը թուի շարունակուել, որովհետեւ մեզի ծանօթ գրչագիրներուն մէջ, ան Հագիւ թէ երկու սիւնակներ կը գրաւէ, մինչդեռ Հ. Տաշեանի նկարագրած գրչագիրին մէջ՝ անոր նկարագրութիւնը կը գրաւէ վեց էջեր եւ կ'աւարտի տարբեր նախադասութեամբ մը, որ է . «զոր ակն ոչ ետես եւ ունկն ոչ լուաւ, զոր պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իրոց» եւն: Սոյն նախադրութիւնը կը կարօտի յատուկ ուսումնասիրութեան մը, գտնելու թէ Հայ ձեռագիր Աստուածաշունչերուն մէջ Աթանասի յունարէն բնագիրին ո՞ր մասը որդեգրուած է իբրեւ Սաղմոսաց գիրքի յառաջաբան եւ ո՞ր թարգմանութիւնն էր ծանօթ Աբասեան Գրիգորին: Մեր ուսումնասիրութեան Համար կարելոր է անոր յիշատակութիւնը, իբրեւ Սաղմոսաց նախադրութիւն մը, հինէն ի վեր ծանօթ Հայ մեկնիչներուն: Կարելոր է նաեւ յունարէն բառերու գործածութիւնը, որ կը նշմարուի այնտեղ: Հ. Տաշեանի նկարագրութեան, նոյն թիւ 15-ին Բ. մասին մէջ, թղ. 48բ, կը գտնուի. «Դաւթի Փիլիսոփայի նախակարգեալ առաջաբանք սաղմոսաց: Անպարագիծ աստուածեղէն տաղիցն յոգիս արդարոց անձանց ձեւացելոց, առ ի մարդիկ վերածելոց, զբարութեան կամ զբարկութեան արկածից որ յապալսն յուսոյ մարգարէք անուանեցան, այսինքն յառաջատեւք» եւն: Անտարակոյս, այս սկզբնաւորութիւնը տարբեր է միւս Հայերէն ձեռագիրներու Սաղմոսաց գիրքի նախադրութիւններէն: Պատճառաց գիրքին մէջ տեղ գտած գրութիւնը շատ աւելի երկար է, քան մեր ուսումնասիրութեան առարկայ նախադրութիւնը: Հ. Տաշեանին նկարագրածը կը գրաւէ ութը էջեր, մինչդեռ Աստուածաշունչին մէջ պահուածը կը լեցնէ երեք սիւնակներ:

Նոյն թիւ 15-ին երրորդ գրութիւնն է. «գ. թղ. 56ա: «Եպիփանու Կիպրացոյ առաջաբանք սաղմոսաց: Զամենայն ինչ զոր ասաց մեզ հայրն մեր Աթանաս, զոր լուեալ էր...»: Վերջ՝ թղ. 60ա»: Նկարագրուածը Եպի-

փանի ծանօթ գրութիւնն է, որ առ հասարակ հրատարակուած է տպագիր հին Աստուածաշունչերուն մէջ, իբրև Սաղմոսաց գիրքին նախադրութիւն:

Ուրեմն, Պատճառաց գիրքին հեղինակը «Նորում ընձեռին Պատճառք եւ Նախադրութիւնք հնոց եւ նորոց կտակարանաց» բաժնին մէջ կը յիշատակէ Սաղմոսաց գիրքին երեք «առաջաբանք»: Դժբախտաբար, չունինք Պատճառաց Գիրքին այս երեք գրութիւններուն լման նկարագրականը: Դաւիթի գրութեան մասին գաղափար մը կազմելու համար պիտի բաւականանք միայն Հ. Տաշեանի ըրած ամփոփումով: Վերեւ մէջբերուած վերնագիրին եւ անոր յաջորդող նախադասութեանէն ետք, Հ. Տաշեան կ'աւելցնէ. «Այս մասն այլեւայլ մանրաբաժանմունք ունի: Այսպէս՝ ա. թղ. 50ր. «Վասն երգչացն: Ամենայն սաղմոսաց գրոյս միայն միաբուն պատճառք ինքն է սքանչելին Դաւիթ, եւ ի նմանէ շահեալ եւ պայծառացեալ այլք այլոր ջահացուցին լոյս» եւն: Արդ, մեր ուսումնասիրած գրութիւնը կ'աւարտի նման նախադասութեամբ մը. «Արդ ամենայն սաղմոսաց պատճառ ինքն սքանչելին Դաւիթ է եւ ի նմանէ այլքն պայծառացան»: Սակայն, ըստ Հ. Տաշեանի նկարագրականին, Դաւիթի գրութիւնը ո՛չ միայն չաւարտիր այստեղ, այլ կը շարունակուի:

Այդ շարունակութեան մէջ կը գտնուի երկրորդ նախադասութիւն մը, որուն համապատասխանը կայ մեր հրատարակած նախադրութեան մէջ. բ. թղ. 51ա. «Վասն վերնագրացն: Այլ զանազանելոյ վասն վերնագրացոյ այս ինչ է պատճառք. զի զոր ասաց զսաղմոսն՝ զպատճառն առընթեր իրաքանչիւր ումեք ի սաղմոսացոյ վերագրեաց, որպէս ոմանք յայլոց մարգարէիցն. այլ յետոյ այլք զայսպիսի հետագօտեցին խնդիրս» եւն: Ասոր համապատասխանող նախադասութիւնն է. «Այլ զանազանելոյ վերնագրացոյ այս ինչ են պատճառք. քանզի ոչ որ ասաց զսաղմոսոյ զպատճառսն առընթեր իրաքանչիւր ումեք ըստ սաղմոսին վերնագրեաց, որպէս ոմանք յայլոց մարգարէից»: Երկու տարբերութիւններ կան իրա-

րու համապատասխանող երկու նախադասութիւններուն մէջ: Նախ՝ մեր հրատարակած գրութիւնը աւելի ամփոփ է եւ ունի ժխտական «ոչ» մը, որ աւելի ճիշտ իմաստ մը կուտայ նախադասութեան: Երկրորդ՝ մեր գրութեան մէջ, այս նախադասութիւնը կը գտնուի միւսէն առաջ, մինչդեռ Հ. Տաշեանի մէջբերածը, կը հետեւի նախորդին: Հ. Տաշեան կը յիշէ երկու կտորներ եւս, սակայն անոնց համապատասխան նախադասութիւններ չկան մեր գրութեան մէջ: Ուրեմն, Աթանասի գրութեան նման, Դաւիթի բնագիրը աւելի երկար գրութիւն մը եղած է, քան Աստուածաշունչերուն մէջ պահուածը: Տարբերութիւններ կան արտայայտութեան ձեւերուն մէջ, ինչպէս "ոչ"-ի մը պակասը երկար բնագիրին մէջ, որ նախադասութեան ամբողջ իմաստը կը փոխէ, ինչպէս նաեւ ետ-առաջութիւն մը ընդհանուր խմբագրութեան մէջ:

Վերեւ յիշուած երկու վկայութիւնները կը հաստատեն, թէ մեր Աստուածաշունչերուն մէջ պահպանուած գրութիւնը մաս մըն է միայն Պատճառաց գիրքին մէջ նկարագրուած Սաղմոսաց յառաջաբանէն՝ վերագրուած Դաւիթի փիլիսոփային:

Գ. ՆԵՐՔԻՆ ՓԱՍՏԵՐ

Լեզուական տարբերութիւններ: Բաւական է, ըստ լեզուի եւ ըստ բովանդակութեան, բազմաթիւ Եպիփանի Յաղագս Երգոց Սաղմոսարանի կոչուած նախադրութիւնը Յաղագս Սաղմոսաց Դաւիթի նախադրութեան հետ, համոզուելու համար թէ երկու տարբեր հեղինակներու գործեր են անոնք: Եպիփանի գրութիւնը ոսկեդարեան դասական գրաբարով շարադրուած թարգմանութիւն մըն է, մինչդեռ միւսին լեզուին մէջ կան յունաբան դպրոցի բառեր եւ ոճեր, որոնք օտար են ոսկեդարեան գրաբարին:

Ուշագրաւ պարագայ մըն է «ընդերկարեաց» բառին գործածութիւնը երկրորդ նախադրութեան մէջ: Բառը կը գտնուի ճժԹ սաղմո-

սէն կատարուած մէջբերումի մը մէջ. «Վա՛յ է ինձ՝ զի ընդ երկա՛ր եղեւ պանդխտութիւն իմ»:

Մեր որոշ ձեռագիրներ ունին «ընդերկարեաց» բայը, մինչդեռ ուրիշներ փոխած են զայն, ըստ Սաղմոսի ընդունուած բնագիրին՝ «ընդ երկար եղեւ»: Հ. Տաշեանի Յուցակէն մէջբերուած նախադասութիւնը, որով կը սկսի իսկական նախադրութիւնը «Անպարագծ աւտուածեղէն տառիցն յոգիս արդարոց անձանց ձեւացելոց, առ ի մարդիկ վերածելոց....» ցուցմունք մըն է, թէ Դաւիթ Փիլիսոփայի բնագիրը աղաւաղումներ կրած է, ո՛չ միայն յապաւումներով, այլ նաեւ լեզուական «սրբագրութիւններով»: Անտարակոյս, մեր ունեցած գրութեան հիմքին կայ յունաբանութիւններով շարադրուած սկզբնական բնագիր մը, որ գրուած պէտք է ըլլայ Դաւիթ Փիլիսոփայի «Բարձրացուցէք»-ին ոճով:

Տարբերութիւնները մեծ են եւ բազմաթիւ նաեւ ըստ բովանդակութեան: Դաւիթի վերագրուած նախադրութիւնը, իր աղճատուած վիճակին մէջ, ունի երկու մասեր. առաջինը կը բնութագրէ մարգարէական ոգին, սակայն յատուկ տեսակի այն մարգարէութիւնը, որ կ'արտայայտուի երգով, նուագով ու պարով, ինչպէս սաղմոսները: Դաւիթ մարգարէի պարագային, ան կը շեշտէ իւզով օծումին ազդեցութիւնը, որով Դաւիթ կը մարգարէանայ ո՛չ միայն բանիւ, այլեւ երգով, նուագով եւ պարով: Իր օրհներգութիւններուն կը մասնակցին նաեւ իր ձեռքերը, իր ամբողջ էութիւնը: Մարգարէն, իր իսկ շինած գործիքներուն վրայ, կը հնչեցնէր Ս. Հոգին: Հեղինակը կը մէջբերէ Հին Կտակարանին մէջ յիշատակուած մասնաւոր պարագաները, ուր մարգարէութիւնը կ'արտայայտուի երգով, նուագով ու պարով, փաստելու համար թէ Դաւիթի սաղմոսները Ս. Հոգիով ներշնչուած իսկական մարգարէութիւն են՝ նախատեսելու համար Քրիստոսի մարգեղութիւնը, չարչարանքները, թաղումը, յարութիւնը

եւ ամբողջ մարդկութեան փրկութիւնը «մինչեւ ի գալուստ բանին»: Մարգարէութեան կնիքն է իւզով օծումը:

Եպիփան չունի նման մօտեցում, այլ իր գիտցածը սաղմոսներու մասին կը վերագրէ Աթանասի եւ Ս. Հոգիէն ստացած իր ներշնչումին:

Դասաւորումի եւ ցուցակագրութեան տարբերութիւններ: Երկրորդ մասին մէջ, հեղինակը կը ներկայացնէ Սաղմոսներուն դասաւորումը «ըստ երրայեցոց»: Տեսակաւորումը կը հետեւի ո՛չ թէ իւրաքանչիւր սաղմոսի բովանդակութեան, այլ վերնագիրներուն: Ան կը նշէ 82 սաղմոսներ զատորոշուած «ի Դաւիթ» վերնագիրով, մինչդեռ Եպիփան նոյն տեսակի սաղմոսները կը հաշուէ 81 հատ եւ կը բաժնէ զանոնք երկու տեսակներու. Դաւթայ՝ 72 սաղմոս, իսկ ի Դաւիթ՝ 9 սաղմոս, ընդամէնը՝ 81: Արդ, հայերէն թարգմանութեան մէջ, սաղմոսներու վերնագիրներուն մէջ չունինք «Դաւթայ» ձեւը: Ուշագրաւ է, որ յունարէն Աստուածաշունչի գիտական հրատարակութեան մէջ թիւ 16, 25, 26, 27 եւ 36 սաղմոսներուն վերնագիրները միայն ունին սեռական ձեւը, որ կը համապատասխանէ Եպիփանի յիշած Դաւթայ ձեւին: Այս պարագային եւս, յունական բնագիրին հրատարակիչը կը յիշէ չորս ձեռագիրներ, որոնք պահած են ի Դաւիթ ընդհանրացած ձեւը յիշեալ հինգ սաղմոսներու պարագային եւս¹:

Եպիփանի նախադրութիւնը, չատ պարզ ձեւով, կը թուէ սաղմոսներու երկու ցուցակներ. Դաւթի՝ 82, Սողոմոնի՝ 2, Կորխայ՝ 11, Ասափայ՝ 12, Մովսիսի՝ 1, Էթեմայ (Էմանայ)՝ 1, ալէլուիա՝ 17, «առանց գրոց», այսինքն անվերնագիր՝ 19: Ան կը վերջացնէ ցուցակը. «եւ եմ անուանք որ վերնագիր ունին (*), եւ ոչ յայտնի թէ ո՛րն են, միանգամայն՝ ԾԾ»: Սոյն ցուցակին կը հետեւի նոր հատուած մը, ուր կ'ըսուի, թէ «մանկունք երրայեցոց» Սաղմոսաց գիրքը կը բաժնեն հինգ մասերու. «դաւթայ գրին ՀԲ: ի Դաւիթ Թ: Ասափայ՝ ԺԲ: Անգէի եւ Զաքարիայի գ.: Առանց անուան ժՁ: Մովսիսի Ա: Ալէլուիա Է: Աշտիճանաց ԺԳ»:

¹ Alfred Rahfs, Psalmi cum Odis, Göttingen, 1967.

Եպիփանի երկու ցուցակներուն մէջ տարբեր կարծիքներ կան սաղմոսներու հեղինակի մասին.

առաջինը, որ նախադրութեան ամբողջ պատճառն է, կը պնդէ թէ՛ «ինքն դաւիթ էր պատճառք ամենայն սաղմոսացս, որպէս եղէզն գրչի որ թացեալ եւ ներկեալ լինի, այսպէս եւ երանելին դաւիթ ներկեալ շնորհօք հոգւոյն սրբոյ...»: Իսկ երկրորդ ցուցակին մէջ կը ներկայացնէ Եբրայեցիներու աւանդութիւնը, սակայն նախորդ ըսածին հակառակը կը գրէ. «Գրոցս սաղմոսաց այսպէս է որոշութիւն որ ի ճշմարիտ օրինակաց, որպէս ոմանք կարծեցին՝ թէ ամենայն սաղմոսքն՝ դաւիթի ասացեալք, են այլ եւ այլոց մարգարէից.....»:

Երկրորդ նախադրութեան հեղինակին մօտեցումը եւ ցուցակագրութիւնները տարբեր են: Ան նախ կ'ըսէ, թէ Եկեղեցիին ունեցած 150 սաղմոսները զանազան վերնագիրներ ունին. ոմանք «ըստ եբրայեցւոց» եւ ոմանք՝ տարբեր: Արդ, մեր հեղինակը կը թուէ սաղմոսները «ըստ եբրայեցւոցն»: Եպիփանի յիշած «եբրայեցւոց» ցուցակագրութեան հետ բաղդատած՝ թիւերը տարբեր են: Մեր կարծիքով, իւրաքանչիւրը աչքի առջեւ ունի տարբեր բնագիր մը. մին՝ եբրայերէն, իսկ միւսը՝ հաւանաբար, արտագաղթած հրեաներու շրջանակին մէջ գործածուած յունարէն թարգմանութիւն մը: Մեր ուսումնասիրութեան սահմանէն դուրս է պրպտել այս պարագան, որովհետեւ մեզի համար հիմնական է նշել երկու նախադրութիւններուն տարբերութիւնները, հաստատելու համար, թէ երկուքը չեն պատկանիր միեւնոյն հեղինակին:

Բացի թուական տարբերութիւններէն, որոնք յստակ կերպով կը վերաբերին Սաղմոսաց գիրքի երկու տարբեր աւանդութիւններու, երկու նախադրութիւններուն երեք ցուցակներուն մէջ սաղմոսներու վերնագիրները չեն համապատասխաներ հայերէն թարգմանութեան վերնագիրներուն, որոնք ընդունուած են հայ Աստուածաշունչի աւանդութեան մէջ: Սաղմոսաց գիրքի գիտական հրատարակութիւնը միայն կրնայ պատասխանել այն հարցին, թէ ո՞ր աւանդութեան հետեւած են Սաղմոսաց գիրքին հայ թարգմանիչները:

Մեկնողական տարբերութիւններ: Երկու հեղինակները շատ տարբեր են նաեւ վերնագիրներու մեկնութեան մէջ: Իբրեւ օրինակ յիշատակենք անոնցմէ մին:

Հայերէն թարգմանութիւնը, հետեւելով յունարէնին, 17 սաղմոսներու վերնագիրներուն մէջ ունի «Օրհնութիւնք աստիճանաց» բացատրութիւնը: Եպիփանի երկարօրէն կը մեկնաբանէ երգ աստիճանաց բացատրութիւնը՝ նախ մէջբերելով Թէոդոտոսի մեկնութիւնը, որ է երգ ելից, ապա Սիմաքոսի եւ Ակիւղասի մեկնութիւնը, որ է՝ երգ յելս: Ապա կը մեկնաբանէ ելք բառը, իբրեւ ակնարկութիւն հրեայ աքսորեալներուն վերադարձին Բաբելոնէն Երուսաղէմ, զոր Դաւիթ մարգարէացած է յառաջատեսող հոգւոյն ազգեցութեամբ: Սակայն, նախատեսելով որ ոմանք պիտի չուզեն վերադառնալ յըզձալի քաղաքն Երուսաղէմ, բոլորին յորդորած է ըլլալ սիրով եւ միաձայն եւ ըսած. Զի՞ բարի կամ զի՞ վայելուչ, զի բնակիմ եղբարք ի միասին (Սղմ. ՃԼԲ): Իսկ սաղմոսներու նոյն խումբին բոլոր ակնարկութիւնները երթալու Երուսաղէմ, բարձրանալու Սիոն, բնակութիւն հաստատելու այնտեղ եւ անոր բարձունքին բարձրացնելու իրենց օրհնութեան երգերը, Եպիփանի չի՛ մեկնաբաներ զանոնք իբրեւ Տաճարի ճանապարհին երգուած աղօթքներ, այլ իբրեւ աքսորէն վերադարձի յորդորներ:

Եպիփանի երկար մէջբերումներուն հակադրաբար, Դաւիթ, իր կուռ ոճով աւելի պարզ եւ յստակօրէն, կը մեկնէ նոյն բացատրութիւնը. «եւ զորս ի մուտս եւ յելս տաճարին երգէիմ՝ աշտիճանաց զայն կոչեմ»:

Դ. ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Վերոյիշեալ բոլոր ցուցմունքները համոզիչ կը դարձնեն փաստը, թէ Դաւիթ Փիլիսոփային անունը պատահականօրէն չէ՛ պահուած որոշ ձեռագիրներու մէջ իբրեւ հեղինակը ներկայացուած գրութեան, որ է Սաղմոսաց գիրքի նախադրութիւն մը: Բաւ պիտի ըլլար ուշադ-

րութեամբ կարողալ սոյն նախադրութիւնը զգալու համար Դաւիթի յատուկ՝ յատակ մտածումի եւ պարզ ու միաձոյլ ոճի մը գոյութիւնը, առաջին տողէն մինչեւ վերջինը: Հեղինակը իր տեսութիւնը ունի Դաւիթի մարգարէութեան էութեան եւ անոր բնոյթի մասին, որը կը հիմնաւորէ եւ կ'անցնի բացատրելու, թէ ինչու՞ հրէական աւանդու- թիւնը անվերնագիր թողած է բազմաթիւ սաղմոսներ, իսկ յետագային ուրիշներու վերագրուած են անոնք, երբ Դաւիթ ինք է անոնց հեղի- նակը:

Դատելով Աթանասի նախադրութեան լեզուին մէջ եւս նշմա- րուող յունաբան եզրերէն եւ մանաւանդ այն իրողութենէն, որ բոլոր ձեռագիրները, որոնք ունին Աթանասի այս նախադրութիւնը, ունին նաեւ Դաւիթի նախադրութիւնը, կը կարծենք թէ փաստ մը եւս կ'ա- ւելնայ, թէ Մովսէս եւ Դաւիթ զբաղած են Աստուածաշունչով եւ Աղեքսանդրիայի մէջ տիրող բնագիրը եւ անոր մասին մեկնութիւններ բերած են Հայաստան: Թերեւս անհիմն չէ՝ խորենացիին տեղեկութիւ- նը իր եւ ընկերներուն մասին, թէ իրենց ձեռքբերած արուեստով վե- րանայած են յունարէն օրինակին վրայէն կատարուած թարգմանու- թիւնը:

Դաւիթի նախադրութեան մէջ, յատուկ ուշադրութիւն կը տրուի թուանշաններու խորհուրդին, ինչ որ կը յիշեցնէ Աղեքսանդրիոյ Պղո- տինեան մտածողութեան կերպը: Դաւիթ մարգարէի պատրաստած առաջին քնարին լարերուն եօթը թիւին խորհրդանշական բացատ- րութիւնը, տասը թիւին ունեցած կապակցութիւնը կատարելութեան գաղափարին հետ, կորսուած առակներուն երեք հազար թիւը եւ հինգ հազար կորսուած սաղմոսները եւ, վերջապէս, յատուկ շեշտը, թէ Եկեղեցիին աւանդուած սաղմոսներուն թիւն է հարիւր եւ յիսուն, բո- լորը կը յայտնաբերեն Աղեքսանդրիոյ իմաստասիրական շրջանակնե- րուն մէջ թափանցած հրէական մտածողութեան մը մտահոգութիւնը, որ է փնտռել իրերու եւ երեւոյթներու թաքուն իմաստը բնութեան

տուած նշաններուն եւ մանաւանդ՝ թուանշաններուն մէջ: Մտածելու այս կերպէն ծնունդ առաւ քրիստոնէական մտածողութիւնը, իմաս- տասիրական եւ աստուածաբանական իր զոյգ ուղղութիւններով՝ հիմնուած յայտնուած գրականութիւնը մեկնաբանելու եւ տրամա- բանօրէն վերլուծելով հասկնալու սկզբունքին վրայ:

Ուշագրաւ է, որ Աթանասի գրութիւնը կը պարունակէ Աստուա- ծաշունչի ամբողջ կանոնը եւ գրչագիրներուն մէջ պահուածը մէկ մասն է միայն աւելի ընդարձակ գրութեան մը՝ ըստ Պատճառաց գիրքի հեղինակին: Նոյնն է նաեւ Դաւիթի գրութեան պարագային: Աստուածաշունչի յունարէն թարգմանութիւններու գիտական ու- սումնասիրութիւնները հաստատած են, թէ Աղեքսանդրիայի հրէական միջավայրին եւ քրիստոնեայ շրջանակներուն մէջ, լարուածութիւնը հետզհետէ աւելի զարգացած է երրորդ եւ չորրորդ դարերուն, Աս- տուածաշունչի յունարէն բնագիրներու ընթացումի ձեւին մէջ, ոչ թէ լեզուական այլ եւ մեկնողական տեսակէտէն: Գիտենք նաեւ, թէ քրիստոնէական աշխարհին մէջ, չորս տիրական անուններ կան Աս- տուածաշունչի բնագիրին ուսումնասիրութեան մարզին մէջ: Ասոնք են Աթանաս, Եպիփան, Որոգինէս եւ Յերոնիմոս: Ինչպէս կը յայտ- նուի Սաղմոսի նախադրութիւններու բերած վկայութիւններէն, Մով- սէս եւ Դաւիթ ծանօթ եղած են Աղեքսանդրիայի հրէական եւ քրիս- տոնէական միջավայրերուն: Այժմ ունինք փաստ մը, թէ աթանա- սեան ազդեցութիւն մը բերուած է Հայաստան, ոչ միայն աստուածա- բանական գրութիւններու թարգմանութեամբ, այլեւ աստուածաշն- չական բնագիրի եւ անոր մեկնութեան մարզին մէջ: Աղեքսանդրեան ազդեցութիւնը բերողներէն մին է փիլիսոփոս Դաւիթ մը, որ չի՛ կրնար տարբեր ըլլալ Անյաղթէն:

Ներկայ հրատարակութիւնը

Դաւիթ Փիլիսոփայի Սաղմոսաց գիրքին նախադրութիւնը հրա- տարակելու համար, իբրեւ հիմք-բնագիր ընտրեցինք Երուսաղէմի

ձեռագրատան թիւ 1926 ձեռագիրը՝ ընդօրինակուած Կիպրոսի Մաղուսա քաղաքին մէջ, 1308-ին: Ձեռագիրը մասնակի Աստուածաշունչ մըն է, որ կը սկսի Սաղմոսաց Գիրքին երեք նախադրութիւններով եւ Սաղմոսներէն ետք կը պարունակէ Իմաստութեան գիրքերը, Յոբ, Եսայի, տասներկու մարգարէները, Երեմիա, Բարուք, Դանիէլ եւ Եզեկիէլ: Բաղդատելէ ետք Դաւիթ Փիլիսոփայի նախադրութիւնը նոյնին միւս օրինակներուն հետ, գտանք թէ իր հնութեամբ, բայց մանաւանդ բնագիրին ընտիր եւ խնամուած նկարագիրով ան լաւագոյնն էր իբրեւ հիմք-բնագիր:

Տարընթերցուածները քաղուած են հետեւեալ ձեռագիրներէն.

- (Ա) Մատենադարան թիւ 177, ընդօրինակուած Կիլիկիոյ մէջ, ԺԳ. դարուն:
- (Բ) Վենետիկ, թիւ 1, դարձեալ Կիլիկիա, 1319-ին ընդօրինակուած:
- (Գ) Վենետիկ թիւ 2, 1641-ին ընդօրինակուած, տեղը՝ անյայտ:
- (Դ) Վենետիկ թիւ 7, ընդօրինակուած Լեհաստանի մէջ, 1656-ին:
- (Ե) Վենետիկ թիւ 13, ընդօրինակուած 1635-ին, տեղը՝ անյայտ:
- (Զ) Երուսաղէմ թիւ 1926, իբրեւ հիմք-բնագիր օգտագործուած, ներկայ հրատարակութեան համար, մէկ փոփոխութեամբ, որ է Բոբովամ անունը, որ մեր ձեռագիրին մէջ կը կարդացուի Որոբովամ:
- (Է) Երուսաղէմ թիւ 1930, Կիլիկիոյ Սիւ մայրաքաղաքէն, 1323-ին օրինակուած:
- (Ը) Երուսաղէմ թիւ 428, ընդօրինակուած Պոլսոյ մէջ, 1620-ին:
- (Թ) Երուսաղէմ թիւ 2561, ընդօրինակուած Պոլսոյ մէջ, 1670-ին:
- (Ճ) Երուսաղէմ թիւ 1127, ընդօրինակուած Տիգրանակերտի մէջ, 1635-ին:
- (ՃԱ) Երուսաղէմ, թիւ 1929, տեղը եւ թուականը անծանօթ, հաւանաբար Ժէ դարուն ընդօրինակուած:
- (ՃԲ) Վիեննա, թիւ 71, տեղը եւ թուականը անծանօթ, հաւանաբար ԺԴ. դարու ձեռագիր:

(ՃԳ) Բրիտանական Մատենադարան, թիւ 8833, տեղը եւ թուականը նոյնպէս անծանօթ, թերեւս Ժէ դարէն:

Գլխաւոր տարընթերցուածները, որոնց համաձայն կարելի է խմբաւորել բնագիրներու ընտանիքները, հետեւեալ թիւերով նշանակուածներն են.

- (1) Զեղչիր փոխանակ զարուակ ընթերցուածին:
- (2) Հանցէ գնախնիս եւ զխայրիս Տեառն հանապազ փոխանակ հանապազ ...:

Այս նախադասութիւնը պակասաւոր է եւ թերեւս այդ պակասութիւնը սրբագրելու համար ընդօրինակողներուն ձեռքով եղած են փոփոխութիւնները, որոնք կարգացած են զայն ի պատրաստութիւն բանեղէն պատարագաց հանցէ գնախնիս եւ զխայրիս Տեառն հանապազ: Կը կարծենք, թէ նախադասութեան սկիզբէն պակաս է մաս մը, որ պիտի կապէր այս նախադասութիւնը նախորդին, ամբողջացնելու համար իմաստը, որ է թէ սաղմոսասաց մարգարէն իր խօսքն ու երգը կը միացնէր նուագարանին, ընծայելու համար զանոնք Տիրոջ, իբրեւ իր հոգիին պտուղներուն մշտական պատարագը:

- (19) Բովանդակ ունի եկեղեցի փոխանակ ամբողջ բովանդակութիւն եկեղեցոյ:
- (20) Ընդ երկար եղեւ փոխանակ ընդերկարեաց բային, որ յունարանութիւն մըն է: Ինչպէս նշեցինք ուսումնասիրութեան ընթացքին, հայացումի մտահոգութենէն կուգայ գրիչին կատարած սրբագրութիւնը երկու պարագաներուն:

Չորս այս «սրբագրութիւնները», այլ մանր տարընթերցուածներու հետ, կը գտնուին գլխաւորաբար Դ., Ե. եւ Ճ. ձեռագիրներուն մէջ: Մեր բաղդատած ձեռագիրները կարելի է բաժնել երկու գլխաւոր ընտանիքներու. Դ. եւ Ե. խումբը, որոնց կը միանան երբեմն Ը., Ճ. եւ ՃԳ.ը եւ միւսները, որոնք կը հետեւին իբրեւ բնագիր գործածուած Զ. ձեռագիրին:

Ստորեւ հրատարակուած բնագիրին մէջ մեր միջամտութիւնը նուազագոյն է, որ է յատուկ անունները սկսիլ գլխագիրներով եւ հատուածները անջատել իրարմէ, ըստ իմաստի պահանջին: Կետադրութեան մէջ, առաւելագոյն չափով հետեւեցանք բնագիրին, բացի վերջակետներու պարագայէն:

Կը յուսանք, թէ օր մը բարեբախտութիւնը կ'ունենանք գտնելու Դաւիթ Փիլիսոփայի ամբողջական գրութիւնը Սաղմոսաց գիրքին մասին, հոգ չէ թէ պահուած ըլլայ տեղ մը, իբրեւ Եպիփան Կիպրացիի հեղինակութիւն մը:

Դաւթի փիլիսոփայի. Յաղագս Սաղմոսաց Դաւթի.

Արդ առեալ, ասէ, Սամուէլ գարուա¹ եւդոյն եւ ած գԴաւիթ թագաւոր կատարմամբ: Եւ խաղաց ի վերայ նորա հոգի² Տեառն յարէն յայնմանէ: Եւ ասպա առեալ Դաւիթ աստուածային իմաստութեամբ, առնէր երգս արհնութեան, նուագս անուշարարս սաղմոսաց, ոչ միայն ի բանից. այլ նուագաւորէր³ երգով ձայնից. ի պատրաստ⁴ բանեղէն պատարագաց հանապագ⁵ գնախնին եւ զխայրիս հանցե⁶ տեսն: Եւ առեալ ի ձեռն փայտ եւ աղիս, ճարտարապետեալ կազմէ գործի արհնութեան, որպէս⁷ անասուն ձեռացն եւ մատամբքն ի ձեռն բանին կցորդեցի⁸ յաստուածարհնութիւնսն. է. աղի յարմարեալ քնար, է. անգամ յաւորն նուագէր տեսն, ըստ. է. շնորհաց հոգւոյն, զոր նորին որդին Յիսուս առեալ տայ եկեղեցոյ իւրում: Վասն այսր խորհրդոյ միս եւս այլ կազմէ գործի, ժ. ունելով աղիս, ըստ ամենակատար ժ. եկին, ի նոյն խորհուրդ ամենակատարութեան, զոր ի ձեռն սուրբ հոգւոյն

¹ զեղջիւր Դ, Ե, Ժ
² հոգին Ա, Դ, Ժ, ԺԱ, ԺԳ
³ նուագարար ժԲ՝ նուագաւոր Ա, Բ, Դ՝
⁴ պատրաստութիւն Դ, Ե, Ը, ԺԳ՝
⁵ հանցե Դ, Ե, Ը, ԺԳ՝
⁶ Տեառն հանապագ Դ, Ե, Ը, ԺԳ՝
⁷ որպէսզի Ա, Ե, Ը, Թ, Ժ, ԺԲ, ԺԳ՝
⁸ կարգեցի Գ, Թ՝ կցորդեցտ Ա, Դ, Ե, Ը, Ժ, ԺԲ, ԺԳ՝

կոչի սաղմոսարան, այսինքն է նուագարան: Այս երկոքին գործիք էին երանելոյն Դաւթայ, որ միշտ զհոգին սուրբ հնչեցուցանէր¹: Զի այսու արինակաւ, յառաջ իսկ² քան զդաւիթ վարժեալ էին եւ այլ մարգարէքն յարհութիւնս³ Տեառն երաժշտականաւ: Եւ Մարիամ մարգարէ, քոյրն Ահարոնի, թմբկաւ եւ պարուք երգէր տեսն, ի կարմիր ծովուն: Եւ Սաւուղ ի Սամուէլէ ածեալ:

Դիպեցիս ասէ պարուց մարգարէից, ի Բամայ իջելոց. եւ առաջի նոցա սրինգ եւ քնար եւ թմբուկ եւ փող. եւ ինքեանք մարգարէացեալք: Եւ խաղացէ ի վերայ քո հոգի տեսն եւ մարգարէացես ընդ նոսա:

Եւ եթէ ոչ գիտէր նուագել որ մարգարէանայր, զայլ ոք կոչէր նուագածու եւ իբրեւ նուագէր. զայր հոգին ի վերայ մարգարէին եւ մարգարէանայր: Կոչեա ինձ սաղմոսասաց ասէ Եղիսէէ ցՆոբովամ⁴ արքայ իսրայէլի. եւ Յովսափատ արքայ Յուդայ: Իբրեւ ածին եւ նուագեաց, եկն հոգին ի վերայ Եղիսէի եւ մարգարէացաւ նոցա վասն ինքնագիտ ջրոյն եւ վասն յաղթութեան Մովաբացոց:

Եւ ինձ թոյի թէ այսր աղագաւ երգէին, քանզի յանշունչ կոտսն մոլեալ⁵ էին մարդիկ, միշտ նուագարանաւք մոլեալ⁶ պարէին: Վասն որոյ ամէնիմաստն Աստուած հոգւովն հնարեալ, որպէսզի նովին նախանձովն նախանձեալ, նուագերգութեան զաստուածայինն սաղմոս պարագրելով, յաւժարութեամբ յորդորելով յաստուածգիտութիւն, հրաշալի⁷ երգով զվայրենամիտսն որսասցեն ի կեանս եւ զդեւս ի նոցանէ ի բաց մերժեցեն⁸:

¹ հնչեցուցանէին Ե՝
² իսկ - Ա, Ը՝
³ յարհնութիւն Ա, Ը՝
⁴ զորորովամ Բ, Գ, Դ, Զ, Է, Ը՝ ցյովրամ Ա՝
⁵ մոլորեալ Ա, Գ, Դ, Ե, Ժ, ԺԲ՝
⁶ մոլորեալ Դ, Ե, Ը, Ժ՝
⁷ հեշտալի Ա, Գ, Դ, Ե, Թ, Ժ՝
⁸ մերժիցին Գ՝ մերժիցեն Դ, Ե, Ը, Ժ՝

Եւ ունի սաղմոս զբազմադիմի զիմաստութիւն. զՔրիստոսի մարդեղութեան, զչարչարանացն, զթաղմանն եւ զյարութեան եւ զբովանդակ փրկութեան մարդկան, մինչեւ ի գալուստ բանին:

Սակայն բազում սաղմոսք ծածկեցան սորա. որպէս եւ այլ մարգարէիցն մարգարէութիւնք. որպէս վ.¹ առակքն Սողոմոնի. իսկ սորա ր.² արհնութիւնքն:

Եւ ամբողջ բովանդակութիւն եկեղեցոյ՝ ժԾ սաղմոս, զանազան ունելով վերնագիրս: Են որ ըստ եբրայեցոց եւ են՝ որ արտաբոյն անցին: Եւ ունի եբրայեցոցն այսպէս. Դաւթի, որդոցն Կորխայ, Ասափայ, Իդիթովմայ, Մովսիսի, ալէլուիա, անանուն:

Եւ են՝ որ անվերնագիր իսկ են, որք յայլոյ ոգոցն դրոշմեալ լինէին. Երեմիայի, Անգեայ, Եզեկիէլի եւ Զաքարիայի, եւ առաջին գերելոցն, եւ աղաւթք ուրկի եւ այլ ինչ:

Եւ են ըստ եբրայեցոցն անվերնագիր սաղմոսք ժԹ: Եւ են այսոքիկ. ժԴ. ժԵ. ժԶ. ժԺ. ժժԱ. ժժԲ. ժժԳ. ժժԴ. ժժԵ. ժժԶ. ժժԷ. ժժԸ. ժԼԴ. ժԽ. ժԽԶ. ժԽԵ. ժԽԷ. ժԽԸ. ժԽԹ. ժԾ: Միանգամայն սաղմոսք ժԹ: Եւ են սաղմոսք Դաւթի Բ. Գ. Դ. Ե. Զ. Է. Ը. Թ. Ժ. ԺԱ. ԺԲ. ԺԳ. ԺԴ. ԺԵ. ԺԶ. ԺԷ. ԺԸ. ԺԹ. Ի. ԻԱ. ԻԲ. ԻԳ. ԻԴ. ԻԵ. ԻԶ. ԻԷ. ԻԸ. ԻԹ. Լ. ԼԱ.

ԼԲ. ԼԳ. ԼԴ. ԼԵ. ԼԶ. ԼԷ. ԼԸ. ԼԹ. Խ. ԽԲ. Ծ. ԾԱ. ԾԲ. ԾԳ. ԾԴ. ԾԵ. ԾԶ. ԾԷ. ԾԸ. ԾԹ. Կ. ԿԱ. ԿԲ. ԿԳ. ԿԴ. ԿԵ. ԿԶ. ԿԷ. ԿԸ. ԿԹ. Զ. ԶԵ. ԶԶ. ԶԳ. ԶԴ. ԶԵ. ԶԶ. ԶԷ. միանգամայն ժԱ: Սաղմոսք Յասափ ժԲ. եւ են այսոքիկ. ԽԹ. ԼԲ. ԼԳ. ԼԴ. ԼԵ. ԼԶ. ԼԷ. ԼԸ. ԼԹ. Զ. ԶԱ. ԶԲ: Միանգամայն

¹ գ. ո. Դ. Ե. Ը. Թ. Ժ

² Ե. ի. Թ

³ բովանդակ ունի եկեղեցի Դ. Ե. Ը. Ժ

մայն ժԲ: Սողոմովն. ԻԱ. ԼԱ.: Թէմիայի. իսրայելացոց Ա. ԶԸ.: Մովսէսի Ա. ԶԹ.: Առանց անունն. սաղմոսք ԻԲ. Ա. Բ. ՂԱ. ՂԲ. ՂԳ. ԾԱ. ԾԺԱ. ԾԺԹ. ԾԻ. ԾԻԱ. ԾԻԲ. ԾԻԳ. ԾԻԴ. ԾԻԵ. ԾԻԶ. ԾԻԷ. ԾԻԸ. ԾԻԹ. ԾԼ. ԾԼԱ. ԾԼԲ. ԾԼԳ.: Միանգամայն ԻԲ.: Անանուն սաին աստիճանացդ. այլ Դաւիթ զդոսա ասաց. յորժամ շրջէր փախստական տեղոյ ի տեղի ո՛չ պակաս քան զամս երկոտասան. ասաց զժԺԹ. սաղմոսն. վայ է զի ընդերկարեաց՝ պանդխտութիւն իմ:

Անվերնագիր սաին ԽԲ. եւ ԾԱ. այլ ասաց զդոսա Դաւիթ. զմի՛դ՝ յորժամ դարձա՛ յառաջին հալածանացն եւ եկն ի խորանն տեսոն ասէ. մտից առաջի սեղանոյ Աստուծոյ: Եւ զմի՛դ՝ յապաշխարութեան: Ասացին ոմանք եթէ է. ամ ի գրի ապաշխարեաց: Ես զթիւ ամացն ոչ գիտեմ, բայց զայս հաւաստեալ գտի. զի հիւանդութիւն ծիրակա՛ն ախտին, ի հրամանէ Աստուծոյ ի վերայ հասանէր սորա վասն յանցանացն: Եւ մինչ՝ յայնպիսի հիւանդութեան էր. ասաց զսաղմոսն Զ. թէ ողորմեա ինձ Տէր զի հիւանդ եմ ես:

Այլ զանագանելոյ վերնագրացդ այս ինչ են պատճառք. քանզի ոչ որ ասաց զսաղմոսդ զպատճառսն առընթեր իրաքանչիւր ումեք ըստ սաղմոսին վերնագրեաց՝, որպէս ոմանք յայլոց մարգարէից: Եւ քանզի ի տարակուսանս էր յանհմարինս եւ զպատճառսն համառատ գտանել զսաղմոսին եւ զժամանակին հաւաստիս՝, յորում զսաղմոսն ասացեալ՝ լինէր, վասն այսորիկ հարկեցան ըստ գիտին այսպէս զդոսա վերնագրել: Այսպիսի՛ ինչ. զոր Սողոմոնի ի կիր առեալ՝ Սողոմոնի անուանեցին. եւ զոր մի որ ի դասագլխացն երգչացն՝ առանձնակ. եւ զոր համարէն երգչացն՝ ալէլուիա եւ զորս ի մոտս եւ յելս տաճարին երգէին՝ աշտիճանաց զայն կոչեն, եւ զորս յայտնագոյնս ինչ Դաւթի միայն, զայնոսիկ՝ Դաւթի՛. եւ զորս ի նաւակատիս տանն առնել՝ նաւակատեաց. եւ զորս յարձանի՛ արձանագի՛ր. եւ զորս ըստ

¹ ընդ երկար եղեւ Դ. Ե. Ժ

² մինչեւ Դ. Ե. Ը. ԺԳ

³ վերնագրեաց ըստ սաղմոսին Դ. Ե. Ը. ԺԳ

⁴ հաւաստի Բ. Դ. Ե. Ը

⁵ հաւաստեալ ժԲ

աւորց շարաթուց՝ այնպէս եւ գորս այլինչ: Իսկ գորս ոչինչ այնպէս գտեալ՝ անվերնագիր, զայն բարձեալ թողին, գոր յետոյ այլք ըստ ի կիր արհնութեանցն անուանեցին Երեմիայի եւ Եզեկիէլի, Անգեայ եւ Զաքարիայի, եւ գոհութեան եւ յարութեան, եւ աղաթք ուրկի եւ որ այլ ինչ: Արդ՝ ամենայն սաղմոսաց պատճառ ի՛նքն սքանչելին Դաւիթ է եւ ի նմանէ ա՛յլքն պայծառացան:

Սաղմոսք Տուրնչեան:

- ա. ժամն սղմսն. ը.   բ. ժամն իթ.
- գ. ժամն սղմսն. լ.   դ. ժամն խս.
- ե. ժամն սղմսն. ծ.   զ. ժամն գ.
- է. ժամն սղմսն. կէ.   ը. ժամն ձը.
- թ. ժամն սղմսն ճիգ.   ժ. ժամն ճծ.
- ժա. ժամն սղմսն. ճժ.   ժք. ժամն ճի.

Կանոն գիշերոյ. Սղմ. ճրագի. երեք. ճի. ճիք.

- ա. ժամն սղմսն. ճբ.   բ. ժամն իթ.
- գ. ժամն սղմսն. ծդ.   դ. ժամն ե.
- ե. ժամն սղմսն. գ.   զ. ժամն խ.
- է. ժամն սղմսն. լա.   ը. ժամն ձ.
- թ. ժամն սղմսն. ձա.   ժ. ժամն դե.
- ժա. ժամն սղմսն. ճդ.   ժք. ժամն ճգ.

ՈՍԿԱՆԵԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԸՈՒՆՉԻ ԿԱՆՈՆԸ

Ոսկան Վարդապետի տպագիր առաջին Աստուածաշունչի երեք-հարիւրամեակը առիթ մըն է ակնարկ մը նետելու Ս. Գրոց կանոնին ընդհանրապէս եւ Հայ կանոնի վրայ մասնաւորաբար:

Կանոն կոչուած են եկեղեցական օրենքները: Կանոն բառը անցեալին մէջ նշանակած է ուղիղ, շիտակ, ճշգրիտ եւ գործածուած է արտայայտելու համար արուեստի կամ գրականութեան այն ուղիները, որոնցմով կարելի էր անշեղ երթալ դէպի բարձրագոյն իրագործումներ: Ան գործածուած է լեզուական ճշգրտութեան կամ բարոյական ուղղամտութեան օրէնք իմաստով: Եկեղեցին ժողովական որոշումներուն տուած է «Կանոնք» անունը. յոյն, լատին եւ Հայ լեզուներուն մէջ տառացիօրէն գործածելով նոյն բառը:

Ս. Գիրքի պարագային եւ այս է ներկայ մեր յօդուածին առարկան. կանոն բառը նշանակած է նախ ամբողջութիւնը այն գրութիւններուն, որոնք կը պարունակեն ուղիղ հաւատքի բանաձեւումները: Իրաւաբանական codex-ի այսօրուան նշանակութիւնը ստանալէ առաջ բառը ունեցած է բարոյագիտական երանգ մը, որ աստուածաշնչական գիրքերու վաւերականութեան կ'ակնարկէ աւելի, քան բովանդակութեան եւ կը ձգտի ճշգրել Եկեղեցոյ կողմէ կանոնական, վաւերական եւ ընդունելի հռչակուած գիրքերու ցանկը:

Վերջին իմաստով է միայն, որ կը խօսինք այսօր Ս. Գիրքի կանոնին կամ որոշ գիրքի մը կանոնացման մասին:

Եկեղեցին կանոնականացուցած է գիրքերը իրենց աստուածաշնչական հանգամանքին համար: Կանոնի անցուցած է այն գիրքը

միայն, զոր նկատած է Աստուծո՛վ ներշնչուած: Հեղինակի, ժամանակի, լեզուական, բանասիրական հարցերը մեր օրերու յղացքներ են, որոնք երկրորդական կը մնային եկեղեցական առաջին հայրերուն համար, երբ կը փորձէին հրէական կամ քրիստոնէական աւանդութեան բազմապիսի գիրքերուն մէջէն անջատել եւ կանոնի անցնել Աստուծոյ խօսքը: Հաւատքի գործ էր կանոնացման աշխատանքը, զոր ամէն քրիստոնեայ եկեղեցի ըրաւ տալու համար իր հաւատացեալներուն՝ Ս. Գրական վստահելի ամբողջութիւն մը:

Մեր գրչագիրներէն մին չափածոյ արձագանքը կու տայ նոյն այն սկզբունքին, զոր կը գտնենք քրիստոնէական եկեղեցւոյ բոլոր հայրերուն մօտ, երբ ուզեն գիրքի մը կանոնականութիւնը հաստատել.

Մի ոք թուեսցի շողփաղփ այս բանք

Կամ հեքիաթ գրոյց անցանք.

Աստուածաշունչ է այս դարմանք,

Հոգոց մտաց կենդանականք:

Զի ճանապարհ է սայլերին

Հիմն եւ առաջնորդ օրինին

Վըկայք պատմիչք անեղ բանին...:

Այսօր, կանոնականութեան մասին տիրող տեսակէտը կը բղիթի վաւերականութեան մտահոգութենէն եւ այդ վաւերականութիւնը հաստատելու համար կը գործածէ զանազան միջոցներ, յատկապէս լեզուագիտական, բանասիրական եւ բաղդատական:

Անվիճելիօրէն կանոնական հռչակուած գիրքերը կը կոչուին նախականոն (protocanoniqne), իսկ կասկածելի կամ ուշ ժամանակներու կատարուած յաւելումները կամ ոմանց կողմէ միայն կատարուած կանոնականացումները՝ երկրորդականոն (deuterocanoniqne): Բողոքական եկեղեցիներ աւելի կը նախընտրեն «էպարականոն» (apoc-

րպրha) բառը՝ նշանակելու համար հին Եբրայական կանոնի վրայ աւելցուցած գիրքերը:

Կանոնի եւ անոր կազմութեան նոյն փուլերէն անցած է նաեւ Հայկական Աստուածաշունչը: Կանոնականութեան հարցը կը քոտ վէճի եւ տարակարծութեան առիթ եղած կը թուի ըլլալ նոյնիսկ թարգմանիչներու օրով:

Հանրածանօթ է Խորենացիի վկայութիւնը, թէ Սահակ Կաթողիկոս առաջին թարգմանութեան մը ձեռնարկած է ասորերէն բնագիրէն, երբ Բիւզանդիոնէն վերադարձող աշակերտները բերին ամբողջական յոյն բնագիրը՝ Եօթանասնիցը: Յովսէփ եւ Եզնիկ մեկնած էին Եդեսիա, իսկ Ղեւոնդ եւ Կորիւն ղրկուեցան Բիւզանդիոն: Վերադարձին, Բիւզանդիոնէն եկող խումբը «ըզմիանգամ թարգմանեալն փութանակի», որ կատարուած էր ասորերէնէ, որովհետեւ պարսիկները փճացուցած էին յունական գրականութիւնը, «ի բազում մասանց թերացեալ» գտան, որովհետեւ «անգէտք էին մերում արուեստի», հպարտօրէն կ'աւելցնէ Խորենացին:

Ուրեմն, առաջին թարգմանութեան համար գործածուած է Եդեսիոյ ասորական կանոնը՝ քաղաքական պատճառներով, իսկ Բիւզանդիոնէն վերադարձող աշակերտներն են, որ պարտադրած են երկրորդ թարգմանութիւն մը՝ ըստ Եօթանասնից օրինակին, զոր բերած են Բիւզանդիոնէն:

Ասորական եւ յունական բնագիրներու հակամարտութեան ետին, անշուշտ, հարազատութեան, կատարելութեան եւ կանոնականութեան մտահոգութենէն անդին կար երկու մշակոյթներու տիրողական քաղաքականութիւնը: Ասորականը կապուած էր պարսկական ոյժին, մինչ յունականը բիւզանդական էր:

Կանոնի տեսակետէն կար նաեւ այլ տարբերութիւն մը. Սահակ Կաթողիկոսի գործածած ասորական թարգմանութիւնը հաւանաբար

կուգար քրիստոնեական աւանդութենէ մը, մինչ բիւզանդականը աղեքսանդրեան Եօթանասնիցն էր՝ պատրաստուած հրէական արտասահմանին համար եւ նոյնութեամբ որդեգրուած յունախօս քրիստոնէութեան կողմէ: Եօթանասնիցը, այսօրուան մեր բառերով, արտասահմանի հրեաներու գործածութեան համար Երուսաղէմէն Աղեքսանդրիա փոխադրուած Օրինաց Գիրքն էր, մինչդեռ ասորականը՝ Քրիստոնեական Եկեղեցւոյ գործածութեան համար օգտագործուած, քրիստոնէականացուած կանոն մը:

Երուսաղէմէն Աղեքսանդրիա փոխադրութեան մէջ, Եօթանասնիցը շատ աւելի հեռացած էր բնագիրի կանոնէն, քան եբրայեցեբէն ասորեբէն թարգմանութեան ատեն:

Սակայն, հակառակ տրամաբանութեան, արտասահմանի հրեան շատ աւելի հեռացած էր իր նախականոն Ս. Գիրքէն, քան քրիստոնեայ ասորին:

Փորձենք ամփոփել այստեղ երեք աւանդութիւնները, որոնք կազմած են մեր կանոնին հիմքը:

Հրէական հին աւանդութիւնը Ս. Գիրքը բաժնած է երեք ամբողջութիւններու. Օրէնք, Մարգարէք եւ Գիրք:

Օրէնքը՝ հրէական Թօրան, նկատուած էր երեք խումբերուն կարեւորագոյնը, ոչ այնքան իր կանոնական հանգամանքին, որքան պարունակութեան համար: Գիրք մը ըլլալէ առաջ, Օրէնքը կարգաւորողն էր հրէական համայնքային կեանքին, կենդանի ոյժ մը, որուն շուրջ կը բոլորուէր մնացորդացը՝ կորսնցնելէ ետք իր անկախութիւնը: Ազգային զգացումի, ինքնապաշտպանութեան, հաւատքի պահպանման եւ մանաւանդ ցեղային նկարագրի պաշտպանութեան մեծ գէնքն էր Օրէնքը եւ հրեայ բարեկարգիչները կը ջանային անոր հեղինակութեան շուրջ հաւաքել հատուածական բաժանումներով տկարացած Երուսաղէմի հրէութիւնը: Որքան կը ծանրանար օտարին

լուծը եւ հրեան կը հեռանար անկախութենէն, այնքան կը մօտենար ան Տաճարին եւ Օրէնքին: Նոյնն էր մտահոգութիւնը նաեւ հրէական արտասահմանին մէջ, որ գլխաւորաբար Աղեքսանդրիան էր: Յունական մշակոյթի եւ լեզուի կլանող ազդեցութեան դէմ, Յովսեփոս գաղափարական դրօշի մը պէս կը պարզէ Ս. Գիրքը:

«Մեզ մօտ չկան անհամար եւ հակասական գիրքեր, ինչպէս յունաց մօտ, այլ միայն 22 գիրքեր, որոնք կը պարունակեն բոլոր ժամանակներու տարեգրութիւնը եւ իրաւամբ վստահելի են: Նախ ունինք Մովսէսի գիրքերը, թիւով հինգ... Մարգարէներ որոնք հետեւեցան Մովսէսի եւ իրենց ժամանակներու պատմութիւնը արձանագրեցին տասներեք գիրքերու մէջ: Վերջին չորսը (գիրքերուն) կը պարունակեն Աստուծոյ ձօնուած մեղեդիներ եւ մարդոց ուղղուած բարոյական սկզբունքներ: Արտաշէսէն (?) սկսեալ մինչեւ մեր օրերը բոլոր դէպքերը պատմուած են. սակայն այս վերջիններուն չ'ընծայուիր նոյն հաւատքը, որովհետեւ մարգարէներու շարքը խանգարուեցաւ: Յայտնի է, թէ ինչ յարգանքով մենք կը մօտենանք մեր գիրքերուն (Ա. 8.)»:

Այսօրուան գիտնականները կը կարծեն, թէ եբրայական կանոնը կազմուած պէտք է ըլլայ աստիճանաբար, սկսեալ իններորդ դարէն նախքան Քրիստոս: Նախ կազմուած է Հնգամատեանը, Մովսէսի Օրինաց գիրքը՝ իր հինգ մասերով. Մենդոց, Ելից, Ղեւտացւոց, Թուոց եւ Բ. Օրինաց: Յետոյ երկրորդ խումբը՝ Մարգարէները, որուն ութը գիրքերը բաժանուած էին երկու մասերու. Աւագ Մարգարէներ. Յեսու, Դատաւորք, Ա. եւ Բ. Սամուէլ, Ա. եւ Բ. Թագաւորութիւնք:

Յետագայ մարգարէներ. Եսայի, Երեմիայ, Եզեկիէլ եւ գիրք տասներկու Մարգարէից: Ապա՝ երրորդ խումբը, ստորաբաժանուած՝

- 1.- Բանաստեղծական գրուածքներու. Սաղմոսք, Առակք եւ Յօր:
- 2.- Հինգ մատեաններու. Երգ Երգոց, Հռութ, Բարուք, Ժողովող եւ Եսթեր:

3.- Ժամանակագրական հինգ գիրքերու. Ա. եւ Բ. Մնացորդաց (միակ գիրք), Դանիէլ եւ վերջապէս եզրաս եւ Նեեմեայ, նոյնպէս մէկ գիրքի մը մէջ:

Հաւանական է, որ Յովսեփոս գիրքերու թիւը կ'իջեցնէ քսանչորսէն քսաներկուքի՝ միացնելով մէկ կողմէ Դատաւորաց եւ Հռութի գիրքերը, եւ Երեմիան ու Բարուքը՝ միւս կողմէ:

Հրեաները այսպէս դասաւորած էին Ս. Գիրքի իրենց նախնական կանոնը Եօթանասնից թարգմանութեանէն առաջ եւ իրենց հրատարակութիւններուն մէջ կը շարունակեն պահել նոյն դասաւորումը:

Ինչպէս ցոյց կու տայ վերոյիշեալ դասաւորումը, հրէական կանոնը ոչ թէ հետեւած է գրութիւններու ժամանակագրական կարգին, այլ՝ իրենց սրբազան գիրքերու կանոնացման կարգին. իւրաքանչիւր գիրք շարքի մտած է կանոնացման աւագութեան կարգով:

Եօթանասնիցը, սակայն, որդեգրած է տարբեր շարք մը. դասաւորման եւ շարայարութեան սկզբունքը այստեղ գիրքերու պարունակութիւնն է, նիւթը. Օրէնք, Պատմութիւն, Բանաստեղծութիւն եւ Մարգարէութիւն: Եւ այս շարքին մէջ Եօթանասնիցը ներմուծած է նաեւ Երուսաղէմի հրէական աւանդութեան կողմէ պարականոն նկատուած գիրքեր:

Եօթանասնից թարգմանութեան կանոնը Բ. դարէն ի վեր (Ն.Ք.) կը ներկայացնէր հետեւեալ շարքը.

- 1.- Օրէնք. Մնունդ, Ելք, Ղեւտականք, Թիւք եւ Բ. Օրէնք:
- 2.- ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ. Յեսու, Դատաւորք, Հռութ, Ա., Բ., Գ. եւ Դ. Թագաւորութիւնք (չորս գիրք), Ա. եւ Բ. Մնացորդաց (երկու գիրք), Ա. եւ Բ. Եզր (երկու գիրք):
- 3.- ԲԱՆԱՍՏԵՂՄՈՒԹԻԻՆ. Նեեմեայ, Եսթեր, Յոր, Սաղմոսք, Առակք Սողոմոնի, Ժողովող, Երգ Երգոց:

4.- ՄԱՐԳԱՐԷՈՒԹԻԻՆ. Եսայի, Երեմիա, Ողբ, Եզեկիէլ, Դանիէլ, Ովսիա, Յովել, Ամոս, Աբդիու, Յովնան, Միքիէ, Նաւում, Ամբակում, Սոփոնիա, Անգէոս, Զաքարիա, Մաղաքիա:

Ինչպէս կ'երեւի, Երուսաղէմի հրէական աւանդութեան եւ Աղեքսանդրեան յունական աւանդութեան կանոնները տարբեր են ըստ բովանդակութեան եւ ըստ շարքի: Յունախօս արտասահմանի հրեաներուն յաւելումները պարտադրեցին քահանայապետները, որ յատուկ ժողովով մը ճշդեն աստուածաշնչական գիրքերու «սրբութիւն»ը եւ ընտրեն ամենէն հարազատ եւ մաքուր օրինակը իբրեւ Ս. Գրոց տիպար "text": Ժողովը գումարուեցաւ առաջին դարու վերջին տասնամեակին Եամնիա (այսօր Եպանէ) քաղաքին մէջ եւ հաստատեց «ընդունուած գիրքերու» կանոնը, որ մինչեւ այսօր կը նկատուի վերջնական եւ անվիճելի: Քահանայապետներու որոշումը պահեց Երուսաղէմի հին աւանդութիւնը՝ ըստ թիւի եւ ըստ շարքի, այնպէս ինչպէս յիշած ենք վերեւ: Քսանչորս կանոնական գիրքերը մնացին քսանչորս: Իսկ միւսները կոչուեցան պարականոն, յունարէն «apographa»՝ «ծածուկ իմաստութիւն» (թագնիմաստութիւն), իսկ եբրայերէն՝ «արտաքին գրեանք»:

Առաջին իսկ օրէն, Քրիստոնէական Եկեղեցին որդեգրեց Եօթանասնիցը: Հին Եկեղեցիները կառչած մնացին Եօթանասնից թարգմանութեան կանոնին, պահեցին անոր հաստատած շարքը եւ գրեթէ բոլորն ալ թարգմանութիւնը կատարեցին յունարենէն: Ոմանք կանոնին վրայ աւելցուցին պարականոն այլ գիրքեր: Իսկ Բողոքական Եկեղեցիները, որոնք ուզեցին վերադառնալ եբրայական սկզբնաղբիւրին, մերժեցին Եօթանասնիցին որդեգրած գիրքերու շարքը: Այնպէս որ, այսօր գործածուած Ս. Գիրքերը կը ներկայացնեն երեք գլխաւոր դասակարգութիւններ. Հրեականը, Եօթանասնիցը եւ Բողոքականեանը: Հրէականը եւ Բողոքականեանը ունին նոյն քսանչորս

գիրքերը, սակայն տարբեր շարուածքով: Իսկ Եօթանասնիցը, ըստ եկեղեցիներու եւ թարգմանութիւններու, կրած է յաւելումներ կամ յապաւումներ:

Հայկական կանոնին մէջ արձագանքը կը գտնենք Ս. Գիրքի կրած բոլոր փոփոխութիւններուն: Սահակ Մեսրոպի առաջին իսկ թարգմանութենէն, Հայ թարգմանիչները լքած են ասորականը ի նպաստ յունարէն Եօթանասնից բնագիրին: Կորիւնի, Խորենացիի, Փարպեցիի եւ Յայսմաուրքի վկայութիւնները, իրենց բոլոր տարբերութիւններով հանդերձ, կը համաձայնին այն փաստին շուրջ, թէ Բիւզանդիոնէն եկած եւ Աղղիկոս Պատրիարքին ձեռքով մեր աւագ թարգմանիչներուն յանձնուած Եօթանասնից օրինակին վրայ է կատարուած գրաբար մեր Աստուածաշունչի վերջնական թարգմանութիւնը:

«Հաստատուն եւ ճշմարիտ օրինակք», «ստոյգ օրինակք» կոչուած բնագիրը ունեցած պէտք է ըլլայ Եօթանասնից վերեւ յիշատակուած կանոնը: Սակայն այդ կանոնը շարունակաբար պահուած չի թուիր ըլլալ, քանի որ Հայաստանեայց եկեղեցին անհրաժեշտ նկատած է եկեղեցական ժողովի նիւթ ընել Ս. Գրոց կանոնը եւ յատուկ որոշումով ճշդել զայն: Այդ է Պարտաւի ժողովը՝ գումարուած Սիոն Բաւոնացի Կաթողիկոսի օրով, 768 թուականին: Պարտաւի ժողովի 24-րդ կանոնը կ'ըսէ.

«Եւ եղիցի ձեզ ամենեցունց, եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց պաշտելի Սուրբ Գիրք Հին եւ Նոր Կտակարանացն՝ Մովսէսի. Գիրք Մենդոց, Ելից, Ղեւտականք, Թիւք, Երկրորդ Օրէնք, Յետու Նաւեա, Դատաւորք եւ Հուրթայն, Թագաւորութեանց Դ, Մնացորդաց Գրոց Աւուրք Բ, Եզրի Բ Բանք, Գիրք Յոբայ, Սաղմոսացն Գիրք Ա, Սողոմոնի Գ Գիրք, ԺԲ Մարգարէքն, Եսայի, Երեմիա, Եզեկիէլ, Դանիէլ:

Եւ յարտաքուստ պատգամաւորեսցի առ՝ ի ուսուցանել զձեր մանկունս՝ զուսումնարագումն Սիրաքայ Իմաստութիւնն»:

Զարմանալի կերպով Պարտաւի ժողովը վերադարձ մը կը կատարէ դէպի հրէական աւանդութիւնը: Եօթանասնիցէն զեղչուած են Նեեմի եւ Եսթեր, իսկ Սիրաքի իմաստութիւնը լուսանցքի վրայ թողուած է իբրեւ մանկավարժական գրականութիւն: Առ հասարակ, դժուար է խօսիլ Հայկական կանոնի մը մասին, մանաւանդ Հին Կտակարանի պարագային: Բացի Պարտաւի ժողովէն, մեր եկեղեցոյ ժողովներէն եւ ոչ մին կանոնական որոշումով սահմանած է Ս. Գրոց կանոն մը: Ճիշդ է, որ մեր գրչագիրներու մէջ կը գտնենք Քրիստոնէական եկեղեցոյ կանոններ Հայերէնի թարգմանուած եւ որդեգրուած, սակայն ոչ մէկ ժողով կանոնականացուցած է զանոնք: Մեր Հայրերու վերաբերմունքը ազատ եղած է Ս. Գրոց կանոնին նկատմամբ: Փոխանակ ժողովական որոշումի, հեղինակութիւն գտած են առ Հասարակ Շիրակացիի, Սարկաւագ Վարդապետի եւ այլոց անուններ: Այնպէս որ, մեր գրչագիրներուն մէջ կը գտնենք տարօրինակ այլազանութիւն մը: Ունինք ձեռագիր Հին Կտակարաններ, որոնք կը պարունակեն հրէական կանոնի քսանչորս գիրքեր միայն, ուրիշներ՝ Եօթանասնից երեսունեօթ գիրքերը եւ տակաւին կան որ Ս. Գրոց բազմաթիւ պարականոն գիրքեր աւելցուցած են վերոյիշեալներու շարքին մէջ:

Միջնադարեան Հայ հեղինակները որոշ համակրութիւններ ունեցած են պարականոն գիրքերու նկատմամբ, յատկապէս Սողոմոնի իմաստութեան պարագային:

Հայ եկեղեցին ծիսական ընթերցուածներու համար Հին Կտակարանէն օգտագործած է Եօթանասնից կանոնի գիրքերը, մէկ բացառութեամբ. որ է Սողոմոնի իմաստութեան գիրքը, որը Եսայիի Մարգարէութեան հետ եղած է ամենէն աւելի օգտագործուած եւ սիրուած գիրքը:

Եթէ ձաշոցը նկատենք Եկեղեցւոյ մէջ կարգացուած Ս. Գրքի պաշտօնական հեղինակութիւնը, ապա պիտի ընդունինք որ մեր Եկեղեցին յատուկ համակրութիւն մը չէ տածած պարականոններու նկատմամբ, այլ ինչպէս քրիստոնէական հարեւան եկեղեցիներու մէջ, Ս. Գրքի կանոնէն ներս առնուած են ուշ ժամանակի այն պարականոնները, որոնք կապ ունին Քրիստոսի հետ: Աղեքսանդրիոյ եւ Անտիոքի հայրերը «Կտակք Մարգարէից» գիրքին մէջ տեսած են Նոր Կտակարանը հիմնաւորող մարգարէութիւններ, ուր քրիստոնէական հաւատքը կրնար յագուրդ տալ Քրիստոսի կեանքը ամբողջապէս գուշակուած տեսնելու իր ձգտումին: Միջնադարեան մեր հեղինակները ջանացել են շարունակութիւն մը հաստատել չին եւ Նոր Կտակարաններուն միջեւ, ոչ այնքան կանոնական՝ որքան բարեպաշտական մտահոգութեամբ:

***

Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին, ըստ մեզ հասած հայերէն ձեռագիր Աստուածաշունչերու, չէ՛ հետեւած Ս. Գրոց որեւէ պաշտօնական կանոնի:

Ինչպէս վերեւ յիշեցինք, մեր ձեռագիրները կ'ընդգրկեն բոլոր կանոնները եւ յաճախ շեղումներ կը կատարեն ծանօթ կանոններէն՝ փոխելով գիրքերու կարգը կամ պարականոններ ներմուծելով կանոնական գիրքերու շարքին մէջ:

Այս այլազանութիւնը հեռու է սակայն, Հայ հեղինակներուն մօտ անկարգութիւն մը կամ քմահաճոյք մը ենթադրելէ: Ընդհակառակը: Ինչպէս Սահակ-Մեսրոպի օրերուն, այնպէս ալ մինչեւ ԺԴ դար, տարբեր կարծիքներ եւ դիրքաւորումներ եղած են Ս. Գրոց նկատմամբ: Այլազանութիւնը արդիւնք կը թուի ըլլալ չափազանցուած եւ կիրքի հասնող բժախնդրութեան մը, որուն գլխաւոր մտահոգութիւնը եղած է ընդգրկել աստուածաշնչական ուսուցման ամբողջականութիւնը:

Այս տեսակէտով ամենէն հետաքրքրականն է Մխիթար Այրիվանեցիի յիշած կանոնը, որուն կարգաւորութիւնը կը վերագրէ իր ուսուցչին՝ Յովհաննէս Սարկաւազ Վարդապետի, ԺԱ. դարու վերջաւորութեան. «Կարգաւորութիւն գրոց սրբոց, որք ստուգաբանեցան ի Սարկաւազ Վարդապետէն եւ գրեցան յինէն տէր Մխիթար Վարդապետէս ի մին տուփ յաւուրս ձ՛ձ»:

Մեզի ծանօթ կանոններէն տարբեր է վերոյիշեալը, ուր Հին Կտակարանի պատմական գիրքերը շարուած են ըստ պարունակութեան, կազմելու համար Իսրայէլի պատմութիւնը դէպքերու կարգով եւ առանց ընդմիջումի՝ Ծննդոցէն մինչեւ Մակաբայեցիները: Ասոնց կը հետեւին.

Յուսեփոս, որ է Կայիափայ Քահանայապետ. Ենովքայ տեսիլքն. Կտակ Նախահարց. Ասիսիթի աղօթքն. Տովբիթ. Յուդիթ. Եսթեր. Եզր Սաղաթիէլ. Յովբ. Երկոտասան Մարգարէք. Սաղմոսք. Առակք. Եսայի. Երեմիա. Եզեկիէլ. Մնացորդք. Վասն Երեմիայի ի Բաբելոն. Մահ Մարգարէիցն, Յեսու, Սիրաք:

Կան Այրիվանեցիէն առաջ եւ յետոյ ընդօրինակուած գրչագիրներ, որոնք ունին պարականոն այս գիրքերը եւ նոյն դասաւորութիւնը:

Իսկ Գրիգոր Տաթեւացին, երեք դարեր ետք, կը վերադառնայ Եօթանասնից ընդունած կանոնին, պարականոններէն ընդգրկելով միայն Յուդիթ, Տովբիթ եւ Մակաբայեցւոց երեք գիրքերը:

Պարականոններու նկատմամբ, մեր Եկեղեցւոյ մեծ հեղինակութիւններուն միջեւ, տարակարծութիւններ յայտնուած կը թուին ըլլալ առաւելաբար ԺԱ.-ԺԴ. դարերուն, երբ ի յայտ եկան աղանդաւորական կեդրոնախոյս շարժումները:

Հայ հեղինակները իրենց տարբեր գիրքերը պաշտպանելու համար, առհասարակ հիմնուած են ժողովական որոշումներու, իսկ Այրի-

վանեցին՝ իր ուսուցիչ Յովհաննէս Սարկաւազի վարկին, մինչդեռ Գրիգոր Տաթեւացին՝ իր անձի համբաւին:

Հայ գրչագիրներու յիշած գլխաւոր հեղինակութիւնները հետեւեալներն են.

1. «Սրբոյն Եւագրեա կարգաւորութիւն աստուածաշունչ դասից. Արարածքն ե, Յեսուս գ, Թագաւորութիւնք դ, Սաղմոսք, Սգաւնութիւնն, Սիրաքն, Յորն, Երկոտասանքն, Եսային, Երեմիայն, Դանիէլն, Եզեկիէլն, Աւետարանքն դ...»:

2. «Սրբոյն Կիւրղի Երուսաղէմի կարգադրութիւն», որ ունի հետեւեալ գիրքերը. Մնունդքն, Ելքն, Ղեւտիկոնն, Թիւքն, Բ. Օրէնքն, Յեսուս որդի Նաւեա, Դատաւորքն եւ Հռութն, ա եւ բ Թագաւորութիւնքն, ա եւ բ Մնացորդքն, ա եւ բ Եզրն, Եսթերն, Ստիքերոն գիրք ե, Յոր, Սաղմոսքն, Սգաւնն, Էկլէսիաստէսն, Օրհնութիւնք Օրհնութեանցն, Եսային, Երեմիայն, Եզեկիէլն, Դանիէլն»:

Ընդգծումները ցոյց կու տան յունարան ազդեցութիւն մը եւ երկու նորութիւններ: Յունարան են Առակաց համար գործածուած «Սգաւնն», ժողովողի տեղ՝ «Էկլէսիաստէսն», իսկ նորութիւններ են «Ստիքերոն գիրք ե» եւ «Օրհնութիւն Օրհնութեանցն»:

Մովսէս Տէր Մովսէսեան, որ կը յիշատակէ Կիւրեղ Երուսաղէմացիի կանոնին հայերէն այս թարգմանութիւնը, դիտել կու տայ, թէ «Ստիքերոն գիրք ե» թարգմանութիւնն է յունարէնի «բանաստեղծական հինգ գիրքեր» բացատրութեան՝ ակնարկելով Յորի, Սաղմոսներու, Առակներու, ժողովողի եւ Երգ Երգոց հինգ գրական երկերուն: Ուշագրաւ է Երգ Երգոցի յիշատակութիւնը իբրեւ «Օրհնութիւն Օրհնութեանց»:

3. «438» եպիսկոպոսներու կանոնը, որ կը վերաբերի եկեղեցիին մէջ գործածուած ընթերցուածներուն՝ «գԱրարածս, գԵՍ. գ Ղեւտացիս,

գԹիւս, գԵրկրորդ օրէնս, գՅեսու, գԴատաւորան, գՀռութ, գԹագաւորութիւնս Դ, գՄնացորդս Բ, գԵզր Բ, գՍաղմոսն Դաւթի, գՍողոմոնի Գ, գԱռակս, գԵկլէսիաստեան, գԵրգ երգոցն, գՅոր, գԵրկոտասան մարգարէսն, գՈվսէ, գԱմովս, գՄիքա, գՅովել, գԱբդիու, գՅովնան, գՆաւում, գԱմբակում, գՍոփոնիա, գԶաքարիա, գՄիքիա, գԵսայի, գԵրեմիա, գԵզեկիէլ, գԴանիէլ, գՄակարայեցիս»:

Մովսէս Տէր Մովսէսեան կը մէջբերէ այս կանոնը իբրեւ հաստատուած Լաւողիկէի ժողովի «ՆԼԵ» եպիսկոպոսներու կողմէ: Իրականին մէջ, Մ. Տէր Մովսէսեան շփոթութեան մը զոհն է: Եւ զարմանալի է, որովհետեւ Լաւողիկէի ժողովը ինքնին քրիստոնէական եկեղեցւոյ ժողովներու կարգին մէջ անորոշութեամբ յիշուած եւ շատ քիչ վստահութեամբ նկարագրուած ժողով մըն է: Օտար հին հեղինակներ, ինչպէս նաեւ մեր կանոնագիրքերը, կը յիշեն զայն գումարուած իբրեւ չորրորդ դարու երկրորդ կէսին եւ ի՞նչ կամ ԼԵ եպիսկոպոսներու մասնակցութեամբ: Մ. Տէր Մովսէսեանի «Լումա»յէն արտագրուած մէջբերումը զոհն է «Ն»-ի տեղափոխութեան մը. փոխանակ կարդալու «Այս սահմանք եզան, որի մասին ժողովեալք եպիսկոպոսքն «ԼԵ», կարգացած է «եպիսկոպոսք ՆԼԵ»:

4. «Բ. ժողով Անտիոքայ», որուն «կանոնեալ եւ օրէնուսոյց» գիրքերը նոյնն են նախորդին հետ, յունարան նոյն երանգով, Երգ Երգոցի տարբերութեամբ, որ այստեղ յիշուած է իբրեւ «Օրհնութիւն Օրհնութեանց»: Այստեղ ուշագրաւ է կանոնէն առաջ իբրեւ ընդհանուր սկզբունք դրուած բանաձեւը. «Ամենայն գիրք աստուածաշունչք են ի խրատ եւ ի վարդապետութիւն»: Խրատի եւ վարդապետութեան, այլ խօսքով քարոզի եւ ուսուցման, դաստիարակչական տեսակէտով բոլոր գիրքերը աստուածաշունչ են,

սակայն ասոնց մէջէն կ'անջատուին կանոնականները, իբրեւ «Օրէնուսոյց»:

Յաճախ կը հանդիպինք այս հակադրութեան՝ օրինականացած կանոնի եւ զուտ դաստիարակչական հանգամանք ներկայացնող եւ պարականոն նկատուած գիրքերու միջեւ: Սակայն այս երկու տեսակներու միջեւ սահմանները փակ չեն. կան գիրքեր, ինչպէս Եսթերը, որ դաստիարակչական գրականութիւն ըլլալով հանդերձ՝ տեղ գրաւած է բազմաթիւ կանոններու մէջ, ինչպէս վերեւ յիշուած Կիւրեղ Երուսաղէմացիի կանոնը:

5. «Սրբոց Հարցն Հետեւողաց» կանոնին մէջ նոյնպէս կը թուարկուի նոյն ցանկը, իսկ վերջաւորութեան կ'աւելցուի. «Այլն Մակաբայեցիք եւ Սիրաք կալձիք առ ի խրատել զմանուկս ձեր»:

Նոյն զատորոշումը «խրատական»ի եւ «կանոնական»ի միջեւ կը վերջացնէ մեր արդէն իսկ մանրամասնած Պարտաւի կանոնը. «Եւ յարտաքուստ պատգամաւորեսցի առ ի ուսուցանել զձեր մանկունս՝ զուսումնաբազումն Սիրաքայ իմաստութիւնն»:

Եթէ նկատի ունենանք ժողովական Հեղինակութիւն ներկայացնող այս հինգ կանոնները, որոնք թարգմանուած եւ տարածուած են մեր Աստուածաշունչներուն մէջ, կրնանք «խրատականի» եւ «կանոնականի» սահմաններուն վրայ երթեւեկող գիրքեր նկատել առաւելաբար.

1. Նեեմեա, 2. Եսթեր, 3. Յուդիթ, 4. Տովբիթ, 5. Մակաբայեցւոց երեք գիրքերը, 6. Իմաստութիւն Սողոմոնի, 7. Սիրաք:

Ասոնցմէ առաջին երկուքը արդէն կան Եօթանասնից կանոնին մէջ, սակայն քրիստոնէական կանոններուն մէջ պահուած չեն միշտ: Բացի Մակաբայեցւոց երկրորդ գիրքէն, քրիստոնէական Եկեղեցին առհասարակ ներառած է վերոյիշեալ գիրքերը իր Աստուածաշունչին մէջ, սակայն զատորոշած է զանոնք իբրեւ «երկրորդականոն»՝ հակադրելով այս բառը «պարականոն»ին:

***

Նախորդ երկու յօդուածներով ակնարկ մը նետած եղանք Հին Կտակարանի կանոններուն, որոնք դարերու ընթացքին իբրեւ ուղեցոյց ծառայած են հայերէն Աստուածաշունչը կազմողներուն կամ ընդօրինակողներուն: Կարելի է ներկայացող պատկերը ամփոփել հետեւեալ գրիծերուն մէջ.

- Ոսկեդարու Աւագ թարգմանիչները (Ե. դար) հետեւած են Եօթանասնից կանոնին, թէ ըստ գիրքերու թիւին, թէ՛ ըստ շարքին:

- Պարտաւի ժողովը (Ը. դար) միակ հայկական ժողովն է, որ յատուկ որոշումով սահմանած է Ս. Գրոց կանոն մը՝ վերադարձ կատարելով հրէական նախականոնի քսանչորս գիրքերուն ըստ թիւի, սակայն պահած է Եօթանասնից կանոնին շարքը:

- Թ.-ԺԴ. դարերու Հայ գիտնական վարդապետները (Շիրակացի, Սարկաւագ, Տաթեւացի) Ս. Գիրքէն ներս առած են բազմաթիւ պարականոն գիրքեր եւ խմբաւորած են Աստուածաշնչական մատեանները պատմական դասաւորութեան մը հիման վրայ՝ հրէից պատմութեան լման ընթացքը հետեւողականօրէն ներկայացնելու մտահոգութեամբ:

Առաջին տպագիր Աստուածաշունչը՝ Ոսկան Վարդապետի Ամստերդամի հրատարակութիւնը, շեղած է այս բոլորէն, որդեգրելու համար լատինական կանոնը (Vulgata), սակայն ոչ ամբողջական հարազատութեամբ, այլ փոփոխութիւններով, որոնք որոշ չափով կը մատնեն նախորդներու ազդեցութիւնը:

Ուշագրաւ է նախ, որ Ոսկան Վարդապետ չէ հետեւած ինք իր տպած ցանկի շարքին: Ամստերդամի իր Աստուածաշունչին սկիզբը տպած է Ս. Գրոց ցանկ մը, որ հարազատ վերարտադրութիւնն է լատինական կանոնին:

Յանկին մէջ, լատինական կանոնին հետեւողութեամբ, Մնացորդաց Երկրորդ Գիրքէն ետք յիշած է Եզրաս Ա. եւ Եզրաս Բ.: Այս եզ-

րաս Ա.ը կ'ակնարկէ հրէական Եօթանասնից եւ լատինական կանոններուն մէջ յիշուած Եզրասի գիրքին, որ կ'պատմէ Երուսաղէմի վերականգնումը՝ սկսելով «Յառաջնում ամին Կիւրոսի Արքային...»: Իսկ Եզրաս Բ.ը նոյն կանոններուն Նեեմեայի գիրքն է, որ կը սկսի այս բառերով. «Եւ եղեւ յամսեանն Քասղե...»:

Սակայն Ոսկան Վարդապետ, տպագրութեան ժամանակ չէ հետեւած այս սովորութեան եւ իբրեւ Եզրաս Ա. լատինական կանոնին մէջ, տպած է Նոր Կտակարանէն վերջ աւելցուած Եզրաս Գ. անունով ծանօթ պարականոն գիրքը: Եզրասի Գիրքը, որ առ Հասարակ ծանօթ է միւս կանոններուն մէջ իբրեւ Եզրաս Ա. կամ պարզապէս Եզրասի գիրք, Ոսկան Վարդապետ կոչած է «Եզրաս Բ.», իսկ Նեեմայի Գիրքը, որ ծանօթ է իբրեւ Եզրաս Բ, լատինական կանոնին մեջ պահած է «Նեեմայ» վերնագիրը, հետեւեալ հաւելումով. «որ եւ երրորդ Եզրասայ սա է, որ է ըստ լատինացւոցն երկրորդ»:

Բացի այս խախտումէն, Ոսկան Վարդապետ կատարած է երկրորդ շեղում մը ինք իր ցանկէն եւ հետեւաբար՝ լատինական կանոնէն: Փոխանակ տպելու միայն Մակաբայեցւոց Ա. եւ Բ. գիրքերը եւ գետեղելու զանոնք Մարգարէներէն ետք, Հին Կտակարանի վերջաւորութեան, ինչպէս կը նախատեսէր իր ցանկը, Մակաբայեցւոց երկու գիրքերուն վրայ աւելցուցած է Երրորդը եւ տպած զանոնք Եսթերի գիրքէն ետք եւ Յոբի գիրքէն առաջ:

Կը կարծենք, թէ այս երկու խախտումներուն ալ բացատրութիւնը պէտք է փնտրել իր գործածած ձեռագիրին մէջ, ներշնչուած հաւանաբար Սարկաւազ Վարդապետի եւ իր դպրոցի այն սկզբունքէն, որ Ս. Գիրքերու դասաւորումը յարգէ Հրէից պատմութեան շարայարութիւնը եւ ընթերցողին տայ անընդմէջ պատկեր մը Հրէից ժամանակագրութեան: Վարդանի ճառէն սկսեալ կայ նաեւ Հայոց յատուկ զգայնութիւնը Մակաբայեցւոց նկատմամբ, զորս նկատած են միշտ

իբրեւ ճնշումներու դէմ ընդվզող եւ աննկուն դիմադրականութեամբ դիմացող մեր ժողովուրդին նախակերպարը: Հայերու եւ մակաբայեցիներու ճակատագրին նմանութիւնը յատուկ գուրգուրանքի առարկայ ըրած է Մակաբայեցւոց չորս գիրքերը, ուր մեր նախնիք տեսած են Հայոց ազգային ազատագրական պայքարը, իբրեւ շարունակութիւնը «Հին Իսրայէլ»ի պայքարին՝ զինք ճնշող ժողովուրդներուն դէմ:

Այս երկու շեղումներէն դուրս, Ոսկան Վարդապետ հետեւած է լատինական կանոնին: Բացի Տուբիթի եւ Սիրաքի գիրքերէն որոնք կան նաեւ Սարկաւազ Վարդապետի կանոնին մէջ, Ոսկան Վարդապետ իր կանոնին մէջ մտցուցած է նաեւ միայն լատիններուն յատուկ «Բարուքա Մարգարեութիւն»ը, Նոր Կտակարանէն ետք «Մանասէի Աղօթքը» եւ «Եզրաս Գ.» գիրքը:

Ուրեմն, Ոսկան Վարդապետ իր տպած Աստուածաշունչին մէջ ընդգրկած է Եօթանասնից Կանոնին վրայ լատինականին կատարած յաւելումները, իր կողմէ աւելցուցած է Մակաբայեցւոց Գ. Գիրքը եւ դասաւորութեան մէջ ազատութիւն տուած է ինքզինքին՝ հետեւելու Սարկաւազ Վարդապետի սկզբունքին, բայց ոչ ամբողջապէս:

Եզրափակելէ առաջ այս քանի մը նօթերը Ոսկանեան կանոնի մասին, չենք կրնար չյիշել նաեւ, որ Ս. Գրոց յետագայ տպագրութիւնները շարունակած են երեք աւանդութիւնները՝ հետեւած են լատինականին եւ Եօթանասնիցին, իսկ Ս. Գրոց Ընկերութիւնը, թէ՛ գրաբար եւ թէ՛ աշխարհաբար իր հրատարակութիւններուն մէջ, վերադարձած է Հին եբրայականին. որ է նաեւ Պարտաւի ժողովին կանոնը: Կը մնայ, որ յետագայ Հայ տպագրող մը յանդրգնութիւնը ունենայ հետեւելու Արեւելեան մեր վարդապետներու օրինակին եւ իր Աստուածաշունչը հրատարակելու Յովհաննէս Սարկաւազ Վարդապետի կանոնին համաձայն:

ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՈՒՆՉԸ

Երբ կ'ըսենք *Խորենացի*, կը հասկնանք պատմահայր Մովսէս Խորենացին, որուն տօնը կը տօնուի Ս. Թարգմանչաց Վարդապետաց հետ՝ Մովսէս Քերթող անունին տակ: Ամէն տարուայ հոկտեմբերին, Եկեղեցին կը յիշատակէ անունները՝ Մեսրոպայ, Եղիշէի, Մովսիսի Քերթողին, Դաւթի Անյաղթ Փիլիսոփային, Գրիգորի Նարեկացուն, Ներսիսի Կլայեցուն, Ներսիսի Լամբրոնացուն եւ այլոց Վարդապետաց սրբոց: Անոնք սուրբ են, որովհետեւ Թարգմանած կամ մեկնաբանած են Աստուածաշունչ Մատենանի գիրքերը: Օրացոյցը կը բնութագրէ այդ օրը հետեւեալ բացատրութեամբ. «Յիշատակ Գիտի Աշանագրաց Հայոց եւ թարգմանութիւն Ս. Գրոց»: Թարգմանիչ բառը կապուած է նշանագրերու գիւտին հետ, որուն նպատակն էր Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը: Գիրերու գիւտը եւ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը կը գովաբանուին շարականով մը, ուր թարգմանիչը կը նմանեցուի Մովսէս մարգարէին եւ աղօթողը կը խնդրէ հեզահամբոյր թարգմանիչ վարդապետին բարեխօսութիւնը, որպէսզի Աստուծոյ օրէնքով լուսաւորուին մանկունք Եկեղեցւոյ.

Նըմանեալ Մովսէսի տէր վարդապետ, բերելով ըզգիր օրինաց ի Հայաստան աշխարհս. որով լուսաւորեցան ազգ որդոց Թորգոմայ:

Քանզի նա արժանաւորեցաւ կալ ի սինէական փառաբանութեանն. եւ ընկալեալ պատգամըս կենդանիս տայր իսրայիլեան բանակին. որով լուսաւորեցան ազգ որդոց Յակովբայ:

Արդ աղաչեմք ըզքոյին հեզութիւնդ տէր վարդապետ. բարեխօսեա առ հայր ի յերկինքս վաարն քո տօնողացս. քանզի քեւ լուսաւորեցան մանկունք սուրբ եկեղեցւոյ՝:

Երեք տուններէն առաջինը կը բարձրացնէ տէր վարդապետը՝ Թարգմանիչը, որ Աստուածաշունչը բերելով ի Հայաստան աշխարհ, լուսաւորեց Թորգոմի որդիները:

Երկրորդ տունին մէջ, կը բարձրացուի Մովսէսը, որ աստուածային պատգամներով լուսաւորեց Իսրայէլի ժողովուրդը՝ Յակոբի որդիները:

Իսկ երրորդ տունը կը նայի ապագային, հայցելով Աստուծմէ, որ Աստուածաշունչի լոյսը շարունակէ լուսաւորել Եկեղեցին, այսինքն «ճոր Իսրայէլը»:

Եկեղեցւոյ աչքին, պատմահայրը Թարգմանիչ է, ամէն բանէ աւելի, սակայն Թարգմանիչ մը, որ ղրկուած էր Աղեքսանդրիա հմտանալու համար «պանծալի» լեզուի եւ յունական իմաստասիրութեան մէջ: Բոլորս գիտենք, թէ ինչ կ'ըսէ ան Աստուածաշունչի թարգմանութեան եւ ինք իր մասին.

«Բայց քանզի անգէտք էին մերումս արուեստի՝ ի բազում մասանց թերացեալ գործն գտանէր. վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ եւ Մեսրոպայ զմեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիայ, ի լեզու պանծալի, ի ստոյգ յօղանալ ճեմարանին վերաբանութեան»¹:

Բազմաթիւ գիտնականներ մեկնաբանած են Խորենացիի ըսածը, որպէս թէ ինք կատարած ըլլար երրորդ թարգմանութիւն մը, առաջինը կատարուած նկատելով Ս. Մեսրոպի եւ Ս. Սահակի ձեռքով, երկրորդը՝ աւագ թարգմանիչներու Բիւզանդիոնէն բերած ընտիր օրինակի հիման վրայ եւ երրորդը՝ թերեւս Մովսէս Խորենացիի ձեռքով: Այս հարցը տակաւին չէ՝ պարզաբանուած, թէ եւ Մատենադարանի գիտնականներու աշխատանքները եւ առաջին գիրքերու քննական հրատարակութիւնները փաստեցին, թէ գոյութիւն ունի որոշ գիրքերու թարգմանութիւն մը, որ կրնայ հայերէն բնագիրին աւելի հին շերտ մը ըլլալ: Հետեւաբար, Մովսէս Խորենացիի ըսածը ինք իր մասին,

¹ Շարական., էջ 697:

¹ Մ. Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1991, էջ 343:

քննութեան առարկայ հարց մըն է եւ կարելի չէ՝ անգիտանալ զայն: Պատահական չէ՝ բնաւ, որ Եկեղեցին կը տօնախմբէ պատմահօր յիշատակը Ս. Գրոց թարգմանիչներու շարքին:

Կը շեշտենք Խորենացիի թարգմանիչ կոչումը, որովհետեւ կապ մը կը գտնենք անոր հռչակաւոր մէկ արտայայտութեան եւ Աւետարանին միջեւ: Պատմահայրը կը բնութագրէ իր պատմութիւնը, իբրեւ յիշատակութեան արժանի քաջութեան գործերու զբաւոյր արձանագրութիւնը: Ան կը մեծարէ քաջութեան գործերը իբրեւ փոքր ածուի՝ սակաւաթիւ հայ ժողովուրդի սխրագործութիւնները, երբ կը գրէ. «Ձի թէպէտ եւ եմք ածու փոքր, եւ թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ, եւ զօրութեամբ տկար, եւ ընդ այլով յոյով անգամ նուաճեալ թագաւորութեամբ՝ սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ եւ ի մերում աշխարհիս, եւ արժանի գրոյ յիշատակի...»¹:

Այստեղ շեշտուած «մերում ազգի փոքրութիւնը» արտացոլումն է Յիսուսի խօսքին. «Մի՛ երկնչիր հօտ փոքրիկ. զի հաճեցաւ Հայր ձեր տալ ձեզ գարբայութիւն» (Ղկս. ԺԲ. 32): Այդ իմաստով է, որ Վարդան Արեւելցիին փառաբանած է թարգմանիչներու գործը.

Որք զարդարեցին տնօրինաբար զիմաստս Անեղին,
հաստատելով յերկրի ըզիր կենդանի
հովուել ըհօտ նոր Իսրայելի...²:

Մեր Եկեղեցւոյ հայրերը, սկսեալ Խորենացիէն, նոյնացուցած են Յիսուսի քաջալերած «հօտ փոքրիկ»-ը՝ քրիստոնէացած հայ ժողովուրդին՝ «ածու փոքր»-ին, հետ: Իսկ գործք արութեան շարքին արձանագրած են զգիր կենդանի, որուն իմաստութեամբ պիտի առաջնորդուի «նոր Իսրայել»-ը:

Թարգմանչաց նոյն շարականին մէջ, գեղեցիկ ձայնով կ'երգուի արիութեան այն գործը, որ եղաւ Աստուածաշունչի հայացումը, որով

¹ Աճ, էջ 10:
² Շարական հոգեւոր երգոց, Սուրբ եւ ուղղափառ եկեղեցւոյս Հայաստանեայց, Անթիլիաս, 1997, էջ 692:

«թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ» հայ ժողովուրդը՝ սուրի զէնքով տարուած ինքնապաշտպանութեան պայքարը պիտի տանի նաեւ «զինու հոգւոյն, արիաբար ընդդէմ մահու», ինչպէս կ'երգենք Վարդանանց տօնին.

Նորահրաշ պրսակատր եւ զօրագլուխ առաքինեաց, վառեցար զինու հոգւոյն արիաբար ընդդէմ մահու.

Վարդան քաջ նահամակ որ վանեցեր ըթըշնամին, վարդագոյն արեամբըր քո պրսակեցեր զեկեղեցի¹:

Թարգմանիչ Խորենացին եւ պատմահայր Խորենացին շաղկապողը Աստուածաշունչն է, Աստուածաշունչը իբրեւ պատմական տուեալներու աղբիւր եւ Աստուածաշունչը իբրեւ յոյս իմաստից: Որպէս պատմական տուեալներու աղբիւր, Աստուածաշունչը օգտագործուած է իբրեւ պատմական տեղեկութիւններու վստահելի շտեմարան, նաեւ իբրեւ մեր պատմութիւնը իմաստաւորելու ուղեցոյց:

Սահակ Բագրատունիի ուղղուած գիրին մէջ, Խորենացին կ'ակնարկէ Յոբի հարցումին, որ կ'ըսէ.

Ո տայր ինձ գրել զբանս իմ եւ հանել զնոսա ի մատեան յախտեան (Յոբ ԺԹ. 23) եւ կը յիշեցնէ, թէ չկայ դպրութիւն քոց հայրենեաց, որով նմանագոյնս արդեօք երբայեցոցն պատմագրաց՝ ի վերուստ ի քեզ իջուցանիցեմ անսխալ: Նկատելով որ չունինք մեզի յատուկ զբականութիւն մը, ուր արձանագրուած ըլլայ մեր ծագումը, սկսայց՝ յորոց եւ այլքն, որք յեկեղեցւոյ եւ ոյք ըստ Քրիստոսի, աւելորդ համարելով զարտաքնոցն երկրորդել յաղագս սկզբանն առասպելս...²:

Պատմահայրը կը սկսի առաջին դպրութեան Դ. Վրուխը՝ քննադատելով այլ պատմագիրներու կողմէ ամբողջ մարդկութեան ծագումի մասին ըսուածը. «Ծէ ընդէր հակառակ Հոգւոյն խորհեալ՝ անմիաբանե-

¹ Աճ, էջ 755:
² Աճ, էջ 12:

ցան»։ Իսկ ինք կը սկսի պատմել համայն մարդկութեան ծագումը՝ ըստ Աստուածաշունչին, այսինքն ըստ Հոգւոյն գրուած Ս. Գիրքին։ Կը սկսի Ադամէն եւ կը հասնի մինչեւ Նոյ։ Նոյէն թխած երեք սերունդներու ազգաբանութիւնը ան կը հասցնէ մինչեւ Աբրահամ, երբ կը ցուցակագրէ Աէմի սերունդը, մինչեւ Նինուաս, երբ կը ցուցակագրէ Քամի սերունդը եւ մինչեւ Արա Գեղեցիկ կը հասցնէ Յաբեթի սերունդը։ Արդ, Ծննդոց գիրքի մէջ, Յաբեթի սերունդի ցուցակը տարբեր է, ինչ որ կը նշանակէ թէ Խորենացին հետեւած է այլ աղբիւրի։ Այդ աղբիւրը նշած է ինք իբրեւ մի շատ ուշիմ եւ ընթերցասէր ուսեմն Ասորի։

Ծննդոց գիրքի ազգաբանական ցանկը կը հասնի մինչեւ երրորդ սերունդ, որ է Թորգոմի սերունդը։ Ասորական աղբիւրէն քաղելով, պատմաճայրը կը ճանչնայ Հայկը իբրեւ Թորգոմի սերունդ, Արամանեակը՝ Արամայիսի, Արամայիսը՝ Ամասիայի, Ամասիան՝ Գեղամի, Գեղամը՝ Հարմայի, Հարման՝ Արամի, Արամը՝ Արա Գեղեցիկի։ Այստեղէն կը սկսի Հայոց ազգաբանութիւնը՝ շեղուելով Ծննդոց գիրքէն։ Սակայն պատմաճօր նպատակը նոյնն է. պատմել Հայոց պատմութիւնը մեկնելով Նոյ նահապետէն, որպէսզի ան կապուի մարդկութեան ամբողջ պատմութեան, ըստ Ս. Գրոց։

Այդ կապը մի քանի տեսակ է։ Առաջինը այն, որ Նոյի որդիները ոտք կոխեցին Արարատեան դաշտի վրայ եւ զոհ մատուցին այնտեղ, ուր եւ կնքուեցաւ առաջին ուխտը Աստուծոյ եւ մարդու միջեւ։ Երկրորդ, որ Նոյի որդիները Հայաստանէն մեկնելով բաժնուեցան եւ կազմեցին երկրի բոլոր ազգերը։ Անոնցմէ միոյն՝ Յաբեթի թոռը՝ Թորգոմ, եղաւ Հայոց նախաճայրը, որով կոչուեցանք ազգ որդւոց Թորգոմայ։ Երրորդ, որ Բելը ըլլալով Քամի երրորդ սերունդ, նոյնպէս ճանապարհուած է Հայաստանէն դէպի Միջագետք, հետեւաբար՝ օտար չէ՛ Հայաստանին։

Սոյն նշումները կատարեցինք ցոյց տալու համար, թէ պատմաճօր հիմնական նպատակն է փաստել, թէ հայ ժողովուրդը ուխտի ժողովուրդ է, այսինքն ժողովուրդ մը՝ յատուկ կապով եւ խոստումով կապուած իր Աստուծոյ հետ, խոստում՝ որ Աստուած պիտի լինի իր հաւատարիմ Աստուածը, որ պիտի պահէ եւ պաշտպանէ իր ժողովուրդը իր երկրին մէջ, ինչպէս էր հրեայ ժողովուրդը՝ Իսրայէլը։ Հին Ուխտի ժողովուրդէն տարբեր է հայ ժողովուրդը, որովհետեւ անոր նախահայրը չկանչուեցաւ օտար երկրէ մը երթալու համար դէպի Աւետեաց Երկիր, ինչպէս հրեայ ժողովուրդի նախահայր Աբրահամը, այլ Յաբեթ արդէն իսկ Աւետեաց իր երկրին բնակիչն էր եւ անոր նահապետը՝ իր ծննդեան օրէն։

Տարբերութիւնը չաւարտիւր այստեղ, որովհետեւ Իսրայէլ բառին հիմնական իմաստն է Էլ-ի ժողովուրդ, որտեղ Էլ-ը Աստուծոյ անունն է։ Պատմաճայրը չպիտի կրնար որեւէ կերպով փաստել, թէ Յաբեթէն ծնած հայ ժողովուրդը պահեց Էլ-ի պաշտամունքը եւ ուխտով կապուեցաւ անոր հետ։ Թէեւ, ուրիշ ճամբով, պատմաճայրը կը զարգացնէ նման գաղափար մը։ Ան կը զարգացնէ այն միտքը, թէ Բագրատունիները հրեայ են ծագումով եւ միշտ հաւատարիմ մնացած են Աբրահամի, Իսահակի եւ Յակոբի Աստուծոյն։ Երկրորդ Գիրքի է. գլուխին մէջ, պատմաճայրը կը գրէ. «Եւ Զկոչեցեալն Բագարատ, որ ի Հրէիցն, շնորհակալութիւն մնա վասն յառաջագոյն անձնատուր ձեռնտութեանն առ թագաւորն եւ միամտութեանն եւ քաջութեանն, զյառաջասացեալ տանտիրական պատիւն ազգին պարգեւելով»։ Այնուհետեւ, Վաղարշակը մեհեաններ կը կանգնեցնէ եւ կը փորձէ Բագրատունիներու հաւատքը։ Սմբատի որդի Բագարատը կը մերժէ երկրպագել մեհեաններուն, սակայն Վաղարշակ ճնշում չի՝ բանեցներ, այլ «ըստ կամաց թողոյ զնա արքայն Վաղարշակ»։ Սակայն Վաղարշակի յաջորդները չցուցաբերեցին նոյն վերաբերմունքը, այլ Նաբուգոդոնոսորի նման

¹ Աճղ, էջ 110:

հալածեցին հրեայ Բագրատունիները: Ըստ Բ. Գիրքի Թ. Գլուխին, որ քաղուած է Մար Աբաս Կատինայէն, Բագրատունիները հրաժարեցան Շաբաթը պահելու իրենց աւանդութենէն ինչպէս նաեւ թլպատութեան օրէնքէն: Սակայն անոնք մերժեցին կուռքերու պաշտամունքը, հակառակ հալածանքին: Արտաշէսի որդի Տիգրանի օրով, կը սաստկանայ հալածանքը եւ երբ Ասուդ Բագրատունի կը մերժէ բագիններուն զոհ մատուցանել, կը կտրեն անոր լեզուն: Տիգրան առնուի Լոնցանէ ի բաց զիշխանութիւն գօրուն. բայց միայն զթագակապ ասպետութիւնն ոչ հաւնէ: Այս դէպքը կը պատահի Տիգրանի դէպի Պաղեստին արշաւանքէն առաջ: Տիգրանի զօրքը կը հասնի մինչեւ Պողոմայիդ, այսօրուան Ագգօ նաւահանգիստը եւ կը պաշարէ զայն: Մակաբայեցի Յուդա անուն զօրավարը կը վճարէ Տիգրանի բազում ինչս, զոր կ'առնէ Տիգրան թագաւորը եւ առեալ գերի բազում եւ ի հրէից կը վերադառնայ Հայաստան: Տիգրան երրորդ անգամ կը յարձակի, այս անգամ զինակցելով Անտիոքոսին, ճնշելու համար մակաբայեցիներու ապստամբութիւնը, դարձեալ կը գերիվարէ հրեաներ եւ կը բնակեցնէ զանոնք ի քաղաքն Օսմիրամայ (Բ. Ի):

Տրդատ Գ-ի յաջորդող Կոտակ կամ փոքր կոչուած Խոսրովի թագաւորութեան տարիներուն, երբ հիւսիսային բանակներուն արշաւանքը ետ կը մղուէր Օշականի մօտակայքը, ետ մղողն է Վահան Ամատունին: Գ. Գիրքի Թ. գլուխը այսպէս կը նկարագրէ ճակատամարտը. «Յայնժամ քաջին Վահանայ Ամատունոյ հայեցեալ յեկեղեցին կաթողիկէ, ասէ. «Օգնեա՛ ինձ. Աստուած, որ զԴաւթեան պարսաքարն դիպեցուցեր ճակատու խրոխտացելոյն Գողիաթու. ուղղեա՛ եւ զհիզակս իմ ական հօգորիս այսօրիկ»: Եւ ոչ վրիպեցաւ ի խնդրոյն. ընդ գաւակ ձիոյն հարեալ՝ յերկիր կործանեաց զթշնամիսն, եւ ի յաղթութիւն զՀայոց գունդն զօրացոյց»: Երբ Խոսրով թագաւոր կ'իմանայ Վահան Ամատունիի քաջարի մեծամարտը, հերոսին կը շնորհէ Օշականը:

¹ Անդ, էջ 267:

Վահան Ամատունին քրիստոնեայ է: Անոր աչքը ուղղուած է դէպի Եկեղեցին կաթողիկէ՝ Վաղարշապատի այն սրբավայրը, ուր կանգնած է նորակառոյց Մայր Տաճարը, նոյն ինքն Միածինի իջման վայրը: Սրբավայրը հեռու չէ՝ ան հնձանէն, ուր նահատակուեցան Հռիփսիմեանց կոյսերը եւ պատճառ եղան, որ խելակորոյս Տրդատը խոզանայ անտառին մէջ, որ պիտի կոչուի իր յաջորդին անունով՝ Խոսրովի անտառ:

Դաւիթ դէմ ելաւ Գողիաթի Բեթղեհէմի մօտ, ուր պիտի ծնէր Միածինը: Դաւիթի նմանող Ամատունիին կը շնորհուի Օշականը, ուր պիտի թաղուի Ս. Մեսրոպը՝ ծնունդ տուողը Հայ գիրին եւ առաջին թարգմանիչը Ս. Գրոց: Խորենացին մանրամասնութեամբ կը նկարագրէ Վահան Ամատունիի քաջագործութիւնը, շեշտելու համար թէ Հայաստանի մէջ, հրեաներու հալածանքէն ետք, ճշմարիտ Աստուծոյ պաշտամունքը ծաղկեցաւ Հայոց աշխարհի տարածքին եւ Հին Կտակարանի Զօրութեանց Տէր Աստուածը պատասխանեց նորադարձ հայ զօրավարի աղօթքին:

Պատմիչը կը յիշատակէ նաեւ Կոստանդիանոս առաջին քրիստոնեայ կայսեր, յիշելով թէ անոր օրով երեսեցաւ խաչն լուսեղէն առ երանելեան Կիրողի:

Յաջորդ գլուխին մէջ, Խորենացին կը գրէ Յուլիանոս ուրացող կայսրի մասին, մանաւանդ անոր դարձը՝ կուռքերու պաշտամունքին եւ թէ ինչպէս Տիրան թագաւորը ցանկացաւ Մովսէսի աշխարհի Եկեղեցիին մէջ կանգնեցնել կայսեր պատկերը: Հայոց Կաթողիկոս Յուսիկ՝ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի թոռը, կ'ընդդիմանայ եւ կը ջախջախէ կայսեր նկարը նոյն Եկեղեցիին մէջ: Զայրացած Տիրանը գանահարութեամբ սպաննել կուտայ Կաթողիկոսը եւ խեղդամահ ընել կուտայ Դանիէլ քահանան, որ ծառայած էր Ս. Գրիգորի:

Յուլիանոսի մահէն ետք, Տիրան խելագարեալ գնաց ... առ արքայն պարսից Օսպիոյ, որովհետեւ արդարութիւնը կը տանէր զայն ի տեղի հատուցման: Շապուհ կը կշտամբէ եւ կուրացնել կուտայ անոր աչքերը: Խորենացին կ'եզրակացնէ, հարց տալով ինքզինքին, թէ արդեօ՞ք

սուրբ մարդուն վրէժը պահանջուեցաւ անկէ, այն սուրբ մարդուն, որով լուսատրէր աշխարհն, ըստ Աւետարանին ձայնի՝ գոյով լոյս աշխարհի, յորմէ խաւարեցոյց Տիրան զՀայս:

Յաջորդ գլուխներուն մէջ կը շարունակուի Արշակ Թագաւորի պատմութիւնը, որուն թագաւորութեան ընթացքին, Մեծն Ներսէս Կաթողիկոսը կը քրիստոնէացնէ հայերու ընկերային կեանքը: Պատմահայրը կը գրէ, թէ ան խլեաց զանգթութեանն արմատ, որ բնաբար սովորութեամբ էր յերկրիս մերում: Ընկերային անոր յեղաշրջումը, որ իրականացաւ հիւանդանոցներ, բորոտանոցներ, դպրոցներ եւ հիւրանոցներ կառուցանելով, փոխեց երկրին մարդկային նկարագիրը. «Եւ էր այնուհետեւ տեսանել զաշխարհս մեր ոչ որպէս զքարքարոսս այլանդակեալս, այլ իբրեւ զքաղաքացիս համեստացեալս (Գ. ԻԱ):

Խորենացին կը շարունակէ կուրացեալ Տիրանի պատմութիւնը, նորէն ցոյց տալու համար, թէ Աստուած Յուսիկի վրէժը լուծելէ ետք, լուծեց նաեւ անոր հետ նահատակուած Դանիէլի վրէժը: Ծանօթ է բուրբիս սպաննութիւնը Տիրանին, որ կշտամբեց իր որդին Արշակը, Գնէլը հեռացուցած ըլլալուն համար Այրարատէն: Այս առթիւ եւս Խորենացին կը հարցնէ ինքզինքին, թէ արդեօք զփոխարէնսն Դանիէլի առնն Աստուծոյ հատոյց. որով չափով չափեաց՝ չափեալ եղեւ ըստ գրոց (ԻԳ.):

Արշակ կը շարունակէ իր ոճիրներու շարքը, գիզելով մեղք ի վերայ մեղաց: Ան սրտի ժամանակ սպաննել կուտայ Գնէլը եւ կնութեան կ'առնէ անոր կինը՝ Փառանձէմը, որմէ կ'ունենայ Պապը: Փառանձեմը, իր կարգին, թունաւորուածով սպաննել կուտայ Արշակի առաջին կինը՝ Ողիմպիազան եւ անոր որդին՝ Վաղարշակը, որպէսզի իրմէ ծնած Պապը ժառանգէ Արշակի թագաւորութիւնը: Խորենացին յատուկ գլուխ մը կը յատկացնէ Արշակի դատապարտութեան (ԻԴ.). «Իմացաւ զայս եւ մեծն Ներսէս եւ անէծ զԱրշակ եւ զտիրթ սպանման եւ գնացեալ անտաւ ի սուգ զաւուրս քազումս...»:

Խորենացին Կաթողիկոսի անէծքին կը վերագրէ Արշակի հրամանով կատարուած եղբայրասպանութիւնները, Արշակաւանի ահաւո-

րութիւնը, Տիգրանակերտի աւերումը եւ մանաւանդ՝ նախարարներու ընդվզումը իրենց թագաւորին դէմ: Վաղէս կայսեր արշաւող բանակի ներկայացուցած սպառնալիքին դիմաց, բոլորը կը միաբանին եւ կը դիմեն Մեծն Ներսէսի, որ միջնորդէ յոյներուն մօտ: Յոյն զօրավար Թէոդոսը կ'ընդառաջէ Կաթողիկոսի միջամտութեան եւ միասին առնելով Հայոց Կաթողիկոսը, գահաժառանգ Պապը եւ նախարարներու որդիներ կ'ուղղուի դէպի Բիւզանդիոն: Կայսրը կը մերժէ ընդունիլ Մեծն Ներսէսին, որ եկած էր խաղաղարարի առաքելութեամբ եւ աքսորել կուտայ զայն:

Խորենացին նկարագրած է Վաղէսը, իբրեւ ամբարիշտ եւ հեթանոս, որ կը գտնէ աստուածային իր պատիժը՝ հրակէզ ըլլալով Ադրիանուպոլսոյ մէջ: Անոր յաջորդը՝ Թէոդոս, վերականգնողն է տաճարներու եւ աքսորուած հարիւր յիսուն եկեղեցական հայրերը ազատազրոյն ու վերադարձնողը իրենց երկիրը, ընդ որս եւ Մեծն Ներսէսը:

Ներսէս Կաթողիկոս Բագրեւանդի եւ Արշարունեաց եպիսկոպոս ձեռնադրած էր Խաղը եւ իրեն տեղակալ նշանակած էր զայն. «հաւատաց ի նա զամենայն գործս վերականգութեան աշխարհիս, մինչեւ զժամանակ իւրոյ դարձին»: Խաղ կը նկարագրուի Ներսէսի նման աղքատասէր եւ ի յանդիմանել զարքայ, ահատր եւ սաստիկ էր եւ աներկիւղ...: Արշակ կը շարունակէ իր անգութ կոտորածները եւ այս անգամ, երբ կոտորել կուտայ Կամսարականները, ան թոյլ չի տար անոնց դիակները թաղել, այլ անթաղ մարմինները քարշել եւ ընկննուլ անթաղ: Խաղ եպիսկոպոս անգամ մը եւս կը ներկայանայ Արշակ թագաւորին եւ կը կշտամբէ զարքայ բանիք յանդիմանութեան: Արշակ կը հրամայէ քարշել զնա եւ քարկոծել: Ապահունեաց քաջ ազգի հեծեալները հազիւ կ'ազատեն Կաթողիկոսին ներկայացուցիչը:

Հայոց դարձնէն ետք, ամբողջ պատմութեան ընթացքին, թագաւորի եւ կաթողիկոսի միջեւ տիրող լարուածութիւնը նկարագրուած է Ս. Գրոց Թագաւորութեանց գիրքերուն նմանութեամբ: Ռճիրները կը

պատժուին, ըստ Աստուծոյ արդար դատաստանին, որուն ներկայացուցիչն է Կաթողիկոսը, ինչպէս էին Հին Կտակարանի մարգարէները: Դժուար կացութիւններուն մէջ, երբ թագաւոր եւ նախարարներ զիրար կը ջարդեն, Կաթողիկոսն է հաշտարար: Երբ պարսկական ազդեցութիւնը կը զօրանայ կամ բիւզանդականը կը հակազդէ, երկու ուժերուն միջեւ ինկած Հայաստանի փրկութեան համար իր անձը զոհողը՝ դարձեալ Աստուծոյ մարդն է: Իսկ երբ Արշակը քարկոծութեամբ կը փորձէ լուեցնել Խաղ եպիսկոպոսի ամբաստանող խիղճի ձայնը, աղքատներն են, որոնք կը պաշտպանեն զիրենք հոգացող հոգին:

Պատմահայրը կը նկարագրէ Արշակունի թագաւորները, իբրեւ աստուածուրաց եւ իրենց հեթանոսական կիրքերուն մէջ կորսուած իշխանաւորներ, կը նկարագրէ նոյնպէս որոշ նախարարներ՝ հեռացած իրենց պաշտած Աստուծմէ եւ անհաւատարիմ իրենց թագաւորին: Ամենէն բացայայտ պարագան Արտաշիր թագաւորի պարագան է: Երրորդ գիրքի ԿԳ. գլուխը կը նկարագրէ նախարարներու դաւադրութիւնը իրենց ախտացեալ թագաւորի նկատմամբ: Անոնք կը դիմեն Սահակ Կաթողիկոսին, որ միանայ իրենց դաւադրութեան եւ պահանջէ Պարսից Վռամ արքայէն Արտաշիրի գահընկեցութիւնը: Հայոց Կաթողիկոսը կը պատասխանէ անոնց Սողոմոն իմաստունի ոճով եւ կ'ըսէ. «Ինչ քաւ լիցի մատնել գայլոց զիմ մոլորեալ ոչխարս եւ ոչ պատել զքեկեալս կամ զհիւանդացեալս, այլ գահալէժ առնել: Զի եթէ էր հաւատացեալ թագաւորի առաջի՝ փութայի եւ ոչ յապաղէի, յուսալով զկանգնումն զլորելոյն: Այլ հեթանոսաց, յատուել կործանումն՝ ոչ առնում յանձն, ըստ այնմ՝ թէ մի մատնէր գազանաց զանձն խոստովանող քեզ: Քանզի դրոշմեալ է աւազանան, թէպէտ եւ անտակ է. պոռնիկ է, այլ քրիստոնեայ է. զհնացեալ է մարմնով, այլ ոչ անհաւատ հոգով. գեղիս է վարուք, այլ ոչ կրակապաշտ. տկար է ի կանայս, այլ ոչ ծառայէ տարեոց: Եւ զիս՞որ լիմիցի այդ, փոխանակել զիմ ախտացեալ ոչխարն ընդ առողջ գազանին, որոյ առողջութիւնն է մեզ պատուհաս»¹:

Ուստի նախարարները կը դիմեն Վռամին եւ կը բամբասեն, թէ իրենց թագաւորը եւ թէ իրենց հայրապետը, մին՝ իր ախտերուն հա-

¹ ԱՅՈՒ, էջ 347:

մար եւ միւսը՝ իր յունասիրութեան: Երրորդ գիրքի ներկայացուցած պատկերը կարելի է բնութագրել իբրեւ Արշակունի թագաւորներու եւ Պարթեւ Կաթողիկոսներու անհամաձայնութիւններու դարաշրջան. Տրդատ Գ.-էն ետք, Արշակունիները հետզհետէ հեռացող քրիստոնէական ոգիէն եւ բարեգործութիւններէն, իսկ Գրիգոր Լուսաւորիչի յաջորդները՝ յատկապէս Մեծն Ներսէսը եւ Ս. Սահակ Պարթեւը քաջարի հովիւները փոքրիկ հոտին, որոնք տէր կանգնեցան իրենց երկրին, միջնորդեցին Բիւզանդիոնի կայսրերու մօտ՝ ի գին անարգանքի եւ բարեխօսեցին Պարսից արքայից արքաներու մօտ՝ գերեալներ ետ բերելու, դաւադիր նախարարներ ազատագրելու եւ մանաւանդ՝ փրկելու համար երկիրը նոր արշաւանքներէ: Խորենացիի այս էջերը կը յիշեցնեն Մատթէոսի Աւետարանին խօսքերը ուղղուած իր տէրը ուրացող հրեայ ժողովուրդին. «Երուսաղէմ, Երուսաղէմ, որ կոտորէիր զմարգարէս եւ քարկոծ առնէիր զառաքեալսն առ նա, քանի՞ցս կամեցայ ժողովել զմանկունս քո, զոր օրինակ ժողովէ հաւ զձագս իւր ընդ թէտովք, եւ ոչ կամեցարուք»:

Իր թարգմանած Աստուածաշունչին ընդմէջէն նայելով մեր աւետեաց երկրին, մեր պատմութիւնը կերտող թագաւորին, նախարարին եւ սուրբին, Մովսէս Խորենացիին կ'իմաստաւորէ կապը հայրենի հողին, անոր ժողովուրդին եւ անոր Աստուծոյ միջեւ:

Քո են երկիրն եւ քո է երկիր, աշխարհ եւ ամենայն բնակիչք նորա, կը բացականչէ Դաւիթ սաղմոսերգուն՝ արտայայտելու մինչեւ այսօր տարածուած հաւատքը, որով սեմական ժողովուրդները ամէն կալուած եւ ամէն սեփականութիւն կը նկատեն, իբրեւ Աստուծոյ նուէրը եւ իրենց հայրենիքը իբրեւ Աւետեաց երկիր: Այդ հաւատքով, երկիրը կը սրբանայ եւ կը դառնայ ուխտատեղի, այսինքն կապուած Աստուծոյ՝ խոստովանող մը, ինչպէս Աստուծոյ խոստովանող Աբրահամ նահապետին, երբ Աստուած հանեց զայն Ուր երկրէն եւ ուղղեց դէպի երկիրը, որ պիտի տրուի իրեն եւ իր երկինքի աստղերուն ու ծովի աւազին չափ բազմասերունդ որդիներուն: Եւ այդ բոլորը մէկ պայմանով, որ այդ երկիրը ըլլայ տաճար եւ այդ տաճարին մէջ պաշտուի միակ Աստուածը՝ այդ ժողովուրդին տէրը, պաշտպանը եւ փրկարա-

ըր: Այդ երկրին եւ ժողովուրդին պատմութիւնը պիտի դառնայ անոր հաւատարմութեան պատմութիւնը:

«Եղի ուխտ ընտրելոյ իմոյ, երդուայ Դաւթի ծառայի իմոյ» կ'ըսէ սաղմոսերգուն, բնութագրելու համար հաւատարմութեան ուխտը Իսրայէլի թագաւորութեան եւ Աստուծոյ միջեւ: Հաւատարմութեան նոյն ուխտով կապուեցաւ Հայոց աշխարհը եւ անոր առաջին քրիստոնեայ թագաւորը, երբ նոյն ինքն Աստուածորդին երեւցաւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչին Այրարարատեան դաշտին սիրտին վրայ եւ կանգնեց լոյսի խորանը: Ուխտի այդ պատմութիւնն է Մովսէս Խորենացիի Հայոց պատմութիւնը, որ կը սկսի Նոյ Նահապետի ուխտէն եւ կ'աւարտի հայ գիրերու գիւտով եւ Աստուածաշունչի թարգմանութեամբ:

Շարահանագիր բանաստեղծին նման, ան Գրիգոր Լուսաւորիչի առաքելութիւնը ի Հայս կը վերագրէ Աստուծոյ հրաշագործ զօրութեան.

Ի մեղապարտ ազգէն Լուսաւորիչ մեզ շնորհեցեր...
Եւ նոյն շարահանագիրին հետ կը կրկնէ.

Եւ ժողովուրդ որ աստէր ի խաւարի ետես զլոյս մեծ
Ձի Աստուած ընդ մեզ է:

Մեծ լոյսի նոյն ճառագայթով Ս. Մեսրոպի աչքերուն դիմաց գծագրուեցան հայերէն տառերը: Նոյն մեծ լոյսը ծնունդ տուաւ ոսկեդարեան գրականութեան, ականաշար երգին, Ս. Պատարագին, Սրբալոյս Միւռնին, որով դրօշմուեցաւ հայու հոգին, անմեռ հոգին: Այդ մեծ լոյսին փառքն է, զոր կ'ուզենք անգամ մը եւս երգել 1700 տարիներ ետք՝ վերակարգալով Մովսէս Խորենացիի ՀԱՅՈՅ ՄԵԾԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆԸ, որը նոյնպէս ծնունդն է այդ մեծ լոյսին:

Ի՞նչ կը նշանակէ ազգային բառը, եթէ ոչ ուխտի կապին զօրութիւնը, այն կապին, որ կը կապէ հողը իր ժողովուրդին հետ, ժողովուրդը իր Աստուծոյն հետ՝ ստեղծելով անքակտելի միութիւնը լեզուին, մշակոյթին եւ պատմութեան:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՑԻ, ՄԻ ՔԱՆԻ ԾՇԳՐՏՈՒՄՆԵՐ

Յովհան Մայրավանեցին կամ Մայրագոմեցին է. դարու մեծ աստուածաբան եւ փիլիսոփան է, որ ունեցած է ուժեղ հակառակորդներ եւ հաւատարիմ ու նուիրուած հետեւորդներ: Զայն քննադատողներն ու զնահատողները նայած են անոր կրքոտ դիրքորոշումներէ, ինչ որ կարեւոր փաստ է, թէ ան եղած է բացառիկ անձնաւորութիւն:

Նպատակ չունինք անոր անուան եւ գործերուն մասին խօսիլ ընդհանրապէս, այլ կ'ուզենք անդրադառնալ երկու ամբաստանութիւններու, որոնց ենթարկուած է Յովհան Մայրագոմեցին, իր հակառակորդներուն կողմէ:

Յովհաննէս Մայրագոմեցին ծառայած է երեք կաթողիկոսներու օրով. Տ. Կոմիտաս Աղցեցի (616-628), Տ. Քրիստափոր Բ. Ապահունի (628-630) եւ Տ. Եզր Ա. Փառածնակերտացի (630-641): Քսանհինգ տարիներ Դուինի կաթողիկոսարանին մէջ ան պաշտօնավարած է մէջ իբրեւ փակակալ: Այդ քսանհինգ տարիներու ընթացքին պատահած քաղաքական դէպքերը եւ պատերազմական գործողութիւնները հիմնապէս փոխած են Հայաստանի վիճակը.

- պարսկական տիրապետութեան ուժեղացումը,
- անոր յաջորդող՝ Հերակլի արշաւանքը,
- Դուինի գրաւումը արաբական բանակներուն կողմէ:

Այն տարիներն են ասոնք, երբ երկու մեծ պետութիւններուն, որոնք իրենց ազդեցութեան տակ կ'առնէին Հայաստանը, կամ իրարու միջեւ կը բաժնէին զայն (յոյն եւ պարսիկ), կ'աւելնայ երրորդ մը՝ արաբականը, որուն հետ պէտք էր հաշուի նստիլ:

Եկեղեցական կեանքին մէջ, այդ քսանհինգ տարիներու ընթացքին է, որ կը պատահին շատ նշանակալից երեք պատմական դէպքեր.

- ա. Խոսրով Թագաւորի կարգադրութեամբ գումարուած Պարսից ժողովը, որուն կը մասնակցին Արեւելեան բոլոր եկեղեցիները եւ ուր կը դատապարտուին եւ կը հալածուին նեստորականները:
- բ. Հերակլ կայսեր եւ Եզր Կաթողիկոսի Կարինի հանդիպումը, ուր եւս կը նզովուի Նեստոր «բաց ի ժողովոյն Քաղկեդոնի»:
- գ. Տարօնէն մինչեւ Արարատի դաշտը յաղթականօրէն յառաջացած արաբական բանակին կողմէ կաթողիկոսանիստ Դուինի երեք ամիսներու պաշարումը: Արաբներու յաղթանակը, Դուինի նուաճումը եւ աւերումը 640 թուի յունուարի 6-ին (կտորած 12,000 հոգիի եւ գերութիւն՝ 35,000-ի):

Պարսից ժողովին կը մասնակցի Կոմիտաս Մամիկոնէից, որ յաջորդ տարին պիտի ընտրուէր Կաթողիկոս: Հերակլի արշաւանքներու եւ յաղթանակի օրերուն, Եզր Կաթողիկոս կ'ընդառաջէ կայսեր հրաւերին եւ կը համաձայնի անոր հետ դաւանական հարցերուն շուրջ: Դուինի անկումէն ետք, Թէոդորոս Ռշտունի կը փորձէ աւարառու արաբական բանակին ճամբան կտրել եւ գերի տարուողները ազատել, սակայն կը ձախողի եւ կ'որոշէ համաձայնութեան գալ արաբներուն հետ, դաշինք կնքել, հպատակութիւն յայտնել, վերակառուցել Դուինը եւ ապահովել Եկեղեցիին անդորրութիւնը՝ առաջքը առնելով բռնի կրօնափոխութեան:

«Յատուրս Կոմիտաս Կաթողիկոսի», Յովհաննէս Մայրագոմեցին ժողովեց եւ խմբագրեց հռչակաւոր ՀԱԻԱՔԱԾՈՆ, ծանօթ իբրեւ ԿՆԻՔ ՀԱԻԱՏՈՅ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՅՈՒՂՂԱՓԱՌ եւ Ս. ՀՈԳԵԿԻՐ ԴԱԻԱՆՈՒԹԵԱՆ, որը պատկառելի յառաջաբանով հրատարակուեցաւ Կարապետ Եպս. Տ. Մկրտչեանի գիտուն հոգածութեամբ, 1914-ին:

Մինչեւ Կաթողիկոսի վախճանը եւ անկէ ետք, մինչեւ Հերակլ կայսեր հրաւերը ուղղուած Եզր Կաթողիկոսի եւ վերջինիս մեկնումը դէպի Կարին, Յովհաննէս Մայրագոմեցին ամենէն աւելի յարգուած հեղինակութիւնն է Դուինի կաթողիկոսարանէն ներս: Անոր դէմ կը սկսի թշնամանքը եւ հալածանքը, երբ կը մերժէ ընկերանալ Եզր Կաթողիկոսին եւ անոր վերադարձին Դուին կ'անարգէ զայն՝ յայտարարելով. «Յիրաի կոչեցաւ ամուսն Եզր, վասնզի յեզր հատեալ հաներ զՀայաստանէս»: Ըստ Յովհաննէս Դրասխանակերտացի մատենագրին, Յովհաննէսի յանդգնութեան հետեւանքը եղած են դառն տանջանքները եւ աքսորը նախ՝ Մայրոյ վանք, որը վերանուանուեցաւ Մայրոյ Գոմ եւ անկէ՝ Գարգմանի գաւառը, Գետակարք բերդի կողքին՝ վանք մը, որուն անունը չէ՛ յիշուած:

Երբ Եզր Կաթողիկոս Հերակլ կայսեր կողմէ հրաւիրուեցաւ երթալու Կարին եւ այնտեղ համաձայնութեան գալու կայսերական եկեղեցիին հետ՝ Քաղկեդոնի ժողովին ստեղծած բաժանումը դարմանելու նպատակով, Եզր ուզեց, որ իր օրերու ամենէն յայտնի երկու աստուածաբանները ընկերանան իրեն՝ Յովհաննէս Մայրագոմեցին եւ Մաթուսաղա Սիւնեցի: Երկուքն ալ մերժեցին՝ տարբեր պատճառներով: Մայրագոմեցիի փոխարէն Եզր Կթղի ընկերացաւ Մաթուսաղա Սիւնեցիի աշակերտ՝ Թէոդորոս Քոթենաւոր, որ ազգական էր Եզր Կաթողիկոսին:

Մեր նպատակէն դուրս է քննութեան ենթարկել Կարնոյ միաբանութիւնը յոյներուն եւ հայերուն միջեւ: Մատենագիրներուն տուեալները հակասական են, իսկ Կարին ստորագրուած բանաձեւերը, մանաւանդ Հերակլի առաջարկած դաւանանքի թուղթը մեզի չեն հասած: Դէպքերուն ժամանակով ամենէն մօտ մատենագիրները՝ Սեբէոս եւ Ասողիկ, նոյնը կ'ըսեն Հերակլի առաջարկած գիրի մասին. «Ազովեալ գնեստոր եւ զամենայն հերձուածողս, բայց ոչ էր Ազովեալ գծողովն Քաղկեդոնի»: Հաւանական է, որ Եզր լուռ մնացած է, որովհետեւ չէ՛ ուզած ընդդիմանալ յաղթական Հերակլ կայսեր մինչեւ անցնին դժուար ժամանակները:

Յովհաննէս Մայրագոմեցիի դէմ ունինք հակառակորդին ամբաստանագիրը: Այդ գրութիւնը հրատարակուած է Վենետիկ, 1833-ին, Յովհաննու Իմաստասիրի Աւմեցտոյ մատենագրութիւնը հատորի մէջ (էջ 147-158) եւ կը կոչուի. Երանելոյն Թեոդորոսի ընդդէմ Մայրագոմեցոյն:

Փորձեցինք հասկնալ, թէ ո՞րն է Քոթենաւորին գլխաւոր ամբաստանութիւնը Մայրագոմեցիին դէմ:

Քոթենաւորի գրութիւնը չսկսիր լուրջ ամբաստանութեամբ, այլ հայհոյանքներով: Առաջին եւ միակ լուրջ ամբաստանութիւնը կը բաղկանայ երկու կէտերէ.

ա.- «Անընդունակ է առաջարգամտութիւն աւետարանին», որը պիտի հասկնանք, թէ Մայրագոմեցին չէ ընդունած Աւետարանին հայերէն առաջին թարգմանութիւնը:

բ.- Այդ առաջին թարգմանութեան մէջ կայ «գահաքրտնութիւն»ը:

Connybeare եւ, անկէ առաջ, Զարբհանալեան եւս նկատած էին Քոթենաւորին մէկ հատուածը, ուր եօթերորդ դարու հեղինակը կ'ամբաստանէ Մայրագոմեցին եւ անոր հետեւորդները, որովհետեւ կը մերժեն գործածել նոր Կտակարանին «առաջարգամտութիւն»ը, ուր կը պատմուի «գահաքրտնութիւն...Բանին Աստուծոյ» (Ղկա. ԻԲ. 43-44) եւ ուր Պողոս Առաքեալի թուղթերուն շարքին կը գտնուի Կորնթացւոց երրորդ թուղթը: Նոյն գրութեան մէջ, Քոթենաւոր կը յիշատակէ «նորապատում» գրութիւն, «նոր թարգմանութիւն», «հնապատում տառն», եւ «նորապատում շարագրութիւն» բացատրութիւնները: Connybeare եւ էսապալեան հասկցած են սոյն պարբերութիւնը իբրեւ վկայութիւն մը, որ կը փաստէ թէ Հայաստանի մէջ մինչեւ եօթերորդ դար կը գործածուէին երկու թարգմանութիւններ՝ առաջինը եւ երկրորդը:

Բոլ էսապալեան, Դիաղեսարոնին նուիրուած իր աշխատութեան մէջ, կը կարծէ թէ խօսքը Սահակ-Մեսրոպի «յանկարծակի փութանակի» կերպով կատարած առաջին թարգմանութեան մասին է, եփեսոսի ժողովէն ետք եզնիկ Կողբացիի ձեռքով ընտիր օրինակին Հայաստան բերուելէն առաջ: Եթէ ընդունինք այդ վարկածը կը նշանակէ, թէ ասորերէն կամ յունարէն բնագիրը, որմէ կատարուած է առաջին թարգմանութիւնը՝ փութանակի կերպով, պիտի ունեցած ըլլար «յաղօթակայութեան գահաքրտնութիւն»-ը, այսինքն պիտի ըլլար Քոթենաւորի նախընտրած թարգմանութիւնը՝ կատարուած «յանկարծակի փութանակի»...: Մայրագոմեցիին դէմ եղած ամբաստանութիւնը կը վերածուի ծիծաղելի վարկածի, թէ ան մերժած է Սահակ Մեսրոպի եւ անոնց գործակիցներուն վերջնական թարգմանութիւնը:

«Յաղօթակայութեան գահաքրտնութիւն»-ը, որ ըստ Քոթենաւորին կը գտնուէր առաջին թարգմանութեան մէջ եւ մերժուած է Մայրագոմեցիին կողմէ, Ղուկասու Աւետարանի ԻԲ. գլուխի 43 եւ 44 համարներն են: Այսօր, Աւետարաններու յունարէն բնագիրի մասին կատարուած լայնածաւալ գիտական աշխատանքներէն ետք, պարզուած է այս երկու համարներուն հարցը, այնպէս որ պէտք չունինք դիմելու այս կամ այն վարկածին:

Միջազգային հրապարակի վրայ ճանչցուած յունարէն նոր Կտակարանի գիտական հրատարակութիւնն է Nestle-Aland Greek-English New Testament, որը վերջին անգամ հրատարակուած է Deutsche Bibelschaft Stuttgart, Ս. Գրոց Միացեալ Ընկերութեան կողմէ 1988-ին: Այնտեղ բաղդատուած են Գ. դարէն ԺԴ. դարու բոլոր յունարէն, լատիներէն ձեռագիրները, ինչպէս նաեւ յունարէնէ կատարուած հնագոյն թարգմանութիւնները՝ ասորերէն, ղպտերէն, եթովպերէն եւ հայերէն:

Արդ, մի զարմանաք եթէ աւելցնեմ, թէ արիւնաքրտնութեան երկու համարները չկան այնտեղ, այլ արձանագրուած են էջատակի *apparatus*-ին մէջ: Էջատակին ըսուած է. «որոշ Հին ձեռագիրներ կ'աւելցնեն. «43 Եւ երեւեցաւ նմա հրեշտակ յերկնից՝ եւ զարացուցանէր զնա. եւ էր ի տագնապի, եւ մտադրութեամբ եւս կայր յաղաւթս: 44 Եւ հոսէին ի նմանէ քրտունք իբրեւ զկայլակս արեան՝ ոլոռն ոլոռն հեղեալ յերկիր»:

Իսկ *Bruce M. Metzger*-ի յունարէն Նոր Կտակարանի բնագիրի «Մեկնաբանութիւն» գիրքին մէջ, այս մասին գրուած է Հետեւեալը. «Սոյն երկու համարներու բացակայութիւնը հին եւ բոլորովին տարբեր խումբերու պատկանող ձեռագիրներու մէջ, ինչպէս յունական, ասորական, դպտի, հայկական, վրացական, Մարկիոն, Կղեմէս եւ ուրիշներ, ինչպէս նաեւ որոշ յունարէն հին ձեռագիրներու մէջ, այդ համարներուն նշանակուած ըլլալը յատուկ աստղանիշերով (որոնք կը նշեն անոնց ապօրէն ծնունդը) եւ անոնց փոխադրուած ըլլալը Մատթեոսի Աւետարանի Ի.Ձ. 39 թիւ 13 ընտանիքի ձեռագիրներուն եւ բազամաթիւ Մաշոններու մէջ խիստ կերպով կը թելադրեն, թէ անոնք մաս չեն կազմեր Ղուկասի իսկական բնագիրին: Անոնց ներկայութիւնը Յուստինոսի, Իրենիոսի, Հիպոլիտի, Եւսեբիոսի եւ այլ հայրերու գրութիւններուն մէջ փաստ է, թէ անոնց յաւելումը եւս բաւական հին է»:

Եզրակացութիւնը պարզ է. Քնթենաւորը ունեցած է յունարէն բնագիր մը, որ ունէր ահաքրտնութեան երկու համարները: Հաւանական է, որ քաղկեդոնիկ միտումով շրջանակներու մէջ գործածուած են նման բնագիրներ, որոնք բոլորովին կապ չունին Հայերէն առաջ-թարգմանութեան Հետ եւ օգտագործուած են վարկաբեկելու համար Մայրագոմեցիին թերեւս եւ հաճելի ըլլալու համար Եզր Կաթողիկոսին:

Connybeare առաջին անգամ ըլլալով նշմարած է լուսանցքի վրայ աւելցուած գրութիւն մը, որ Փափիասի կը վերագրէ երկու համարներու յաւելումը. «Փափիասի է գրեալ»: Մենք եւս հանդիպած ենք նոյն գրութեան ԺԼ. դարու ձեռագրի մը մէջ՝ ընդօրինակուած Պոլսոյ մէջ:

Այսօր, երբ կը քննենք Նոր Կտակարանի Հայերէն ձեռագիրները, Ղուկասու երկու համարները կը գտնենք միայն կիլիկեան ուշ ընդօրինակուած ձեռագիրներու մէջ: Զօհրապեանի Հիմ ծառայած բնագիրը 1319-ի կիլիկեան ընդօրինակութիւն մըն է: Էջատակին ան կը նշէ. «Ոմանք յօրինակաց ՚ի սպառ զանց առնեն զայս երկու համարս. Եւ երեւեցաւ նմա հրեշտակ...եւ հոսէին ՚ի նմանէ ... եւ այլ ոմանք՝ զստաջին համարն միայն դնեն, եւ գերկորոյն զանց առնեն: Իսկ օրինակ մի այսպէս ունի. Եւ զօրութեամբ եւ մտադիրութեամբ եւս կայր յա...: Եւ զանց առնէ՝ ոլոռն ոլոռն հեղեալ ՚ի յերկիր»: Ալեքսանեան, ինչպէս իրմէ առաջ *Connybeare*, էսապալեան, *Lyonnnet* եւ ուրիշներ նկատած են յիշեալ ընթերցումին բացակայութիւնը բազմաթիւ ձեռագիրներու մէջ եւ լատինական ուշ ազդեցութեամբ բացատրած են անոր գոյութիւնը, յատկապէս կիլիկեան օրինակներուն մէջ:

Քնթենաւորը կ'ուզէ պարզապէս օգտագործել Ս. Գրական սոյն տարբերակը, ամբաստանելու համար Մարագոմեցիին իբրեւ ապողինարեան մը, որ կը մերժէ Յիսուսի մարդկային բնութեան ամբողջականութիւնը Քրիստոսի մէջ եւ այդ կը կատարէ միջամտելով եւ յապաւում կատարելով Աւետարանի բնագիրին մէջ: Այդ ամբողջականութեան մէջ կ'ուզէ մտցնել ահաքրտնութիւնը, այսինքն մարդկային վախն ու անոր արդիւնքը՝ քրտինք արեան Հետ խառնուած եւ ոլոռ ոլոռ կաթող Յիսուսի մարմինէն, երբ կ'աղօթէր Գեթսեմանիի պարտէզին մէջ, մատնութենէն առաջ: Ուրիշ կերպ ան չպիտի կարե-

նար հիմնաւորել այդ ամբաստանութիւնը, որովհետեւ Մայրագոմեցին իր գլուխգործոց՝ ԿՆԻՔ ՀԱԻԱՏՈՅ հաւաքածոյին մէջ, բազմաթիւ անգամներ կը դատապարտէ պօղիներութիւնը, կը հաստատէ եւ կը մեկնաբանէ Հաւատոյ Հանգանակի բանաձեւը. որով էտո մարմին, հոգի եւ միտ եւ ամենայն որ ինչ է ի մարդն, ճշմարտապէս եւ ոչ կարծիօք:

Հետեւաբար, անարդար պիտի ըլլայ Մայրագոմեցին դատել Քոթենաւորի վարկաբեկիչ գրութեամբ, ինչպէս ոմանք ըրած են զանազան պատճառներով: Յովհաննէս Մայրավանեցին եղած է եւ կը մնայ Հայ Եկեղեցւոյ աստուածաբան մեծ վարդապետը՝ սկսեալ այն ժամանակներէն, երբ Հայ Եկեղեցին կ'ամրացնէր իր դաւանանքը, հիմնուած առաջին տիեզերական ժողովներուն վրայ եւ կը մերժէր որեւէ փոփոխութիւն հիմնականին մէջ:

CHRISTIAN NEWS FROM ISRAEL

AN ARMENIAN BIBLE

CODEX 1934 OF THE ARMENIAN LIBRARY OF JERUSALEM

Among the Bible manuscripts preserved at the Armenian Patriarchate of Jerusalem, Codex No. 1934 stands out by virtue of its rich illustrations, diversity of colophons and choice of texts. It is one of the most beautiful specimens of a complete Armenian Bible, such as flourished in the great center of religious studies of the 11th to the 18th century. An Armenian manuscript Bible of this kind is much more than a book to be read and studied; it is a work of art. In the beauty of the colors, the commentaries and the choice of texts, piety finds its fullest expression.

The manuscript dates to the 17th century (1643) and is copied from an older transcription of 'Mr. David, a wise priest'. The copyist-artist-editor is a priest named Stepanos (Stephen), who lived and worked in Isfahan (Iran). Written on parchment of prime quality, the pages are framed by double red and blue lines, the capital letters are gilded, the verses begin with large capitals in blue or gold, the chapters are introduced by florid marginal decorations and each book opens with an ornamental, majestically-adorned page. The initial capital letter of each text is drawn in the form of a fish or bird

and is of unusual elegance. No less decorative is the cursive script. With perfect regularity, the lines in Indian ink serenely follow one upon the other, making each page a veritable work of art.

The artist begins his work with an act of grace: '...tens and tens of thousands of lips giving thanks to God, who assured our success, by giving us, who are so weak, strength, ability and health, that we might bring our work to its conclusion, perfect and faultless, the Old and New Testaments in full'.

Since the 13th century, when a monk named George Skevra revised the Bible for the royal house of Cilicia at the behest of King Hetoum II, the qualifying term 'in full' was applied to a type of Bible which became the Armenian Bible par excellence. Our codex is one of that genre. But, to make his Bible 'perfect and faultless', Stepanos added canonical lists, commentaries and secondary texts which he himself selected.

The texts can be divided into three categories:

1. Colophons of special interest
2. Biblical texts and addenda as embodied in the classical Armenian Bible
3. The scribe's addenda

THE COLOPHONS

Our codex contains about sixty, mostly showing no more than the scribe's name, or an invocation, or a prayer for the patron, variants, generally speaking, of the well-known type of Armenian manuscript colophons.

'O thou, God of God, and light of light, Creator of heaven and its splendors, of earth and everything that exists thereon, of everything that is, visible or invisible, God-Christ, when thou shall come in thy glory to judge the twelve tribes of Israel, through intercession of thy

holy mother and of all thy saints, remember, O remember Stepanos, responding to naught, fallen from thy Grace, banished from thy light, with no refuge but thy mercy. Do not judge him together with thy servants.

Remember especially the recipient of this book, Hoja Safar, and his lady Hanzad and their son, Stepanos, and, even more, him who invokes thy mercy. May he be blessed eternally. Our Father. ...' (144 b).

But the most important colophon is the first, where, after the act of grace quoted, the scribe introduces his book, He departs from his subject to describe a yeshiva in Isfahan.

'For in this country where we live, there are people of different nationalities and many Jews, unbelievers who are very studious, eloquent philosophers and perfect experts in the seventh art. Moreover, they know by heart the whole Bible, men and women, boys and girls. For they are very learned and of an inquiring disposition; they ponder over the deep laws of God; they do not pay heavy taxes as is being done in our land of Armenia, nor do all of them devote their time to handicrafts like our own people, for their art is of reading and learning, and to this only do they dedicate their time. Great and small are given to asking questions as did the old Athenians. 'It is a rule in this country that, when an examination takes place, they gather together in a stadium or in the temple of God and propound a difficult question, and for days and months, study it from both sides, until the best declares himself the winner and prevails over his opponent through proof from the holy books. Only then do they stop expounding the subject of the words of God.

'The following is an example for our future brethren, of that which we have seen with our own eyes, and heard with our own ears. One of them submits some prophetic section of his own choice and says to the Jews: "Under inspiration of the Holy Spirit, the Prophet Isaiah said: 'Behold, a virgin shall conceive and bear a son and shall

call his name Immanuel.' ” He then asks where the quotation comes from, who the Prophet is and in which chapter the words appear. He then answers that it comes from chapter VII in Isaiah. To make it easier he asks, “Which letter of the alphabet?” He replies that it is ‘B’. And to make it even easier: “What are the minor numbers?” And he answers that the numbers are 10 and 4. They found everything was true and correct and ended the examination.

‘I shall bring yet another example. David the Prophet said through the Holy Spirit : “The Lord said unto me, thou art my son ; this day I have begotten thee.” And the other asks which chapter and verse. He answers that it is from chapter II and he adds also “Which letter of the alphabet?” He answers it is ‘B’. He asks “Which minor number?” He answers it is 7. An examination follows as above and the speech ends.

‘I shall tell you now of a third example, from the Prophet David: “Let God arise, let his enemies be scattered; let them also that hate him flee before him.” And the other one asks from which chapter is this. He answers: “It is from chapter LXVII.” He then asks again “Which letter of the alphabet?” He answers ‘A’. He asks “Which minor number?” He answers it is 2. You will learn the others from these examples and you will apply great care to it, and you will study, if you want to follow the Gospel counsel which says: ‘Study the Scriptures’.

‘And if you accept the divine laws which God gave to Joshua in the first chapter: “This book of the law shall not depart out of thy mount: but thou shalt meditate therein day and night, that thou mayest observe to do according to all that is written therein.” And if thou meditate therein day and night, the word of God shall be as sweet as the honey of the bee unto thee. For so says the Prophet David: “How sweet they are to my tongue even more than honey to my mount.” And also: “The law of thy mount is better unto me than

thousands of gold and silver.” And again: “Therefore, I loved thine - counsels more than gold and topaz.” And “Thy word is a lamp unto my feet and a light unto my path.” And so were they enlightened, that is all our Patriarchs, doctors, anchorites and virgins, who applied themselves to this alone and had renounced all other care on earth.’

2. THE BIBLE

Stepanos followed the canon of the Old and New Testaments established in Cilicia since the 12th century, most likely under the Latin influence introduced by the Crusaders. The canon embodies Genesis, Exodus, Leviticus, Numbers, Deuteronomy, Joshua, Ezra I, II, III, Nehemia, Ester, Judith, Tibias, Maccabaeus I, II, III, Job, Psalms, Proverbs, Ecclesiastics, the Song of Solomon, Wisdom, Ecclesiastics, Isaiah, the twelve Prophets, Jeremiah, Baruch, Lamentations of Jeremiah, Daniel and Ezekiel.

In accordance with Armenian tradition, each book is introduced by an explanatory note and a detailed list of chapters.

Moreover, between Genesis and Exodus is interpolated the book of Joseph and Asenath, followed by the Testaments of Reuben (according to Chronicles), Simeon, Levi, Judah, Issachar, Zebulun, Dan, Naphtali, Gad, Asher, Joseph and Benjamin.

The New Testament, like the Old, follows the canon adopted in Cilicia: the Epistle of Josephus to Cyprian, the Tables of Concordance and the four Gospels, each work preceded by an introduction and a list of chapters.

It is to be noted that the story of the adulteress comes at the end of John’s Gospel instead of within it, a placing fairly common in Armenian manuscripts of the New Testament.

The four Gospels are followed by the Acts of the Apostles, the Catholic Epistles of St. James, St. Peter I and II, St. John I, II and III, and St. Jude, St. Paul’s Epistles to the Romans, to the Corinthians I, II, III, to the Galatians, to the Ephesians, to the Philippians, to the Co-

lossians, to the Thessalonians I and II, and to Hebrews and the Epistles to Timothy I and II, to Titus and to Philemon.

Worthy of note is the third Epistle to the Corinthians, which is preceded by a letter from the Corinthians to Paul, Both Epistles, which were always included in the Armenian New Testament canon, were preserved in the Armenian translation only. They have been translated into, and published in, all European languages. They were the subject of commentaries by St. Ephrem the Syrian and also by Armenian writers of the 4th and 5th centuries, a fact which disproves the claim of certain scholars that they are a later addition to the Armenian Bible.

The Epistle of Jude is followed by a text included in most Armenian Bibles and scribed to Eustache of Alexandria. This tends to confirm the authenticity of the Catholic Epistles.

The new Testament ends with the Book of Revelation, As in the case of the Old Testament, the Gospels, Acts, Epistles and Revelation are each preceded by an introduction and a detailed list of chapters.

3. THE SCRIBE'S ADDENDA

- Pseudepigraphical texts:
- The Prayer of the Prophet Esdras
- The Prayer of St. Jeremiah
- The Death of Daniel

B. Introductions or testimonies from the Fathers of the Church:

Julian of Halicarnassus on the Book of Job, interpolated between the introduction and the book of Job. This text is also to be found in other Armenian Bibles.

'From the Blessed Bishop Epiphanius of Cyprus, on the Hymns of the Psalter.'

C. Of the texts of the Fathers of the Armenian Church, Stepanos retains only two:

'Of Gregory, greatest among the great, who classified the books of the Old and New Testament as follows.'

Might this be Gregory of Datev, Doctor of the Armenian Church in the 14th century, whose philosophy encompassed the whole Church and whose theological writings became as authoritative among the Armenians as did those of Thomas Aquinas within the Roman Church?

On a page, at the beginning of the Bible, following the colophon translated above, is a list of the books of the Bible in canonical form.

After enumerating the books – according to the list mentioned above – Gregory classifies them according to their canonicity:

'One should know also that the books of the Old Testament are divided into three parts which are: the Law, the Prophets, and the Holy Writings. The Law: The five books of Moses, as mentioned; the Prophets, eight in number, the first being Joshua, the second Judges and Ruth, the third the two books of Kings, the fifth is Isaiah, the sixth Jeremiah, the seventh Ezekiel, the eighth the twelve Prophets. The third part gathers together the Holy Writings, the first being Job. the second David, the third Proverbs, the fourth Ecclesiastics, the fifth the Song of Songs, the sixth Daniel, the seventh the two books of Chronicles, the eight Esdras, the ninth Esther, the total being twenty-two, which is the number of the letters in the Hebrew alphabet. Likewise, the principal creatures number twenty-two, similar to the number of the twenty books ordained by God. As for Sirach and the Wisdom, Judith and Tibias, the Maccabees and the Testaments as

well as others, they are not included in this number, yet have been accepted within the rank of divinely-inspired books.'

- 'Of Doctor Vanagan', a text of four pages in seven columns, in which this other famous theologian of the 11th century explains the metaphors of the Old Testament by means of the New, in a list where he inscribes, side by side, the words and constructions of both Testaments: 'Heaven: the Church; the Sun: Jesus and the Gospels; the Moon: the Laws', and so forth. One interesting construction is: 'The mountains of bronze: the French and Roman Kings'!

D. Scattered in this voluminous codex are personal notes copied or composed by the scribe himself. Foremost among them are:

1. A text relating the story of Joseph, ascribed to 'St. Ephrem', preceding the pseudepigraphic book, Joseph and Asenath, and immediately following Genesis. The text is not to be found in the lengthy list of St. Ephrem's Armenian translations. We have not found it in any other Armenian Bible. It begins with the words: 'God of Abraham, God of Isaac, God of Jacob, Who chose the - son of thy holy servants, who loved Thee...' This long text takes up twenty-two columns.
2. A long introduction to St. Paul's Epistles, where the unknown author mentions the circumstances in which each Epistle came to be written.
3. Following this introduction, a list of Old Testament quotations in St. Paul's Epistles.
4. Further, a list of chapters of the same Epistles.
5. At the end of the Epistles and before Revelation, a series of texts and colophons appear, the first four presumably copied from the

Greek original. They are to be found also in other Bibles from other periods.

- 'I wrote and set the writings of the Apostle Paul in verse order to be understood with ease by our brethren, whom I beg to forgive my impertinence, and so as to receive benefit by the prayers you will be willing to vouchsafe me.'

'The books were copied from the Caesarean copies kept in the library of St. Pamphyle and written in his own hand.'

6. 'Preposition: (It is the book itself speaking) I am a doctor in religions; in case someone lends me, he should take another book as a counterpart, for borrowers are wicked.'
'Answer: I am keeping you as a treasure of spiritual riches, most agreeable to all men, thanks to your compositions and your illuminations of every kind. Verily, I say: I shall not lend you freely and shall not be envious of whosoever will benefit by it, but, when I shall lend you to beloved persons, I shall take a volume of quality in exchange.'
7. 'St. Paul's voyage by sea to Rome.'
'The name of the captain who took Paul towards Rome was Julian, of the Army corps named Sebastian...' A text of a few lines mentioning the various ships which brought St. Paul to Rome.
8. A rhymed colophon mentioning a scribe called Stephen - probably the scribe mentioned in the beginning.
The colophon seems to have been copied from the Bible that served as the original of our own.

9. *At the end of the Bible, a detailed list of the principal sections 'according to Armenian numbering.' Further, an explanation of the use of the sings shown in the list.*
10. *'A list of the principal sections according to Latin numbering.'*
The Bible ends with a poem, presumably also copied from an older colophon, ascribed to the 'Vartabet Lazare of Babert.
We have thus tried to describe an Armenian Bible, copied, so we believe, from an original of the School of Datev in Eastern Armenia (known as the University) whose reputation is due to Vartapet (Doctor) Gregory of Datev, author of the canon copied at the beginning of the manuscript. The famous monastery of Datev defended Armenian Church independence against other Christian Churches, and was its champion when the penetration of Uniate missionaries began. It is interesting to note, however, that, as far as the Bible is concerned, the school of Datev acted liberally with respect to the Latin canon.

Bishop Shahe Ajamian is Chancellor of the Armenian Patriarchate of Jerusalem and Dean of the Patriarchate's theological seminary. A ranking scholar in Armenian studies, he coordinates the preparation of the first critical edition of the Armenian Bible and the Bible's translation into modern Armenian. He is a member of the editorial board of the Armenian bi-monthly 'Sion'.

ՀԱՅՈՑ ՍՊԱՐԱՊԵՏ ՀԵԹՈՒՄ ՊԱՅԼԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Հեթումի Աւետարանը ձեռագիր մըն է ընդօրինակուած 1293ին: Ութսունական թուականներուն Հոգշ. Տ. Փառէն Մ. Վրդ. Աւետիքեանը տեղեկացուց, թէ Նիւ Եորքէն խումբ մը պարսիկ հրեաներ հայերէն ձեռագիրներ բերած են եւ առաջարկած վաճառքի: Նիւ Եորք գտայ այդ անձերը եւ գնեցի ձեռագիրները, որոնցմէ մին էր Հեթումի Աւետարանը: Անոր վերջին էջին վարի մասին գրուած էր հետեւեալը.

«Յիշեցէք եւ զիս, որ տեսի եւ համբուրեցի զայս սուրբ Աւետարանն եւ անպիտանս, անարժանս, Տրդատ Վարդապետ Պալեան Թալասցի, Առաջնորդ Վանահայր Ս. Կարապետի հրաշալի վանուցն Կեսարիոյ:

1891 Յունիս ամսոյ 1

Ի թուին Հայոց ՌՅԽ (1891)

Տրդատ Վրդ. Պալեան»:

Տրդատ Վրդ-ի հեղինակած Ս. Կարապետ եւ Ս. Դանիէլ վանքերու ձեռագրաց ցուցակին մէջ փնտրեցի, բայց չգտայ Աւետարանիս նկարագրուածիւնը: Պարզ էր, որ ձեռագիրը կապ չունէր յիշեալ վանքերուն հետ:

Առանց թուականի յիշատակարան մը արձանագրած էր այնտեղ, թէ Աւետարանը գտնուած է Կիպրոս.

«Յիշատակարան է այս սուրբ եկեղեցիս անուամբ սուրբ Աստուածածին փոքր եկեղեցին հայերուն Կիպրասեայ եւ սուրբ Աւետարան գնեցի ի արդար վաստակոց ես՝ փոքր, հնազանդ, սուտ անուամբ պարոն Գրիգորին եւ իմ ծնօղացն եւ իմ տղոցն»:

Հեթումը, որ ստացողը եղած է ձեռագիր Աւետարանին եւ հեղինակը անոր երկար յիշատակարանին, իբրեւ պատմագիր ծանօթ Հեթում Պայլն է, Հեթում Ա. Թագաւորի Օշին եղբորը որդին է, որ վարած է բանակի սպարապետի պաշտօնը 1294-էն մինչեւ 1305: Այդ թուականին Հեթում կը հրաժարի գինուորական ծառայութենէն, կը քաշուի Կիպրոս, ուր կը մտնէ Պեմոստրատեանց միաբանութեան մէջ, կը հագնի անոնց սպիտակ սքեմը՝ կը դառնայ լատին կրօնաւոր եւ կը կոչուի Անտոն անունով: Յաջորդ տարին ան կ'անցնի Եւրոպա, Հոռոմ կ'երթայ ուխտի: 1307-ին կ'անցնի Աւիստոն Կղեմէս Ե. պապի հրաւերով, որ եւ կը յանձնարարէ անոր գրել Թաթարաց պատմութիւն մը, ինչ որ ըրաւ: Պատմութիւնը թարգմանուեցաւ գաղղիերէնի եւ անկէ լատիներէնի Նիկողայոս Ֆալկոն անունով անձի մը օժանդակութեամբ: Ատեն մը Հեթում ապրեցաւ Գաղղիոյ Պիկտաւիա (Poitiers) քաղաքի վանքի մը մէջ, գրեց Յայտնութեան գիրքի մեկնութիւնը եւ այլ աստուածաշնչական մեկնութիւններ: Մահուան թուականը եւ տեղը յայտնի չեն:

Կը հրատարակենք այստեղ Աւետարանի շատ հետաքրքրական յիշատակարանը.

Յոքնական եւ անթուելի, բազմապատկեալ բիրատր բարեաց բաղձացաւ եւ պարունական, երանաւէտ եւ երկնատր շնորհի ընդունակ եւ ունակական գիրքս այս աստուածունակ եւ գերադրական ի յարմարութենէ իրին, եւ յաւետարական ձայնէն եւ ի գերահրաշ գործոյն առընկալեալ զանունադրականն կոչումն որ ասի Աւետարան: Յիրին բնութենէ բանատրապէս եղեալ զի յաւէտ եւ յաւեթական եւ յարաձիգ կենաց եւ բարեաց յաիտեանականաց, զոր ընկալաւ բնութիւնն՝ է պատմող: Եւ ի ձայնին զարութենէ զի անտեսաց եւ ուրախական խնդրութեանց, եւ անորտմական կենաց վայելչութենէ է հնչող, զիջումն Աստուծոյ յերկիր եւ զելս մարդկան յերկինս անտարանէ, զհաղորդակից եւ զհամաբնակիցն լինել հրեշտակաց եւ մարդկայինս սեռի ճառէ գերկնային առաքինութիւնս՝ յերկրի տնկեալ մերոյն Յիսուսի

մեզ ծանուցանէ: Իսկ ի գործոյն զի աստուածագործ եւ աստուածարար եւ անմահական բարեաց է հրատարակող զոր բանին Աստուծոյ մարդանալովն ընկալաւ: Եւ զարինակացն նկարագրութեան զճշմարտութիւնն ի կատարումն հասեալ տեսաք անտարանական վարդապետութեամբ լուսաւորեալք, որք են Աշանք հրաշից եւ բանք աստուածախաւս վարդապետութեան, եւ գործք սքանչելեաց աստուածութեանն Քրիստոսի, նոր աշխարհի ստեղծագործութիւն եւ մարդկային բնութեանս նորոգութիւն, զոր ուսուցանէ մեզ անտարանական վարդապետութիւն:

Ջի զառ ի չորից նիւթոց շինեալ աշխարհս զգալի եւ յանցաւորութեամբ նախաստեղծիցն եղծեալ յապականութիւն, չորիւք անտարանչաւքս ճարտարապետաւքս աշխարհի անտարանական վարդապետութեամբս բժշկեալ եւ կանգնեալ զաստուածաշէն տուն աշխարհիս եւ զաստուածաբնակ տաճարս կենդանի զգործ ձեռինն Աստուծոյ զմարդ, զոր խտորեալն ի բնութենէս բանասրկում իբր չորիւք եղջիրաւք սեռական ախտիւքն հարեալ, ցրուեաց եւ կործանեաց ըստ տեսանող մարգարէին, եկեալ չորս հիսունքս եւ արուեստաւորքս հոգիւնկալ մեծահանճար իմաստութեամբ վերստին շինեցին զկրկին աշխարհիս տուն զանբանականն եւ զբանաւորս:

Եւ որ ի յերկինս երկնից յաթոռ չորեքկերպեան ի քառադէմ կենդանիս նստեալ հանգչէր, զոր ետես մարգարէն մարդ եւ առիծ, եզն եւ արծի, ի թագաւորական կենդանիսն թագաւորն թագաւորաց բազմեալ, զնոյն կերպարանս եւ զղէմս եւ զձեւ աթոռոյ յերկրի պատրաստէր: Ջչորք թիւ անտարանչացս աստուածութեանն փառաց աթոռ եւ բարձաղ եւ ի տիպ երկնաւորացն յերկրի հանգուցանող: Որք եւ չորեքկերպեան աթոռ զանձնաւորական մասունս մեր յարինեցին, զանասնականն մասն յերկնաւորսն եւ ի հրեշտակականն փոխելով: Եւ յաւետարանին քարոզացն համապատուութիւն զի որ յաթոռ աստուածութեանն դէմք մարդոյն է ի մեզ բանականն եւ յաւետարանիչսն Աշանակ Մատթէոսի, զբանն մեր փոխեալ ի հրեշտակացն նմանութիւն եւ զխաւսս յաւետարանչացն յարդինականութիւն: Իսկ դէմք առիծուն ի մեզ սրտմտականն եւ յաւետարանիչսն Մարկոս, վասն համատաւորու-

թեանն դարձուցանելով զսրտմտականն մեր ընդդէմ չարին եւ զարիանայն ի բարին: Իսկ զուարակն առ մեզ ցանգականն, եւ յաւետարանիչսն Ղուկաս: Ողջախոհութեամբն ուղղել զցանգականն մեր ի հոգեւորսն եւ յաստուածայինսն եւ ըստ մանուրեանն Քրիստոսի եւ եզինն պարարակի, զենուլ զանդամս մեր երկրաւոր: Իսկ ըստ արծույն ձեւոյ, որ յաթոռն Աստուծոյ եւ ի մեզ արդարութեան զուգահաւասարութիւն եւ ճշմարտութեան գիտութիւնն, որովք արծաբար թելովք վերաբերիմք յերկինս. ըստ աւետարանչին Յովհաննո որոտալով ի բարձանց:

Սոքա են եւ ճշմարիտ գետքն եղեմաբոխս զոր առաջին արարչութեան պատմողն զծագրեաց աղբիւր ելեալ յեղեմայ ռոռզելով զորախտն եւ անտի ի չորս բաժանել գնացս գետոց յոռոգումն տնկոց եւ ի զովացումն կենդանեաց: Իսկ ըստ նորոյ արարչութեանս. աղբիւր տեսուն յանսահման ծովէ ծնեալ ի հարէ՝ անժամանակ: Ըստ մարգարէին ի քէն է Տէր աղբիւր կենաց, եւ դրախտ աստուածատունկ կոյսն ամենաշնորհ, ուստի ել Տէրն ժամանակաւոր ծննդեամբ՝ ռոռզելով զբանաւոր տունկս նորոյ դրախտի, զառաքեալսն եւ զքարոզիչս բանին: Եւ բաժանեալ ի չորս գետոց գնացս՝ ի չորս աւետարանիչսն աստուածաքարոզ, որք արբուցին զտիեզերս յանմահական ջրոյն, որով զտապ ջերմութեանն զովացուցին եւ զբոց մեղացն շիջուցին եւ յաշխարհի զվիճակ ընթացից գետոցս հաւատովք եւ գործովք ծաղկեցուցին եւ զհոգւոյս մերոյ մասունս դրախտ աստուածային յարդարեցին, զի առաջին գետն Փիտն թարգմանի բերան հրոյ, եւ յաւետարանիչսն Մատթէոս. երգ կենաց, յուսաւորեաց յաշխարհիս կողմանս զարեւելս եւ ի մասունս հոգւոյն զբանականն, որ է արեւելք. եւ լոյս ի բնութիւնս մարդկան, ուր եւ իմաստութեան տունկք բուսանին, եւ փայլեն ծնեալք ի խոհականէն:

Երկրորդ գետն Գեհոն թարգմանի լանջք, յորում եւ ի մեզ բունեալ է սրտմտութիւնն: Իսկ յաւետարանիչսն Մարկոս, բղխեալ զաւետարանն յԱղեքսանդրիա, ուր եւ գետս ընթանայ եւ ի մեզ իբր անդ քաջասնունդ բուրէ ծաղիկ արիական քաջութեանն, ի սրտին դրախտի:

Երրորդ գետն Տիգրիս գնա ի Միջագետս, եւ ցանգութիւնն, որ ի մեզ ի մէջ եւ յորովայն եւ յաւետարանիչսն Ղուկաս, աւետարանեալ ի Հոովմ եւ յիտալիա. եւ ողջախոհութիւն որ ի մեզ, վայրենացեալ ախտիցն ընդդիմանա:

Գետն չորրորդ Եփրատէս, որ եւ Արածանի, եւ ի մեզ արդարութիւնն եւ յաւետարանիչսն Յովհաննէս քարոզեաց յԱսիա եւ հոգւոյն վտակաւք զտիեզերս ռոռզեալ եւ արդարութիւնն զաստուածային կամսն ի բոլոր մասունս հոգւոյն տարածեալ:

Սոքա են չորք կառքն մարգարէահրաշ, յորս բազմագունի ձիքն լծեալ էին, որ են աշակերտք Աւետարանին հոգւոյն պարգեւաւք, ի զանագան ներկուածս գունոց գեղեցկացեալ, որովք կառավարեաց քաջ հեծեալն ընդ տիեզերս, որ եւ ինքեանք կառք եղեն եւ ի բանաւոր միւթոց մարդկութեանս կառք աստուածութեանն կազմեցին եւ զգոյն որակաց ձիոցն ի մեզ խորհրդաբար տպաւորեցին երանգս, ընդ կարմրութեան գունոցն զամաւթ պատկառանացն ի մեզ տնկեցին, որովք խոտորիմք ի վատթարէն, եւ հրամանք ի սէրն Աստուծոյ ջերմացուցեալք ի գործս բարիս: Եւ ըստ սեւասեւակ ձիոցն զաստուածաւանդ խորհուրդն ծածուկ եւ թաքուն ունել մեզ աւանդեցին եւ որպէս զձիսն սպիտակափայլ ծերունական իմաստիցն հմտացուցին եւ ըստ բազմանկար կիտուածոյ խայտիցն զանագան հանճարով ճոխանալ ուսուցին տեսական եւ գործնական երկասիրութեամբն, յորում բարձրանայ Աստուածն բան:

Աստանար ի կատարումն հասեալ լինի խորհուրդ չորից չափոց մանանային. զոր յոսկի սափորն էարկ Մովսէս հրամանաւն աստուածային: Իսկ աւետարանական վարդապետութեամբս անձինք մեր ոսկիացան հրով հոգւոյն հալոցաւ զտեալ եւ փոխանակ Մովսէսի Աստուածն մարգարէից չորք չափով աւետարանչացս զմանանայն կենաց յանձինս մեր արկեալ:

Ի չորս թիւ ընդունակ անաւթոց, յոգի եւ ի մարմին յանցաւոր կեանս եւ յապագային, զկարգ եւ զչափ սոցա գիտելով: Եւ զի առաջին յաւետարանն կարգելոց էր Մատթէոսին, նոյն եւ այս խորհուրդ մարգարէիք մկարագրեցաւ եւ ի նահապետսն տպաւորեցաւ եւ ի բնութիւնս կարգադրեցաւ,

զի յաթոռան չորեքկերպեան չորից կենդանեացն դէմք էին. վեցտասան, եւ չորք չորք յամենայն կողմանս ընթանային: Զի անտարանիչքն սուրբ ի չորս կողմանս տինգերաց քարոզեցին, յորս եւ անտարանք անցա տարածեցան: Եւ որպէս անդ յամենայն կողմանս մարդն յառաջանայր, նմանապէս եւ Մատթէոս ի կարգ դրութեան անտարանացն առաջին կարգէր: Յուցանի այս խորհուրդ եւ ի սանդուխքն Յակովբա ածեալ արձանն ի խոնարհ առկայացեալ եւ ի գլուխն Տէր հաստատեալ: Այսպէս եւ Մատթէոս յաստուածութեան անուանէն սկսանի եւ Յովհաննէս զաստուածութիւնն անտարանէ: Եւ սանդուխքն ի մէջ երկուցն՝ Մարկոս եւ Ղուկաս, որք եւ զմարդիկ յերկինս հանեալ բարձրացուցին եւ զհրեշտակս իջանել առ մեզ միջնորդեցին: Այլ եւ սանդուխք մարդեղութիւնն յերկրի հաստատեալ եւ աստուածութիւնն ի գլուխն երեւեալ, զի որպէս սանդուխքն ի բարձունս ելանեն, այսպէս եւ Քրիստոսի առ հայր ելանենք եւ մարդկութեամբն յաստուածային գիտութիւնն հասանենք: Նմանապէս եւ ի բանաւոր մարդկային բնութեանս մասունս հոգւոյ առաջին է բանականն, եւ ապա այլն ըստ կարգի դասեալ եւ թուեալ: Նմանապէս եւ յանտարանս Մատթէոս:

Այլ եւ չորք են անտարանիչքն, զի Քրիստոս զոր անտարանեցին, աստուած էր եւ մարդ. երեքն ըստ արինացն վկայք մարդեղութեան անորա, իսկ Յովհաննէս ընդ երիցն վկայ անճատելի եւ անժամանակ աստուածութեանն անորա:

Արդ այս բիրապատիկ բարեաց եւ խորհրդոց անճատից եւ գիտութեանց գերազանց եւ իմաստութեանց երկնային, պարագրաւ անտարանի ցանգացող եղէ Հեթում, որդի Աւշնին՝ եղբար Հեթմոյ Հայոց թագաւորի, որ եւ ես՝ Հեթում շնորհաւք ողորմութեանն Աստուծոյ տէր Կուռիկասոյ եւ Մարիամին, Պունատոյ, Անամտին եւ Կուպային եւ այլոց ամրոցացն, որ առ կողմամբքն Սավրիո եւ գաւառաց բերդիցն, ստացա զսուրբ Անտարանս եւ փափագեալ սրտի բաղձանաւք ետու գրել զսա իմոյ իսկ հրովարտակաց դպրի Վասի, որ երբեմն սարկաւագ լեալ՝ եւ այժմ ծառայէ ինձ միամտութեամբ եւ մտերմաբար սիրով:

Չոր եւ պարտ է յայտնել զառիթ եւ զպատճառ գրելոյ սորին: Զի ի ժամանակս վերջին յորում ժամանեալ հասաք մեք ցաւէր աշխարհ ամենայն իբրեւ զայր ծերացեալ եւ ի վերջս կենաց հասեալ, որ ի նուազեալ զարութեան անդամոցն եւ ի պակասմանէ զգայարանացն հեծէ եւ ցաւի: Այսպէս ծերացեալ աշխարհի, նուազեաց ամենայն ազգումն բարոյ. եւ յաճախեալ բազմացան բորբոքումն չարեաց, եւ տապեալ տառապէր տխրեալ տինգերաց մասունք անդամոց:

Եւ որպէս կին ի ծննդական երկունս հասեալ յառաջ բերել զմանուկն ի լոյս երկիր, կսկծելի եւ սրագոյն ցաւոց հասեալ, փութացուցանեն զծնունդ մանկանն, այսպէս եւ աշխարհս այս, յորում ծնաք եւ սնաք եւ ունի զմեզ ընդ ինքեամբ իբրեւ մայր զմանուկ ի փորի կենաւք եւ մահուամբ, զի ծնցի ի հանդերձեալ աշխարհն: Եւ արդ, ցաւէ եւ երկնէ եւ տազնապի մինչեւ ծնանի: Այլ եւ ծփի ծովանման. եւ ալեկոծէ զմարդիկ, որք ի նաւ մարմնոյս ունին զգանձս հոգւոյ եւ ճեպին ի նաւահանգիստն վերին: Արդ, յայսմ ժամանակի ցաւէր աշխարհ իբրեւ զծեր եւ երկնէր որպէս զմայր եւ ծփէր որպէս զծով: Եւ առաւել եւս ազգք քրիստոնէից եւ եկեղեցի Քրիստոսի ամբոխեալ խոնկէր իբրեւ ի հողմոց շնչմանէ յանարինացն յարուցմանէ, որով եւ երկիրս Հայոց, որ ի նահանգիս Կիլիկոյ, որում տիրէին քրիստոսապաւկե թագաւորք, սերեալք ի յԼուսիբանաց զարմէ, եւ իշխանք գաւառատէրք ի անցունց ազգակցութենէ, սաստիկ եւ անհնարին անդոթեամբ վշտանայր յԵգիպտական ազգէն, ի զազանամիտ եւ զոռոզաբարու սուլտանացն, որք տիրէին անդ յաւորս մերոյ ժամանակաց, որք եւ մաշեալ սպառեցին եւ աներեալ ջնջեցին զծովեզերեա աշխարհն, յորում բնակեալ էին արիական ազգն Ֆռանգաց, զմեծն Անտիոք, զգարմանահրաշն եւ զգեղեցկաշէնն, որ ընդ տէրութեամբ բրնձին, զոր կործանեալ ի հիմանց, աներեաց ֆնտուխտար սուլթանն, որ անուանէր մելիք Տահր, ի թուին 207 (1268), յաւոր շաբաթու, ի ծաղկազարդին, եւ զԳ (3) պարսպեանն Տրապաւլիս, զոր առ Ալֆի սուլտանն մելիք Մնսուր ի թուին 212 (1289), եւ զփառաւորն Պողոսմիդէ, որ նա ինքն Աքայ, որ էր տուն իշխանութեան Դամիլուն եւ Ոսպէթային եւ այլոց անուանաւոր իշխանաց շինեալ բարձրագոյն պրճաւք եւ հաստահիմ պարսպաւք եւ գեղեցկայարմար տաճարաւք, զոր կործանեալ տապալեաց անաւրէն որդին Աֆլէ, մելիք Աշրաֆն ի թուին 215 (1291), ի մայիս 18 (18):

Որ եւ սաստագոյն քան զայլ գոռոզսն գոռայր. իբրեւ զամպ կարկտածին ի վերայ մերոյ աշխարհիս եւ ծանրացոյց առաւել սաստկութեամբ զպահանջումն հարկին եւ զեզերային գաւառսն մեր բոլոր սահմանաւք ի ձեռն սրկայից արանց արաքացոց եւ թորքաց գերէր միշտ եւ աւերէր եւ անբնակ առնէր եւ, ըստ բարելացոց բռնատրին, ձեւացեալ երկնահաս ծառոյն, որ այնքան բարձրացեալ նա մինչ յերկնանմանն Երուսաղէմ քաղաքն Աստուծոյ հասեալ առ զնա եւ գերեաց զսպասս սրբութեան տաճարին Աստուծոյ: Նմանապէս եւ սա այնքան ներողութեամբն Աստուծոյ եւ յաճախութեամբ մերոցն մեղաց զարացեալ մինչ զի առ զաթոռ հայրապետութեանն Հայոց զԿլայն հոռմայական, յորում էր եւ աջ մերոյ սրբոյ Լուսաւորչին, եւ առաքելական եւ մարտիրոսական նշխարք եւ սրբութիւնք անթիւք եւ կտակարանք աստուածային գրոց զանձեալ բազմութեամբ, զոր եւ անհուն զարաւք եւ բազմաձեռն պատերազմողաւք եւ նորագործ մեքենայից հնարարութք. պատեալ պաշարեաց սղարեալ բաբանաւք ի վերուստ, եւ քարափոր ծակամտաւք նաղմելով նեղեալ ի ներքուստ, առ զաստուածաշէնն զայն եւ զհրաշալի դղեակն վայելչագեղ ի թուին 21ԽԱ (1292) յունիս ԻԸ (28), գերեաց զտէրն եւ զհայրն մեր հոգեւոր զկաթողիկոսն ամենայն Հայոց զտէր Ստեփանոս. եպիսկոպոսաւք. եւ վարդապետաւք. քահանայիւք եւ անհամար քրիստոնէիւք: Եւ սպառեալ զազգն քրիստոնէից եւ բնակեցոյց ի հայրապետանոցին եւ ի գեղեցկապաճոյն տաճարին՝ զուրացողսն Քրիստոսի: Եւ եղև այն սուգ մեծ ամենայն եկեղեցեաց, մանաւանդ ազգին Հայոց, որք կրեցին զկսկիծն ողորմելի եւ զաղէտն աշխարանաց:

Արդ, զի յայսմ ժամանակի այսպիսի նեղութիւնք ժամանեալ հասեալ ունէր գեկեղեցի Քրիստոսի եւ զի որպէս ասացաք յառաջ քան զայս, 2ԼԸ (1289) թուին, եղև աւերումն Տրապալստ յԱլֆէ: Եւ վասն այսորիկ յաճախեաց ահ եւ երկիւղ ի վերայ ամենայն քաղաքաց ծովեզերեայց:

Վասն որոյ եւ ես Հեթում, մտախոհ եղեալ գտանել տեղի ամրոցի եւ ապաստանի գգուշանալ յանարիճացն սրոյ մերոցն քրիստոնէից եւ տենչացեալ ցանկացայ գեղեցկադիր այսմ կղզոյս որ հանդէպ մերոյ աստուծապահ ամրոցիս եւ յարմարեալ շինեցի զսա բազում ծախիւք եւ մեծ փափագանաւք եւ վասն բնակչացն միաթարութեան շինեցի տաճար Աստուծոյ եւ

տուն աղաթից զսուրբ եկեղեցիս, որ ի մէջ գեղեցկաշէն ամրոցի բերդիս, յորում եւ ի պէտս յուսաւորութեան հոգոց որպէս ծառն կենաց ի մէջ դրախտին եւ Աւետարան Քրիստոսի պիտոյ էր այսմ դրախտի եկեղեցոյ, զոր եւ ետու գրել ի յուսաւորութիւն հոգոց ի տաճարս յայս աղաթողաց եւ յիշատակ բարեաց ինձ եւ իմոցն յապագայս ժամանակաց եւ փրկութիւն հոգոյ իմոյ ի հանդերձեալ կեանսն յարդարադատ ահեղ ատենին Քրիստոսի: Եւ եղև աւարտումն գրութեան սորա ի թուին 2ԽԲ (1293), ի ժամանակի, յորում ունէր զաթոռ թագաւորութեան երկրիս Հայոց արինապահ եւ առաքինաւեր եւ եկեղեցագարդ պարոնն ամենայն Հայոց Հեթում՝ որդի Լեւոնի բարեպաշտի, որ միաթարութիւն էր մեզ ի վշտաբեր ժամանակիս սրբասնունդ եղբարք իւրով:

Արդ, ես Հեթում, մեղուցեալ ծառայ Քրիստոսի, աղաչեմ եւ աղերսեմ եւ պաղատեմ սիրովն Քրիստոսի առ սուրբ եկեղեցիս յիշել զիս բարեմիտ կամաւք եւ զսիրելի որակսն իմ՝ զանդրանիկն Աւշին եւ զԿոստանդին եւ զԼեւոն եւ զքոյրս սոցա զՏիթոս եւ զամուսին իմ զԶապլուն եւ ողորմութիւն հայցել ի Քրիստոսէ մեզ եւ թողութիւն յանցանաց մեզ եւ ծնադաց մերոց եւ եղբարց եւ համայնց զարմից, զի եւ ձեզ ողորմեսցի ամենառատ պարգեւաց տուողն Աստուած, եւ նմա փառք յամենայն արարածոց իւրոց:

Աղաչեմ եւ ես անիմաստ այրս եւ թերավարժս յուսումն գրչութեան Վասիլ գրող սորա եւ կազմող յիշել ի մեղաց թողութիւն զիս եւ զծնողսն իմ եւ զեղբարս:

Այլ եւ զհոգեւոր եղբայրն իմ զԶնորհաներկ գրիչն Վասիլ, մականուն Երկինք, որ զանազան երանգաւք եւ ոսկիազաւծ ծաղկաւք զարդարեաց զսա, մի մոռանալք յաղաթից:

ՅԻՇԱՏԱԿՆ ԱՐԴԱՐՈՑ

ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՄԲ ԵՂԻՑԻ

ԱՌԱՋԻՆ ՓՈՐՁ ՊԱՏՐԱՍՏԵԼՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՔՆՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Սկսեալ 1666 թվականէն եւ անկէ առաջ, երբ Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռը որոշեց, որ ժամանակն է տպագրելու Հայկական Աստուածաշունչը եւ պատուիրեց Ոսկան Վարդապետ Երեւանցիին երթալ Եւրոպա՝ կազմակերպելու այդ ծրագիրը, հիմնական բնագիրի օրինակի ընտրութիւնը կատարուեցաւ ոչ թէ բնագիրի որակի հիման վրայ, այլ ձեռագիրի վարկի: Ընտրուած ձեռագիրը Հեթում թագաւորի Աստուածաշունչն էր՝ ընդօրինակուած 1295 թուականին (Մատենադարան, ձեռ. 180): Փոխանակ ուսումնասիրելու Աստուածաշունչի հին բնագիրները նախքան հիմնական բնագիր ընտրելը, Ոսկան Վարդապետը համայնուած էր Աստուածաշունչի եւրոպական հրատարակութիւններով՝ հիմնուած լատինական օրինակի վրայ եւ որոշած էր իր ընտրած բնագիրը հնարաւորին չափ յարմարեցնել անոնց բնագիրին: Անոր այս նախընտրութիւնը ունի բազմաթիւ բացատրութիւններ: Սակայն մենք պիտի չմտնենք անոնց մանրամասնութիւններուն մէջ: Մենք կ'ուզենք ցոյց տալ, թէ տպագրուած Հայկական Աստուածաշունչի առաջին եւ երկրորդ հրատարակութիւնները հիմնուած էին մէկ բնագիրի վրայ, եւ հրատարակութիւնը պատրաստուած էր առանց հաշուի առնելու Հայկական Աստուածաշունչի միւս ձեռագիրները:

Նոյն բանը կատարուեցաւ 1705 թվականին՝ Մխիթար Աբբասոր Վենետիկի հրատարակութեան պարագային: Յարգարժան Աբբաս հետեւեցաւ Ոսկան Վարդապետի բնագիրին:

Մենք յայտնաբերեցինք, որ Ամստերդամի եւ Վենետիկի հրատարակութիւնները, որպէս Հայկական Աստուածաշունչի վաւերական բնագիրներ, հաշուի չէին առնուած մեր Եկեղեցւոյ գիտուն վարդապետներու կողմէ, այլ օգտագործուած էին յետագայ բնագիրները, որոնք կը պարունակէին կարեւոր տարբերութիւններ 5-րդ դարի թարգմանութենէն: Այստեղ ես պիտի փորձեմ ներկայացնել քննադատութեան առաջին փորձը վարդապետի մը աշխատութեան մէջ, որն ապրած է 1773 թուականին Երուսաղէմ: Անոր անունը Սարգիս Վարդապետ Մալեան է, անոր աշխատութիւնը՝ «Համեմատութիւն Օրինակաց Աստուածաշունչի»:

Սարգիս Վարդապետ, իր աշխատութեան վերջը, գրած էր ինք իր մասին. «Նուաստ եւ անարժան ծառայ Տեսոմ Սարգիս Վարդապետ հաճնցի տոհմի Մալեան. միաբան եւ ժամօրհնօղ ի սուրբ քաղաք Երուսաղէմ ի սրբոց Յակոբեանց հրաշալի տաճարս»: Միաբանութիւնն, անշուշտ, Երուսաղէմի Սուրբ Յակոբեանցն է:

Մենք շատ բան չենք գիտեր հեղինակ Սարգիս Մալեանի Երուսաղէմ անցուցած կյանքի մասին: Մենք գիտենք, որ ան եպիսկոպոս է ձեռնադրուած 1773 թուականին եւ Կոստանդնուպոլիս պաշտօն ստանձնած է որպէս Երուսաղէմի Պատրիարքի նուիրակ եւ վախճանած է 1778 թուականին: Յովհաննէս Շախաթունեանը յիշատակած է զայն, որպէս «գիտնական եւ արժանի լինելոյն եպիսկոպոս»: Յիշեալ տարեգրութիւնը նշած է նաեւ անոր մահուան թուականը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ¹:

Որպէս հեղինակ ան յայտնի է միայն վերը յիշատակուած «Համեմատութիւն Օրինակաց Աստուածաշունչի» աշխատութեամբ:

¹ Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք Ժ. Մանր Մատենագիրք, Գիտ Ա. քի. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1912, էջ 462. 1778, Օգոստոս 5. սուրբ Երուսաղէմի վերի հաճընցի Սարգիս եպիսկոպոսն գնացեալ ի Կոստանդնուպոլիս վախճանի անդ:

Այս եզրակի աշխատութեան նախատիպը անհետացած է կամ թէ պահուած է Սուրբ Ղազարի Մխիթարեաններու վանքին մէջ: Այս աշխատութիւնը մեզի յայտնի է շնորհիւ Մխիթարեան Միաբանութեան անդամ Հայր Անտոն Իւչքարտաշեանի կողմէ կատարուած մէկ արտագրութեամբ: Արտագրութեան հեղինակը ինքն իր մասին ըսած է. «Տրիեստի վանքերու մեծատր եւ քաղաքին բնակող հայերու հոգետր ժողովրդապետ»: Ան յայտնած է, որ «Եւ ներքոյ գրեալս վկայեմ ամենայն հաւատարմութեամբ. զի այս ձեռագիր մատենան օրինակեալ եղև ՋՍ(?) ամի բառ առ բառ կէտ առ կէտ ըստ բոլորին, ի բուն ձեռագիր գրքոյ Տեառն Սարգսի վարդապետի Մալեան հաճնցոյց: Ի Թրեստ: Յամի Տեառն 1795 ի վերջսն Դեկտեմբերի»: Գրուած կատարեալ նոտրգրով այս ընդօրինակութիւնն այժմ պահուած կը մնայ Վիեննայի Կայսերական Գրադարանին մէջ: Մենք ստացանք անոր պատճէնահանումը նոյն Գրադարանէն՝ Օրիորդ Արատի միջոցով:

Համեմատութիւնը կը սկսի այսպէս. «Եղև Յամի Տեառն 1773: ՋԱստուածաշունչն տպագրեցեալ ի Մխիթար Արքայէն համեմատեցի ընդ գրչաց Աստուածաշունչից, որք էին ի գրքատան Սրբոց Յակոբեանցս ի սուրբ քաղաքս Երուսաղէմ. եւ որ ինչ անհամեմատ, կամ անլի պակաս գտանեցաւ ի գրչայսն, զիստվն եւ համարովն աստ ժողովեցի: Իսկ զկնի բանից եղեալ Հայերէն թիւքն, ցուցանեն զթիւս Աստուածաշունչիցն, թէ ի քանիս տեսեալ ենք նոյնպէս: Հաճնցի Սարգիս Արեղայս»:

Ապա կը հետեւին ցուցակներու 160 ընդարձակ էջեր, որոնք ընդհանուր առմամբ կը պարունակեն 4,308 մեկնութիւններ, որոնցմէ 561-ը՝ Նոր Կտակարանէն: Ամէն ընթերցուածի վերջը նշուած է հայերէն թուականը՝ համառօտման նշանը վրան, որոշ դէպքերու՝ հայկական տառեր:

Վերջաւորութեան հեղինակը կը բացատրէ իր ձեռնարկին նպատակն ու ձեռագիրները իրարու հետ բաղդատելու սկզբունքները: Ան կ'ըսէ. «Ամենայն գրասէր եւ ընթերցասէր անձանց յայտ է թէ՛ որքան սխա-

լանք եւ պակասութիւնք եւ անլորդութիւնք տառից՝ բառից եւ բանից. եւ կամ զանազանութիւնք հոլովմանց եւ թոռց եւ դիմաց գտանին ի գրչագիր գրեանս մեր. պատճառն է նախ անզգուշութիւն եւ անհմտութիւն գրագրաց»: Ապա, ան որպէս զանազանութեան պատճառ կը բերէ այն ժամանակը, որ անցած է սկսեալ Աստուածաշունչի թարգմանութեան ժամանակէն. «Ձի ով ոք եւ իցէ գրօղն հարկատրապէս օրինակէ ի մերձակայ օրինակէ, թէ ողիղ իցէ եւ թէ սխալ»: Ապա ան կ'աւելցնէ. «Եւ այսպէս օրըստօրէ ընկնլով զսխալման ինչ, լինին միմեանց անհամեմատք»:

Մալեանին խանգարեց այն, որ տպագրուած Աստուածաշունչներուն խմբագիրները պէտք է լուսանցքներուն որոշ ուղղումներ ներառած ըլլային, ոչ թէ համաձայն ուրիշ ձեռագիրներու, այլ ըստ իրենց կարծիքի (դատավճիռի): Կը մէջբերեմ. «Իսկ յորմէ հետէ սկսան տպագրիլ, թէպէտ սակաւ ինչ դադարեցան պատահական սխալմունքն, սակայն յիրաքանչիւր տպագրութեան կրկին սկսան տարածայնիլ ի միմեանց որպէս է տեսանել ի սաղմոսարանն: Եւ բոլոր Աստուածաշունչն մեր թէպէտ երիցս է տպագրեալ դեռես, սակայն սրբոյ Աւետարանին եւ Առաքելական գրեանց՝ բազում եղև տպագրութիւնն. զորս եթէ ոք համեմատեցէ միմեանց, զբազում զարմացման արժանի զանազանութիւնս գտանէ»:

Հայերէն Աստուածաշունչի առաջին հրատարակութիւնները ուսումնասիրողը կը գտնէ, որ անոնք կը յառաջացնեն որոշ խնդիրներ. «Ոսկան եւ Մխիթար վարդապետքն ի տպագրելն զԱստուածաշունչն մեր. զոմանս ի պակասորդաց. կամ ի սխալմանց ի լուսանցն եղեալ են թէպէտ, սակայն ոչ ըստ բոլորին: ... Եւ ոմանց եւս լինի պատերազմ (որպէս մեղադրիս) թէ արդեօք ի լուսանցն եղեալ բառքն գտանի՞նք ի գրչագիր Աստուածաշունչսն մեր թէ ոչ»:

Մալեանը նոյն պատճառներուն համար որոշակիօրէն կը քննադատէ նաեւ Նոր Կտակարանի Վենետիկի 1766 թուականի հրատարակութիւնը: Այնուհետեւ ան կը բացատրէ իր աշխատանքի կա-

առեցուածքը. «Եւ զոր ինչ եղեալ կայր ի յուսանցն Արքայի տպեցուցեալ Աստուածաշնչին, յամենայն Աստուածաշունչս որոնեցի, եւ զգտանեցեալսն (վասն գալոյ ի ծանօթութիւն) մերձակայ բառիք ոմամք գլխով եւ համարովն ցանկապէս ժողովեցի: Եւ զկնի ընթերցեալ զերկու բառարանսն. եւ յայնս զինչ յիշատակութիւնք գոյին վասն տեղեաց տեղեաց սուրբ գրոց. վասն ոմանց սխալանաց տառից՝ բառից, եւ բանից, եւ կէտից. նաեւ վասն ոմանց պարագայից յատուկ անուանց. մանաւանդ զայնս որ ասէ. ըստ եծթանասնիցն այսպէս կամ այնպէս: Ջստա ժողովեալ նախ, եւ յետոյ բաժանեալ զիրաքանչիւր գրոց բանսն, ըստ գլխոց եւ տանցն ցանկապէս կարգադրեալ որոնեցի յամենայն Աստուածաշունչս, եւ զոր ինչ ըստ մտաց գրեցելոցն գտանեցան՝ առեալ զնոսս ի վերայ յատուկ թղթոյ զմնացեալսն թղթի ի բաց»:

«Եւ զկնի սոցա ընտրեալ յԱստուածաշնչից զժամանակաւ կարի հնագոյնսն, ընկերակցութեամբ ճգնասէր սարկաւագի ումեմն փոխ առ փոխ երկիցս ընթերցեալ համեմատեցաք տպագրեցեալ Աստուածաշնչին. եւ զոր ինչ աւելի կամ այլազան միտք բանից գտանեցան՝ զայնս եւս ժողովեցի ի տետրակս»:

Համաձայն Ս. Յակոբի հաւաքածոյն եւ այլ վայրերէն իր գրառումներուն՝ Մալեանը հաւաքած էր Հին Կտակարանի 15 ձեռագիրներ, Եսայի գիրքը պարունակող 20 ձեռագիրներ եւ Նոր Կտակարանի 20 բնագիրներ: Ան համեմատեց բոլոր ընթերցուածներու տարբերակները Մխիթար Աբբասոր 1705 թվականին Վենետիկ հրատարակած բնագիրին հետ: Համեմատեց նաեւ նոյն Աստուածաշունչի լուսանցքներուն եղող բոլոր ընթերցուածներու տարբերակները: Այնուհետեւ ցուցակագրեց զանոնք եւ իւրաքանչիւր ընթերցուածի առաջ նշեց պատահելու թիւը՝ առանց յիշատակելու այն ձեռագիրը, որու մէջ կը գտնուին ընթերցուածներու տարբերակները:

Մալեանը բազմաթիւ անգամներ զանց ըրած է ձեռագիրը տառով նշելու այդ սկզբունքը՝ բացատրելով, թէ նշուած տառերը «նշաններ են, որոնք կը մատնանշեն, թէ ո՞ր Աստուածաշունչի բնագրի մէջ կը գտնուին անոնք: Ես աւելցուցի այդ նշանները հազուադէպ ընթերցուածներու համար՝ մտածելով, որ զանոնք նորէն կը ստուգեմ, երբ անհրաժեշտ ըլլայ»: Մալեանը օգտագործած է տասներկու «նշաններ», որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը վերաբերի որոշակի ձեռագիրի:

Ան կը պարզաբանէ իր «նշաններէն» մի քանիսը, որպէս օրինակ, թէ ինչպէս է ինքը օգտագործած ձեռագիրները: Օրինակ. «Վ. տառը մի Աստուածաշունչի նշան է՝ գրուած ճշր թուականին համաձայն Երզնկայի Հայկական Օրացոյցի. բայց այն չի պարունակեր Մակաբայեցոց գիրքը»: Անշուշտ, սա Երզնկայի յայտնի Աստուածաշունչն է՝ Երուսաղէմի հավաքածու N° 1925: Մալեանը առաջին գիտնականն էր, որ յայտնաբերեց, թէ Մնացորդաց գիրքերու բնագիրը միանգամայն տարբեր էր ընդունուած բնագիրէն. «Աստուածաշունչերի Ա եւ Բ Մնացորդաց գիրքերը՝ նշուած Վ. եւ Մ. տառերով, Էսպէս կը տարբերին տպագրուած բնագիրներէն»: Մալեանի կամ իր արտագրողի կողմէ նշուած տարբերիւր փոխարինած է սկզբնական 2ԺԸ-ն ձԺԸ-ով: Ճշգրիտ տարբերիւր 1269 թուականն է:

Նմանապէս, Մալեանի նշած միւս բոլոր տարբերիւրը աղաւաղուած են: Ան կը գրէ, թէ Յ «նշանը» կը վերաբերի Սիսի մէջ ընդօրինակուած Աստուածաշունչին եւ կը պարունակէ միայն Հին Կտակարանը՝ առանց Մակաբայեցոց եւ Եսայի գիրքերուն:

Մէկ ուրիշ ձեռագիր, որու տարբերիւրը նշուած չէ, բայց հաստատապէս այն 1926 համարի ձեռագիրը չէ, ընդօրինակուած է Մալուսայ՝ Կիպրոսի մէջ: Բացի տարբերիւրէն Մալեանի հաղորդած միւս բոլոր տուեալները ճշգրիտ են: Բայց այստեղ «նշանը» համապատասխան է նախորդին. ան կրկին՝ Յ տառն է:

Մէկ այլ ձեռագիր, այս անգամ արաբական թիւերով, այդչափ խճճուած չէ: Մալեան կը գրէ. «Հին Կտակարաններուն մէջ ամենահինը 718 թուականին ընօրինակուածն է»: Սա, ըստ Հայկական Օրացոյցի ունի Երզնկայի Աստուածաշունչի տարեթիւը (1269 թ.):

Միւս ձեռագիրներու մասին ան կը. «Առաքելներու գործը եւ Եսայիի մարգարէութիւնը հնարատր չեղաւ գտնել 600 թուականէն առաջ եղած օրինակներուն մէջ»: Հաւանաբար, նա այստեղ նկատի ունի N° 417 ձեռագիրը, մեր ցուցակին ամենահին բնագիրը, որը կը պարունակէ սոսկ Եսայիի գիրքը եւ Պողոսի թուղթերը: Հայկական օրացոյցի համաձայն այդ տարեթիւը 663 թուականն է:

Ստուգելով որոշ ընթերցուածներ, որտեղ կը հանդիպինք «նշաններու», մենք կարողացանք տարբերել 4 ձեռագիրներ.

Վ կը վերաբերի N° 1925 ձեռագիրին

Մ կը վերաբերի N° 353 ձեռագիրին

Յ կը վերաբերի N° 3121 ձեռագիրին

Խ կը վերաբերի N° 297 ձեռագիրին:

Մալեանը տարբեր սկզբունք կը գործադրէ չորս Աւետարաններու պարագային. «Հետեւի աստէն համեմատութիւն նոր Կտակարանին, եւ ընթացքն է ըստ առաջին գրեցելոցն, սակայն առանց պատուոյ եղեալ կեմ գիրն նշանակէ եւ ցուցանէ զայնս, որ ի տոյն գրելոցս ի հազար եւ եօթն հարիւր եւ վաթսուն եւ վեց թուին տպագրեցեալ փոքր Կտակարանն եղեալ կամ. իսկ մնացեալքն ոչ գտանին անդ»: Այստեղ Մալեան կ'օգտագործէ 1766 թուականի նոր Կտակարանի հրատարակութիւնը, զոր կ'անուանէ «Փոքր Կտակարան», որպէս ձեռագիր կամ ձեռագիրներու հաւաքածոյ, քանզի ընթերցուածներու դիմացի ամենաբարձր թիւը 48-ն է, մինչդեռ ան կ'ըսէ, որ իր աշխատութեան սկիզբը ինքը համեմատութիւններ էր կատարած նոր Կտակարանի 20 ձեռագիրներէ:

Ինչպես կ'երեւի, Մալեանը չորս Աւետարաններու ընթերցուածներու բոլոր տարբերակները չի թուէր, ինչ որ ան ըրած էր Հին Կտակարանի միւս գիրքերու պարագային, որովհետեւ այստեղ անոր հիմնական նպատակը Աւետարանի քննական նոր հրատարակութիւն պատրաստելը չէ: Ան կը բացատրէ. «Բաց թողուած բառերը ու տարբեր նշանակութիւնները հաւաքուած էին, որպէսզի նոր հրատարակութեան պարագային բնագիրը ուղղուէր այնպէս, որ մեր Աստուածաշունչը համապատասխանէր այլ ազգերու Աստուածաշունչին»:

Յայտնութեան Գիրքի վերաբերեալ Մալեանը կը կարծէ, թե այն Ներսէս Լամբրոնացիի կատարած հին հրատարակութիւն է համաձայն յիշատակարանի, զոր ան գտած էր տարբեր ձեռագիրներու մէջ, որոնք կը պարունակեն Յայտնութեան մեկնաբանութիւն՝ թարգմանուած նոյն Ներսէս Լամբրոնացիի կողմէն: Ան կը նշէ, որ 15 բնագիրներէն 13-ի բնագիրները ներդաշնակ են իրարու: Նկատելի է, որ երկու ձեռագիրները, որոնք բացառութիւն կը կազմեն, Վ եւ Մ-ն են՝ Երզնկայի Աւետարանը եւ N° 353-ը¹:

Մենք չենք գիտեր, թէ Մալեանի յայտնաբերածները որտեղէն էին յայտնի ճանաչուած գիտնական Գրիգոր Խալաթեանցիին: «Արարատ» ամսագիրի 1891 թուականին հրատարակուած իր յօդուածին մէջ Խալաթեանցը մէջբերած է Երզնկայի Աստուածաշունչի Մնացորդաց գիրքի բնագիրի վերաբերեալ Մալեանի դիտողութիւնը, հաստատելով որ. «Վ եւ Մ գրով նշանակուած Աստուածաշունչի առաջին եւ երկրորդ Մնացորդաց գիրքերը, յամենից տարածայն գտանեցան. գտելիս թէ պէտ նայեցայ, սակայն կարի հետի է ի տպագրեցելոյն»: Մալեանի այս

¹ Եւ յայտնութիւնն Յօհաննու սուրբն Ներսէս Լամբրոնացին երկուեալ է. որոյ յիշատակարանն վասն թարգմանելոյ զմեկնութիւնն տեսեան. եւ վասն իւրոյ աշխատութեանն ի բնաբանն ի բազում օրինակս ծանուցի: Լաւե յայնց յայտ է. զի հնգետասան Աստուածաշունչից երեքտասանքն համաձայնք էին միմեանց ի գիրս յայտնութեան.

դիտողութիւնը պատճառ հանդիսացաւ, որ ինչպիսեանցը ստեղծէ երկու գիրքերու քննական հրատարակութիւնը՝ ներկայացնելով Երզնկեան բնագիրը, որպէս «ստաջին թարգմանութիւն»¹:

Մակաբայեցուոց երկրորդ գիրքի քննական հրատարակութեան մէջ Հայր Կոզեան կը յիշատակէ նաեւ Մալեանի ցուցակները, որպէս սկզբնաղբիւր՝ իր հրատարակութեան: Սակայն ամենեւին զարմանալի է, որ Մխիթարեան գիտնականը Մալեանի ցուցակներու գոյութեան մասին գիտէր դեռեւս Վիեննայի մէջ 1921 թուականին²:

Հայր Տաշեանը Մալեանի աշխատութիւնը յիշատակած է նաեւ Վիեննայի ձեռագիրներու իր հավաքածոյին մէջ: Փաստօրէն, այդ ցուցակներու գոյութեան վերաբերեալ ան տեղեկութեան առաջին աղբիւրը հանդիսացաւ ինծի համար³:

Ես կը ցանկամ եզրափակել՝ մեջբերելով մեր հեղինակէն որոշ բացատրութիւններ իր դիտաւորութեան եւ դրդապատճառի վերաբերեալ. «զի յաջողութեամբն Աստուծոյ ի միւս անգամ տպագրիւն Աստուածաշնչին մերոյ՝ մի մնացել ի լուսանցն ոչ ինչ»:

Լուսաբանելու համար իր միտքը ան կը յիշատակէ երկու օրինակներ՝ մէկը Ոսկանի հրատարակութիւնէն, միւսն ալ՝ Մխիթարի: Փոխանակ Ոսկանի բնագիրի «գթիրն յուղիղս» ընթերցուածի, ան կը գտնէ, որ «գդժուարիսնս ի դիրիսնս» աւելի յաջող է: Նոյնն է պարագան նաեւ Մաղաքիա Ա.7-ի մէջ. Մխիթարի լուսանցքային «խոտորե-

¹ Գրիգոր Խալաթեանց, Գիրք Մնացորդաց ըստ հնագոյն հայ թարգմանութեան: Չստաջինն ած ի լոյս ըստ կրկին ձեռագիր օրինակաց հանդերձ բ. լուսագիր մնանատպութեամբք նոցին, Գրիգոր Խալաթեանց: Մոսկվա, 1899, էջ Ժ.:

² Դ. Ա. Կոզեան Մակաբայեցուոց Բ. Գիրքին Հայերէն Թարգմանութիւնը, Դ. Ա., 1921, 1922 եւ 1923, 1921, էջ 555:

³ Յուցակ Ձեռագրաց Վիեննայի:

ցայք յօրինաց իմոց» ընթերցուածի վերաբերեալ, երբ ձեռագիրները ունին «խուսասիեցիք յօրինաց իմոց»: «Չնայած,- կը գրէ ան,- որք ըստ մտաց մի եմ. սակայն գթարգմանչաց առեալ բուն բառսն գտանել եւ ի տպագրիւն ի տեղիսն դնելն այլ առաւել վայելուչ է, քան զնոյնանչան օտար բառսն»:

Ես կրնայի աւելի մանրամասնութիւններու երթալ Երուսաղէմի վանականի այս փառահեղ աշխատութեան առիթով, բայց կ'ուզեմ եզրափակել յուսալով, որ բաւական յստակ ներկայացուցի Սարգիս Վարդապետ Մալեանի «Համեմատութիւն Օրինակաց Աստուածաշունչի» աշխատութիւնը:

Այսօր, երբ Աստուածաշունչի որոշ գիրքերու քննական հրատարակութիւններ հրատարակուած են եւ միւսներն ալ կը հետեւին անոնց օրինակին, հարկ է յարգանք մատուցանել Երուսաղէմի վանականին՝ առաջին գիտնականին, որ գիտական աշխարհին ներկայացուց Հայկական Աստուածաշունչի քննական հրատարակութեան հարցը՝ օգտագործելով հնագոյն ձեռագիրները: Ան եղաւ նաեւ առաջինը, որ նիւթեր հաւաքեց այդ հրատարակութեան համար: Միեւնոյն ժամանակ ան առաջինն էր, որ գիտնականներու ուշադրութիւնը հրաւիրեց Երզնկայի Աստուածաշունչի եւ անոր առանձնատպութիւններուն վրայ, որպէս Հայկական Աստուածաշունչի բնագրային հին աւանդոյթի անգնահատելի մի վկայի:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՈՒՆՁԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ՀԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵՆԷ ՄԸ ՎԵՐԱՊՐԱԾ ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ

1898-ին Բրոֆ. Խալաթեանց, նախ էջմիածինի «Արարատ» ամսագիրին մէջ յօդուածով եւ ապա առանձին գիրքով մը, յայտնեց գիտական աշխարհին, թէ յայտնաբերած է հատուած մը հայերէն Աստուածաշունչի «Հնագոյն» թարգմանութենէ մը¹: Խալաթեանց առաջնորդուած էր Սարգիս Վրդ. Մալեանի մէկ հրատարակութենէն, ուր Երուսաղէմի միաբանը յայտնած էր, թէ Երուսաղէմի ձեռագիրներէն մէկուն մէջ, որ ծանօթ է Երզնկայի Աստուածաշունչ անունով, կը գտնուի Մնացորդաց Գիրքերու բոլորովին տարբեր թարգմանութիւն մը: 1773-ին, Սարգիս Վրդ. բաղդատած էր Հին եւ Նոր Կտակարաններու ձեռագիրները՝ կազմելու համար տարբերութեաններու համեմատութեան տախտակ մը: Այնտեղ յիշատակած էր Երզնկայի Աստուածաշունչի պարագան, որ եւ արժանացած էր Խալաթեանցի ուշադրութեան: Սկիզբը, Խալաթեանց կարծած էր, թէ գտնուածը՝ ասորերէնէ հայերէն կատարուած առաջին թարգմանութիւնն է: Ասորերէն բնագիրին հետ իր կատարած բաղդատութենէն պարզուեցաւ, թէ նորագիւտ թարգմանութիւնը կատարուած է յունարէնէ:

Նոյն եզրակացութեան եկաւ նաեւ Հ. Համազասպ Ոսկեանը, որ նոյն Երզնկայի Աստուածաշունչի մէջ գտած էր Երգ Երգոց գիրքի

¹ Գրիգոր Խալաթեանց, Գիրք Մնացորդաց ըստ հնագոյն հայ թարգմանութեան: Ձեռագիրն ած ի լոյս ըստ կրկին ձեռագիր օրինակաց համդերձ ք. լուսագիր անանատութեամբք նոցին, Գրիգոր Խալաթեանց: Մոսկուա, 1899: էջ Ժ.:

մէկ այլ թարգմանութիւն՝ տարբեր թարգմանիչներուն վերագրուած Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութենէն¹:

Յայտնութեան գիրքին քննական հրատարակութիւնը կատարող Յրէտէրիք Մուրատ գտած էր նաեւ, թէ Երզնկայի Աստուածաշունչ ձեռագիրը տարբեր է Ջօհրապեանի եւ Բագրատունիի հրատարակած բնագիրներէն²:

Մենք եւս, Սաղմոսաց Գիրքի վերահրատարակութեան եւ անոր թարգմանութեան պատրաստութեան ընթացքին, նշմարեցինք թէ Սաղմոսներուն կցուած Ս. գրական Օրհնութիւնները լուրջ տարբերութիւններ կը ներկայացնեն Ջօհրապեանի եւ Բագրատունիի Աստուածաշունչերու բնագիրէն:

Սաղմոսաց Գիրքի մեր հրատարակութեան առթիւ մենք ընտրած էինք ոչ թէ Աստուածաշունչին մէջ գտնուող գիրքը, այլ Եկեղեցիին մէջ գործածուածը, որ աղօթագիրքի ձեւով պատրաստուած Հնագոյն կարգաւորութիւնն է, ծանօթ իբրեւ «Սաղմոսերգութիւն»:

Վանքերուն մէջ, Սաղմոսերգութիւնը կը կատարուի Գիշերային ժամէն առաջ, որու ընթացքին կը գործածուի Ատեանի ժամագիրքին սկիզբը դրուած Սաղմոսներու գիրքը: Այստեղ, սաղմոսները բաժնուած են ութը կանոններու: Իւրաքանչիւր կանոն կը բաղկանայ խումբ մը սաղմոսներէ, որոնց կը հետեւի երգ մը Հին կամ Նոր Կտակարանէն: Ս. գրական սոյն երգերը կը կոչուին Օրհնութիւններ:

«Օրհնութիւններ» կոչուած սոյն երգերուն թարգմանութեան ատեն անդրադարձանք, որ Սաղմոսերգութեան կանոնին մէջ պահուած բնագիրը տարբեր է Աստուածաշունչին մէջ պահուած նոյն ըն-

¹ Գ. Ա. 1924. էջ 215-233, 297-311, 409-418: Հրատարակուած նաեւ իբրեւ գիրք, Վիեննա, 1924:

² ՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ, իմն հայ թարգմանութիւն, զատաջինն ած ի լոյս ... ՖՐԵՏԵՐԻՔ ՄՈՒՐԱՏ: Յերուսաղէմ, ի տպարանի Առաքելական Աթոռոյ Ս. Յակոբեանց, 1905-1911:

Թերցուածի բնագիրէն: Այսպէս, ի յայտ եկան աստուածաշնչական զանազան գիրքերու հատուածներ, որոնք կը տարբերին դասական նկատուած թարգմանութենէն: Բոլորն ալ երգեր են, ինչպէս սաղմոսները:

Սաղմոսաց կանոններուն կցուած Հին Կտակարանի երգերն են.

- ա. Մովսէսի եւ իսրայելացիներուն Օրհներգութիւնը, Գիրք Ելից, ԺԵ. 1-19, որ կը սկսի այսպէս. «Օրհնեսցուք զՏէր, զի փառօք է փառատրեալ»:
  - բ. Մովսէսի երկրորդ Օրհներգութիւնը, Գիրք Երկրորդումն Օրինաց, ԼԲ. 1-43. «Նայեցարուք երկինք եւ խօսեցայց...»:
  - գ. Սամուէլ Մարգարէի մօր՝ Աննայի աղօթքը, Ա. Թագաւորութեանց, Բ. 1-11. «Հաստատեցաւ սիրտ իմ ՚ի Տէր ...»:
  - դ. Եսայի Մարգարէին Օրհնութիւնը, Եսայի, ԻԶ. 9-20. «Ի գիշերաց կանխէ հոգի իմ...»:
  - ե. Եզեկիա Թագաւորի աղօթքը, Եսայի ԼԸ. 9-21. «Ես ասացի ի վերանալ ւաւորք իմոց ...»:
  - զ. Եսայի Մարգարէին Օրհնութենէն, ԽԲ. 10-13 եւ ԽԵ. 8-10. «Օրհնեցէք զԱստուած յօրհնութիւն նոր ...»: Նաեւ՝ Յովնանու Մարգարէի պաղատանքը, Յովնանու Մարգարէութիւն, Բ. 3-10. «Ի ներութեան իմում ես առ Տէր կարդացի ...»:
  - է. Ամբակում Մարգարէի աղօթքը, Մարգարէութիւն Ամբակումայ, Գ. 1-19. «Տէր, զլուր քո լուայ եւ երկեայ ...»:
  - ը. Դանիէլի Գիրքին Երից Մականց Օրհնութիւնը, Գ. 26-46. «Օրհնեալ եւ Տէր Աստուած հարցն մերոց ...»:
- Իսկ Նոր Կտակարանէն, հետեւեալ երգերը.
- թ. Ղուկասու Աւետարանէն Մարիամի աղօթքը, Ա. 47-56. «Մեծացուցէ անձն իմ զՏէր ...», Զաքարիայի օրհնութիւնը, Ղուկաս Ա. 68-79. «Օրհնեալ Տէր Աստուած Իսրայէլի...» եւ Սիմէոն Մերունիի աղօթքը, Ղուկաս Բ. 29-32. «Արդ արձակեա ...»:

Առաջին Օրհնութեան բնագիրին բաղդատութիւնը Հ. Արսէն Բագրատունիի խմբագրած Աստուածաշունչի (Վենետիկ, 1860) բնագիրին հետ ի յայտ բերաւ բացայայտ ճշմարտութիւն մը, որ Սաղմոսաց կանոններուն մէջ պահուած աստուածաշնչական հատուածները ոչ թէ տարընթերցուածներով կը տարբերին ծանօթ բնագիրէն, այլ պարզապէս թարգմանութեան մը մնացորդներն են, տարբեր՝ Սահակ-Մեսրոպեան դպրոցի թարգմանութենէն:

Նկատի առնելով, որ առաջին Օրհնութիւնը կը պատկանի Ելից Գիրքին, որուն քննական հրատարակութիւնը ունինք արդէն շնորհիւ Անդրանիկ Զէյթունեանի պատրաստած եւ մեր հրատարակած աշխատութեան, որոշեցինք բաղդատական աշխատանքը սկսիլ սոյն բնագիրով: Սաղմոսաց կանոնին բնագիրը կը նշենք Ա. գիրով, իսկ իւրաքանչիւր համարին կցուած Բագրատունիի խմբագրութիւնը՝ Բ. գիրով:

Ա. բնագիրին տարընթերցուածները եւս քաղած ենք Զէյթունեանի հրատարակութենէն, որովհետեւ ան նկատած է արդէն թէ Մովսէսի Օրհնութիւնը կը գտնուի Սաղմոսաց առաջին կանոնին վերջաւորութեան: Իրեն յատուկ խղճմտութեամբ, Ելից գիրքի ձեռագիրները բաղդատելէ ետք, կազմելու համար քննական իր բնագիրը, ան բաղդատած է նաեւ Սաղմոսաց գիրքի տասներկու հնագոյն ձեռագիրներու մէջ գտնուող Մովսէսի Օրհնութեան բնագիրը եւ էջատակին նշած է տարընթերցուածները: Իր օգտագործած ձեռագիրները ան նշած է հետեւեալ լատին տառերով.

Մատենադարանի համար

a	285	1258
b	142	1262
c	195	1284
d	6473	1298
e	182	1303

f	183	1308
g	3412	1314
h	10118	1321
i	10182	1346
j	354	ԺԴ.
k	5299	ԺԴ.
l	7605	ԺԴ.

Բացի համար 5266 ձեռագիրէն, միւս բոլորը կը համապատասխանեն Ա., այսինքն Սաղմոսաց գիրքին եւ Ատեանի ժամագիրքին մէջ պահուած բնագիրին: Ասոնց միջեւ կան անշուշտ մանր տարբերութիւններ, սակայն նոյն թարգմանութեան տարբերակներն են անոնք:

Բ. բնագիրը հրատարակուած է ըստ Բագրատունիի Աստուածաշունչի:

Ա. եւ Բ. բնագիրները քով քովի բերուած կը ներկայացնեն հետեւեալ պատկերը.

1.- ԱԻՐՀՆՈՒԹԻԻՆ ՄՈՎՍԷՍԻ ԵՒ ՈՐԴԻՈՅՆ ԻՍՐԱՅԷԼԻ (ԵԼԻՑ ԺԵ. 1 - 19):

Արհնեսցոյք զտէր զի փառաք է փառատրեալ: Ա.

1 Աւրհնեսցուք զտէր զի փառաք է փառատրեալ: Բ.

Ջհեծեալս եւ գերիվարս ընկէց 'ի ծով.

Ջերիվարս եւ զհեծեալս ընկէց 'ի ծով.

աւգնական ընդունելի իմ տէր, եւ եղեւ ինձ 'ի փրկութիւն:

2 Աւգնական ընդունելի իմ տէր, եւ եղեւ ինձ 'ի փրկութիւն:

Սա է իմ աստուած եւ փառատր առնեմ զսա. աստուած հար իմոյ եւ բարձր արարից զսա:

Սա է իմ աստուած եւ փառաւոր առնեմ զսա. աստուած հաւր իմոյ եւ բարձր արարից զսա:

Տէր խորտակէ զպատերազմունս, տէր անուն նորա:

3 Տէր խորտակէ զպատերազմունս, տէր անուն նորա:

Ջընտիրս արանց եւ զընտիրս սպառազինաց, զկասու եւ գերիվարս եւ զամենայն զարութիւն փարատնի ընկէց 'ի ծով:

4 Ջկարս փարաւոնի եւ զգաւրութիւնս նորա ընկէց 'ի ծով, զընտիրս հեծելոց եւ զսպառազէնս ընկղմեցան 'ի ծով կարմիր:

Ծով ծածկեաց զնոսա. ընկլան յանդունդս խորոց իբրեւ զվէմ:

5 Խորք ծածկեցին զնոսա ընկլան յանդունդս իբրեւ զվէմ:

Աջ քո տէր փառատրեալ է զարութեամբ իւրով. աջ քո տէր խորտակեաց զթշնամիս քո:

6 Աջ քո տէր փառաւորեալ է զաւրութեամբ իւրով. աջ քո տէր խորտակեաց զթշնամիս:

Եւ մեծութեամբ փառաց քոց մանրեցեր զհակառակորդս քո. առաքեցեր զբարկութիւնս արտմտութեան քոյ եւ եկեր զնոսա որպէս զեղէգն:

7 Եւ բազմութեամբ փառաց քոց մանրեցեր զհակառակորդս. առաքեցեր զբարկութիւն քո եւ եկեր զնոսա իբրեւ զեղէգն:

Յոգի զարութեան արտմտութեան քո պատասեցան ջուրք. դիզան կացին որպէս պարիսպ քարեայ ջուրք ծովուն, եւ պաղեցան դիզան ալիք ջուրցն 'ի մէջ ծովուն:

8 Եւ հողմով արտմտութեամբ քով պատառեցան ջուրք. պաղեցան իբրեւ զպարիսպ քարեայ ջուրք, եւ պաղեցան ալիք 'ի մէջ ծովուն:

Ասաց թշնամիս, սաէ հալածեցից հասից հարից. բաժանեցից զաւարն, եւ լցուցից 'ի նոցանէ զանձն իմ:

9 Ասաց թշնամիս, հալածեցից եւ հասից. բաժանեցից զաւարն, եւ լցուցից 'ի նոցանէ զանձն իմ:

Ի սուր իմ արկից գնոսա. տիրեսցէ եւ բարձրացի 'ի վերայ անցա ձեռն իմ:

Սատակեցից սրով իմով. տիրեսցէ նոցա ձեռն իմ:

Առաքեցեր զհողմն քո եւ ծածկեաց զնոսա ծով. ընկղմեցան եւ իջին որպէս կապար 'ի ջուրս սաստիկս:

10 Առաքեցեր զհողմն քո եւ ծածկեաց զնոսա ծով. ընկղմեցան իբրեւ կապար 'ի ջուրս սաստիկս:

Ո՞ւնան է քեզ յաստուածս տէր. կամ ո՞վ նման է քեզ փառաւորեալդ 'ի սուրբս:

11 Ո՞վ իցէ նման քեզ յաստուածս տէր. կամ ո՞վ նմանիցէ քեզ փառաւորեալդ 'ի սուրբս:

Մքանչելի փառաւորեալ՝ որ առնես զնշանս եւ զարուեստս.

Սքանչելի փառաւ. որ առնես զնշանս.

ձգեցեր զձեռն քո, եւ եկույ զնոսա երկիր:

12 Զգեցեր զաջ քո, եւ եկույ զնոսա երկիր:

Առաջնորդեցեր արդարութեամբ ժողովրդեան քոյ, այս զոր եւ փրկեցեր:

13 Առաջնորդեցեր արդարութեամբ ժողովրդեան քում այսմ զոր փրկեցեր:

Եւ մխիթարեցեր զարութեամբ քով 'ի բանակետդ սրբութեան քո.

եւ մխիթարեցեր զաւրութեամբ քով 'ի բանակետդ սրբութեան քո.

լուսն ազգք եւ բարկացան, եւ երկունք կալան զբնակիչս փղշտացոց:

14 Լուսն ազգք եւ բարկացան, եւ երկունք կալան զբնակիչս քանանացոց:

Յայնժամ փութացան դատաւորք եղովմայ, եւ իշխանք մովաբացոց:

15 Յայնժամ փութացան տազնապեցան դատաւորք եղովմայ, եւ իշխանք մովաբացոց:

Կալաւ զնոսա դողումն. հալեցան ամենայն բնակիչք քանանացոց:

Կալաւ զնոսա դողումն. հալեցան ամենայն բնակիչք քանանացոց:

Անկցի 'ի վերայ անցա առ եւ երկիրդ. եւ 'ի զարութեանէ բազկի քո քարասցին:

16 Անկցի 'ի վերայ նոցա ահ եւ երկիրդ. մեծութեամբ բազկի քո քարասցին:

Մինչեւ անցցէ ժողովուրդ քո տէր, մինչեւ անցցէ ժողովուրդ քո՝ այս զոր ստացար:

Մինչեւ անցցէ ժողովուրդ քո տէր, մինչեւ անցցէ ժողովուրդ քո՝ այս զոր ստացար:

Տարեալ տնկեսցես զնոսա 'ի լերին ժառանգութեան քոյ, 'ի պատրաստութիւն բնակութեան ժառանգութեան քոյ:

17 Տարեալ տնկեսցես զնոսա 'ի լեռն ժառանգութեան քոյ, 'ի պատրաստութիւն բնակութեան քոյ:

Զոր ստացար 'ի սկզբանէ տէր, ստացար սրբութեամբ, զոր պատրաստեցին ձեռք քո.

Զոր արարեր տէր սրբութիւն տէր, զոր պատրաստեցին ձեռք քո.

տէր թագաւոր յաւիտեանս յաւիտենից՝ եւ ես:

18 տէր թագաւոր յաւիտեան եւ յաւիտեանս եւ ես:

Զի եմուտ փարաւաւն կատար եւ երիվարար եւ ընտիր սպառազինար 'ի մէջ ծովուն:

19 Զի մտին երիվարք փարաւոնի կառաւք եւ հեծելովք նորա 'ի ծով:

Եւ ամ 'ի վերայ անցա տէր գջուրս ծովուն: Եւ որդիքն իսրայէլի գնացին ընդ ցամաք 'ի մէջ ծովուն:

Եւ ամ 'ի վերայ նոցա տէր զջուրս ծովուն. եւ որդիքն իսրայէլի գնացին ընդ ցամաք 'ի մէջ ծովուն:

Նոյն երգին երկու թարգմանութիւններու գոյութեան սոյն փաստը դժուար է բացատրել: Շատ հաւանական կը թուի, թէ Ատեանի ժամագիրքի բնագիրը աւելի հին թարգմանութիւն է, որովհետեւ աղօթագիրքը գործածուած է Եկեղեցիին մէջ եւ երգը երգուած է յիշողաբար: Թերեւս աւելի հին թարգմանութիւն է ան քան գիրբերու գիւտը, երբ յիշողութեամբ կը պահուէին Ս. Գրոց ընթերցուածները եւ արարողական մասերը: Անտարակոյս, անոնք կային գիրբերու գիւտէն անմիջապէս ետք, երբ կատարուեցան առաջին թարգմանութիւնները:

Սաղմոսներու կանոնները, իբրեւ Եկեղեցիին մէջ գործածուելիք գիրք, թարգմանուած պիտի ըլլան առանձինն, հետեւելով միւս հին Եկեղեցիներու մէջ գործածուած սաղմոսերգութեան աւանդութեան: Անոնք ընդօրինակուած են շատ աւելի մեծ թիւով, քան Աստուածաշունչի ամբողջական ձեռագիրները:

Սաղմոսաց գիրքերը գործածուած են նաեւ իբրեւ դասագիրք սորվեցնելու համար դասական հայերէնը: Գիրբերու գիւտէն առաջ, սաղմոսներն էին աղօթք եւ երգ՝ անգիր արտասանուած եւ երգուած պաշտամունքի պահուն:

Առաջին Օրհնութեան նման, բոլոր ցուցակագրուած Օրհնութիւնները մնացորդներն են «հնագոյն» աւանդութեան մը: Գիրբերու գիւտէն ետք, անգիր սաղմոսները գրի առնուեցան եւ կազմեցին ժամագիրքը, որուն հեղինակներուն անունները մինչեւ այսօր յիշատակուած են գիրքին սկիզբը. «Ս. Սահակ Հայրապետ եւ Ս. Մեսրոպ Վարդապետ, Գիւտ Կաթողիկոս եւ Յովհան Մանդակունի»:

Երբ նկատի ունենանք, թէ մեզի հասած են նաեւ Հին Կտակարանի երկու այլ գիրքերու՝ Մնացորդացի եւ Երգ Երգոցի, «հնագոյն» նման բնագիրներ, ապա կը տարուինք մտածելու թէ նման թարգմանութեամբ եղած պիտի ըլլայ եթէ ոչ ամբողջ Աստուածաշունչը, գոնէ

այլ բազմաթիւ գիրքեր: Կրնա՞յ ըլլալ, թէ ասոնք են Ս. Մեսրոպի կատարած առաջին թարգմանութիւնները, սկսեալ Առակաց գիրքէն...:

Սոյն յօդուածին սահմանները նեղ են միւս բոլոր Օրհնութիւններու երկու թարգմանութիւնները ներկայացնելու համար: Կը բաւականանք ներկայացնելով նաեւ «Մեծացուցէ»-ն՝ Նոր Կտակարանէն:

Յարդ մեր կատարած պրպտումները Աւետարանի որեւէ ձեռագիրի մէջ չե՞ն յայտնաբերած այս երեք երգերու տարբեր թարգմանութիւնը՝ նման Սաղմոսաց Գիրքին մէջ պահուածին: Այստեղ եւս պատմը գոյութիւն ունի Աստուածաշունչի բնագիրին եւ Սաղմոսաց գիրքի բնագիրներուն մէջ, այսինքն թարգմանութիւններէն մին կը գտնուի միայն Աւետարաններուն մէջ, իսկ միւսը՝ միայն Սաղմոսաց գիրքերուն մէջ:

ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՄԱՐԻԱՄՈՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՆ.

(Ղուկաս ա. 47 - 56):

Մեծացուցէ անձն իմ գտէր, եւ ցնծացէ հոգի իմ աստուծով փրկչաւ իմով:

47 Մեծացուցէ անձն իմ գտէր, եւ ցնծացաւ հոգի իմ յԱստուած փրկիչ իմ:

Այց արար 'ի վերայ խոնարհութեան աղախնոյ իւրոյ. այսուհետեւ երանիցեն ինձ ամենայն ազգք:

48 Զի հայեցաւ 'ի խոնարհութիւն աղախնոյ իւրոյ. այսուհետեւ երանիցեն ինձ ամենայն ազգք:

Արար ընդ իս մեծամեծս հզօրն, եւ սուրբ է անուն անոր:

49 Զի արար ինձ մեծամեծս հզօրն, եւ սուրբ է անուն նորա:

Ողորմութիւն արար ազգէ յազգ երկիւղածաց իւրոց.

50 Եւ ողորմութիւն նորա ազգաց յազգս երկիւղածաց իւրոց.

արար զօրութիւն բազկաւ իւրով: Յրուեաց զամբարտաւանս 'ի մտաց սրտից,

51 Արար զօրութիւն բազկաւ իւրով. ցրուեաց զամբարտաւանս մտօք սրտից իւրեանց:

Եւ քակեաց զհզօրս յաթոոոց: Զխոնարին բարձրացոյց,

52 Քակեաց զհզօրս յաթոոոց, եւ բարձրացոյց զխոնարհս:

Զկարօտս ելից բարութեամբ, եւ զմեծատունս արձակեաց ունայնս:

53 Զքաղցեալս լցոյց բարութեամբ, եւ զմեծատունս արձակեաց ունայնս:

Պաշտպանեաց իսրայէլի ծառայի իւրոյ. յիշելով զողորմութիւն իւր:

54 Պաշտպանեաց իսրայէլի ծառայի իւրոյ, յիշել զողորմութիւնս:

Որպէս խօսեցաւ առ հարս մեր, արբահամու եւ զաւակի անրա յախտեան:

55 Որպէս խօսեցաւ առ հարս մեր, արբահամու եւ զաւակի նորա յախտեան:

Երբ, օր մը, քննութեան ենթարկուին Աստուածաշունչի բոլոր ձեռագիրները եւ Սաղմոսաց գիրքին ու ժամագիրքին բոլոր ձեռագիրները, հաւանական է որ աւելի պարզ կ'երեւի Հայ Աստուածաշունչի բնագիրին զարգացման պատմութիւնը: Մինչ այդ, պիտի բաւականանք գիտնալով, թէ եղած են Աստուածաշունչի Հայերէն երկուքէ աւելի թարգմանութիւններ, որոնցմէ հնագոյնին հետքերը միայն ծանօթ են մեզի:

Ս. Էջմիածին, 1 Դեկտեմբեր, 1993

ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ՀԱՄԱՐԻ ՄԸ ՀԱՅԵՐԷՆ ՆՈՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ (ՓԻԼԻՊԵՑԻՈՑ)

Յաճախ, Ս. Զատիկի քարոզի բնաբան սիրած եմ ընտրել Փիլիպեցւոց Թուղթի երրորդ գլուխի տասներորդ համարի սկիզբը. ՀԱԻԱՏՈՎ ԾԱՆԱԶԵԼ ԶՆԱ ԵՒ ԶԶՕՐՈՒԹԻՒՆ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐԱ (Փիլ. Գ. 10): Գրաբար Նոր Կտակարանս եղած է Հայր Յովհաննէս Զօհրապեանի վենետիկեան հրատարակութիւնը: Անցեալ Զատիկին, երբ ուզեցի գործածել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին պատրաստուած արեւելահայերէն նոր թարգմանութիւնը, գտայ որ այնտեղ, նոյն համարը կը սկսի «որպէսզի» բառով եւ կը շարունակուի «ճանաչեմ անոն եւ անոն յարութեան զօրութիւնը», երբ կը սպասէի կարգաւ «հաւատով ճանաչել անոն եւ անոն յարութեան զօրութիւնը»: Սկսայ փնտռել «հաւատով» բանալի բառը եւ գտայ, որ ան կը պատկանի նախորդ համարին: Դիմեցի Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան հրատարակած «Աստուածաշունչ Նոր Կտակարան Յիսուսի Քրիստոսի, Նոր աշխարհաբար թարգմանութիւն Համեմատութեամբ Յունարէնի եւ Գրաբարի» Հատորին եւ գտայ նոյն տարօրինակութիւնը. «Հիմա միակ փափաքս է՝ ճանչնալ Քրիստոսը, անոր յարութեան զօրութիւնը, եւ անոր չարչարանքներուն...»: Համարին սկիզբը կը պակսէր «հաւատով» բանալի բառը, որով Առաքեալը կը քարոզէր ճանչնալ Քրիստոսը եւ անոր յարութեան զօրութիւնը: Դիմեցի նաեւ Փրանսերէն եւ անգլերէն նորագոյն թարգմանութիւններուն: Այնտեղ եւս նոյն համարին սկիզբը յայտնուեցաւ «հաւատով» բառին բացակայութիւնը: Երբ փնտռուողք տարաւ զիս Ս. Գրոց Ընկերութեան պատրաստած եւ հրատարակած

յունարէն բնագիրին, պարզուեցաւ այն իրողութիւնը, որ հայերէն նոր թարգմանութիւնները, ինչպէս օտար լեզուով կատարուած նոր թարգմանութիւնները, հիմնուած են յունարէն բնագիրի ընթերցողածին վրայ: Յունարէնին մէջ, «հաւատով» բառը տեղափոխուած է նախորդ համարին վերջաւորութեան եւ արդի թարգմանութիւնները հետեւած են յունարէն այդ շարադրանքին:

Ջարմացայ գտնելով, որ հայերէն նորագոյն թարգմանութիւնները անգիտացած են հայերէն հին բնագիրը, ուր շեշտը դրուած է հաւատքով արդարանալու, հաւատքով զՔրիստոս ճանչնալու հիմնական ուսուցումին վրայ եւ նախընտրած են Ս. Գրոց Ընկերութեան խմբագրած յունարէն բնագիրը, ուր «հաւատով» բառի տեղափոխութեամբ՝ տասներորդ համարը կը կորսնցնէ հիմնական իր իմաստը, որ է հաւատով ճանաչողութիւնը Քրիստոսի, անոր յարուցեան զօրութեան...:

Անմիջապէս սկսայ փնտռել բացատրութիւն մը իմ նախընտրած բնաբանիս ծագումի մասին եւ պարզուեցաւ, որ ան հաւատարիմ բնագիրն է Հայ Աստուածաշունչի հնագոյն ձեռագիրներուն, ուր «հաւատով» բառը կապուած է «ճանաչել» բառին եւ ոչ թէ «յԱստուծոյ արդարութիւն» բառերուն:

Աչքիս առջեւ ունէի երկու բնագիրները. ա. հայերէն բնագիր մը, ուր կը կարդանք.

Այլ եւ համարիմ իսկ զամենայն վնասս վասն առաւել գիտութեան Յիսուսի Քրիստոսի Տեստն իմոյ, վասն որոյ յամենայնէ զրկեցայ եւ համարիմ կղկղանս. զի զՔրիստոս շահեցայց:

Եւ գտայց ի նմա. իբրեւ ոչ եթէ զիմ արդարութիւն, որ զարիմաց անտի է ունիցիմ, զհաւատոցն Յիսուսի Քրիստոսի, որ յԱստուծոյ արդարութիւն է: Հաւատովք ճանաչել զնա եւ զզօրութիւն յարութեան նորա եւ զհաղորդութիւն չարչարանաց նորա՝ կերպարանակից լինել մահու նորա:

Եւ յունարէն բնագիր մը, որուն գրաբար թարգմանութիւնը եղած պիտի ըլլար.

Եւ գտայց ի նմա, իբրեւ ոչ եթէ զիմ արդարութիւն, որ զարիմաց անտի է ունիցիմ. զհաւատոցն Յիսուսի Քրիստոսի, որ յԱստուծոյ արդարութիւն է հաւատովք: Ծանաչել զնա՝ եւ զզօրութիւն յարութեան նորա եւ զհաղորդութիւն չարչարանաց նորա՝ կերպարանակից լինել մահու նորա:

Բանտարկութեան իր վայրէն, որը կը կարծուի ըլլալ Պաղեստինի Կեսարիան կամ Հռոմը, Պօղոս գրած է Փիլիպպեցիներուն, որոնց հետ կապուած էր փոխադարձ համակրութեամբ մը: Ան շատ կարեւոր հարցով մը գրած է անոնց դէմ, որոնք «թլփատութեան կողմնակիցներ» են, այսինքն թէ եւ քրիստոնէացած, սակայն կ'ուզէին հաւատարիմ մնալ մովսիսական օրէնքին: Այստեղ կը գտնենք Պօղոսի աննախընթաց ընդվզումը՝ արտայայտուած կոպիտ ըստելու չափ ուժեղ բառերով եւ որակումներով: Ան կը սկսի «շունտ» կոչելով նորագարձները, որոնց համար թլփատութիւնը հիմնական այն օրէնքն է, որուն գործադրութեամբ ոչ միայն կը պարծենան, այլ զոր կ'ուզեն անպայման պարտադրել ոչ-հրեայ քրիստոնեաներուն: «Ջգուշացէ՛ք, կ'ըսէ առաքեալը, շներից, զգուշացէ՛ք չար մշակներից, զգուշացէ՛ք թլփատութեան կողմնակիցներից»: Բարկացած առաքեալը անոնց կը հակադրէ ի'ր օրինակը. «քանզի իսկական թլփատութիւնը մենք ենք, որ Աստուծուն ծառայում ենք հոգով եւ պարծենում ենք Քրիստոս Յիսուսով»:

Հակադրել է ետք մարմինի թլփատութիւնը հոգիի թլփատութեան, Պօղոս առաքեալ կը փաստարկէ իր սկզբունքը՝ իր իսկ օրինակով. «Թլփատուել եմ ութերորդ օրը, իսրայէլի ցեղից եմ. Բեմիամիմի սերունդից, եբրայեցի ծնողներից, ըստ օրէնքի փարիսեցի, ըստ նախանձախնդրութեան՝ հալածում էի եկեղեցին, ըստ օրէնքի արդարութեան՝ ամբասիր»:

Օրէնքի արդարութեան չափանիշով ան ամբասիր էր՝ ճանչնալէ առաջ զՔրիստոս: Քրիստոսի ճանաչելէ ետք, արդարութեան բոլոր չափանիշերը փոխուեցան իրեն համար եւ ինչ որ «շահ էր, այն վնաս եմ համարում մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսի գերազանց գիտութեան համար»:

Այստեղ եւս ան կը գործածէ ծայրայեղ բառեր՝ շեշտելու համար իր մէջ կատարուած փոփոխութեան խորութիւնը եւ իր ինքնազոհութեան հիմնականութիւնը. «վասն որոյ յամենայնէ գրկեցայ եւ համարիմ կղկղանս. զի զՔրիստոս շահեցայց»: Այստեղ մէջբերումը կը կատարեմ գրաբար բնագիրէն, որովհետեւ «կղկղանք» բառը անհանգստացուցած է արդիական մեր թարգմանիչները: Արեւմտահայերէնը կը թարգմանէ «ամէն ինչ թողոցի, ոչնչութիւն սեպելով», մինչ արեւելահայերէնը՝ «այդ բոլորը աղբ եմ համարում...»:

Օրէնքի խիստ գործադրութիւնը դատապարտելէ ետք, Պողոս կը ձգտի Տէր Յիսուս Քրիստոսի գերազանց գիտութեան հասնելու, որպէսզի անոր մէջ գտնէ ո՛չ թէ ի՛ր արդարութիւնը, որ օրէնքին վրայ է հիմնուած, այլ հաւատքով շահուած արդարութիւնը, հաւատք՝ «Տէր Յիսուսի Քրիստոսի» անմիջական ճանաչողութեամբ, «որ յԱստուծոյ արդարութիւն է», այսինքն Աստուծոյ եկած արդարութիւն է: Այստեղ կ'աւարտի նախադասութիւնը եւ Առաքեալին միտքը: Նոր նախադասութեան մէջ, ան կը սկսի բանաձեւել օրէնքին հակադրուող հաւատքը, որ զինք հաղորդակից կ'ընէ Տէր Յիսուսի Քրիստոսի. «Հաւատովք ճանաչել զնա եւ զգործութիւն յարութեան անորա եւ զհաղորդութիւն չարչարանաց անորա՝ կերպարանակից լինել մահու անորա»: Տարբեր միւս առաքեալներէն, Պողոս չէ՛ր տեսած Յիսուսը, նոյնպէս՝ Փիլիպեցիները, որոնց ան կ'ուղղէ իր թուղթը: Ան ճանչցած է իր Տէրը, երբ ինք՝ Տէրը, յայտնուած է անոր Դամասկոսի ճամբուն վրայ (որ յԱստուծոյ արդարութիւն է): Այդ ճանաչումը անոր աչքին լուսաւորած է Քրիստոսի յարութեան զօրութիւնը եւ հաղորդութեան մէջ դրած է զայն Յիսուսի չարչարանքներուն՝ խաչ հանելով անոր մէջ հինը՝ մեղանշական օրէնքի մարդը, որպէսզի ան կարենայ մահուամբ յաղթել մահուան եւ ապրիլ նոր կեանք մը, իրական հաւատքի կեանքը, որ կը հասցնէ զինք «ի մեռելոցն յարութեան»:

Յրանսերէն եւ անգլերէն թարգմանութիւնները հետեւած են յունարէն բնագիրին եւ գտնուած են հարկադրանքին առջեւ բառ մը կամ բացատրութիւն մը աւելցնելու համարին վերջը: Այսպէս, «հա-

ւատով» բառին տեղափոխութիւնը նախորդ համարի վերջաւորութեան, կը կապէ զայն «արդարութիւն» բառին, ինչ որ կը ստիպէ անգլիացի թարգմանիչը յաւելում մը կատարելու, որպէսզի երկու բառերը կապուին իրարու եւ ունենան այլ իմաստ. *the righteousness of God (based) on faith* «արդարութիւնը (հիմնուած) հաւատքի վրայ»: Արեւմտահայերէն թարգմանութիւնը հետեւած է անգլերէնին: Նոյն պատճառով, երուսաղէմի Աստուածաշունչին Ֆրանսացի թարգմանիչները կը ստիպուին կրկնել «արդարութիւն» բառը եւ երկարել նախադասութիւնը աւելցնելով «միջոցաւ» բառը: Այսպէս անոնք ստացած են հետեւեալ թարգմանութիւնը. *mais avec la justice qui s'obtient par la foi en Christ, la justice qui vient de Dieu par la foi* «սակայն արդարութեամբ, որ կը ստացուի հաւատքով ի Քրիստոս, արդարութեամբ որ հաւատքով կուգայ Աստուծոյ»:

Կը հասկնանք, որ եւրոպացի թարգմանիչները հետեւած չըլլան հայերէն բնագիրին, որովհետեւ հետեւած են յունարէն բնագիրի մը, որուն ուշադրութենէն վրիպած է հայերէն բնագիրին տարբերակը: Սակայն ինչպէ՞ս բացատրել արդի հայ թարգմանիչներու անտարբերութիւնը հայերէն բնագիրին նկատմամբ: Կը կարծենք, թէ խնայուած պիտի ըլլար եւրոպացիներուն յաւելումներ եւ փոփոխութիւններ կատարել, եթէ Ս. Գրոց Ընկերութեան մասնագէտները սրբագրութիւն մը կատարած ըլլային յունարէն բնագիրին կէտադրութեան մէջ՝ հայերէնին հետեւողութեամբ: Շատ աւելի դիւրին պիտի ըլլար յունարէն բնագիրին իններորդ համարը վերջացնել «որ յԱստուծոյ արդարութիւն է» (τὴν ἐκ θεοῦ δικαιοσύνην) բառերով եւ տասներորդ համարը սկսիլ «հաւատով» (ἐπὶ τῆ πίστει) բառերով, առնչելով քրիստոսաճանաչումը (τοῦ γινῶναι αὐτόν) հաւատքին: Մանաւանդ որ նոյն համարին մէջ կա՛յ արդէն «զհաւատոցն Յիսուսի Քրիստոսի» (τὴν διὰ πίστει" Χριστοῦ) բացատրութիւնը: Այլ խօսքով, վերջակէտի տեղափոխութեամբ կը փրկուի երկու համարներուն իմաստը եւ կը խնայուի թարգմանիչներուն այլ լուծումներ որոնելու տաղտուկը:

Հարց կը ծագի այստեղ, թէ մեր նախնիներու Փիլիպեցոց թուղթի յիշեալ երկու համարներուն թարգմանութիւնը յունարէն ինչպիսի՞ սկզբնաղբիւրի վրայ է հիմնուած: Չենք գիտեր: Սակայն կրնանք հաստատել, թէ հայերէն բնագիրին մէջ պահուած կետադրութիւնը եւ «Ռաւատով» բառին տեղը աւելի հարազատ արտայայտութիւնն է Պողոս առաքեալի միտքին եւ կրնայ հիմ ծառայել սրբագրելու յունարէն ընդունուած բնագիրը:

Հին Եկեղեցիներէն իւրաքանչիւրը ունեցած է ի՛ր Աստուածաշունչը: Բիւզանդիոնի, Աղեքսանդրիոյ, Երուսաղէմի, Անտիոքի, Կապադովկիոյ, Ասորիքի, Հռոմի, Եթովպիոյ եւ մեր ժամանակներուն, Անգլիոյ (S. James), Ֆրանսայի (Bible de Jerusalem), եւ այլն: Մեր Եկեղեցին ունեցած է եւ ունի ի՛րը, զոր հպարտօրէն կոչած են «թագուհի թարգմանութեանց»: Այդ բնագիրը անգիր սորված են մեր հայրերը, մեկնաբանած են զայն, եւ իրենցը ըրած են զայն: Ան ունի ի՛ր իւրայատկութիւնները: Ի՞նչպէս բացատրել այսօր, որ նորագոյն գոյգ թարգմանութիւնները անգիտացած են իրենցը եւ յառաջ եկած են թարգմանութիւններով, որոնք ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ Ս. Գրոց Ընկերութեան հրատարակած յունարէն անո՛նց բնագիրին թարգմանութիւնները: Վերեւ մեր ներկայացուցած պարագան միակը չէ: Կան բազմաթիւ նման պարագաներ, ուր գրաբար բնագիրին ետին կը գտնուի աւելի ընդունելի յունարէն բնագիր մը: Կան նաեւ պարագաներ, ուր բոլորովին անտեսուած է հայկականը ի նպաստ արեւմտեանին: Բերենք երկու օրինակներ, աւելի հիմնաւոր կերպով բացատրելու մեր զարմանքը:

Աւետարանի հայերէն ձեռագիրներու թիւը կ'անցնի չորս հազարը: Անոնցմէ ամենէն հինները ընդօրինակուած են Մեծ Հայքի մէջ: Բացի Կիլիկիայի մէջ ուշ ընդօրինակուած ձեռագիրներու շատ փոքր թիւէ մը, միւս ձեռագիրներուն մէջ գոյութիւն չունին Ղուկասու Աւետարանի ԻԲ. գլուխին հետեւեալ երկու համարները. «Եւ երեսնցաւ

նմա հրեշտակ յերկնից՝ եւ գօրացուցանէ՛ր գնա. եւ էր ՚ի տագնապի՛, եւ մտադիրութեամբ եւս կայր յաղօթս, եւ հոսէիմ ՚ի նմանէ քրտունք իբրեւ զկայլակս արեան՝ ոլոռն ոլո՛րն հեղեալ»: Արեւելահայերէն եւ արեւմտահայերէն երկու թարգմանութիւններուն մէջ ընդգրկուած են 43-44 այս համարները: Աւելին, փոխանակ Զօհրապեանի նման, էջատակին նշելու թէ սոյն համարները գոյութիւն չունին հայերէն հին ձեռագիրներուն մէջ, արեւմտահայը կ'ըսէ. «Շատ մը ձեռ. չունին այս երկու համարները»: Շատ մը ձեռագիրները յունականներն են, որովհետեւ հայերէն ձեռագիրները ընդհանրապէս չունին յիշեալ համարները: Իսկ արեւելահայը կ'ըսէ. «Յուն. լաւ բն. չունեն այս համարը», այսինքն յունարէն լաւ բնագիրներ չունին այս համարը: Կը մնայ միայն զարմանալ, թէ ինչո՞ւ արդեօք իրենք՝ արեւմտահայը եւ արեւելահայը ունին երկու այդ համարները: Ի՞նչպէս բացատրել ստրկական ենթարկումը Ս. Գրոց Ընկերութեան բնագիրին եւ էջատակի նշումներուն, հայ ընթերցողին հրամցնելու համար յունարէն բնագիրի մը հիման վրայ կատարուած թարգմանութիւններ, յունարէն նոյն բնագիրի էջատակի բացատրութիւններով:

Վերոյիշեալ երկու համարներու մասին, բաւական մեղան թափուած է բանասէրներու կողմէ, որովհետեւ «զահաքրտնութեան» մասին ակնարկութիւն մը կը գտնուի Թէոդորոս Քոթենաւորի «Ընդդէմ Մայրազոմեցոյն» վերնագիրը կողմ գրութեան մէջ (հրատարակուած Վենետիկ 1833-ին Յոհան Օձնեցիի Մատենադրութեան վերջաւորութեան): Ահա թէ ինչ կը գրէ Քոթենաւորը. «անընդունակ է առաջարգմանութիւն արեւմտարանին, որ յաղօթակայութեան զահաքրտնութիւնն պատմեն ամենակարողի Բանին Աստուծոյ, եւ զ'ի հրեշտակէն քաջալերելն»: Որոշ գիտնականներ, ինչպէս էսապալեան եւ անկէ առաջ՝ Կոնստիստինտնուպոլիսի «առաջարգմանութիւն» բառը հասկցած են իբրեւ առաջին թարգմանութիւն եւ հետեւցուցած են, թէ Մայրազոմեցիի կողմնակիցները կը մերժէին ընդունիլ Աստուծոյ Բանին արիւն քրտնելու եւ հրեշտակէն քաջալերուելու պատմութիւնը, որ կը գտնուէր առաջին այդ թարգ-

մանութեան մէջ: Իրականութիւնը տարբեր է: Խնդրոյ առարկայ երկու համարները չկան եւ չեն եղած հայերէն բնագիրներուն մէջ, որովհետեւ անոնք եղած չեն յունարէն բնօրինակին մէջ, որմէ թարգմանուած է հայերէնը: Աւետարաններու բազմահազար ձեռագիրներէն խոշոր մեծամասնութեան մէջ չկան այդ համարները: Անոնք աւելցուած են ուշ շրջանի կիլիկեան ձեռագիրներու մէջ՝ լատինականին ազդեցութեամբ:

Օրինակները բազմաթիւ են հայերէն ձեռագիրներուն մէջ, ուր հայերէնը ունի տարբերութիւններ Ս. Գրոց հրատարակած յունարէն բնագիրէն, տարբերութիւններ, որոնք, սակայն, կը գտնուին յունարէն այլ ձեռագիրներու մէջ: Այդ օրինակներէն մին է Մատթէոսի Ա. 16-ը.: Արեւելահայերէն թարգմանութիւնը պահած է «կոյս» բառը եւ թարգմանած է ընթերցուածը այսպէս. «Յակոբ ծնեց Յովսէփին՝ Մարիամի մարդուն, որի Աշանածն էր կոյս Մարիամը, որից ծնուեց Յիսուս, որ անուանուեց Քրիստոս»: Էջատակին ան կ'աւելցնէ. «Լաւագոյն յունարէն բնագիրը չունեն «որի Աշանածն էր կոյս Մարիամը բառերը»: Մինչդեռ արեւմտահայերէնը դուրս կը թողու «որու խօսեցեալն էր կոյս Մարիամը» եւ կը թարգմանէ. «Յակոբ ծնաւ Յովսէփը, որ Մարիամի նշանածն էր, եւ Մարիամէն ծնաւ Յիսուս, որ կոչուեցաւ Քրիստոս», առանց նշելու էջատակին թէ հայերէն բնագիրը տարբեր է: Արդ՝ հայերէն գրաբար բնագիրը ունի հետեւեալ ընթերցուածը. «Յակովբ ծնաւ զՅովսէփ զայրն Մարեմայ որում խաւսեցեալ զՄարիամ կոյս, յորմէ ծնան Յիսուս, որ անուանեցան Քրիստոս»: Հարիւրաւոր նման տարբերութիւններ կը գտնենք հայերէն գրաբար բնագիրին մէջ, որոնք տարբեր են Ս. Գրոց Ընկերութեան հրատարակած յունարէն բնագիրէն: Պատճառն ու բացատրութիւնը պարզ այն իրականութիւնն է որ հայերէն բնագիրի յունական բնօրինակը ձեռագրական տարբեր աւանդութեան մը կը պատկանի:

Մեր ուսումնասիրութիւնները հետզհետէ առաւել եւ առաւել շեշտուած չափով կը փաստեն թէ Մեծ Հայքի մէջ տարածուած Աւետարաններու բնագիրը յունարէն բնօրինակ ունեցած է Կեսարեան կոչուած խումբին պատկանող յունարէն բնագիր մը, որուն մասին Bruce Metzger (*A Textual Commentary of The Greek New Testament p. XIX*) կը գրէ հետեւեալը. «Կեսարեան բնագիրը, որ կը թուի ծագում առած ըլլալ Եգիպտոսի մէջ, թերեւս Որոզինէսի ձեռքով բերուեցաւ Կեսարիա, ուր գործածուեցաւ Եւսեբիոսի եւ ուրիշներու կողմէ: Կեսարիայէն ան տարուեցաւ Երուսաղէմ, ուր գործածուեցաւ Կիւրեղի եւ հայերու կողմէ, որոնք վաղ շրջանէն համայնքներ ունէին Երուսաղէմի մէջ: Հայ քարոզիչներ տարին Կեսարեան բնագիրը Վրաստան, ուր ան իր ազդեցութիւնը թողուց վրացերէն թարգմանութեան վրայ, ինչպէս նաեւ իններորդ դարու երկաթագիր յունարէնով գրուած ձեռագիրի մը վրայ (Q, codex Koridethi): Աւելին՝ թերեւս Եւթաղի պատրաստած Պողոսի թուղթերու քննական հրատարակութիւնը կատարուեցաւ Կեսարիոյ մէջ»:

Արդարեւ, վերեւ մէջբերուած երկու նմոյշները (Մտթ. Ա. 16 եւ ԻԲ. 43-44), ինչպէս նաեւ բազմաթիւ ուրիշներ, յունարէն բնագիրի էջատակի տարբերութեաններուն մէջ կը յիշատակեն յունարէն տարբերութեաններ, որոնց կը համապատասխանէ հայերէնը: Յունարէն ձեռագիրներու որոշ խումբ մըն են յիշուածները, որոնք կապ ունին Կեսարեան խումբին հետ. ասոնք են ACDWZQ f 13⁷; EUS յունարէն ձեռագիրները, ըստ Ս. Գրոց Ընկերութեան պատրաստած յունարէն բնագիրի քննական հրատարակութեան: Մեծաւ մասամբ, յիշեալ ձեռագիրները կը պատկանին Կեսարեան խումբին:

Պողոսի թուղթերու հայերէն ձեռագիրներուն մէջ, Փիլեմոնի թուղթէն ետք, կը գտնուի Եւթաղի յիշատակարանը, ուր ան արձանագրած է հետեւեալը.

«Ընդարիճակեցամ գիրքս այս ըստ կեսարացոց արիճակաց, որ կամ յարկեղս գրոց սրբոյն Պամփիլեայ իրովք ձեռաք գրեալ»: Ս. Պամփիլե- լիոսի կարգաւորած հռչակաւոր գրադարանը նոյն Եւսեբիոսի գրադա- րանն է, ինչ որ կը հաստատէ **Bruce Metzger**-ի վերեւ մէջբերուած կարծիքը հայերէն բնագիրի մասին:

Հետեւաբար, պարզ ու յստակ է թէ Հայոց մօտ հնագոյն աւան- դութիւն ներկայացնող բնագիրը հիմնուած է կեսարեան օրինակի մը վրայ, հնագոյնը յունարէն բնագիրներուն:

Որքան փափաքելի պիտի ըլլար, որ հայ ընթերցողին ներկայա- ցուէր գրաբար բնագիրին աւանդական նմոյշը եւ այդ նմոյշէն կա- տարուէին արդի հայերէնի թարգմանութիւնները, էջատակին պահե- լով նշումը տարբերութիւններուն, որոնք կը պատկանին Ս. Գրոց Ընկերութեան հրատարակած յունարէն բնագիրին: Թերեւս այն ատեն, մեր թարգմանութիւններուն մէջ պահուած ըլլային «հաղոր- դութիւն» եւ «Մարիամ կոյս» բառերը, ինչպէս նաեւ՝ անոնց նման մեր Եկեղեցիին շատ հարազատ սուրբ գրական բառեր:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՈՒՆՉԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Երեւանի Մաշտոցի անուան Մատենադարանը ի լոյս ընծայեց Հայ Աստուածաշունչի առաջին գիրքին գիտական հրատարակութիւ- նը: ԳԻՐՔ ԾՆՆԴՈՑԻ քննական բնագիրն է ան, առաջին հատորը նոր սկսուող ՀԱՅ ՀՆԱԳՈՅՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏԵ- ՆԱՇԱՐ-ին:

Յայտնի է, թէ հայ գիրբրու գիւտէն անմիջապէս ետք, Ս. Մեսրո- պի եւ իր աշակերտներուն անդրանիկ գործը եղաւ հայերէն լեզուի թարգմանել Աստուածաշունչը: Եփեսոսի Ս. Ժողովէն ետք, հայ թարգմանիչները Բիւզանդիոնէն բերին յունարէն Աստուածաշունչի խնամուած օրինակը, ըստ որուն, Ս. Սահակ եւ իր աշակերտները դարձեալ թարգմանեցին հապճէպ թարգմանուածը: Հայ գրականու- թեան ոսկեդարը ծնունդ առաւ Աստուածաշունչին կատարեալ կեր- պով իրականացած թարգմանութեամբ, զոր օտար մասնագէտներ կո- չեցին «թագուհի թարգմանութեանց»:

Հինգերորդ դարուն գրուած կամ ընդօրինակուած ոչ մէկ ձեռագիր Աստուածաշունչ տոկացած է ժամանակի աւերին, հասնելու համար մեզի: Մեզի հասած ամենէն հին օրինակը տասներկրորդ դարու ըն- դօրինակութիւն մըն է: Հետեւաբար, ԾՆՆԴՈՑ ԳԻՐՔԻ հնագոյն օրինակը, օգտագործուած գիտական հրատարակութեան համար, Աս- տուածաշունչի հայերէն թարգմանութենէն եօթը հարիւր տարիներ ետք կատարուած ընդօրինակութիւն մըն է, ինչ որ աւելի անհրա- ժեշտ կ'ընէր բաղդատական աշխատանք մը, ի յայտ բերելու համար

Աստուածաշունչի բնագրին կրած ազդեցութիւնները եւ դարերու ընթացքին յառաջացած տարընթերցումները: Տասներկրորդ դարէն մինչեւ տասնվեցերորդ դար ընդօրինակուած ձեռագիրներուն թիւը կը հասնի քառասուներեքի, իսկ ՄՆՆԴՈՅ ԳԻՐՔԻ ձեռագիր թիւն է հարիւր չորս: Առաջին անգամ ըլլալով բաղդատութեան կը դրուին սոյն ձեռագիրները՝ քաղուած մը կը կազմուի բոլոր տարընթերցուածներուն եւ գիտական ապարատով մը կ'ամբողջացուի վերակազմուած բնագիրին իւրաքանչիւր էջը:

Աստուածաշունչի յունարէն բնագրի գիտական հրատարակութեան ձեռնարկած է Գերմանիոյ Կոթինկէն քաղաքի Դպրութեանց Ակադեմեան, ճիշտ յիսուն տարիներ առաջ: Այնտեղ, ԵՕԹԱՆԱՍՆԻՑ Թարգմանութիւն կոչուած յունարէն Աստուածաշունչի իւրաքանչիւր գիրք կ'ուսուցանասիրուի տարբեր գիտնականի մը կողմէ եւ կը հրատարակուի առանձինն: Յարդ հրատարակուած են տասը գիրքեր, որոնցմէ ՄՆՆԴՈՅ ԳԻՐՔը լոյս տեսավ 1974 թուականին, Ուիլիամ Ուէվլըրի աշխատասիրութեամբ:

Նմանօրինակ երկարաշունչ ծրագրի մը իրագործումին ձեռնարկած է Մատենադարանը: Անոր գիտնականներէն մէկուն՝ ԱՆԴՐԱՆԻԿ Ս. Զէթթոնիսեանի, տքնաջան աշխատանքին կը պարտինք գիտական հրատարակութիւն մը, որով կրնայ արդարօրէն հպարտանալ հայրենի Մատենադարանը:

Զէյթունեան իրարու բաղդատած է ոչ միայն քառասուներեք ձեռագիրներ, այլեւ ՄՆՆԴՈՅ ԳԻՐՔէն ընթերցուածներ պարունակող պատահիկներ եւ տակաւին Հայ կամ Հայերէնի Թարգմանուած մեկնիչներու վկայութիւններ, կազմելու համար իւրաքանչիւր էջատակի գիտական ապարատը: Իսկ իր գիրքի վերջաւորութիւնը կազմող բացատրութիւնները պատրաստելու համար, Զէյթունեան բաղդատած է Հայերէն տարընթերցուածները յունարէն բնագրի տարընթերցուածներուն հետ:

Յայտնի է մեզի, թէ Զէյթունեանի գիրքին պատրաստութիւնը տեւած է տասը երկար տարիներ: Անտարակոյս որ մեծ նպաստ մը պիտի բերէ ան Հայագիտութեան բազմապիսի մարզերուն, ինչպէս իրաւամբ կը գրէ խմբագրութեան պատասխանատու մարմինը.

«Գիրք Ծննդոցը» հայ թարգմանական գրականության հնագույն հուշարձաններից մեկն է, որը կարելի է խաղացել հայ ինքնուրույն գրականության, հասարակական եւ բնագիտական մտքի զարգացման գործում: Մեծ է նրա նշանակությունը հայոց լեզվի դասական շրջանի ուսումնասիրության տեսակետից: Ներկա բնագիրը կազմված է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի եւ արտասահմանյան հավաքածուների բազմաթիվ ձեռագրերի հիման վրա:

Գիրքը նախատեսվում է աղբյուրագետների, բնագետ-լեզվաբանների համար»:

Գիրքը կը սկսի ներածականով մը, եօթնասուն երեք սեղմ էջեր, Մատենադարանի գիտական քարտուղար Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի հեղինակութեամբ: Ներածականին առաջի մասը կը դասուերէ եւ կը բնութագրէ Հայ Թարգմանական գրականութեան զանազան դարաշրջանները եւ կը բերէ անոնց նպաստը Հայ մշակոյթի եւ միջնադարեան գիտութեան զարգացումին:

Խօսելով հինգերորդ դարու Թարգմանիչներու գործի մասին, որով Հայ միտքը բացին յունական եւ ասորական անսահման հարստութիւններուն, ներածականին հեղինակը կը մէջբերէ գերմանացի հայագէտ Ֆինքի բնորոշումը. մշակոյթի փոխանցման գիտակցուած ծրագիր: Հեղինակը անմիջապէս կը բացատրէ.

«Այդ ծրագիրը պահանջում էր թարգմանել նախ եւ առաջ Աստվածաշունչը, այնուհետեւ արարողական գրքերը, հայրաբանական երկասիրությունները, մեկնողական եւ ջատագովական աշխատությունները, եկեղեցական պատմություններն ու կանոնները, վարքերն ու վկայաբանությունները,

այսինքն՝ քրիստոնեական գիտելիքների այն ամբողջությունը, որն անհրաժեշտ էր հայոց եկեղեցու անմիջական կարիքների բավարարման եւ հայ ազգային մատենագրական զարգացման համար»:

Ներածականին երկրորդ մասը կը կեդրոնանայ Աստուածաշունչի Հայերէն թարգմանութեան պատմամշակութային արժէքին եւ գիտական նշանակութեան վրայ, նկատի առած Հայ եւ օտար բանասէրներու Հին ու նոր գործերը:

Երկար պիտի ըլլար ներկայացնել Տէր-Պետրոսեանի ներածականին յարուցած բոլոր Հարցերը, յատկապէս՝ Հայ մշակոյթի զարգացման բոլոր բնագավառներն ու մակարդակները, ուր Աստուածաշունչը կատարած է վճռական իր դերը: Յիշենք մի քանի նմոյշներ, որոնք գաղափար մը կրնան տալ հեղինակի խորաթափանց Հայեացքին եւ լայն ծանօթութիւններու մասին, նիւթի մը շուրջ, որ կ'ընդգրկէ ամբողջ մշակոյթ մը: Խօսելով Աստուածաշունչի Հիմնական դերի մասին, ան կը գրէ. «... արդէն ակնհայտ է Աստվածաշունչի թարգմանության եւ ազգային եկեղեցական արարողության որոշակի դերը հայ ժողովրդի ինքնուրույնության պահպանման գործում, որ հետեւյալ խոսքերով բնորոշել է ժամանակակից արեւելագետ Ա. Վյորուսը. - Հայերի կյանքում, որը անվերջ մաքսումն է տառապանքի մի պատմություն է, այս թարգմանությունը կարեւորագույն նշանակություն է ունեցել քրիստոնեական կրոնի ամրապնդման եւ ժողովրդի հոգեբանության ձեւավորման համար»:

Ս. գրական մեկնութիւններու մասին, հեղինակը կը մէջբերէ Փրանսիացի Հայագէտ Պերնարտ Ութիէի խօսքը.

«... արեւելաքրիստոնեության գրականության մեջ չկա մեկ ուրիշը, որը ինքնուրույն եւ թարգմանական մեկնություններով ավելի հարուստ լինի, քան հայ գրականությունը...»:

Իսկ Լեւոն Խաչիկեան, երբ կը խօսի մեկնողական գրականութեան մասին, յատկապէս ՄՆՆ ԴՈՅ ԳԻՐՔի առաջին երեք գլուխներու, այսինքն վեցօրյա արարչութեան մեկնութիւններու մասին կ'աւելցնէ.

«... այդպիսի մեկնությունները միջնադարում կատարում էին գիտական հանրագիտարանների դեր, որոնց ատաղձը հանդիսանում էր քրիստոնեական աստվածաբանությունը եւ անտիկ գիտությունն ու փիլիսոփայությունը»:

Թարգմանական գրականութեան մասին ընդհանուր ընդգծումներ ընելէ ետք, Տէր-Պետրոսեան կը քննարկէ Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան հանգամանքները, աւելի մանրամասնեալ կերպով:

Երկու դարեր շարունակ, Հայ գիտնականներ՝ Գ. Զարբհանալեանէն, Մ. Տէր-Մովսէսեանէն սկսեալ մինչեւ Ն. Ակինեան, Ն. Պողարեան եւ Յ. Անասեան, ինչպէս եւ օտար Հայագէտներ՝ Ն. Մառէն, Ֆ. Մազլերէն մինչեւ Կ. Կարիթ եւ Ն. Սթօն փորձած են ճշդել Աստուածաշունչի Հայերէն թարգմանութեան Հանգամանքները, քննել ժամանակակից վկայութիւնները եւ պարզել հետեւեալ Հարցերը.

- Ս. Մեսրոպի եւ աւագ թարգմանիչներու կատարած առաջին թարգմանութիւնը ինչպիսի՞ բնագիրի մը վրայ Հիմնուած է. ասորերէն, թէ ասորական շրջանակներուն մէջ տարածուած յունարէն թարգմանութենէ մը կատարուած է Աստուածաշունչի առաջին թարգմանութիւնը:
- Եթէ ասորերէնի վրայէն կատարուած է առաջին թարգմանութիւնը, ինչպիսի կանոնի մը հետեւած է ան. ո՞ր գիրքերը թարգմանուած են:
- Աստուածաշունչի չորս գիրքեր Հասած են մեզի տարբեր թարգմանութեամբ. ԺՈՂՈՎՈՂ, ԵՐԳ ԵՐԳՈՑ, ՄՆԱՅՈՐԴԱՅ Ա. եւ Բ: Արդեօ՞ք առաջին թարգմանութեան կը պատկանին ասոնք:
- Յունական թարգմանութիւններէն ո՞ր բնագիրին վրայէն կատարուած է երրորդ եւ վերջնական թարգմանութիւնը:
- Ո՞ր գիրքերը թարգմանուած են եւ նկատուած են կանոնական:

- Ինչպիսի՞ հանգրուաններէ անցած է Հայ Աստուածաշունչին կանոնը:
- Աստուածաշունչի գիրքերէն ո՞րը կարելի է վերագրել որոշ թարգմանիչի մը...:

Հայ եւ օտար մասնագետները տարբեր կարծիքներ յայտնած են այս եւ այլ հարցերու մասին: Ներածականին Հեղինակը կը ներկայացնէ տարբեր կարծիքները, առանց վերջնական եզրակացութիւններ ճշդելու, ակնկալելով որ Աստուածաշունչի գիտական հրատարակութիւնը պիտի լուծէ դրուած հարցերը: Իր եզրակացութիւնները կը վերաբերին ՍԱՂՄՈՍԱՅ ԳԻՐՔԻՆ միայն, որուն քննական եւ բառացի քննարկումը ըրած էր 1975-ին, էՋՄԻԱԾԻՆ ամսագրին մէջ:

Լեւոն Տէր-Պետրոսեան կ'եզրափակէ ներածականը՝ յոյս յայտնելով, թէ Աստուածաշունչի գիտական հրատարակութիւնը պիտի բերէ անհրաժեշտ լուսաբանութիւնը բանասիրական բազմաթիւ հարցերուն, որոնց ակնարկուեցաւ. «Աստվածաշնչի հայերէն թարգմանության քննական հրատարակությունը, անտարակույս, մեծ չափով կնպաստի նրա համակողմանի ուսումնասիրության հետագա զարգացմանը: Ինչպես նշում է Ն. Ակինյանը, բնագրի վերակազմամբ ինքնին կյուծվեն բազմաթիվ խնդիրներ, որոնք այնքան բանավեճերի առիթ են տվել: Առանց քննական հրատարակության, Աստվածաշնչի հայերէն թարգմանության պատմության վերականգնման մինչ այժմ կատարված բոլոր փորձերը, օգտվելով Ն. Մատի արտահայտությունից, «չափազանց հանդուգն ձեռնարկումներ» պետք է համարել»:

Բնագրի վերակազմում բացատրութիւնը կը վերաբերի Ա. Զէյթունեանի կատարած գործին, որ է կազմել ԾՆՆԴՈՑ ԳԻՐՔԻՆ քննական բնագիրը եւ, անոր դիմաց, ցուցակագրել բոլոր տարբերութիւնները, իւրաքանչիւր էջատակին:

Բնագրի վերակազմում-ի ընթացքին, Զէյթունեան փորձած է չչեղիլ Յ. Զօհրապեանի, 1805-ին թուականին Վենետիկ, հրատարակած բնագիրէն:

Ան նշանակած է տարբերութիւնները իր եւ Զօհրապեանի հրատարակութեան միջեւ:

Հայոց գրաբար լեզուի զարգացման պատմութեամբ զբաղող մասնագէտներուն թողելով լեզուական հարցերուն գիտական քննարկումը, կ'ուզենք ընել մի քանի նշումներ բազմաթիւ եւ բազմատեսակ հարցերու, որոնք կը ներկայանան բնագրային ուսումնասիրութիւն կատարողին, մանաւանդ եթէ թարգմանական աշխատանք պիտի կատարէ ան, հետեւելով գրաբար բնագիրին:

Սկսինք առաջին գլուխէն, ուր կը նկարագրուի երկնի եւ երկրի արարչութիւնը: Այնտեղ կան երեք բառեր, գործածուած տարբեր ձեւերով եւ իմաստային տարբեր շաղկապներով: Ասոնք են. երկին, ջուր, հաստատութիւն բառերը, իրենց եզակի եւ յոգնակի ձեւերով: Նոյն գլուխին եւ նոյն համարին մէջ, երկին եւ ջուր բառերը գործածուած են եզակի եւ յոգնակի ձեւին մէջ: Զէյթունեան նախընտրած է պահել ԾՆՆԴՈՑ ԳԻՐՔԻ առաջին տողին մէջ՝ եզակի ձեւը. Ի սկզբանէ արար Աստուած գերկին եւ գերկիր:

Գիտական ապարատին մէջ նշուած է թէ՛ ութը ձեռագիրներ ունին գերկին ընթերցուածը եւ թէ՛ եփրեմ Ասորիի Հայերէն թարգմանութիւնը ունի այլ ընթերցուած մը. Սկզբանէ հաստատեաց Աստուած զհաստատութիւն երկնից...: Ապա՝ ծանօթագրութեան մէջ, կը գտնենք եզնիկ Կողբացիի բացատրութիւնը. «Երկինս եւ երկնից երկինս կը գտնենք Սուրբ Գրոց մէջ, որովհետեւ եբրայական լեզուին մէջ երկին կարելի չէ ըսել, ինչպէս ասորիներու լեզուով ջուր կամ երկին կարելի չէ ըսել...»: Եզնիկ գիտել կուտայ նաեւ, թէ յունարէն բնագիրին մէջ, ουρανος «երկին» բառը եզակի է, մէկ է:

Երկու հարցեր կը դրուին այժմ. եթէ Ս. Սահակի եւ իր գործակիցներուն թարգմանութիւնը կատարուեցաւ յունարէն բնագիրի մը վրայէն, ինչու՞ ԾՆՆԴՈՑ ԳԻՐՔԻ առաջին եւ երկրորդ գլուխներու

բոլոր համարներուն մէջ ουρανός բառը թարգմանուած է ներկին եզակի ձեւով: Իսկ եթէ եզակի ձեւով էր առաջին թարգմանութիւնը, ինչն^օ յետագային դարձեալ պահուած է երկուութիւնը:

Նկատելի է, թէ առաջին գլուխի 1 եւ 8 համարներուն մէջ միայն եզակի է ներկին բառը, իսկ մնացեալ համարներուն մեջ՝ յոգնակի: Տարօրինակը երկրորդ գլուխի չորրորդ համարին պարագան է, ուր, նախադասութեան առաջին մասը. Այս է գիր արարածոց երկնի եւ երկրի եզակին ունի, մինչդեռ երկրորդ մասը նոյն նախադասութեան. յաւուր յորում արար Աստուած գերկինս եւ գերկիր՝ թարգմանուած է յոգնակի ձեւով:

Նշանակալից է ձեռագիրներու տարընթերցուածներու պարագան. նոյն չորրորդ համարի առաջին մասի տարընթերցուածներուն մէջ, չենք հանդիպիր ոչ մէկ ընթերցուածի, ուր գործածուած ըլլայ յոգնակի ձեւը, մինչդեռ նոյն համարի երկրորդ մասի պարագային, քսանչորս ձեռագիրներ կը վկայեն, թէ եզակի ձեւը գործածուած է յոգնակիին փոխարէն. գերկինս եւ ոչ գերկինս: Կը կարծենք, թէ ցուցմունք մը կայ այստեղ, եթէ ոչ փաստ մը, թէ սկզբնական հայ բնագիրին մէջ տիրապետած է եզակի ձեւը՝ յունականին հետեւողութեամբ: Մանաւանդ, որ Եզնիկի նման աւագ թարգմանիչի մը ծանօթ էր հարցը: Ան ստիպողութեան տակ զգացած էր ինքզինք բացատրելու, թէ ինչն^օ Աստուածաշունչի առաջին տողին մէջ գործածուած է հայերէն ներկին բառը, եզակի ձեւով, հակառակ երբայական եւ ասորական յոգնակիին:

Սակայն, այսու հանդերձ, իրողութիւն է որ ՃԱՇՈՑ ԳԻՐՔԸ եւ տպագրուած Աստուածաշունչերը պահած են երկուութիւնը, որ կը թուի ըլլալ արտայայտութիւնը երկու աւանդութիւններու՝ ասորաբրայական եւ յունական, իրարու հետ տեղ գտած հայ Աստուածաշունչի մէջ: Անոնք կ'արտայայտեն ներկինք գաղափարին երկու տար-

բեր պատկերացումներ: Մին կը հասկնար զայն իբրեւ հաստատուն կամար մը, որուն վերեւ կային ջուրեր, ինչպէս երկրի երէսին, մինչդեռ միւսը կը հասկնար զայն աւելի վերացականօրէն՝ իբրեւ միջոց, անջրպետ: Արդ, մեր թարգմանիչները միջոց եւ անջրպետ հասկացողութիւնը արտայայտած են հաստատութիւն բառով, զոր գործածած են նաեւ «բաժանում» իմաստով. Եղիցի հաստատութիւն ի մէջ ջրոց... (Թող բաժանում ըլլայ ջուրերուն միջեւ):

Եւ արար Աստուած զհաստատութիւնս, եւ անջրպետեաց Աստուած ի մէջ ջրոց, որ ի Անքոյ հաստատութեանս եւ ի մէջ ջրոց, որ ի վերոյ հաստատութեանս (Ա. 7):

Եւ կոչեաց Աստուած զհաստատութիւնս երկինս (Ա. 8):

Հարկ է նկատել, թէ նոյն առաջին գլուխին մէջ կը հանդիպինք ջուր բառի եզակի եւ յոգնակի ձեւերու գործածութեան՝ մինչեւ ութերորդ համար՝ եզակի է եւ յանկարծ՝ իններորդ համարին՝ ժողովեսցին ջուրքդ, որ ի Անքոյ երկնից, կը դառնայ յոգնակի, թէ՛ ջուր բառը եւ թէ՛ երկինս բառը:

Արդ, ինչպէ՞ս հասկնալ հաստատութիւնս բառը եւ ինչպէ՞ս թարգմանել զայն աշխարհաբարի: Անտարակոյս որ, գրաբար հայերէնի մէջ, այս բառը կը թարգմանէ ասորական հասկացողութիւն մը, զոր կը գտնենք Եփրեմ Ասորիի վերեւ յիշուած հայերէն թարգմանութեան մէջ. «Սկզբանէ հաստատեաց Աստուած զհաստատութիւնս երկնից...»: Աստուածաշունչի ասորի թարգմանիչը արարչագործութեան սկիզբը հասկցած է իբրեւ տիեզերական չափանիշով կատարուած կառուցողական արարք մը, որ երկնակամարը, երկրամասերը եւ ջուրերը կը հաստատէ իրենց տեղերը: Նոյն թարգմանիչին համար, երկիրը չէր աներեւոյթ եւ անպատրաստ, ինչպէս թարգմանած են հայերը, հետեւելով յունարէն բնագիրին, այլ ասորի թարգմանիչին համար արարչութեանն առաջ երկիրը թո՞ւ եւ թո՞ւ էր, այսինքն «անապատ եւ պարապ»:

Այստեղ ունինք սեմական նախնական հասկացողութիւն մը, որ արար բառը կը հասկնայ նիւթական՝ հաստատել, հիմնաւորել, ընել իմաստով, փոխանակ ըմբռնելու զայն աւելի վերացական իմաստով մը, իբրեւ ստեղծել, գոյութեան բերել:

Սեմական նախնական միտքին մէջ, տիեզերքի արարչութեան պատկերացումը դէպքերու շարայարութիւն մըն է, ժամանակին եւ միջոցին մէջ, ուր Աստուծոյ հոգին, որ կը սաւառնէր թոհ ու բոհ անդունդի մը վրայ, կը «հաստատէ» լուսաւոր երկիր մը, կը բաժնէ ջուրերը, հաւաքելով զանոնք ծովերուն մէջ, ընթացք կուտայ գէտերուն, կը «հաստատէ» երկնականամարը (բազմաթիւ խաւերով), ջուրերէն զանգուած մը կը «հաստատէ» երկնականամարէն վեր.....:

Երկրորդ գլուխին առաջին համարը կ'եզրափակէ վեցօրեայ արարչութեան պատմութիւնը հետեւեալ բառերով. Եւ կատարեցան երկինք եւ երկիր եւ ամենայն զարդ նոցա (Բ. 1): Այսօրուան բառերով բառացի թարգմանութիւն մը պիտի ըլլար. Այսպէս աւարտեցան երկինքներն ու երկիրը եւ անոց ամբողջ զարդարումը - կամ - զարդարանքը:

Նոյն ասորական պատկերացումին նիւթական հասկացողութիւնն է, որ կ'արտայայտուի երկնային մարմիններուն եւ երկրի վրայ ապրող բուսականութեան եւ կենդանական կեանքին ակնարկող զարդ բառով:

Բոլորովին այլ է յունական մտածողութիւնը: Եօթանասնից թարգմանութիւնը զարդ բառին փոխարէն ունի ԿՕՏՄՕՏ բառը, որ իմաստասիրական հասկացողութեամբ կը նշանակէ կազմակերպուած աշխարհ:

Արարչութիւնը, ըստ յունական հասկացողութեան, աստուածային կազմակերպող արարքն է, որ աներեւոյթ եւ անպատրաստ, այսինքն դիմագիծ, երեւոյթ եւ ներքին կազմակերպութիւն չունեցող նիւթը կը կազմաւորէ իբրեւ տիեզերք՝ իր «բանին» զօրութեամբ. ասաց Աս-

տուած....: Յովհաննէս Աւետարանիչն սկսած է իր Աւետարանը նոյն բառերով. Ի սկզբանէ էր բանն.....ամենայն ինչ նոյաւ եղել....: Յոչնչէ ex nihilo - արարչութեան գաղափարն է, որով Աստուած կը ստեղծէ նախ տարրերը - երկին, ջուր, երկիր - եւ անոնց կուտայ կերպարանք ԿՕՏՄՕՏ եւ ոչ թէ զարդարանք: Աստուածաշունչը կ'ակնարկէ արարչագործ նոյն արարքին, երբ կ'ըսէ, ամէն գործողութենէ ետք. եւ ետես Աստուած զի բարի է:

Արդ, արարչութեան պատմութեան առաջին մասին մէջ, երկու պատկերացումներուն արտայայտութիւնները կը գտնենք ընդելուզուած, կարծէք հայերէնը պահած ըլլար զանոնք երկու խաւերու նման, մին միւսը ծածկող: Ամբողջ Աստուածաշունչին մէջ, բազմաթիւ են զոյգ աւանդութիւններու զուգահեռ գոյութեան փաստերը:

Վեցօրեայ արարչութեան պատմութեան մէջ, տարօրինակ պարագայ մըն է Բ 25-ի յոգնակի. Եւ ետես Աստուած զի բարի են: Հայերէն բնագիրին մէջ էական բային յոգնակին պատահական չէ, քանի որ ոչ մէկ հայերէն ձեռագիր ունի եզակի ձեւը, ոչ մէկ այլ համարի մէջ կը հանդիպինք անոր, ոչ ալ եբրայական եւ յունական բնագիրներուն մէջ: Բարի է բացատրութիւնը կը յատկանշէ արարչութեան արարքը, ոչ թէ արարածները, այսինքն՝ արարքին արդիւնքը:

Միայն հայերէն բնագիրին Բ. 25-ին մէջ բարի-ն կ'որակէ գազանները, անասունները եւ սողունները: Յատկանշական է, որ հայերը Աստուածաշունչի առաջին գիրքը անուանած են ԳԻՐՔ ԾՆՆ ԴՈՅ կամ ԳԻՐՔ ԱՐԱՐԱԾՈՅ, շեշտը դնելով ստեղծուած աշխարհին եւ անոր բազմազանութեան վրայ, փոխանակ հետեւելու յունարէնին, որ նոյն գիրքը կը կոչէ Βιβλος Γενεσις ԳԻՐՔ ԾՆՆ ԴՈՅ, շեշտելով աստուածային արարքը: Բ. 4-ին մէջ. Այս է գիր արարածոց, հայերէնը հետեւած է յունարէնին: Այս է գիր բացատրութիւնը թարգմանելով բառացիօրէն, սակայն շեղած է յունականէն արարածոց բառի պարագային, որ կը կրէ եբրայական կամ ասորական աւանդութեան ազդե-

ցուցիչներ, որ կ'ըստ. «Ասոնք են արարածները...», առանց «գիր» բառին եւ յոգնակի արարածներ:

Այսպէս, ՄՆՆՂՈՅ ԳԻՐԲ-ի գիտական հրատարակութիւնը կը բանայ տարբեր բնոյթի հարցեր, բազմաթիւ տեսակէտներով. լեզուական, բանասիրական եւ մանաւանդ բնագիրի վերականգնումին կամ անոր թարգմանութեան հետ կապուած հարցեր: Ան կ'ընծայէ մեծ առիթը հասկնալու եւ ճշգրտօրէն հասկնալու հայ Աստուածաշունչը, բոլոր անոնց, որոնք կը փորձեն ճշգրիտ կերպով թարգմանել անոր ընթերցուածները:

Մեր դարը ամենէն շատ կարգացուած գիրքին ուսումնասիրութեան եւ թարգմանութեան դարն է: Ամենէն բազմարդիւնն է Ս. Գրոց Ընկերութիւնը, որ հարիւրաւոր լեզուներով եւ բարբառներով հրատարակեց Ս. Գիրքը, անոր բովանդակութիւնը բոլոր ժողովուրդներուն առաւելապէս մատչելի ընելու մտահոգութեամբ: Անցեալին, նոյն Ընկերութիւնը պատրաստել տուած եւ հրատարակած էր նաեւ հայերէն թարգմանութիւններ: Անցեալ տարի ան հրատարակեց նոյն թարգմանութեան վերանայուած տպագրութիւն մը:

Ժողովրդականացումի մտահոգութեամբ կատարուած թարգմանութիւններուն առընթեր, վերջին երեսուն տարիներուն եւրոպական լեզուներով լոյս տեսան բարձր որակի թարգմանութիւններ: Ֆրանսերէն եւ անգլերէն լեզուներով ամենէն յայտնի թարգմանութիւններուն առաջինն է 1915-ին լոյս տեսած «Երուսաղէմի Ս. Գիրքը», LA BIBLE DE JERUSALEM: Երուսաղէմի Դոմինիկեան հայրերու տասնեակ տարիներու աշխատանքով կատարուած կոթողային այս իրագործումը դարագլուխ մը բացաւ Ս. Գիրքի թարգմանութեան գիտական աշխարհին մէջ: Եբրայական, արամական, ասորական, յունական եւ լատինական բնագիրներու խոր ուսումնասիրութիւնը, Ս. Գիրքի հետազոտութեան աշխարհին մէջ յայտնուած նորագոյն գիւ-

տերու լոյսին տակ, ֆրանսական այս թարգմանութիւնը ըրին մեթոտի եւ թարգմանական արուեստի գլուխ գործոցը:

Միացեալ Նահանգներու կաթոլիկ շրջանակներուն մէջ, նոյն սկզբունքներով յիսուն մասնագէտներու աշխատակցութեամբ պատրաստուեցաւ «Ամերիկեան Նոր Ս. Գիրքը»՝ THE NEW AMERICAN BIBLE: 1944-ին սկսուած թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ 1970-ին:

Նոյն թուականին լոյս տեսաւ «Անգլերէն Նոր Ս. Գիրքը»՝ THE NEW ENGLISH BIBLE, ծանօթ իբրեւ օքսֆորտեան Աստուածաշունչ: «Ամբողջական թարգմանութիւնն մըն է իսկական բնագիրներէն, ճիշտացած աստուածաշնչական ուսումներու ամենէն մոր գիտական արդիւնքներով...» կ'ըստ գիրքին յառաջաբանը, աւելցնելով թէ քսան տարիներ տեւած է անոր պատրաստութիւնը «բրիտանական կղզիներու բողոքական աւագ Եկեղեցիներու անդամացուցիչներուն մասնակցութեամբ...»:

Եւրոպական բողոքական եկեղեցիներու կողմէ Օքսֆորտեան հրատարակութիւնը գործածուած է ֆրանսերէն նոր թարգմանութեան պատրաստութեան համար: Լեզուի եւ ոճական արտայայտութիւններու տեսակէտով, երկու հազար սրբագրութիւններ ընելով հանդերձ, նոր թարգմանութիւնը կրկնած է դարուն սկիզբը կատարուած Լուի Սըկոնի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը: 1975-ին լոյս տեսած բողոքականեան հրատարակութեան պատրաստութիւնը տեւած է տասը տարիներ՝ ֆրանսացի, պելլեացի եւ զուիցերիացի մասնագէտներու աշխատակցութեամբ:

Կաթոլիկ եւ բողոքական թարգմանութիւններուն զուգընթացաբար, անգլերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներով լոյս տեսան եբրայական աւանդութեան հաւատարիմ թարգմանութիւններ: LA BIBLE պարզ անունին տակ հրատարակուած թարգմանութիւնը կատարեց ֆրանսական Ակադեմիայի անդամ Բրոֆ. էտուարտ Տհորմ: Իսկ անգլերէն նոր թարգմանութիւնը հեղինակութիւնն է հրեայ եօթը գիտնական-

ներու, Միացեալ Նահանգներու Ֆիլատելֆիա քաղաքին մէջ: Ան լոյս տեսաւ **THE TORAH, THE PROPHETS, THE WRITINGS** անուն երեք հատորներով, որոնք կը պարունակեն միայն Հին Կտակարանի եբրայական կանոնին գիրքերը:

Տարբեր երեք շրջանակներու մէջ կատարուած վեց թարգմանութիւնները կուգան փաստելու, թէ Սրբազան Գիրքերու թարգմանութիւնը ընել չի՝ նշանակեր անոնց ընթերցուածները փոխադրել մէկ լեզուէն ուրիշ լեզու մը: Ս. Գիրքը թարգմանել կը նշանակէ անոր պարունակութիւնը հասկնալ որոշ իմաստով, իր իսկական բնագիրին մէջ եւ ապա՝ մեկնաբանել զայն այլ լեզուով: Ս. Գիրքի պարագային, թարգմանել կը նշանակէ մեկնաբանել: Այդ պատճառով բնագիրի ճշգրտմի հարցը ամենէն կարեւորն է, քանի մեկնաբանութեան առարկան բնագիրն է: Կաթոլիկ, բողոքական եւ հրեայ, իւրաքանչիւրը պատրաստեց Ս. Գիրքի անգլերէն եւ ֆրանսերէն ի՛ր թարգմանութիւնը, որովհետեւ իւրաքանչիւրը կը հետեւի ի՛ր բնագիրին եւ կ'ուզէ կառչած մնալ զայն հասկնալու իր աւանդութեան: Տասնհինգ դարերէ ի վեր նոյնն է նաեւ Հայ Եկեղեցիին պարագան: Հայն ալ ունի ի՛ր Աստուածաշունչը, սակայն չունի տակաւին անոր հաւատարիմ թարգմանութիւն մը:

Յիսուն տարիներ առաջ, երբ ձեռնարկներ կ'ըլլային հայերէն նոր թարգմանութիւն մը պատրաստելու, Թորգոմ Պատրիարք դիտել կուտար ՍիՌՆԻ էջերէն. Չենք սխալիր թերեւս խորհելով, թէ աշխարհաբար ամբողջական թարգմանութեան մը առաջարկին համակրողներէն շատեր հայերէնի հա՛րցը, այսինքն լեզուական կէ՛տն է, որ ունին ի նկատի (Սիոն, Փետր. 1937): Սակայն լուսահոգի Պատրիարքին մտահոգութիւնն էր բնագիրին ընտրութիւնը եւ ոչ թէ բնագիրի քննական պատրաստութիւնը: Անոր գրութիւնը պատասխանն էր որոշ շրջանակներու, որոնք, Ս. Գիրքի Ընկերութեան սկզբունքին համաձայն, կ'առաջարկէին աշխարհաբար թարգմանութիւնը կատարել եբրայական բնագիր-

րէն: Լուսահոգի Պատրիարքը կը պատասխանէր անոնց պնդելով, թէ մեր աշխարհաբար Աստուածաշունչին բնագիրը պէտք է լինի միայն մեր գրաբարը: Նոյն խմբագրականին մէջ, Թորգոմ Պատրիարք կը հիմնաւորէր իր յայտարարութիւնը առարկելով, թէ գրաբարը թարգմանութիւնն է Եօթանասնից յունարէն թարգմանութեան, որը թարգմանութիւնն է եբրայական հնագոյն բնագիրին, հետեւաբար, գրաբարը թարգմանել աշխարհաբարի կը նշանակէ կրկնել տասնհինգ դարեր առաջ մեր թարգմանիչներու նախընթացը, որ է Եօթանասնից յունարէն բնագիրը թարգմանել աշխարհաբարի՝ հիմք ընդունելով ոսկեդարեան հայերէն թարգմանութիւնը:

Մեր նախնիք թէ՛ բովանդակութեան համար եւ թէ՛ լեզուական առումով Եօթանասնիցը ունեցան միշտ իրենց առջեւ... կ'ըսէ լուսահոգի Պատրիարքը եւ կ'աւելցնէ. «Աստուածաշունչին հայացումը յունարէնին վրայէն պէտք է եղած լինի թէ՛ առաջին՝ այսինքն փոթանակի թարգմանութեան. եւ թէ՛ վերջին՝ այսինքն սրբագրութեան միջոցին»:

Յիշեալ տողերը գրուած թուականին, Եօթանասնից բնագիրի հրատարակութիւնը սկսուած էր տակաւին: Մեր եկեղեցական շրջանակներուն մէջ կը տիրէր պարզունակ այն տպաւորութիւնը, թէ կայ յունարէն բնագիր մը, կայ գրաբար բնագիր մը, որ թարգմանութիւնն է Եօթանասնիցին եւ, հետեւաբար, գրաբարէն աշխարհաբար թարգմանութիւն մը պիտի ցուցնէ Եօթանասնիցը:

Նոյն հիման վրայ, 1956-ին Պոլսոյ Գարեգին Պատրիարքը ձեռնարկեց նման թարգմանութիւն մը պատրաստելու ծրագիրի մը մշակումին: Արդիւնքը եղաւ միայն իր կողմէ կատարուած աշխարհաբար թարգմանութիւն մը ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻՆ, որ չգտաւ ակնկալուած յաջողութիւնը:

Այսօր, եթէ պիտի պատրաստուի հայերէն աշխարհաբար թարգմանութիւն մը, տարբեր Ս. Գրոց Ընկերութեան կատարածէն, հաւատարիմ նախնեաց շաւիղին, անխուսափելի է հետեւիլ վերեւ յիշուած

նոր թարգմանութիւններու աշխատանքի սկզբունքներուն (կ'ականար-կենք մեզի ծանօթ ֆրանսերէն եւ անգլերէն թարգմանութիւններուն): Սուրբ գրական բնագիր մը մեռած լեզուէ մը կենդանի լեզուի մը փոխադրելէ առաջ պէտք է գիտական քննարկումի ենթարկել զայն: Անհրաժեշտ է Աստուածաշունչի բոլոր գիրքերուն գիտական հրատարակութիւնը ունենալ աչքի առջեւ, ինչպէս ունինք ՄՆՆ ԴՈՅ ԳԻՐՔԸ:

Քաղենք մի քանի օրինակներ, ցոյց տալու համար պահանջուած աշխատանքին անհրաժեշտութիւնը:

1. Գրաբար ՄՆՆ ԴՈՅ ԳԻՐՔԻՆ մէջ կը կարդանք. Եւ առ մի ի կողից նորա եւ ելից ընդ այնր մարմին (Բ. 21): Բնականաբար, պիտի հասկնանք թէ Աստուած Ադամի մարմինէն կող մը հանեց եւ անոր շուրջ մարմին մը կազմեց: Էջատակի մէջ յիշուած է վկայութիւն մը Եփրեմ Ասորիէն, որ կ'ըսէ. շինեաց զայն ի պատկեր կնոջ: Եօթանասնիցին եւ եբրայականին իմաստը տարբեր է. ընդ այնր բացատրութիւնը կը վերաբերի ո՛չ թէ կողին, ինչպէս մեկնողական թարգմանուած է գրաբարի, այլ կ'ականարկէ Ադամի մարմինին այն բացուածքին, որմէ հանուած էր կողը:
2. Ադամի համար գրաբարը կ'ըսէ. երթիցէ զհետ կնոջ իւրոյ: Էջատակին կայ ընթերցուած մը, որ է յարեսցի ի կին իւր, բացատրութիւն մը, շատ աւելի մօտ յունարէն բնագիրին, որ կ'ականարկէ այր եւ կնոջ մերձեցումին:
3. Եւ եհան զԱդամ եւ բնակեցոյց յանդիման դրախտին փափկութեան եւ հրամայեաց քերովբէից...(Գ. 24): Ձէյթունեան դիտել կուտայ, թէ նախագաստութեան կազմութիւնը քերականօրէն տկար է: Քերականական տկարութիւնը արդիւնքն է իմաստի շփոթութեան, որովհետեւ՝ յանդիման դրախտին բնակեցուողը ոչ թէ Ադամն է, այլ քերովբէները:

Ձէյթունեան կը նշէ բազմաթիւ պարագաներ, որ գրաբարը կը շեղի Եօթանասնից բնագիրէն: Տարբերութիւնները կուզան բազմաթիւ աղբիւրներէ, որոնցմէ կարեւորագոյնը գոյութիւնն է Եօթանասնիցէն տարբեր յունարէն թարգմանութիւններու, որոնցմէ մէկուն կամ միւսին կը հետեւի հայերէնը: Հայերէն բնագիրին մէջ կան ընթերցուածներ, որոնք գոյութիւն չունին Եօթանասնիցին մէջ: Օրինակ. Ղովտի մասին, հայերէնը կ'ըսէ. եւ հանին զնա եւ եղին արտաքոյ քաղաքին...(Գ. 16): Նոյնպէս, քանզի երկնայ ընթերցուածը ԻԸ. 30 եւ՝ .. եւ յուզեաց Ղաբան զամենայն տաղաւարն եւ ոչ եգիտ (ԼԱ. 34): Բազմաթիւ են նման պարագաներ: Անհրաժեշտ է ճշդել, թէ ո՞ր աւանդութեան կը հետեւի հայերէնը, երբ կը բաժնուի Եօթանասնիցէն:

ՄՆՆ ԴՈՅ ԳԻՐՔԻ եբրայական բնագիրը ուսումնասիրողները վաղուց նկատած էին, թէ տարբեր աղբիւրներէ եկած եւ տարբեր հեղինակներու ձեռքով գրուած պատմումներ ընդելուզուած են գիրքին մէջ: 1753-ին, ֆրանսացի բժիշկ Դան Աստրիւք զանազանեց երեք գլխաւոր աղբիւրներ. հնագոյնը, որ Աստուծոյ կուտայ ԵԱՀՎԷ անունը, երկրորդը՝ ԷԼՈՂԻՄ, իսկ երրորդը, որ ծանօթ է քահանայական մակդիրով: Երուսաղէմի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը առաջինը գործածած է YAHVE DIEU, մինչդեռ բողոքականները թարգմանած են LETERNEL DIEU: Անգլերէն երկու թարգմանութիւնները յունարէնին եւ հայերէնին նման օգտագործած են LORD GOD, այսինքն ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԱԾ բացատրութիւնը:

Եօթանասնիցը կը սկսի ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԱԾ բանաձեւը գործածել Բ. 4-էն: Հայերէնը կը բաժնուի անկէ: Ան ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԱԾ ձեւը ունի Բ. 5 եւ 6 համարներուն մէջ, չունի զայն Բ. 8 համարին մէջ, բացի խումբ մը ձեռագիր օրինակներէ, որոնք նոյն համարին մէջ ունին զայն: Բ. 9, 18, 19, 21, 22 եւ Գ. 13 համարներուն մէջ գործածուած է ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԱԾ բանաձեւը: Եօթանասնիցը կը տարբերի միայն Բ.

18-ին մէջ, որ ունի ՏԷՐ-ը, մինչդեռ միւս համարներուն մէջ չունի զայն: Պարզ է, որ այս պարագային եւս հայերէն ձեռագիրները հետեւած են երկու տարբեր ավանդութիւններու: Ուշագրաւ է, որ ՏԷՐ բառը պահող ձեռագիրներու մէջ կը հանդիպինք աստղանշանին, որ կ'ականարկէ «որոգինեան» սրբագրութիւններուն: Աւելի յատկանշական է, որ ձեռագիրներու նոյն խումբը ունի ԵՐԿԻՆ բառին եզակի ձեւը, որու մասին խօսուեցաւ վերեւ:

Հայր ներսէս Ակինեան նկատած էր արդէն յիշատակարան մը, ուր ընդօրինակողը կ'ըսէր. «Ուղղեալ է զարինակա զայս յաղեքսամորացոց եւ յերուսաղեմացոց արինակէ, դարձեալ ի Չորեքկնոյն Ուրիգէնի: Գրեցաւ երկոտասան Մարգարէս ըստ Եթամասանիցն եւ երկուց թարգմանացն» (մէջբերուած Տէր-Պետրոսեանի ներածականին մէջ): 1299 թուականին գրուած այս յիշատակարանը կը վկայէ թէ օրինակը, որմէ ընդօրինակուած են տասներկու մարգարէները, սրբագրուած է երեք տարբեր ավանդութիւններու համաձայն, որոնցմէ կարեւորագոյնն է Ուրիգէնի Չորեքկնոյն-ը: Երրորդ դարու աստուածաբան Որոգինէսը, Կեսարիոյ մէջ կատարեց յունարենէ չորս կարեւոր թարգմանութիւններուն բաղդատութիւնը, չորս բնագիրները դէմ հանդիման բերելով չորս սիւնակներու մէջ: Ապա՝ ասոնց վրայ աւելցուց երկու սիւնակներ, ուր ընդօրինակեց եբրայական բնագիրը եւ նոյն բնագիրը՝ յունարէն գիրերով: Աստուածաշունչի այս խմբագրութիւնը ծանօթ է իբրեւ «չորս - սիւն» եւ «վեց-սիւն» **Tetraplar** եւ **Hexaplar**: Որոգինէսի նպատակն էր սրբագրել Եօթանասնից բնագիրը, միւսներուն, յատկապէս եբրայականին բաղդատմամբ, յապաւումներն ու յաւելումները նշելով աստղանիշով մը, որուն կը հանդիպինք հայերէն որոշ ձեռագիրներուն մէջ: Որոգինէսի բաղդատած չորս թարգմանութիւններն էին. ա. Եօթանասնիցը, որ եբրայերէնէ յունարէն կատարուած հնագոյն թարգմանութիւնն է, Աղէքսանդրիոյ մէջ ապրող յունախօս

հրեաներուն համար, մեր թուարկութենէն երկու դարեր առաջ: բ. Ագուելիասի բառացի թարգմանութիւնը, Յ. Ք. 128 թուականին ավարտած: գ. Սիւմամիսի ընտիր յունարէն լեզուով եղած թարգմանութիւնը, նոյն դարու երկրորդ կէսին եւ դ. Թէոդոտիոսի Եօթանասնիցին վերադարձող թարգմանութիւն մը: Չորս թարգմանութիւններն ալ տարածուած էին հրեական յունաբարբառ գաղթավայրերուն մէջ՝ Եգիպտոսէն մինչեւ Կապադովկիա: Յունախօս քրիստոնեական շրջանակներուն մէջ կը գործածուէին երկու այլ թարգմանութիւններ. Եգիպտոս՝ Հեզիքիոսի, իսկ Պաղեստին եւ Սուրիայ Լուկիանոսի թարգմանութիւնը: Կապադովկիոյ մէջ տիրական էր որոգինեան ավանդութիւնը, որուն ազդեցութիւնը հայերէն բնագիրին վրայ՝ ականառու իրականութիւն մըն է:

Դժբախտաբար, Որոգինէսի վեց-սիւն Աստուածաշունչէն ոչ մէկ ամբողջական օրինակ դիմացած է ժամանակի աւերին: Հազուադէպ հատուածներ միայն գտնուած են ցարդ, սակայն աւելի մեծ թիւով հատուածներ պահուած են ասորական թարգմանութենէն, որ ծանօթ է ասորա-վեցսիւն **Syro-hexaplar** անունով: Հայերէն բնագիրին մէջ կան ընթերցուածներ, որոնք կը հետեւին ասորա-վեցսիւն ավանդութեան: Ասոնցմէ եւս մի քանի յատկանշական օրինակներ են հետեւեալները. «...մի՛ այնպէս» (Լ Գ. 10), «Եւ կոչեաց զանունն Աորա իսրայէլ» (ԼԵ 10), «...սոն ըստ իւրաքանչիւր երազոյ մեկնեաց» (ԽԱ. 12), «եւ տարաւ ի Աերքս այրն ի տունն Յովսեփայ» (ԽԳ. 24) : Սոյն ընթերցուածները մուտք գործած են հայերէն բնագիրին մէջ որոգինեան ասորական բնագիրէ մը: Ասոնք չկան Եօթանասնից բնագիրին մէջ:

Աւելորդ պիտի ըլլար երկարել շարքը օրինակներուն, որոնք կը փաստեն հայ թարգմանիչներուն եւ ասոնց թարգմանութիւնները սրբագրողներուն կրած ազդեցութիւնները յունական եւ ասորական տարբեր աղբիւրներէ, որոնց հետեւանքով յառաջացած են հայկական տարբեր ավանդութիւններ: ԳԻՐՔ ԾՆՆԴՈՅ-ի գիտական հրատա-

րակութիւնը մէկտեղած է բոլոր տուեալները, աւելի մօտէն եւ հիմնական ուսումնասիրութեամբ մը զատորոշելու եւ արժեւորելու հայերէն բնագիրին ներկայացուցած զանազան ընթերցումները եւ վկայութիւնները: Այստեղէն կը սկսի տեսակաւորումի եւ դասաւորումի աշխատանք մը, որ պիտի յայտնէ տարընթերցուածներով արտայայտուած իմաստի երանգները՝ ընելէ առաջ բնագրային նախընտրութիւններ:

Դարերու ընթացքին կատարուած փոփոխութիւններով ստեղծուած է աստուածաշնչական աւանդութիւն մը, որ յատուկ է հայուն: Մեր նախնիք ծանօթ եղած են բոլոր թարգմանութիւններուն եւ կանոններուն: Անոնք որոշումներ առած են կանոնին մէջ ընդգրկելու հայ Աստուածաշունչի գիրքերը, զորս նկատած են սուրբ գրական: Դարերու ընթացքին իրենց ներմուծած փոփոխութիւնները չեն խանգարած հիմնականը, զոր նկատած են գրուած Աստուծոյ շունչով: Զէյթունեանի կատարած աշխատանքին շնորհիւ, առիթը կ'ընծայուի աւելի յստակ պատկերի մը մէջ տեսնելու ՄՆՆԴՈՅ ԳԻՐՔ-ը, այնպէս ինչպէս հասած է ան մեզի՝ ձեռագիր իր ընդօրինակութիւններով:

Ունինք այժմ գիրքը եւ անոր պատմութիւնը: Շնորհակալ ենք Անդրանիկ Զէյթունեանին, որ Աստուածաշունչի ամենէն դժուար գիրքէն սկսաւ իր գործը: Կը մաղթենք, որ շարունակուի ՀԱՅ ՀՆԱԳՈՅԹ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ-ը եւ երեւի Զէյթունեանին անունը՝ երկրորդ հատորի մը երէսին:

Երուսաղէմ, 18 Հոկտեմբեր, 1986

«ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ» ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ՆՈՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Մեծ ուրախութեամբ նուէր ստացանք Հայաստանի Աստուածաշնչային Ընկերութեան նոր հրատարակած սոյն թարգմանութիւնը, զեղեցիկ կազմով ճոխ հատոր մը: «Ներկայ թարգմանութեան մասին» տրուած առաջին բացատրութենէն իմացանք, թէ «Արեւելահայերէն այս նոր Կտակարանը արեւմտահայերէն նորագոյն թարգմանութեան վերածում-փոխադրութիւնն է»: Իսկ արեւմտահայերէն թարգմանութեան մասին էջատակին նշուած է, թէ «Աստուածաշունչ նոր Կտակարան Յիսուսի Քրիստոսի» հրատարակութիւնն է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, գործակցութեամբ Լիբանանի Ս. Գրոց Ընկերութեան, Անթիլիաս, 1996 թ.»:

Կարգացինք նոր թարգմանութեան իւրայատկութիւններու մասին տրուած երկար բացատրութիւնները, ուրախացանք, որ արդի հասկնալի հայերէնով նոր թարգմանութիւն մը ունինք՝ հիմնուած յունարէն բնագրի վրայ եւ սկսանք կարգալ այդ թարգմանութիւնը: Տակ տակի դրինք Ս. Գրոց Ընկերութեան յունարէն բնագիրը (Nestle-Aland Greek-English New Testament) եւ հայերէն գրաբար թարգմանութիւնը, տող առ տող (interlinear), աւելցուցինք երրորդ տող մը՝ նոր թարգմանութիւնը: Յունարէնն ու գրաբարը սկսանք բազմաթիւ նոր թարգմանութեան հետ: Սկսանք քննել յունարէն բնագրի կապը նոր թարգմանութեան հետ: Առաջին իսկ բառերէն ցնցիչ եղաւ մեր զարմանքը:

1. Βίβλος γενέσεως Ἰησοῦ Χριστοῦ υἱοῦ Δαυὶδ υἱοῦ Ἀβραάμ.

1. Գիրք ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի որդու Դաւթի որդու Աբրահամու:

1. Այս է Հիսուս Քրիստոսի՝ Դավթի որդու՝ Աբրահամի որդու ազգաբանութիւնը.

Աւետարանիչը կը ներկայացնէ իր Աւետարանը իբրեւ Գիրք ծննդեան, որ ուղիղ թարգմանութիւնն է յունարէնին: Նոր թարգմանութիւնը կ'անպիտանայ «Գիրք» բառը, որ կը յատկանշէ ամբողջ Աւետարանը, կը սկսի Աւետարանը «Այս է» յաւելեալ բացատրութեամբ եւ մեզի կը հրամայէ «ազգաբանութիւն» բառը, որ գոյութիւն չունի ոչ յունարէն եւ ոչ ալ գրաբար բնագիրներուն մէջ: Ըստ էդ. Աղայանի «Արդի Հայերէնի Բացատրական բառարան»ին, այս բառի իմաստն է «ժողովուրդների՝ ցեղերի միջեւ եղած տարբերութիւններն ու դրանց պատճառներն ուսումնասիրող գիտութիւն»: Յունարէն γενέσεως բառին եւ անոր գրաբար ծննդեան թարգմանութեան թելադրանքնով ճշգրիտ թարգմանութիւն մը պիտի ըլլար «ծննդաբանութեան գիրք» թարգմանել, ինչպէս ըրած են անգլերէնի եւ ֆրանսերէնի թարգմանողները. "The book of the genealogy" (Nestle-Aland Greek-English New Testament) կամ "Le livre de la Genèse de..." (La Bible de Jerusalem):

Յաջորդ Համարին մէջ, յունարէն Ἀβραάμ ἐγέννησεν τὸν Ἰσαάκ, Հին թարգմանութեամբ՝ Աբրահամ ծնաւ զԻսահակ նոր Հրատարակութիւնը կը թարգմանէ «Աբրահամը ծնեց»: Այսօրուան արեւելահայերէնով, ծնեց բառը կը հասկցուի, թէ Աբրահամ ծնունդ տուաւ Իսահակի, իբրեւ մայր, որովհետեւ կինն է, որ ծնունդ կուտայ եւ ոչ թէ Հայրը: Երրորդ տունին մէջ Ἰουδας δὲ ἐγέννησεν τὸν Φάρες καὶ τὸν Ζάρα - ἐκ τῆς Θαμάρ յունարէն բնագիրը թարգմանուած է «Հուդան իր Թամար կնոջից ծնեց Փարեսին ու Չարային»: Հինգերորդ Համարին մէջ, յունարէն Σαλμὼν δὲ ἐγέννησεν τὸν Βόες ἐκ τῆς Ραχάβ բնագիրը թարգմանուած է «Սալմոնն իր Ռախաբ կնոջից ծնեց Բասուսին»: Ինչպէս հասկնալ նոր այս թարգմանութիւնը, ուր ծնողը, այսինքն

ծնեց բային տէրը Յուդան է, եթէ ոչ, որ Յուդան իր Թամար կնոջին կը ծնի իր զաւակները եւ Սալմոնն է, որ Ռաքաբէն կը ծնի Բասուսին:

Նայեցանք King James II Version-ը եւ գտանք ծնեց բառին հետեւեալ թարգմանութիւնը "Abraham fathered Isaac, and Isaac fathered Jacob....Judah fathered Pherez and Zarah out of Tamar....":

Դիմեցինք նոյնպէս The Oxford Annotated Bible-ին եւ գործածուած գտանք հայր բառը "Abraham was the father of Isaac": Նոյնպէս կը թարգմանեն The New International version ամերիկեան Հանրածանօթ թարգմանութիւնը եւ վերոյիշեալ Nestle-Aland Greek-English New Testament-ը: Ուրեմն յունարէն ἐγέννησεν բառին արեւելահայերէն թարգմանութիւնը պիտի ըլլար «Հայր եղավ», հետաւալով գրաբար ծնաւ բառէն, որովհետեւ ան ունի յունարէն բառին ճշգրիտ իմաստը, որ է «հայր եղաւ»:

Նոր թարգմանիչը ունի նաեւ տառադարձութեան հարց: Ա. 5 Համարի Ραχάβ բառը կարելի չէ տառադարձել Ռախաբ-ով: Ոսկեղարէն սկսեալ յունարէն (Χ) տառը փոխադարձուած է Հայերէն (ք) տառով, ինչպէս Χριστός-ի պարագային՝ Քրիստոս: Բայց զարմանալի է, Ραχάβ-ը դաժնելով Ռախաբ, տառադարձութեան նոյն սկզբունքին ինք եւս չի հետեւիր, երբ նոյն Ա. գլուխի իններորդ Համարին մէջ, թարգմանիչը յունարէն Ἀχάζ բառը թարգմանած է Աքազ, ըստ տառադարձութեան սկզբունքին:

Նոյն տառի երկու տարբեր տառադարձութիւններու կը հանդիպինք նաեւ «Յ» տառի պարագային: Ա. 5-ի յունարէն Ἰεσσαί անունը մեր Հայերէրը թարգմանած են Յեսսէ, իսկ նոր թարգմանիչը՝ Հեսսէին: Սակայն Ա. 8-ի յունարէն Ἰωσαφάτ անունը թարգմանուած է «Յոսաֆատ», մինչդեռ գրաբար թարգմանութիւնն է «Յովսափաթ»:

Ա. 5 Համարին մէջ, յունարէն «հ» հնչուող նշանը ճշգրիտ տառադարձութեամբ դարձած է «հ», ինչպէս յունարէն Ροῖθ անունի պարագային՝ Հոութ: Իսկ Ραχάβ անունի պարագային՝ նոր թարգմանիչը ունի Ռախաբ, փոխանակ Հոքաբ-ի:

Ա. 9-ի յունարէն Ἰωαθάμ անունի պարագային, նոր թարգմանիչը, որ հիմնապէս կ'անգիտանայ գրաբար բնագիրը, ուր յունարէնը թարգմանուած է Յովսէփոս, կը թարգմանէ Յոաթամ, չանդրադառնալով թէ յունարէն Ἰω-ն դարձած է Յով, ինչպէս Ա. 10-ի Յովսիա, Յակոբ եւ Յովսէփ անուններու պարագային, զորս նոր թարգմանիչը վերածած է Յոսիա-յի, Հակոբ-ի, Հովսէփ-ի եւ Իոսիա-ի:

Յատուկ անուններու տառադարձումներուն մէջ կան նաեւ այլ անփոփոխութիւններ, որոնց կ'անդրադառնանք իրենց տեղը:

Երբ կը վերջանայ ծննդաբանութիւնը եւ կը սկսի Յիսուսի ծնունդի պատմութիւնը, կը թուի, թէ նոր թարգմանիչը հակում ունի Մարիամ Աստուածածինը նախ նշանելու եւ ապա՝ անպայման ամուսնացնելու Յովսէփի հետ: Նպատակին հասնելու համար, ան կ'այլափոխէ յունարէն բառերու իմաստը:

Ա. 19-ի Յովսէփի յունարէն բնորոշումը ὁ ἀνὴρ αὐτῆς կը նշանակէ այր անոր: Թարգմանիչը յունարէն ὁ ἀνὴρ բառը եւ անոր գրաբար այր բառը, որ կը նշանակէ ամուսին, թարգմանած է Աշանած: Նախորդ համարին մէջ, Աւետարանիչը գրած է πρὶν ἢ συλεῖσθαι, որով ըսել ուզած է մինչ չեւ եկեալ առ միմեան, ինչպէս թարգմանած են ոսկեգարեան մեր թարգմանիչները, այսինքն թէ Մարիամի այրը, ամուսնութենէն առաջ գիտցաւ, որ իր կինը յղացած է իրենց կենակցութենէն առաջ:

Ա. 16 համարը բնութագրած էր Յովսէփը իբրեւ τὸν ἀφυσδρα Μαρίας, որուն գրաբար ճշգրիտ թարգմանութիւնն է գայրն Մարեամայ, զոր պէտք է հասկնալ այր մարդը, որում խաւսեցեալ զՄարիամ կոչս, այսինքն «խոստացուած է Մարիամ կոյր», յորմէ ծնաւ Յիսուս, այսինքն՝ որմէ ծնաւ Յիսուս, որ անուանեցաւ Քրիստոս»: Այստեղ ունինք երկու հարցեր՝ բնագրական եւ աստուածաբանական: Ոսկեգարեան հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է յունարէն բնագիրէ

մը եւ հաւատարիմ մնացած է անոր բոլոր նրբութիւններուն: Յունարէն այդ բնօրինակը Ս. Գրոց Ընկերութեան հրատարակած յունարէն Նոր Կտակարանի բնագիրէն տարբեր է: Ս. Գրոց Ընկերութեան հեղինակները չեն անգիտացած յունարէն ձեռագիրներով պահուած բնագիրները, այլ էջատակին ամփոփած են անոնց տարընթերցուածները: Նոր թարգմանիչը բոլորովին անգիտացած է հայերէն առաջին թարգմանութիւնը եւ անոր յունարէն բնօրինակը: Նոր Կտակարանի յունարէն բնագրագիտութիւնը այնքան յառաջացած է, որ շատ դիւրին է գիտնալ, թէ հայերէն առաջին թարգմանութեան յունարէն բնագիրը ձեռագրային որ խումբին կը պատկանի: Բաւ է աչքի առջեւ ունենալ Գերմանիոյ Մունստեր համալսարանի Նոր Կտակարանի ինստիտուտի գիտական հրատարակութիւնը՝ Nestle-Aland Greek-English New Testament-ը: Այսպէս, Ա. 16 համարի հայերէն բնագիրը թարգմանութիւնն է յունարէն բնօրինակի մը հետեւեալ ընթերցուածին. ω μνηστευθείσα παρθένος Μαριάμ ἐγέννησεν Ἰησοῦν τὸν λεγόμενον Χριστόν: Յունարէն այս ընթերցուածը, որուն բառացի թարգմանութիւնն է գրաբար վերոյիշեալ ընթերցուածը կը պատկանի յունարէն Θf¹³ it՝ ձեռագիրներուն: Θ տասներորդ դարու յունարէն ձեռագիրը կը գտնուի Թիֆլիսի ձեռագրաց ինստիտուտին մէջ, համար 28: f¹³ կը յղէ յունարէն ձեռագիրներու ընտանիքի մը, իսկ it՝ հին լատիներէն խումբ մը ձեռագիրներու: Հարցը παρθένος կոչս բառի մասին է, որը կը գտնուի յունարէն որոշ ձեռագիրներու մէջ, որոնցմէ մէկը եղած պէտք է ըլլայ մեր թարգմանիչներու ունեցած նախօրինակը:

Գրաբար թարգմանութիւնը հիմնուած է աւանդութեան մը վրայ, ուր շեշտուած է Քրիստոսի կուսական ծնունդը: Այդ շեշտաւորումը Մատթէոս աւետարանիչի կատարածն է, որովհետեւ անոր նպատակն է հաստատել, թէ Քրիստոս «լրումն է օրինաց եւ մարգարէից»: Հաստատելու համար կուսական ծնունդը, աւետարանիչը Ա. 23-ին մէջ կը մէջբերէ Եսայի մարգարէն.

Ἰδοὺ ἡ παρθένος ἐν γαστρὶ ἔξει καὶ τέξεται υἱόν,

καὶ καλέσουσιν τὸ ὄφρυγμα αὐτοῦ Ἐμμανουήλ,

Ահա կոյս յղացի եւ ծնցի որդի եւ կոչեսցեն զանուն անրա էմմանուէլ, որ թարգմանի՝ ընդ մեզ Աստուած:

Կը գարմանանք, թէ հայ թարգամիչ մը տուած ըլլայ իր նախընտրութիւնը Ս. Գրոց Ընկերութեան այն գիտնականներուն, որոնց համար Մարիամի անունին կցուած կոյս բառը անընդունելի է, որովհետեւ Մարիամի սրբութիւնը, կուսութիւնը, բարեխօսութիւնը կորսնցուցած են իրենց հնադարեան իմաստը այդ գիտնականներուն համար:

Այնքան աշխարհականացած է Քրիստոսի մարդեղութեան խորհուրդի պատմութիւնը, որ Ա. 16 համարը, թարգմանուած է այսպէս. «Հակորը ծնեց Հովսեփին, որը Մարիամի նշանածն էր, եւ Մարիամից ծնվեց Հիսուսը, որ անվանվեց Քրիստոս»:

Յիսուսի ծննդեան խորհուրդը կը վերածուի ամուսնութեան մը պատմութեան, որ կը վերջանայ ապահարգանով:

Այսպէս, Ա. 19 համարին մէջ կը գտնենք հետեւեալը. «այլ մտածեց լուսիայն հետ վերցնել նշանը»: Ս. Գրոց Ընկերութեան հրատարակած յունարէն բնագիրն է ἀπολῦσαι αὐτήν, որուն գրաբար թարգմանութիւնն է արձակել զնա, այսինքն տունէն դուրս հանել: Յաջորդ նախադասութիւնը շարունակութիւնն է նոյն թելադրութեան, այսինքն քեզ մօտ պահէ քու կինդ. զայն մի՛ արտաքսեր. μή φοβηθῆς παραλαβεῖν Μαριάν τὴν γυναῖκά σου ἧσ' ἄνδρα ἡμῶν ὡς ἔσται ἡμεῖς: «մի՛ վախեցիր ամուսնանալու նշանածիդ՝ Մարիամի հետ»:

Մատթէոսի առաջին գլուխը կը շարունակուի նոյն ձևով: Ա. 22 համարին մէջ յունարէն γέγονεν բայը, որ կը նշանակէ եղել այսինքն «տեղի ունեցաւ», «կատարուեցաւ», թարգմանուած է «պատահեց»: Նոյնպէս յունարէն ἵνα πληρωθῆ բայը, հին թարգմանութեամբ զի լցցի, այսինքն «իրականանայ», «իրականութիւն դառնայ», նորին մէջ թարգմանուած է «որպեսզի կատարվի»:

Ա. 23 համարին մէջ, καλέσουσιν τὸ ὄφρυγμα αὐτοῦ Ἐμμανουήλ, յունարէնը, որ հին թարգմանութեան մէջ հաւատարիմ մնացած է յոյն բնագիրին, կոչեսցեն զանուն անրա Եմմանուէլ, նորին մէջ կորսնցուցած է զանուն բառը եւ բաւականացած է «կոչել» բայով. «նրան պիտի կոչեն էմմանուել», մինչդեռ յաջորդ նախադասութեան մէջ նոր թարգմանիչը պահած է «անուն» բառը. ἐκάλεσεν τὸ ὄφρυγμα αὐτοῦ Ἰησοῦν, որը թարգմանուած է «որի անունը Հիսուս դրեց»:

Ա. 24 համարին մէջ παρέλαβεν τὴν γυναῖκα αὐτοῦ յունարէնը, գրաբար թարգմանութեամբ «αὐτὴν ἵδεν ὡς ἡμεῖς», դարձած է «ամուսնացավ իր նշանածի՝ Մարիամի հետ»: Նոյն յունարէն բնագիրը Nestle-Aland-ը թարգմանած է. "he took his wife", New International Version-ը՝ "took Mary home as his wife" եւ Bible de Jérusalem-ը՝ "il prit chez lui sa femme": Ոչ մէկ հեղինակաւոր օտար թարգմանութիւն չի՛ խօսիր ամուսնութեան մասին, միայն մին աւելցուցած է Մարիամ անունը: Երեքն ալ ունին նոյն իմաստը, այսինքն թէ Յովսէփ, որ կը մտածէր լքել իր յղացած կինը, հնազանդեցաւ հրեշտակի հրամանին, հասկցաւ թէ Մարիամ կոչուած է Ս. Հոգիով յղացած իր զաւակը ունենալու իբրեւ կոյս եւ ինք պարտականութիւն ունի զայն պահելու իր տան մէջ, իբրեւ իր կինը՝ յարգելով անոր կուսութիւնը: Քրիստոնեայ բոլոր եկեղեցիները, որոնք մասնակցած են Եփեսոսի ժողովին եւ ընդունած են անոր որոշումները այսպէս հասկցած են Մատթէոսի Աւետարանին առաջին գլուխը:

«ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ» ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ՆՈՐ ԹԱՐԳՄԱՆ ՈՒԹԻՒՆ

Մատթէոսի Աւետարանի նոր թարգմանութեան երկրորդ գլուխին մէջ եւս կը գտնենք ազատ թարգմանութիւններ, որոնք կը հեռացնեն նոր թարգմանութիւնը գրաբար բնագիրէն: Նախորդ մեր յօդուածին մէջ նշած էինք, թէ Սահակ-Մեսրոպեան գրաբար առաջին թարգմանութիւնը հաւատարիմ մնացած է յունարէն բնօրինակին եւ բնաւ չէ արտօնած ինքզինքին փոփոխութիւններ մտցնել աստուածաշունչ բնագիրին մէջ: Ինչպէս առաջին գլուխին մէջ, երկրորդին մէջ եւս նկատեցինք հետեւեալ շեղումները յունարէն եւ հայերէն գրաբար թարգմանութենէն:

Այստեղ առաջին օրինակը Բ. 3 համարին մէջ յաւելումն է «բնակիչները» բառին, որ ոչինչ կ'աւելցնէ նախադասութեան իմաստին: Հերովդէսի մասին բնագիրը կ'ըսէ, թէ ան «խոովեցաւ» (ἐταράχθη), «եւ ամենայն Երուսաղէմ ընդ մնա», այսինքն «եւ անոր հետ ամբողջ Երուսաղէմը»: Թարգմանիչը գրաբար «խոովեցաւ»-ը թարգմանած է նոյն բառով, այսինքն «խոովվեց»: Նոր թարգմանութեան մէջ՝ «խոովվեց եւ նրա հետ՝ Երուսաղէմի բոլոր բնակիչները», այսինքն խոովվեց նախ՝ Հերովդէսը եւ ապա՝ Երուսաղէմի բոլոր բնակիչները: Իսկ յունարէն ἐταράχθη բառը կը նշանակէ «իրար անցնիլ, շփոթուիլ» եւ ոչ թէ՝ յուզմունքներէ անցնիլ: Այս տողերուն մէջ նկատագրուածը Քրիստոսի մուտքն է Երուսաղէմ, նկարագրուած նաեւ

Ծաղկազարդի շարականին մէջ. ուր կը յիշուին «ծերքն ոստօք ձիթենեօք եւ տղայքն ոստօք արմաւենեօք», որոնք ոտքի ելած են «երամ երամ» զԱստուած օրհնելու: Բնագրի ուղիղ թարգմանութիւնը պիտի ըլլար, թէ «Հերովդէսը եւ ամբողջ Երուսաղէմը շփոթութեամբ մատնուեցան...»:

Յաջորդող Բ. 4 համարին մէջ, ուր գրուած է, թէ Հերովդէս իր մօտ կանչեց «զքահանայապետս եւ զդպիրս ժողովրդեանն». «արխի-երես» յունարէն բառը գրաբար թարգմանուած է «զքահանայապետս», որ կ'ակնարկէ հրեայ քահանայապետներուն եւ ոչ թէ այսօրուան մեր աւագ քահանաներուն: Իսկ յաջորդ բառերը, յունարէն՝ γραμματέις τοῦ λαοῦ, որ պարզապէս կը նշանակէ ժողովուրդին դպիրները (scribes of the people, ըստ The Oxford annotated Bible-ի անգլերէն թարգմանութեան), դարձած է «օրենքի ուսուցիչներ»:

Յաջորդող Բ. 5 համարին մէջ, ուր արձանագրուած է քահանայապետներուն եւ դպիրներուն պատասխանը. թէ Յիսուս պիտի ծնի «ի Բեթղեհէմ Հրէաստանի: Զի այսպէս գրեալ է ի ձեռն մարգարեիս»: Նոր թարգմանիչը բնագրին մէջ աւելցուցած է «Միքիա» անունը, երբ կարելի էր հաւատարիմ մնալ յունարէն բնագրին եւ մարգարէին անունը նշել էջատակին:

Յաջորդ Բ. 6 համարին մէջ, «Բեթղեհէմ երկիր Յուդայ», որ ճշգրիտ թարգմանութիւնն է յունարէն γῆ Ἰούδα բնագրին, «երկիր» բառը դարձած է «քաղաք»: Շարունակութեան մէջ, «ոչինչ կրտսեր եւ յիշխանս Յուդայ» գրաբար թարգմանութիւնը յունարէն οὐδαμῶς ἐλαχίστη εἶ ἐν τοῖς ἡγεμόσιν Ἰούδα վերածուած է «հոշակով անվազ չես Հուդայի մյուս քաղաքներից»: Բնագրին զեղչուած է «յիշխանս» բառը, որով փոխուած է իմաստը: Նոր թարգմանութիւնը կը խօսի Յուդայի քաղաքներու մասին, որոնց մէջ միւսներէն նուազ չէ Բեթղեհէմը, մինչդեռ բնօրինակը կը խօսի Յուդայի իշխաններու մասին: Անգլերէն թարգմանութիւնը՝ նոյնպէս՝ rulers of Judah:

Բ. 8 Համարին մէջ, Հերովդէսի պատուէրն է մոգերուն «Գնացէք ստուգեցէք», որ թարգմանութիւնն է յունարէն Πορευθέντες έξετάσατε άκριβώς: Նոր թարգմանութիւնը հետեւեալն է. «Գնացե՛ք, ստույգ տեղեկութիւններ քաղելով գտե՛ք երեխային՝ եւ երբ գտնե՛ք՝ տեղեկացրե՛ք ինձ»:

Յաջորդ Բ. 9 Համարին մէջ՝ ό άστήρ, όν είδον έν τή άνατολή, որ մեր իմաստուն հայրերու կողմէ թարգմանուած է «աստղն զոր տեսին յարեւելս» կրճատուած է եւ դարձած՝ «Եվ ահա աստղը առաջնորդեց նրանց»: Անհասկնալի է, թէ բնօրինակի «յարեւելս» բացատրութիւնը ինչնօվ խանգարած է նորագոյն թարգմանիչը, մանաւանդ երբ զեղջուած նոյն բառը մտած է յաջորդ Համարին մէջ, ուր պիտի չլլար:

Համար Բ. 10 «Իբրեւ տեսին զաստղն, խնդացին յոյժ ուրախութիւն մեծ» գրաբար բնագիրը ճոխացած է եւ եղած «Նրանք չափազանց ուրախացան, երբ կրկին տեսան այն աստղը՝ որ տեսել էին արեւելքում»:

Բ. 11 Համարին մէջ կը հանդիպինք այլ երեւոյթի մը: Յունարէն բնագիրի έλθόντες բառը կը նշանակէ «գալով», մինչդեռ մեր թարգմանիչները զայն թարգմանած են «մտին», որ կը նշանակէ թէ յունարէն բնօրինակը, որմէ թարգմանած են մեր առաջին թարգմանիչները, եղած պիտի ըլլայ έυσελθόντες, որ կը նշանակէ «մտնելով»:

Նոյն Համարին մէջ յունարէն θησαυρούς բառը, զոր անգլերէնը թարգմանած է treasures (նոյն արմատէն), նորագոյն թարգմանիչները թարգմանած են «արկղիկները», մինչդեռ հինները թարգմանած էին «զգանձ»:

Անհասկնալի փոփոխութիւն: Բ. 13 Համարին մէջ Յովսէփի մասին գրուած է՝ յունարէն έγερθείς, գրաբար՝ «յարուցեալ», մինչդեռ նորին մէջ՝ «Հովսէփն արթնացաւ»:

Բ. 15 Համարին մէջ, յունարէն ίνα πληρωθῆ τὸ ῥηθέν, գրաբար թարգմանուած «Զի լցցի ասացեալն ի Տեառնէ», որ Ա - 22 Համարին մէջ թարգմանուած է. «որպեսզի կատարվի այն», այստեղ թարգմանուած է «Այսպէս իրականացաւ Տիրոջ խոսքը», ապառնին փոխելով անցեալ կատարեալի:

Նոյն Համարին մէջ աւելցուած է Ովսիա մարգարէի անունը, որ գոյութիւն չունի ո՛չ յունարէնին եւ ո՛չ գրաբարին մէջ (այստեղ պէտք է յիշել, թէ ասորական բնագիրի մը մէջ եւս աւելցուած է մարգարէին անունը, ըստ Nestle-Alland Novum Testamentum Graece):

Յաջորդ Բ. 16 Համարին մէջ ένεπαίχθη բառը կը նշանակէ «խաբեցաւ» (գրաբար) եւ ոչ թէ փողոցի հայերէնով «խաղ խաղացին իր հետ»:

Նոյն Համարին մէջ κατά τόν χρόνον όν ήκρίβωσεν παρά τών μάγων. յունարէն բնագիրը ճշգրիտ թարգմանուած է գրաբարի՝ «ըստ ժամանակին զոր ստուգեաց ի մոգուցն»: Նոր թարգմանութիւնը մեկնողական է, երբ կ'ըսէ «Հիսուսի ծննդյան ժամանակը, որ նա ստուգել էր մոգերից»:

Բ. 22 Համարին մէջ χρηματισθείς δέ κατ' οφυναρ άνεχώρησεν εις τὰ μέρη τῆς Γαλιλαίας ճշգրիտ թարգմանուած է գրաբարի. «եւ հրաման առեալ ի տելեաւն, գնաց ի կողմանս գալիլէացոց»: Նոր թարգմանիչը կ'աւելցնէ եւ կը թարգմանէ. «Դրա փոխարէն երազի մէջ իրեն հրամայվածի համաձայն՝ գնաց Գալիլէայի կողմերը»:

Բ. 23 Համարին մէջ εις πόλιν λεγομένην Ναζαρέτ, որ գրաբար ուղիղ թարգմանուած է «ի քաղաքին՝ որ կոչէր Նազարեթ», թարգմանուած է պարզապէս՝ «Նազարեթ քաղաքում»:

Երկրորդ գլուխի վերջին այս Համարին մէջ դարձեալ կը հանդիպինք «զի լցցի բան» բացատրութեան, որ ի տարբերութիւն նախորդներէն, ճիշտ է թարգմանուած, այսինքն «որպեսզի իրականանալ»:

Երրորդ գլուխի առաջին Համարին մէջ Μετανοείτε ἡφύγικεν γάρ ή βασιλεία τῶν οὐρανῶν յունարէն բնագիրը ճշգրիտ կերպով թարգմանուած է մեր նախնիքներուն ձեռքով. «ապաշխարեցէ՛ք՝ զի մերձեալ է արքայութիւն երկնից»: Այս անգամ նոր թարգմանութիւնը

ազատորէն քարոզչական է. «Ապաշխարեցեք, որովհետեւ այսպիսով մենք կատարած կլինենք Աստծու կամքը»:

Գ. 3 Համարը նոյնպէս կը հեռանայ յունարէն բնագիրէն եւ անոր գրաբար ճշգրիտ թարգմանութենէն: Յունարէն բնագիրն է հետեւեալը. ὁ ῥηθεὶς διὰ Ἡσαίου τοῦ προφήτου λέγοντος, գրաբարը՝ «զի սա է՝ վասն որոյ ասացաւ ի ձեռն Եսայեայ մարգարէի, որ ասէ» ալլափոխուած է. «Այս Հովհաննէսն էր այն անձը, որի մասին Եսայի մարգարէն խոսել էր՝ ասելով»: Յովհաննէս Մկրտիչի խօսքն է Փօնոյ βῶντος ἐν τῇ ἐρήμῳ, աշխնքն. «Ձայն բարբառոյ յանապատի», որ վերածուած է հետեւեալ արտայայտութեան. «Անապատում կանչողի ձայնն ասում էր»:

Գ. 8 ποιήσατε οὖν καρπὸν αὐξίου τῆς μετανοίας յունարէնի գրաբար ճշգրիտ թարգմանութիւնն է՝ «Արարէք այսուհետեւ պտուղ արժանի ապաշխարութեան»: Իմաստը պարզ է: Բնագիրի իմաստը հետեւեալն է. «Այսուհետեւ այնպիսի արարք գործեցէք, որն արժանացնէ ձեզ ապաշխարութեան» եւ ոչ թէ՝ «Այսուհետեւ գործո՛վ ցույց տվե՛ք, որ ապաշխարել էք»:

Գ. 9 յունարէն բնագիրը ἐκ τῶν λίθων τούτων ἐγείραι τέκνα τῷ Ἀβραάμ. թարգմանուած է պարզապէս. «ի քարանցս յայցանէ յարուցանել որդիս Աբրահամու»: Մեր առաջին թարգմանիչները չէին գիտեր թառը հասկցած են յարուցանել, կանգնեցնել կամ վերականգնել իմաստով եւ ոչ թէ «քարերից դուրս բերել»:

Գ. 10 Համարը ἦρε δὲ ἡ ἀξίνη πρὸς τὴν ῥίζαν τῶν δένδρων κείται. պարզապէս կը նշանակէ «տապարը ծառերու արմատին մօտ կը գտնուի», ինչպէս թարգմանուած է «Ձի աւասիկ տապար՝ առ արմի՛ն ծառոց դնի»: Իսկ նոր թարգմանութեան մէջ ազատորէն գրուած է. «Կացի՛նն ահա պատրաստ է կտրելու ծառերն իրենց արմատներէց»:

Գ. 15 Համարին մէջ կը վերագտնենք Գ. 2-ի տարրօրինակ մէկ թարգմանութիւնը. «մենք կատարած կլինենք Աստծու կամքը, երբ

ապաշխարենք»: Նոյնպէս թարգմանուած է 15 Համարի «զի այսպէս վայել է մեզ լնով զամենայն արդարութիւնս», որ ճշգրիտ թարգմանութիւնն է յունարէն բնագիրին, որ թարգմանուած է անգլերէն. "for thus it is fitting for us to fulfil all righteousness": Յիսուսի այս խօսքերը պատասխանն են տրուած Յովհաննէս Մկրտիչին ըսելու Համար թե «մենք այսպիսով կատարած կ'ըլլանք ամէն արդարութիւն»: Նոր թարգմանութիւնն է. «որովհետեւ մենք կատարած կլինենք Աստծու արդար կամքը»:

Նման տարրօրինակութիւններ կը գտնենք նաեւ յաջորդ Համարին մէջ, ուր Աւետարանիչը կը նկարագրէ Յիսուսի մկրտութիւնը ἦνεψ̄χθησαν αὐτῷ οἱ οὐρανοί, καὶ εἶδεν, թարգմանուած գրաբար մեծ ճշգրտութեամբ՝ «եւ ահա բացան անա երկինք եւ տեսաւ»: Նոր թարգմանիչը կրճատած է «անա» բառը եւ փոխած իմաստը: Ան կ'ըսէ. «Ե՛վ ահա երկինքը բացվեց, ու նա տեսավ»: Յունարէն բնագիրը եւ անոր գրաբար թարգմանութիւնը աւելցուցած են «անա» բառը շեշտելու Համար, թէ երկինքը բացուեցաւ Աստուածորդու յին Համար, որպէսզի նա տեսնէ «զհոգին Աստուծոյ՝ զի իջանէր իբրեւ զաղաւնի եւ զայր ի վերայ նորա»:

Գիտութեան այս դարուն, երբ Ս. Գրոց նորագոյն թարգմանութիւնները կը կատարուին մեծ խնամքով, միակ սկզբունք ունենալով հաւատարիմ մնալ Ս. Գրոց աւանդին, պահելու Համար իւրաքանչիւր բառին եւ նախադասութեան հարազատ իմաստը, կը զարմանանք, որ արեւելահայերէն նոր թարգմանութիւն մը կը հրամցուի մեզի, որ չի յարգեր մեր հայերէն թողած աւանդը, որով միշտ հպարտացած ենք:

**ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԷՆ
ԹԱՐԳՄԱՆ ՈՒԹԵՆԷՆ ԱՐԵՎԵԼ ԱՀԱՅԵՐԷՆ
«ՎԵՐԱԾՈՒՄ - ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԵԱՆ»
ԱՌԻԹՈՎ**

2001-ին Երեւանի մէջ լոյս տեսաւ Հայաստանի Աստուածաշնչային Ընկերութեան հրատարակած Նոր Կտակարանը արեւելահայերէն թարգմանութեամբ: Հրատարակիչները կը գրեն, թէ նոր հրատարակուածը՝ Լիբանան լոյս տեսած արեւմտահայերէն թարգմանութեան¹, «արեւելահայերէնի «վերածում-փոխադրութիւնն» է, որուն իրականացնողները անանուն են: Հրատարակիչները կը խուսափին զայն կոչել «թարգմանութիւն»: Մենք ունինք Աստուածաշունչի Հայերէն Հետեւեալ թարգմանութիւնները.

- 1) Սրբոց Թարգմանչաց յունարենէն գրաբար թարգմանութիւնը,
- 2) Սրբոց Թարգմանչաց գրաբար թարգմանութեան արեւմտահայերէն թարգմանութիւնը եւ
- 3) Սրբոց Թարգմանչաց գրաբար թարգմանութեան արեւմտահայերէն թարգմանութեան արեւելահայերէն «վերածում-փոխադրութիւնը»:

Վերջին երեսնամեակին չորս անգամ հրատարակուած արեւելահայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է գրաբարէն, սակայն նկատուած է անյաջող: Նոր հրատարակութիւնը աւելի գիտական պիտի

¹ «Աստուածաշունչ. Նոր Կտակարան Յիսուս Քրիստոսի»: Հրատարակութիւն Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, գործակցութեամբ Լիբանանի Ս. Գրոց Ընկերութեան, Ամբիլիաս 1993 (վերահրատարակութիւն՝ 1996):

ըլլար, եթէ նոյնպէս կատարուէր գրաբարէն եւ ո՛չ թէ արեւմտահայերէնէն: Սա ի միջի ալլոց:

Այս նոր «վերածում-փոխադրութեան» մենք անդրադարձանք «էջմիածին» ամսագրի երկու յօդուածներով (2002 թիւ Ա եւ 2002 թիւ Դ), ուր արտայայտեցինք մեր տարակուսանքը փոխադրութեան աղաղակող թերութիւններու մասին՝ մատնացոյց ընելով մի քանին: Յօդուածները լոյս տեսան Հայաստան, բայց արձագանքը եկաւ շատ հեռուէն՝... Լիբանանէն: Սպասելի ու ցանկալի կ'ըլլար, որ ան լսուէր աւելի մօտէն, սակայն անանուն փոխադրողները լուռ մնացին, թերեւս չցանկանալով պարզել իրենց անձը:

«Արձագանքը» լոյս տեսաւ Անթիլիասի «Հասկ» ամսաթերթին մէջ (յուլիս-օգոստոս, 2002 թ., էջ 607-619), ստորագրուած Գեր. Տ. Զարեհ եպիսկոպոս Ազնաւորեանի անունով եւ վերնագրուած «Յանուն գիտականութեան»:

Ան կասկած կը յայտնէ Աւետարանի հրատարակութեան մեր տուած գնահատականի գիտականութեան մասին եւ, անշուշտ, կ'ընդգծէ զայն (առանց հարցական նշանի): Այս երկու գրախօսականներով մատնացոյց ըրինք, մեր կարծիքով, թարգմանական երկու տասնեակէ աւելի սխալներ: Զարեհ եպիսկոպոսը կանգ առաւ անոնց կէսին վրայ, ինչ որ կը նշանակէ, թէ լուելեայն համաձայն է մնացածներուն հետ, թէեւ իր այդ քայլը կը փորձէ արդարացնել հետեւեալ կերպով. «Սրբազանը շատ մը ուրիշ մանրուքներ (!) եւս կը նշէ, որոնցով կը զարմացնէ մեզ: Բայց չարժէր անդրադառնալ անոնց»: Ինչպէս կը տեսնենք ստորեւ, եպիսկոպոսը իր գրադատականին մէջ անվերջ «կը զարմանայ»: Մենք եւս կը զարմանանք, որ Ս. Գիրքի աստուածաշունչ բնագիրի ժողովրդականացումը ըլլայ այսքան անխնամ: Հարկ կա՞յ յիշեցնելու, թէ Նոր Կտակարանը Սուրբ Գիրք է եւ աստուածաշունչ Ս. Գիրքը, զոր կը համբուրենք Եկեղեցիին մէջ եւ թէ ան 27-89

սրբազան աւանդն է, որու մասին Պօղոս Առաքեալը գրած է Գաղատացիներուն. «Այլ թէ մեք կամ հրեշտակ յերկնից աւետարանեցէ ձեզ աւելի քան զոր աւետարանեցաքն ձեզ, նզովեալ լիցի: Որպէս յառաջագոյնն ասացաք, եւ արդ դարձեալ ասեմ. եթէ ոք աւետարանեցէ ձեզ աւելի քան զոր առէքն, նզովեալ լիցի» (Գղտ. Ա. 8-9): Աւետարանն է ամբողջ աւանդը յանձնուած Եկեղեցիին, նոյն ինքն մարմնացեալ Աստուծմէ. «Ունիցիս օրինակ ողջմտութեան բանիցն զորս յինէն լուար, հաւատովք եւ սիրով, որ ի Քրիստոս Յիսուս: Զբարեոք աւանդն պահեսչիր ի ձեռն Հոգւոյն Սրբոյ ի մեզ բնակելոյ» (Բ. Տիմ. Ա. 13-14):

Մեր մեծաբարբառ յօդուածագիրին կ'ուզենք յիշեցնել հիմնական հարց մը՝ կապուած Ս. Գիրքի թարգմանութեան հետ: 1934-ին, Ամենայն Հայոց Հայրապետ՝ Տ. Տ. Խորէն Ա. Վեհափառ Կաթողիկոսը, Երուսաղէմ զրկեց երկու սրբատառ կոնդակներ, որով յորելինական կը յայտարարէր ամբողջ տարի մը, սկսեալ 1934-ի Սրբոց Թարգմանչաց տօնէն մինչեւ 1935-ի նոյն տօնակատարութիւնը: Ամենայն Հայոց սրբազնագոյն Կաթողիկոսը «ցանկութիւն եւ բաղձանք սրտի» կը յայտնէր «արեւ զգիտակցութիւն ժողովրդեանն եւ ազգիս յիշատակաւ մեծի գործոյն», ամենուրէք հանդիսաւորապէս ոգեկոչելով «տարեդարձ ոսկեղէն թարգմանութեան Սուրբ Գրոց ի հայ լեզու, մին ի կարեւորագոյն եւ սքանչելի գործոց լէջս պատմութեան ազգիս»: Երկրորդ սրբատառ իր կոնդակով, Վեհափառ Հայրապետը կը կարգէր Երուսաղէմի երջանկայիշատակ Թորգոմ Պատրիարք Գուշակեանը «ներկայացուցչի Մեր ի սփիտս Հայութեան Արտասահմանի»: Նոյն ատեն Նորին Սրբութիւնը կը հրահանգէր. «նախագահութեամբ Զերով եւ մասնակցութեամբ ներկայացուցչաց Օնորիսազարդ Կաթողիկոսացն Տանն Կիլիկիոյ եւ Ամենապատիւ Պատրիարքին Կ. Պոլսոյ», հաստատուի Յանձնաժողով մը՝ կազմակերպելու տօնակատարութիւնը «ընդ նշանակաւ միութեան համայն ազգիս, լեզուի, մատենագրութեան եւ քաղաքակրթութեան ամենայն Հոգեւոր ստեղծագործութեանց»: Յորելինական տօնակատարութիւնները կատարուեցան

մեծ շուքով եւ վերջաւորութեան՝ երջանկայիշատակ Թորգոմ Պատրիարքը խմբագրական մը հրատարակեց Երուսաղէմի ՍԻՈՆ ամսագիրին մէջ, ուր կը խօսէր Ս. Գիրքի Հայերէն նոր թարգմանութեան մը մասին: Բնագիրի ընտրութեան հարցի մասին ան կը գրէ. «Գործը, անկողող չըլլայ կրկնել, լեզուի կամ ճաշակի հարց չէ մեզի համար. այդ կէտը կարելի է պատշաճապէս կարգադրել մէկ կամ միւս ձեւին մէջ հաւասարապէս. մեր տեսութեամբ սկզբունքի խնդիր է ան, վարդապետական տեսակէտ նոյնիսկ, որուն՝ ներելի չէ անուշադիր մնալ»: Երկար բացատրութիւններ տալէ ետք, հեղինակը կ'եզրակացնէ. «Հայերէն գրաբար Աստուածաշունչը, իբրեւ Ոսկեդարեան հնագոյն թարգմանութիւնը Եօթանասանիցին, իր վրայ ունի անոր այդ բոլոր առաւելութիւնները. արժան է հետեւաբար, որ անոր վրայէն կատարուի նոր թարգմանութիւնը. մեր աշխարհաբար Աստուածաշունչին բնագիրը պէտք է լինի մեր գրաբարը միայն»:

Մեծ Հայրապետին յանձնարարութիւնը եղած է կատարել աշխարհաբար թարգմանութիւնը՝ աչքի առաջ ունենալով յունարէն բնագիրը եւ անոր գրաբար թարգմանութիւնը: Այդպէս կը թուէր ըլլալ նաեւ Լիբանան կատարուած արեւմտահայերէն փոխադրութիւնը, որու առաջին էջին վրայ գրուած է, թէ թարգմանութիւնը կատարուած է յունարէն եւ գրաբար բնագիրներէն: Նոյնը չի կրկնուիր արեւելահայերէնի կողքին վրայ, սակայն կ'ենթադրուի, որովհետեւ կ'ըսուի, թէ արեւելահայերէն թարգմանութիւնը հիմնուած է արեւմտահայերէն թարգմանութեան վրայ:

Մեր յարուցած ամենէն հիմնական հարցը բնօրինակի խնդիրն է: 1993-ին ԱՆԹԻԼԻԱՍ տպուած ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԻ առաջին էջին վրայ կը կարդանք հետեւեալը. ՆՈՐ ԱՕԽԱՀԱԲԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ համեմատութեամբ Յունարեւելի եւ Գրաբարի: Սա արեւմտահայերէն թարգմանութիւնն է, որմէ թարգմանուած է արեւելահայերէնը: Արդ, գրաբարը Ս. Թարգմանչաց փոխադրուած է, որուն առաջին գիտական հրատարակութիւնը, ձեռագիրներու բաղդատութեամբ, կատարած է Հայր Յովհաննէս Զօհրապետ: Գիտական հրատարակութիւն-

նր լոյս տեսած է Վենետիկի Մխիթարեաններու տպարանը՝ 1805-ին եւ կոչուած այսպէս. «ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԵՐԷՆԻ ՄԱՏԵԱՆ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆԱՅ, ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան Նախնեաց մերոց ի հելլենականն հաւատարմագոյն բնագրէ ի հայկականն բարբառ»: Ըստ մեր պատմիչներու, «հելլենական հաւատարմագոյն բնագիրը» եզնիկ կողբացիի բերած յունարէն «ընտիր» օրինակն է, ըստ որուն Ս. Սահակ եւ Ս. Մեսրոպ կատարեցին Աստուածաշունչի երկրորդ կատարեալ թարգմանութիւնը:

Առաջին հարցը, որ կը ծագի ընթերցողին միտքին մէջ, սոյն գործի անանունութիւնն է: Ինչպէս արդէն նշուեցաւ, յայտնի էն փոխադրողներու անունները: Մեզի համար պարզ է, թէ ինչու՞ կը խուսափին տալ իրենց անունը, երբ անազնիւ «հետազոտողներ» առանց քաշուելու իրենց ստորագրութիւնը կը դրօշմեն ուրիշի գործի վերջաւորութեան: Տարակոյս չկայ, որ գերաշնորհ եպիսկոպոսը զիտէ, թէ որոնց գործն է իր պաշտպանածը, բայց ան եւս չուզէր անուանել կատարողները, երբ շատ բարձր կը գնահատէ սոյն փոխադրութիւնը՝ շարունակ ընդգծելով անոր բարեմասնութիւնները: Ի՞նչն է այս անանունութեան պատճառը. միջնադարեան հեղինակներու համեստութի՞ւնը, թէ՞ աւելի լուրջ դրդապատճառներ: Լաւ է, որ նշուած է հրատարակութեան պատասխանատու խմբագիրի անունը՝ Դաւիթ Գիւրջինեան: Ի միջի այլոց նշենք այստեղ, որ անցեալին լոյս տեսած արեւելահայերէն չորս «նոր թարգմանութիւններու» հեղինակները (Հատիտյան, Շահբազյան, Անթոնյան) խիզախութեամբ յայտնած են իրենց անունները:

Անանուն թարգմանիչները յատուկ նշած են իրենց «վերածում-փոխադրութեան» «սկզբունքը», որու տակ կը ստորագրենք երկու ձեռքով: Անոնք կը գրեն. «Այս թարգմանութեան սկզբունքն է՝ կարեւորութիւնը տալ բովանդակութեանը, մտքին, քան թե՛ ձեւին, եւ ճշգրտութիւն փնտրել իմաստի, քան թե՛ արտաքին կաղապարի մեջ, ուստի ձգտում է

տալ բնագրային բառերի եւ դարձվածքների իմաստային թարգմանությունը, որպեսզի կարդացվածն ամբողջապես եւ ուղիղ կերպով հասկանալի լինի այսօրվա մարդուն»:

Ինչպէս կը համոզուինք ստորեւ, վերածողներու «սկզբունքը» ամէն քայլափոխի կը խախտուի, «սկզբունքի» մասին խօսքի նպատակը սակայն այլ է, այն է՝ չորս անգամ հրատարակուածի եւ «Աշխարհաբար նոր թարգմանութիւն» անունունուածի վրայ մի հինգերորդի ապահովումը՝ այն լոյս աշխարհ բերելու «անհրաժեշտութիւնը» հիմնաւորելն ու արդարացնելը: Մեր յոգուածին մէջ ցոյց տուած ենք յիշեալ «սկզբունքի» խախտումի բազում օրինակներ: Նախ նշենք այստեղ մէկը, որ աչքի կը զարնէ իր արտառոցութեամբ:

Սրբոց թարգմանչաց թարգմանութիւնը. «Աբրահամ ծնաւ զԻսահակ, Իսահակ ծնաւ զՅակոբ...» եւ այսպէս «ծնաւ» երեք «չորեքտասն» անգամ: Ահա եւ «վերածում-փոխադրութիւնը». «Աբրահամը ծնեց Իսահակին, Իսահակը՝ ծնեց Հակոբին...» եւ այսպէս «ծնեց» երեք անգամ «չորեքտասն».....:

Հարց կը ծագի, թէ կարելի՞ է ըսել, որ տուեալ պարագային «կարեւորութիւնը տրված է բովանդակութեան, քան թե՛ ձեւին», որ «վերածող-փոխադրողները» «ճշգրտութիւնը «փնտրեցին-գտան իմաստի, քան խօսքի արտաքին կաղապարի մէջ»»: Արդեօք «ծնաւ»ը դառնալով «ծնեց» կաղապարը փոխուեցա՞ւ, բովանդակութիւնը փոխուեցա՞ւ, «իմաստային համապատասխանը» տրուեցա՞ւ, դարձա՞ւ «ծամանակակից հայերեանով նոր կտակարան» նորագոյն թե՛ մտածողությամբ եւ թե՛ արտահայտութեան կերպերով»: Վերջապէս, «այսօրվա մարդուն» համար տղամարդու երեխայ ծնիլը «հասկանալի եղա՞վ»:

Ստեղծուած անյարմար վիճակէն մի կերպ դուրս գալու մտահոգութեամբ գերաշնորհ եպիսկոպոսը կը փորձէ ցոյց տալ, որ այսօրուայ «հայերէն լեզուին բնաւ խորթ է (!) հօր մը համար «ծնաւ» բա-

ցատրութիւնը: Չէ՞ որ,- գրած է ան, «մենք հաւասարապէս «ծնող» կը կոչենք թէ՛ հայրը եւ թէ՛ մայրը»: Սրբազան եպիսկոպոսը կամ կը շփոթէ «ծնել» բայի եւ «ծնող» ենթակայական դերբայի իմաստային տարբերութիւնը, կ'ամ չարամտօրէն կը նոյնացնէ անոնց իմաստները: Արդ, հայրն ու մայրը «ծնող» կոչելը կը նշանակէ՞, թէ երկուքն ալ հաւասարապէս ընդունակ են «ծննդաբերելո՞ւ»: Չարե՞հ եպիսկոպոսը կը դիմէ օտար լեզուի բառարաններուն եւ կ'ընդգծէ «ծնել» բայը, բայց ոչ ենթակայական դերբայ «ծնողը», որ parent է եւ ոչ «ծննդաբերող»...: Parent բառը «ծննդաբերող» իմաստն ունի արդեօ՞ք:

Ստիպուած, Չարե՞հ Սրբազանը փորձ մը կ'ընէ կացութենէն դուրս գալու: Դարձեալ օգտագործելով ոչ թէ «ծնել» բայը, այլ նոյն այդ «ծնողը», որ թէեւ նոյն արմատն ունի, բայց տարբեր իմաստներ, այս անգամ մեզ հաճոյանալով ցոյց կուտայ, որ մենք «հոգեւոր ծնող» ենք մեր կողմէն ձեռնադրուած քահանաներուն համար: Բայց մենք «հոգեւոր ծննդաբերող» ենք ...:

Այսպէս. «ծնալ»-ը «ծնեց» դարձնելով պահպանուած է «Ներկա թարգմանութեան մասին» ներածականին յայտնուած միտքը, թէ «հիմնական մտահոգութիւնը ժամանակին համաքայլ ընթանալն է: Ատուածաշունչը նոր սերունդների հետ պետք է խօսի նոր լեզվով՝ իր հավիտենական պատգամը ժամանակակից մարդու մտքին ու սրտին հասցնելու համար: Եվ նրա առաջին լծակը նորոգված (!) լեզուն է: Հայտնի է, որ ամեն լեզու ժամանակի հետ կրում է փոփոխություններ, որդեգրում քերականական ու ոճական նոր ձևեր, նորոգվում բառապաշարով եւ թարմանում (!) մտածողությամբ: Ահա այս բոլորը պետք է իրենց արտացոլումը գտնեն Ատուածաշունչի մէջ»: Միանգամայն ճիշտ մտքեր: Սակայն բերուած օրինակը կ'արտացոլէ՞ այդ բոլորը: Ընթերցողը կը հասկնայ, որ խօսքը միայն մէջբերուած օրինակին չի վերաբերիր, նման դէպքերու կը հանդիպինք Աւետարանի ամբողջ «վերածման-փոխադրման» ընթացքին:

Գերյարգելի եպիսկոպոսը կը շարունակէ մեր «մէկ-երկու ուրիշ բառերու առնչուած անճիշտ նկատողութիւններ»-ը եւ կ'ըսէ, թէ մենք սխալած ենք. «Մատթէոս Բ. 4 համարին մէջ գրաբարի «քահանայապետս եւ դպիրս» (յունարէն՝ ἀρχιερέις καὶ γραμματέις) բառերուն «աւագ քահանաներ եւ օրէնքի ուսուցիչներ» թարգմանութիւնը անճիշտ գտնելով: «Շան գլուխը» (յարգարժան եպիսկոպոսի արտայայտութիւնն է) թաղուած է միշտ բառացիութեան սկզբունքին կառչածութեան մէջ, այլապէս Սրբազանը նոյնիսկ պէտք է գնահատէր այս թարգմանութիւնը՝ «ճշգրտութեամբ (!) եւ հասկնալիութեամբ տեսակետէն»:

«Վերածող-փոխադրողները» եւ Գեր. եպիսկոպոսը չեն տեսներ իրենց «անգնահատելի» այս թարգմանութեան առաջացնելիք տարակուսանքն ու շփոթը «այսօրվա մարդու» մէջ: Այս առթիւ նշենք, որ թարգմանիչները թէեւ կը պնդեն, թէ չեն կառչած բառացիութեան սկզբունքին, սակայն քիչ մը վեր տեսանք, թէ ինչ ստացուեցաւ «ծնալ»-«ծնեց»-էն:

Բայց ինչիրը այդ չէ միայն: «Քահանայապետս եւ դպիրս» բառերու թարգմանութեան մասին տրուած բացատրութիւնները յստակ կը վկայեն, որ անոնց մօտ այդ երկու սկզբունքները «կառչածութեամբ» եւ «իմաստի մէջ ճշգրտութիւն փնտրելու» համակեցութեան (symbiose) մէջ են: Աւետարանին մէջ կը հանդիպինք «քահանայապետ» (եզակի) եւ «քահանայապետք» (յոգնակի) ձեւերուն: «Վերածող-փոխադրողները» եզակի բառը կը թողուն անփոփոխ, այսինքն՝ կառչած կը մնան, իսկ երբ բառը յոգնակի է՝ «այսօրվա մարդուն» հասկնալի ընելու համար կը դարձնեն «աւագ քահանա»:

Փորձենք այժմ տեսնել, թէ վերածող-փոխադրողները ինչպէս են թարգմանած «քահանայապետ» (եզակի) ἀρχιερέις բառը: «Թարմացած մտածողութեամբ» այսօրուայ մարդը այդ բառի տակ ի՞նչ պիտի հասկնայ. պատրիարք, եպիսկոպոս, թէ կաթողիկոս (տե՛ս էդ. Աղայեան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հատոր Բ., էջ

1565): Առաջին դարուն, Պաղեստինի մէջ ու՞ր կը գտնենք Հրեայ պատրիարք, եպիսկոպոս կամ կաթողիկոս: Յիսուս Քրիստոսի մասին ըստե՞ս է. «Ուր կարապետն մեր Յիսուս եմուտ վասն մեր, ըստ կարգին Մելքիսեդեկի եղև քահանայապետ յաիտեմից» (Եբր., Զ. 20): Ահա եւ վերածում-փոխադրութիւնը. «Ուր Յիսուսը մտաւ մեզմից առաջ (!) ու մեզ համար հավիտեանական քահանայապետ եղաւ Մելքիսեդեկի պես»: Այնուհետեւ. «Այլ Քրիստոս եկեալ Քահանայապետ հանդերձելոցն բարեաց» (Եբր., Թ. 11): Վերածում-փոխադրութիւնը. «Բայց երբ Քրիստոսը եկաւ որպէս զալիք նոր կարգերի քահանայապետ» (!): Ապա. «նայեցարոք ընդ Առաքելսն եւ ընդ Քահանայապետ խոստովանութեան մերոյ ընդ Յիսուս Քրիստոս» (Եբր., Գ. 1): Վերածում-փոխադրութիւնը. «Նայեցեք Հիսուսին, որ Աստծո կողմից ուղարկվեց Քահանայապետ լինելու (!) եւ մեր հավատի խոստովանութիւնը մատուցելու Աստծուն» (!): Վերջապէս. «Ունիմք այսուհետեւ քահանայապետ մեծ անցեալ ընդ երկինս, զՅիսուս զՈրդի Աստուծոյ» (Եբր., Դ. 14): Վերածում-փոխադրութիւնը. «Հիմա ունենք երկնքի սրբարանը (!) մտած մի (!) մեծ Քահանայապետ Հիսուսին՝ Աստծու Որդուն»:

Այս ամէնը «քահանայապետի» մասին: Անցնինք «դպիրներուն»: Վերածող-փոխադրողները Նոր Կտակարանի մէջ 61 անգամ $\gamma\rho\alpha\mu\mu\alpha\tau\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ յիշուած է 60 անգամ Սրբոց Թարգմանչաց կողմէն «դպիր» թարգմանուածը կը փորձեն «այսօրվա մարդուն» հասկնալի դարձնել, որպէսզի ան սխալ չհասկնա այդ բառը՝ «եկեղեցւոյ դպրաց դասի անդամ, եկեղեցւոյ մէջ երգող կամ ծառայող անձ»: Զարեհ եպիսկոպոսի համոզմամբ, նոր թարգմանութիւնը գրաբարեան «դպիր» բառին կուտայ իր ճիշտ իմաստը՝ զայն թարգմանելով «օրէնքի ուսուցիչ»: Ամբողջ Ս. Գիրքին մէջ (Հին եւ Նոր Կտակարան) ընդամէնը մէկ անգամ Գործք Առաքելոցի (Ե. 34) մէջ կը հանդիպի $\nu\omicron\mu\omicron\delta\iota\delta\alpha\sigma\kappa\alpha\lambda\omicron\varsigma$ (Ս. Թարգմանիչները միանգամայն ճիշտ՝ «օրէնսու-

սոյց» թարգմանած են՝ $\nu\omicron\mu\omicron\varsigma$ (օրէնք) $\delta\iota\delta\alpha\sigma\kappa\alpha\lambda\omicron\varsigma$ (ուսուցիչ): Նոր թարգմանիչները նույնացնելով հունարեն 60 անգամ յիշուած «դպիրը» կը դարձնեն «օրէնքի ուսուցիչ»: Սա եզակի դէպք է Ս. Գրոց բազմալեզու թարգմանութիւններուն մէջ: Մարդ խոշոր «աղբիւրագէտ» պիտի ըլլայ, որ նման «աղբիւրագիտական» յայտնագործութիւններ կատարէ: Թարգմանիչները եւ Գեր. Եպիսկոպոսը հաւատացած են, որ Հին ատեն յունարէն կարդացողը եւ Ե. դարու «այօրվա մարդը» $\gamma\rho\alpha\mu\mu\alpha\tau\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ -ի դպիրի ինչ ըլլալը չէին գիտեր, անոր համար «օրէնսուսոյցի փոխադրած են եւ Գեր. Տ. Զարեհի համոզմամբ «Նոր Կտակարանը ինքը օրինակը կուտայ այս բառին իմաստային (!) թարգմանութեան»: Ոսկեդարու Ս. Թարգմանիչներ, դուք եւս յունարէն եւ գրաբար չգիտէի՞ք..... Պարզ չէ՞, որ «օրէնքի ուսուցիչը» չի՛ ընդգրկւր $\gamma\rho\alpha\mu\mu\alpha\tau\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ -ը: Ինչքան «անբարեխիղճ» են վարուած ժամանակին Նոր Կտակարանը լատիներէն թարգմանողները, որ չեն մտածած իրենց ժամանակակից մարդուն Սուրբ Գիրքը հասկնալի դարձնել եւ $\gamma\rho\alpha\mu\mu\alpha\tau\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ -ը ամէն տեղ թարգմանած են "scriba" եւ ոչ "legis interpretis" կամ "legis doctor": Մեր օրերուն ալ Nestle-Aland-ի ամենահեղինակաւոր անգլերէն թարգմանիչները նոյնպէս չեն՝ մտածած «իրենց այսօրվա» ընթերցողներու մասին եւ $\gamma\rho\alpha\mu\mu\alpha\tau\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ -ը թարգմանած են եւ չեն «փոխարինած» Գործք Առաքելոցի $\nu\omicron\mu\omicron\delta\iota\delta\alpha\sigma\kappa\alpha\lambda\omicron\varsigma$ -ով, teacher of law: Նոյնպէս ըրած են նաեւ Ֆրանսացիներ, գերմանացիներ եւ եւրոպական այլ լեզուներով թարգմանողներ: Հաւանաբար լատիները եւ այլ օտարերկրացիները հայերու նման «անհասկացող» չէին, որ կարիք ունենային մեկնաբանական բացատրութեան: Այսօրուայ հային անծանօթ են դպրոց, դպրութիւն, դպրատուն բառերը: Ըստածէն ետք պարզ չէ՞ ինչու մենք «քահանայապետս եւ դպիրս» (յունարէն $\alpha\rho\chi\iota\epsilon\rho\epsilon\acute{\iota}\varsigma$ $\kappa\alpha\acute{\iota}$ $\gamma\rho\alpha\mu\mu\alpha\tau\epsilon\acute{\iota}\varsigma$) բառերը «աւագ քահանայներ եւ օրէնքի ուսուցիչներ» թարգմանութիւնը «անճիշտ կը գտնենք»: Կարիք

չկայ «զարմանալ», որ «Սրբազանը կ'առարկէ առարկելու սիրոյն»: Պարզ չեղաւ ինչու՞ «կ'առարկէ»:

Զարեհ եպիսկոպոսի ըսելով, անանուն վերածող-փոխադրողները «պարզապէս ճիշտ իմաստը կ'փորձեն (!) արտահայտել»: Բայց այդ «օրենքի ուսուցիչները» «իրենց» մասնագիտութենէն շատ հեռու, մութ գործերով են զբաղուած: Օրինակ, անխղճաբար «ուտեն զտունս այրեաց, պատճառաւոր յերկարեալ յաղօթս» (Մարկոս ԺԲ., 40), նախագասութեան փոխադրութիւնն է. «օրենքի ուսուցիչները այրի կանանց տներն են հափշտակում նրանց ձեռքից' (!), իսկ մյուս կողմից (!) կեղծավորութեամբ երկարացնում են իրենց աղոթքը»:

Վերջապէս, «դպիր» բառի «փոխադրութեան» հարցին մէջ անհետեւողականութիւն ալ կայ: Օրինակ, Ա. Կորնթացաց թուղթին մէջ (Ա. 20) γραμματεὺς-ը, որ Ս. Թարգմանիչները «դպիր» թարգմանած են, փոխադրողները դարձուցած են «ուսյալ մարդիկ», բայց ոչ «օրենքի ուսուցիչ»:

Հին Կտակարանին մէջ 36 անգամ կը հանդիպի «դպիր» բառը: Ինչպէ՞ս վարուիլ անոնց հետ: Ելից գրքին մէջ (Ե. 6, 10...) անոնք կը յիշուին «գործավարներու» հետ եւ անոնց «մասնագիտութիւններէն» է նաեւ հում աղիւս պատրաստողներուն յարդ մատակարարելը: Իսրայէլի Դաւիթ թագաւորի օրօք «դպիրները» γραμματεῖς նոյնպէս կը յիշուին «գործավարներու» հետ: Եթէ հաւատանք Սրբոց Թարգմանչաց թարգմանութեան, ապա անոնք «քսան եւ չորք հազար» հոգի են («եւ քսան եւ չորք հազար դպիրք» (Ա Մնացորդաց, ԻԳ. 4): Գ. Մակաբայեցաց գիրքի համաձայն (Դ. 15) «դպիրները» (կարծեցեալ) օրէնքի ուսուցիչները) մարդահամար կազմակերպող կաշառակեր մարդիկ են «զդպիրսն իրեա զկաշառաբեկս»: Ուստի, իւրաքանչիւր դէպքի համար թարգմանիչները պիտի առանձին բա՞ռ հորինեն: Սա մեզ ու՞ր կը տանի:

Բայց ահա «դպիր» բառի իսկական բացատրութիւնը. «լեզու իմ որպէս գրիչ արագագիր դպիր» (Սաղմոսաց գիրք ԽԴ. ԽԵ. 2): Նոյնն է նաեւ Եոթանասնից թարգմանութեան մէջ. ἡ γλωσσά μου καλαμος γραμματέως ὀξύγράφου:

Գեր. եպիսկոպոսը մեզի հարց կուտայ, թէ արդե՞ք վերածող-փոխադրողները սխալ կ'ընեն ոչ պարզապէս բնագրին ճիշտ իմաստը կը փորձեն արտայայտել: Անոնք փորձած են «այսօրվա մարդուն» դպիր γραμματεὺς բառը հասկնալի դարձնել: Անտարակոյս սխալ են ըրած, շատ սխալ: Ս. Գիրքը փորձադաշտ չէ՛, որ ցանկացողն անոր վրայ փորձեր կատարէ: Առանձին յօդուածներով, ծանօթագրութիւններու մէջ ինչքան կկամենայ, թող փորձե: Գիտուն բժիշկները նոր դեղ պատրաստելու ատեն, զայն մարդուն վրայ փորձարկելէ առաջ կը փորձարկեն կենդանիներու վրայ եւ երբ համոզուին, թէ ան մարդուն համար վնասակար չէ, այլ ընդհակառակը՝ օգտակար է, այն ատեն դեղը կը դնեն շրջանառութեան մէջ:

Ս. Թարգմանիչները γραμματεὺς բառը, ինչպէս բազմիցս նշուեցաւ, թարգմանած են «դպիր», իսկ Հին Կտակարանին մէջ 29 անգամ թարգմանուած է «դպրապետ», թէ ինչու՞ քննութեան հարց է: Գոյութիւն ունին տարբեր տեսակի դպրապետեր. «դպրապետ իշխան զաւրուցն» (Դ Թագ., ԻԵ, 19), «դպրապետ ժողովրդեան երկրին» (Երեմ., ՄԲ., 25): Պարսից Արտաշէս թագաւորի արքունիքին մէջ կային «արքունի դպրապետք» (Եսթէր, Թ, 3): Ինչպէ՞ս պիտի վարուէին «փոխադրողները», եթէ արեւելահայերէնի «վերածէին» նաեւ Հին Կտակարանը: Պիտի ընդգծեմ, որ, ի պատիւ «փոխադրողներուն», մէկ անգամ Գործք Առաքելոցին մէջ (ԺԹ., 35) հանդիպող «դպրապետ» բառը անոնք «օրենքի ուսուցչապետ» չեն թարգմանած, որովհետեւ իրենց համար պարզ էր, որ խօսքը Եփեսոսի Հեթանոս յոյն վարչական անձնաւորութեան կը վերաբերի. «լուեցոյց դպրապետն զամբոխսն եւ ասէ.

Արք եփեսացիք, իսկ ո՞վ է ի մարդկանէ, որ ոչ գիտէ զեփեսացոց քաղաքս մեհենազարդ մեծիմ Արտեմնայ դիցն եւ Դիոպետնայ»: Վերածողները այս նախադասութիւնը փոխադրել են հետեւեալ կերպ. «Քաղաքի քարտուղարը (!) լոնցրէց ամբոյսիմ եւ ասաց. Ով եփեսացիներ, կա՞ մեկը, որ չգիտնէ, թե Եփեսոսը պահապանն է (!) մեծ Արտեմիսի մեհնյանի եւ երկնքից ընկած նրա պատկերի (!)»:

Փոխադրութիւնն, անշուշտ, Սրբոց Թարգմանչաց բնագիրէն չէ, այլ վատ թարգմանութիւնն է Nestle-Aland-ի անգլերենէն, ուր γραμματεὺς թարգմանուած է "town clerk" "Clerk", ճիշտ է, կը նշանակէ «քարտուղար», բայց այս պարագային «քաղաքի քարտուղար» չէ, որովհետեւ նման պաշտօն ընդհանրապէս գոյութիւն չունի: "Clerk" այստեղ կը նշանակէ (այսօրվա մարդուն հասկնալի) քաղաքպետի քարտուղար կամ «քաղաքային վարչութեան քարտուղար», որ ճիշտ իմաստն է clerk բառին:

Շարունակենք: Փոխադրողները, որ մտահոգուած են «այսօրվա Հայ մարդու» կողմէն «գպիր» բառի իմաստը սխալ հասկնալու հնարաւորութենէն, ամենեւին չե՞ն մտածեր, թէ ան ի՞նչ կը հասկնայ «վարդապետ» կարգաւորով: Νομοδιδάσκαλος-ի διδάσκαλος-ը ճիշտ նշելով՝ «ուսուցիչ», Քրիստոսի առնչութեամբ բառը կը պահեն անփոփոխ, ինչպէս որ այն կայ գրաբարով՝ «վարդապետ» (գրաբար կը նշանակէ «ուսուցիչ»): Այսօրուայ մարդուն համար «վարդապետ» բառը յստակ իմաստ մը ունի, որ է «կուսակիցն քահանա, որ ապրում է վանքի մէջ կամ հոգեւոր իշխանութեան կարգադրութեամբ ուղարկվում որեւէ քաղաք իբրեւ քարոզիչ, փոխանորդ կամ եկեղեցական գործերի կառավարիչ (Տե՛ս Էդ. Աղայան, Արդի Հայերենի բացատրական բառարան, Հատ. Բ, էջ 1365):

Ջարեհ եպիսկոպոսը «խորը գիտելիքներ» կը ցուցաբերէ նաեւ յունարէն բնագիրի հարցին մէջ եւ «ի նորոյ» կը բացատրէ Մատթէո-

սի Աւետարանի Գ. 9-ի յունարէնն է՛յբւրււ բայը, եւ կը հաստատէ, թէ վերածող-փոխադրողները ճիշտ են վարուած այն «դուրս բերել» թարգմանելով: Նախ կանգ առնենք «վերածող-փոխադրողներու» փոխադրութեան վրա: Եպիսկոպոսի մէջբերած գրաբար նախադասութիւնն է. «ի քարանցս յայցսանէ յարուցանել»: Բայց ասիկա նախադասութեան կէսն է միայն, միւս մասը չէ մէջբերուած. թերեւս այն շատ անճոռնի է եւ ամօթ է ամբողջացնել դայն: Նախադասութիւնն է. «Կարող է Աստուած ի քարանցս յայցսանէ յարուցանել որդիս Աքրահամու» (ընդգծուածները եպիսկոպոսը «կրճատած» է): Ո՞ր քարերէն եւ ինչպէ՞ս է Աստուած դուրս բերած Աբրահամի որդիներ: Ո՞վ է զանոնք զետեղած քարերու մէջ: Գերաշնորհ եպիսկոպոսը կը քննադատէ մեր դրածը. «մեր առաջին թարգմանիչները յունարէնն է՛յբւրււ բայը հասկցած են յարուցանել, կանգնեցնել կամ վերականգնել իմաստով», այսինքն կը պնդէ, որ Ս. Թարգմանիչները յունարէն այդ բայը հասկցած են «դուրս բերել» իմաստով:

Սուրբ Թարգմանիչները է՛յբւրււ բայը հասկցած ու թարգմանած են «կանգնեցնել» (Ա. Թագաւորութեանց Ե. 3, Ժողովուրդ Դ. 10, Յովհաննէս Բ. 19, Բ. 20, Գործք Առաքելոց Ժ. 26), ինչպես նաեւ («Նա կանգնեաց զնիզակն իւր») (Բ. Թագաւորութեանց ԻԳ., 18): Կարելի է արդեօ՞ք թարգմանել «Նա իր նիզակը դուրս բերեց» (բայց ո՞րտեղէն դուրս բերաւ): Έγείρειν բայը թարգմանած են նաեւ «յարուցանել» (Ելից ԻԳ. 5, Դատաւորաց Բ. 16, Բ. 18, Գ. 9, Գ. 15, Ա. Թագաւորութեանց Բ. 8, Բ. Թագաւորութեանց ԺԲ 17, ԺԸ. 31, Գ. Թագաւորութեանց ԺԱ. 14, ԺԱ. 23, Դ. Թագաւորութեանց Դ. 31):

Խնդրոյ առարկայ նախադասութեան իմաստն է, որ Աստուած ամենակարող է եւ կրնայ քարերուն ալ հոգի ու մարմին տալ:

Ջարեհ եպիսկոպոսը «նորովի» կը բացատրէ նաեւ κείαι բայը (անորոշ ձեւը՝ κείσθαι): Յունարէն բնագիրն է ἀξίτη πρὸς τὴν ρίζαν

τῶν δέιδρωσ κείται (Մատթէոս Գ. 10), որը Ս. Թարգմանիչները թարգմանած են. «Տապար առ արմին ծառոց դնի»: Քննադատը, եթէ «ի քարանցս յայցանէ»-ի պարագային նախադասութիւնը կիսատ կը թողու, այս պարագային ան ընդհանրապէս չի մէջբերեր, թերեւս խուսափելով «թարգմանութեան» անճոռնիութիւնը ցուցադրելէ: Իսկ թարգմանութիւնն է. «կացինն ահա պատրաստ է (!) կտրելու ծառերն իրենց արմատներով», կարծես կացինը մարդ ըլլայ, որ պատրաստ է ծառ կտրելու: Այնուհետեւ, ընթերցողին ապակողմնորոշելու նպատակով, տուեալ հատուածէն բոլորովին անկախ կը մէջբերէ մեր թարգմանութիւնը. «տապարը ծառերու արմատին քով կը գտնուի», վերջին ընդգծուած բառին կցելով երկու հարցական նշաններ (?), թէ տես՛ք, ինչպիսի անմտութիւններ կ'ըսէ «էջմիածնի» յօդուածագիրը: Ըստ Ջարեհ եպիսկոպոսին կէտաւ - ն «գտնուեցաւ» չի նշանակեր, այլ «պատրաստ ըլլաւ»: Բայց, աւա՛ղ, ի՞նչ ընենք որ կէտաւ «գտնուիլ» կը նշանակէ եւ Ս. Թարգմանչաց կողմէ այդպէս թարգմանուած է. «գտանիցէք մանուկ պատեալ ի խանձարուրս» (Ղուկաս Բ. 12) (յուշարէն բնագրին մէջ εὐρίσκετε βρέφος ἐσπαργανωμένον καὶ κείμενον ἐν φάτιῳ, «եւ գտին զՄարիամ եւ զՅովսէփ եւ զմանուկն եղեալ ի մտր» (Ղուկաս 2.16) (յուշարէն բնագրին մէջ. καὶ ἀνεῦρον τὴν Μαριάμ καὶ τὸν Ἰωσήφ καὶ τὸ βρέφος κείμενον ἐν τῇ φάτει: Սուրբ Թարգմանիչները կէտաւ բայը թարգմանած են նաեւ «կալ» («կենալ»), որ պարզապէս գտնուիլ կը նշանակէ² (Բ Թագ. Ը. 10, Եսայի Թ. 4, Երեմիա ԻԴ. 1, Մատթէոս Ե. 14, ԻԸ.6, Ղուկաս Բ. 34, ԻԴ. 12, Յովհան-

¹ «Վերածող-փոխադրողները» եւ Գեր. եպիսկոպոսը, եթէ ուշադիր ընթերցին Մատթ. Գ. 10 համարի ամբողջ նախադասութիւնը, չէին հանդգնիր «կացինը պատրաստ է» թարգմանել. նաեւ Ջարեհ եպիսկոպոսը չէր զուարճանար մեր «կացինը կը գտնուի» թարգմանութեամբ: Իսկ նախադասութեան շարունակութիւնն է. «ամենայն ծառ, որ ոչ առնէ զպտուղ բարուք՝ հատանի եւ ի հուր արկանի»: Համարի իմաստն է. «կացինը կախուած է իւրաքանչիւր անպտուղ ծառի զլուխին», եւ ոչ ընդհանրապէս բոլոր ծառերու. ինչպէս ըսուած է անոնց թարգմանութեամբ:

² Ռ. Ս. Ղազարեան, Գրաբարի բառարան. հտ. Ա, Երեւան, 2000, էջ 620:

նէս ԺԹ. 29, Ի. 5, Ի. 6, Ի. 7, Ի. 12, Բ Կորնթ. Գ. 15, Փիլ. Ա. 17, Ա Թեսաղ. Գ. 3, Ա Տիմոթ. Ա. 9, Ա Յովհ. Ե. 19):

Քանի որ մենք մեզի թոյլ չենք տար իջնելու «Յունագէտ եւ Գրաբարագէտ» եպիսկոպոսի մակարդակին, ստիպուած կը վերադարձնենք սխալմամբ մեր հասցէին յղած խօսքերը. «Ողբա՛մ զքեզ»: Նման մօտեցում եւ քննադատութիւններ կասկածելի կը դարձնեն ո՛չ միայն յունարէնի իր իմացութիւնը, այլ նաեւ գրաբարի իր իմացութիւնը: Աւելցնենք միայն մեր կողմէն՝ նաեւ սուրբ գրոց իր իմացութիւնը: Մեր առաջին յօդուածին մէջ գրած էինք Մատթէոսի Աւետարանի Ա. 19 համարի եւ Յիսուսի ծննդեան պատմութեան մասին: Յովսէփի յունարէն բնորոշումն է ὁ ἀνὴρ αὐτῆς, որ կը նշանակէ այր նորա: Թարգմանիչը յունարէն ὁ ἀνὴρ բառը եւ անոր գրաբար այր բառը, որ կը նշանակէ ամուսին, թարգմանած է նշանա՛ծ: Նախորդ համարին մէջ, Աւետարանիչը գրած է πρὶν ἢ συνηλθεῖν, որով ըսելու զած է «մինչ չեւ եկեալ առ միմեանս» ինչպէս թարգմանած են ոսկերչարեան մեր թարգմանիչները, այսինքն թէ Մարիամի այրը իմացաւ, որ իր կինը յղացած է իրենց կենակցութենէն առաջ:

Ջարեհ եպիսկոպոսի յաջորդ «բառաքննութիւնը» կը վերաբերի Մատթէոսի Աւետարանի առաջին նախադասութեան. «Գիրք ծննդեան Յիսուսի Քրիստոսի որդոյ Դաւթի որդոյ Աբրահամու»: Մենք առարկեցինք՝ ցոյց տալով, որ «վերածող-փոխադրողները», չգիտես ինչ պատճառաբանութեամբ, «խմբագրած են» Սուրբ Թարգմանիչներուն՝ «Գիրք ծննդեան» բառերը փոխարինելով «ազգաբանութիւն» բառով: Վերջինիս մասին քիչ մը ետք: Ջարեհ եպիսկոպոսը մեզի կը սորվեցնէ, թէ «Գիրք ծննդեան»-ը եբրայաբանութիւնն է, «որուն մէջ «գիրք» բառը քանի մը իմաստներով կը գործածուի, որոնցմէ միայն մէկն է «գիրք» այժմեան իմաստով: «Գիրք» առհասարակ կը նշանակէ «ժամանակագրութիւն, ազգաբանական ցանկ կամ ցուցակ, գրութիւն,

պայմանագրութիւն» եւ այլն: Պարզ չէ, թէ այս բոլորէն ո՞րն է Գեր. եպիսկոպոսին նախընտրածը: Ան ի՞նչ կը համարէ Աւետարանը՝ «ժամանակագրութիւն» (ըսել է *χρονογραφία*), «ժամանակագրական պատմութիւն» (*χρονογραφική ιστορία*), թէ «արձանագրութիւն» (*ἔπιγραφή*) եւ այլն: Բայց ինչո՞ւ դիմել եբրայերէնին, երբ կայ յունարենը *βίβλος*, որ «գիրք» կը նշանակէ «մե՛ր հասկացողութեամբ»: Մեզ մոռացութեան (ասել է՝ *ամնեզիայի*) մեջ մեղադրելով, Գեր. եպիսկոպոսը ցոյց կուտայ, որ «ուրիշ թարգմանութիւններ ալ կան, նոյնքան բառացի, որոնք «գիրքը» անգլերեն *book* կամ ֆրանսերեն *livre* չեն հասկնար»: Ան կը յղէ *Traduction OEcumenique de la Bible*-ին (ըսենք, որ *Bible*-ը յունարէն *Βίβλια* կը նշանակէ «գրքեր»), ուր Մատթէոսի Աւետարանի բառը իր իսկ Աշուտով (էջ 609) թարգմանուած է «*livre*»: Այսպէս, «*livre*» չեն հասկնար», բայց... «*livre*» կը գրեն (!): Իսկ ինչ կը վերաբերի «գիրք» բառի անգլերեն *book* «չհասկնալու», ապա հազիւ թէ մեր նշած *Nestle-Aland*-էն աւելի հեղինակաւոր գիտական-քննական հրատարակութիւն գոյութիւն ունենայ: Ինչպէս ցոյց տուինք, խնդրոյ առարկայ բառը այնտեղ *book* է թարգմանուած: Սակայն ամենազարմանալին այն է, որ իրենք թարգմանիչ-վերածող-փոխադրողներն են, որ զայն «գիրք» կոչած են: Ներածականին մէջ սեւը ճերմակի վրայ գրած են. «Նոր Կտակարանը հունարենով գրված 27 գրքերի մի ժողովածու է»: Այդ 27 գիրքերէն մէկը՝ Մատթէոսի Աւետարանը, գիրք չպիտի՞ համարենք, մնացածները գիրք են, իսկ Մատթէոսի Աւետարանը՝ «Ազգաբանութի՞ւն»: Երեք էջնոց «Առ տիտոս» թուղթը «գիրք» է, իսկ Մատթէոսի Աւետարանը՝ ո՞չ:

Շարունակութեան մէջ Գեր. եպիսկոպոսը մանրամասնօրէն քննելով Աւետարանի «գիրք» բառի երկու մեկնութիւնները, կ'որոգեզրէ անոնցմէ մէկը՝ «ազգաբանութիւն», արդարացնելու համար «Գիրք

ծննդեան» բառերու անհիմն կրճատումը: Արդ, դիմելով էդ. Աղայեանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»ին, մենք ցոյց տուինք, որ «ազգաբանութիւն» կը նշանակէ «ժողովուրդների, ցեղերի միջիւ եղած տարբերութիւններն ու նրանց պատճառները ուսումնասիրող գիտութիւն»: Մատթէոսի Աւետարանի ո՞չ յունարէն եւ ո՞չ գրաբար բնագիրներուն մէջ գոյութիւն չունի «ազգաբանութիւն» բառը: Գեր. եպիսկոպոսը «ապշահար» կը մնայ «Սրբազանին (մեր) անբանիմացութեան դիմաց», մեր «հակագիտական վերաբերմունքէն», անծայր աստիճան վրդովուած է (ի՞նչ արտաճմլիկութիւն) Սրբազանի «անպարկեշտ աճարար վարմունքին դիմաց, որ անգիտակ ընթերցողին միտքին մէջ Էդուարդ Աղայեանի բառարանին վարկն ալ կ'աղարտէ, երբ յիշեալ բառարանին մէջ Աշուտ երկու իմաստներէն միայն մէկը կ'առնէ, անտեսելով մի՛ւսը, որ այս պարագային Աւետարանագիրին միտքը արտայայտող իմաստը պիտի ըլլար»: Չարեմ եպիսկոպոսը կը շարունակէ «Աղայեանի բառարանը առաջին իմաստի կողքին կու տայ նաեւ սա երկրորդ իմաստը՝ «որեւէ տոհմի կամ ցեղի ճիշտագրութիւն», անկախ (!) այն հանգամանքէն, որ բառարանագէտը Աղայեան այս իմաստը «հնացած» կ'որակէ»:

Եթէ էդ. Աղայեանը «ազգաբանութիւն» բառի երկրորդ իմաստի դիմաց կը գրէ «հնացած», ապա «այսօրու մարդը» ե՞ւս հնացած է: Եպիսկոպոսը կը շարունակէ. «Ապշահար կը մնանք՝ գրադատ Սրբազանին անբանիմացութեան դիմաց, երբ կը պրպտենք Հայերէն լեզուի ամենէն հեղինակաւոր բառարանները» (էդ. Աղայեանի բառարանը գաղղեցա՞ւ հեղինակաւոր ըլլալէ, թէ «քիչ հեղինակաւոր» է՝ միւսներու համեմատութեամբ): Եպիսկոպոսը իրար ետեւէն կը շարէ, անտարակոյս, հեղինակաւոր բառարաններ՝ «Նոր բառգիրք Հայկազեան Լեզուի», ապա «Առձեռն բառարան Հայկազեան Լեզուի»: Մեր հերթին մենք ապշահար կը մնանք: Մեծայարգ եպիսկոպոս, այդ բառարանները «այսօրու՞ մարդու» լեզուի բառարաններ են, արդի՞ հայերէնի բառարաններ են: Հայկազեան լեզուի բառգիրքը բացատրու-

թիւնները կուտայ գրաբար եւ թրքերէն: Այսօրուայ մարդը գրաբարա-
խօս է ու թրքախօս: Ո՞ւր մնաց «վերածող-փոխադրողներու» մտահո-
գութիւնը, որ «կարդացուածն ամբողջապէս հասկանալի ըլլայ այսօ-
րուա մարդուն», որ, ինչպէս ըսուեցաւ, պիտի նպաստէր Նոր Կտա-
կարանի արեւելահայերէն հինգերորդ «նոր» հրատարակութեան հասկ-
նալիութեան:

Այնուհետեւ, եպիսկոպոսը կը վկայակոչէ Ստեփանոս Մալխա-
սեանցի «Հայերէն բացատրական բառարանը», որտեղ հեղինակը «ազ-
գաբանել» բայի բացատրութիւնը տուած է ըստ... «Հայկազեան բառ-
գրքի» եւ հետեւելով անոր մէջբերած է Մովսէս Խորենացիի տուեալը,
իսկ երկրորդ օրինակը համապատասխանաբար էդ. Աղայեանի առա-
ջին բացատրութիւնն է: Յաջորդը, 1969-ին Հայաստանի Գիտու-
թիւններու Ակադեմիայի հրատարակած «Ժամանակակից Հայոց Լեզ-
վի բացատրական բառարան»-ն է, ուր խնդրոյ առարկայ «ազգաբա-
նութիւն» բառին (Զարեհ եպիսկոպոսի ազնիւ յիշումով) «միակ
իմաստ մը կը տրուի, թեպէտ՝ «հնացած» որակումով (!) «որեւէ տոհմի
ճիւղագրութիւն, սերնդաբանութիւն», ըսել է՝ «այսօրուայ մարդու հա-
մար անհասկանալի»...

Զարեհ եպիսկոպոսի համար փրկարար օղակ չեն կրնար ծառայել
անոր յիշած միջնադարեան եւ ժամանակակից ուսումնասիրողների «ազգա-
բանութիւն», «ազգահամար» բառերու օգտագործումը, այդ բառերու օգ-
տագործումը գիտահետազօտական աշխատանքներուն մէջ: Այդ բոլորին
մէնք շատ լաւ տեղեակ ենք, բայց եւ վստահ, որ անոնք հիմք չեն կրնար
ծառայել «Գիրք ծննդեան»-ը «ազգաբանութեան» փոխարինելու համար:

Զարեհ եպիսկոպոսի «լեզուիմացութեան» յաջորդ օրինակը կը
վերաբերի յունարէն γένεσις բառի «ծնունդ» թարգմանութեան: Ան
ցոյց կուտայ, որ «սովորական իմաստով» (!) կը նշանակէ «լինելու-
թիւն, ըլլալը, յառաջ գալը», որմէ նաեւ՝ «ծնունդին՝ յառաջ գալուն
պատմութիւնը, ծննդաբանութիւնը, ազգաբանութիւնը»: Շատ հե-
ռուէն սկսելով, ան հասած է իր նպատակին՝ «ազգաբանութեան»:

Եթէ γένεσις կը նշանակէ «լինելութիւն» եւ այդպէս է օգտա-
գործուած միջնադարեան հայ մատենագրութեան մէջ, ապա ի՞նչ
կ'առաջարկէ եպիսկոպոսը, «սրբագրե՞նք» Սրբոց Թարգմանչաց
Թարգմանութիւնը, զրեւք «Գիրք լինելութեան» կամ «Գիրք լինե-
լո՞յ»: Եթէ այդ ոգիով շարունակենք, ի՞նչ կը մնայ «Թագուհի
Թարգմանութեան»-էն: Փոխադրողները կը կարծեն, որ «ծնունդ» է
թարգմանուած միայն Մատ. Ա. 1 համարին γένεσις-ը, մինչդեռ
այդպէս են թարգմանուած ամբողջ Նոր Կտակարանի γένεσις-ները
(Մատթ. Ա. 1, Ա. 18, Ղուկ. Ա. 14, Յակ. Գ. 6, Տիտ. Գ. 5): Մնացած
«ծնունդ»-ներու յունարէններն են. γέννημα (Մատթ. Գ. 7, ԺԲ. 34,
ԻԳ. 32, Ղուկ. Գ. 7) եւ կը վերաբերին ոչ թէ մարդու «ծննդեան», այլ
օձերու («ծնունդք իժից»), որ ունի աւելի բացասական իմաստ,
γενεσια, որ կը նշանակէ «ծննդեան օր», «ծննդեան տօն» (Մատթ.
ԺԴ. 6, Մարկ. Զ. 21) եւ միայն մէկ անգամ՝ γενετός «մարդ», «մահ-
կանացու» իմաստով (Մատթ. ԺԱ. 11): Ինչպէս համոզուած ենք, ամբողջ
Նոր Կտակարանին մէջ «ծնունդ» բառով ոչ մէկ անգամ γέννησις բառ չէ՛
թարգմանուած:

Հին Կտակարանին մէջ եւս, յունարէն բնագիրի γέννησις-ը
թարգմանուած է «ծնունդ» (Մննդոց Զ. 9, Ժ. 1, Ժ. 32, ԺԱ. 10, 27,
ԻԵ. 12, 19, ԼԲ. 9, ԼԶ. 1, 9, ԼԷ. 2, Խ. 20, Հուլիոս Բ. 11, Դ. 18, Ա.
Մնաց. Ա. 28, Դ. 3, 21, Յուդիթ ԺԲ. 18, Բ. Մակ. Է. 23, Ժող. Է. 2,
Իմաստ. Գ. 12, Է. 12, ԺԴ. 26, Եզէկ. Դ. 14, ԺԶ 3): Կայ եւ «ծննդոց
անասնից» γένεσις-ը γένεβις ἰψων (Իմաստ ԺԹ. 10) եւ «ծնունդ
թռչնոց» γένεσις ὀρνέων (Իմաստ ԺԹ. 11): Չենք կարծեր, որ փո-
խադրողները թարգմանէին «անասունների լինելիութիւն» կամ
«թռչունների լինելիութիւն»:

Եւ այս բոլորէն ետք, Զարեհ եպիսկոպոսը կը յանդգնի գրել, որ
թարգմանիչները, վերածող-փոխադրողները «կը հաւատան ճշմարիտ
գիտականութեան եւ Աստուածաշունչի բնագրին անձեռնմխելիու-
թեան»:

Որպէսզի ծրագրուած «Ջարդը» կատարեալ ըլլայ, Զարեհ եպիսկոպոսը կանգ կ'առնէ այնպիսի հարցերու վրայ, որոնք ամենեւին «իր խելքի» բանը չեն: Իր անգիտութիւնը սքողելու մտահոգութեամբ ան կը գրէ. «Չենք ուզեր զբաղիլ յունարէն խօսքերուն տառասխալներովն ու առողանական նշաններու սխալներովը, որոնք առատ են, երբեմն բառերը խեղաթիւրելու աստիճան»: Յունարէն այբուբենին անտեղեակ, ան ինչպէ՞ս որոշեց, որ մեր բերած յունարէն բառերը (իր արտայայտութեամբ՝ «յունարէն խօսքերը» (!) այնքան առատ են տառասխալներով, որ «երբեմն» անգամ խեղաթիւրեր են անոնց իմաստները: Կը սպասէինք, որ ան հիմնաւորէր իր մեղադրանքները առնուազն մէկ օրինակով: Արդ ստիպուած եղանք հաշուապահութեամբ ալ զբաղիլ: Մեր երկու գրախօսականներուն մէջ հաշուեցինք երկու հարիւր ութ (208) յունարէն բառ, որոնց մէջ գտանք մէկ (1) տառասխալ, երեք անգամ յունարէնի Է-ը շփոթուած է Հ-ով: Սովորական վրիպակ, որ հետեւանքն է այդ երկու տառերու նմանութեան: Այս մէկ տառի սխալը ինչպէ՞ս կը խեղաթիւրէ բառերը, պատասխանը կը թողունք եպիսկոպոսի իմաստութեան: Անոր յիշած «առողանական» նշանները (հաւանաբար նա անտեղեակ է՝ ինչ բան են անոնք) յունարէնի երեք շեշտերն են. *spiritus asper*, *spiritus lenis* եւ *iota subscriptum*, որոնց սխալները ցաւօք կան եւ ոչ քիչ, սակայն անոնք ի զօրու չեն «բառերը խեղաթիւրել»:

Զարեհ եպիսկոպոսը խորիմաստ կերպով կ'ընդհանրացնէ իր դիտողութիւնները, գրելով. «Թարգմանութեան մէջ ամէն մարդ կը ձգտի քայլ մը առաջ երթալու, մինչ Սրբազանը կ'առաջարկէ քայլ մը ետ երթալ»: Ըստ երեւոյթին նոր թարգմանութիւնը կատարողները (վերջը չիմանա՞նք ովքեր են անոնք) աւելի մօտէն տեղեակ են աստուածաշնչական գիտութիւններուն, քան գրադատ Սրբազանը:

Կ'ըլլան դէպքեր, երբ նախընտրելի է ետ երթալ, քան թէ այդպէս «առաջ», եթէ թարգմանութիւնը գրախօսողի աստուածաշնչական գիտութիւնները, ասել է՝ «գիտելիքները», նման մակարդակի են:

Եւ վերջինը. «Գիտնականը, - կը սորուեցնէ Զարեհ եպիսկոպոս Ազնաւորեանը, - կրնայ նախասիրութիւններ ունենալ, բայց գիտութիւնը պէտք է մնայ անկողմնակալ, կշռադատ, անաչառ եւ անշահախնդիր, ծառայելու համար ճշմարտութեան»: Երանի՛ թէ մագաչափ հետեւէր ըսածին...:

Մենք կ'աւարտենք մեր պատասխանը, առանց գեր. եպիսկոպոսի անձը վիրավորող խօսքերու, յիշեցնելով որ ընդդիմախօսին ուղղուած հայհոյանքը, լուտանքը եւ անձնական վիրաւորանքը որեւէ առընչութիւն չունին գիտութեան հետ, անոնք ուժի ու կարողութեան ապացոյց չեն, ընդհակառակը՝ թուլութեան ու անկարողութեան: Բայց եւ դժուար չէ նման ջղաձգութիւնը բացատրել: Պատճառը «էջմիածին» ամսագրին մէջ լոյս տեսած մեր երկու յօդուածներու վերջին բառն է՝ «չարունակելի»: Շահագրգիռ անձեր, անհանգստացած, կարծելով, որ նպատակ ունինք անդրադառնելու ամբողջ Նոր Կտակարանի թարգմանութեան, կը փորձեն այդ ճանապարհով, ժամ առաջ մեր «բերանը փակել»: Անօգուտ ջանքեր:

Մեծահոգարար հանգստացնենք զանոնք, որ չպիտի դիմենք սիզիփոսեան այդ աշխատանքին, որովհետեւ գինիի համը իմանալու համար կարիք չկայ ամբողջ տակառը խմել: Մեկ բաժակն ալ բաւական է...

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հայերեն Աստուածաշունչը	5
Դաւթի Սաղմոսաց գիրքը	249
Դաւթի փիլիսոփայի յաղագս Սաղմոսաց Դաւթի	275
Ոսկանեան Աստուածաշունչի կանոնը	295
Խորենացին եւ Աստուածաշունչը	312
Յովհան Մայրազոմեցի, մի քանի ճշգրտումներ	325
Christian news from Israel an Armenian Bible codex 1934 of the Armenian Library of Jerusalem	333
Հայոց սպարապետ Հեթում Պայլի յիշատակարանը	343
Առաջին փորձ պատրաստելու Հայկական Աստուածաշունչի քննա- կան հրատարակութիւնը	352
Աստուածաշունչի Հայերեն հին թարգմանութենէ մը վերապրած հա- տուածներ	362
Նոր Կտակարանի համարի մը հայերեն նոր թարգմանութեան առի- թով (Փիլիպեցոց)	373
Աստուածաշունչի գիտական հրատարակութիւնը	383
«Նոր Կտակարան Յիսուսի Քրիստոսի» աշխարհաբար նոր թարգ- մանութիւնը	403
«Նոր Կտակարան Յիսուսի Քրիստոսի» աշխարհաբար նոր թարգ- մանութիւնը	410
Նոր Կտակարանի արեւմտահայերեն թարգմանութենէն արեւելահա- յերեն «վերածում - փոխադրութեան» առիթով	416

ՇԱՅԷ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՃԵՄԵԱՆ

**ՀԱՅԷՐԵՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆԸ
(ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)**

Խմբագրական աշխատանքը *Մարի Սանթուրջեանի*
Համակարգչային ձեւավորումը *Տիգրան Ապիկեանի*
Սրբագրիչ *Վահանդուխտ Դերձեան*

Ստորագրված է տպագրութեան 11.12.2006 թ:

Չափսը 60x84 $\frac{1}{16}$: Թուղթը՝ օֆսեթ, տպագրութիւնը օֆսեթ:

Հրատ. 21.4 մամուլ, տպագրական 27.5 մամուլ=25.37 պայմ. մամուլի:
Տպաքանակ՝ 300: Պատվեր՝ 89

Երեւանի համալսարանի հրատարակչութիւն, Երեւան, Ալ. Մանուկեան 1

Երեւանի համալսարանի տպարան, Երեւան, Աբովեան 52

**Գալուստ Կյուլպենկյան հիմնարկության հովանավորությամբ
Երևանի համալսարանի հրատարակչությունը
լույս է ընծայել հետևյալ գրքերը**

1. **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Քախչյան, Հ. Բարսեղյան** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 3, 1998:
2. **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Քախչյան, Հ. Բարսեղյան** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 4, 1998:
3. **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Քախչյան, Հ. Բարսեղյան** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 5, 2001: (Բառարանը 2002 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիտական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»):
4. **Ստեփանոս Տարոնցցի Ասողիկ** - Տիեզերական պատմություն (աշխարհաբարի վերածեց Վ. Վարդանյանը), 2000 թ.:
5. **Հրաչյա Գաբրիելյան** - Հայկական լեռնաշխարհը, 2000 թ.:
6. **Ալեքսանդր Մարգարյան** - Հայերենի հոլովները, 2000 թ.:
7. **Նահապետ Քուչակի** բանաստեղծական աշխարհը, աշխատասիրությամբ ակադեմիկոս Հրանտ Թամրազյանի, Եր., 2001 թ.:
8. **Շարական (Ժողովածու)** - Աշխարհաբարի վերածեցին **Ա. Մադոյանը և Գ. Մադոյանը**, 2001 թ.:
9. **Հրաչյա Միրզոյան** - Հովհաննես Մրջուզ Ջուղայեցի, 2001 թ.:
10. **Ռուբեն Ղազարյան** - Միջին գրական հայերենի բառապաշարը, 2001 թ.:
11. **Բարկեն Հարությունյան** - Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյցի», 2001 թ.:
12. **Վարդան Արևելցի** - Տիեզերական պատմություն (աշխարհաբարի վերածեց Գ. Թոսունյանը), 2001 թ.:
13. **Գևորգ Մադոյան** - Գրիգոր Անավարզեցին շարականագիր, 2001 թ.:
14. **Գևորգ Արզարյան** - Հայ տպագրության նախապատմություն, 2001 թ.:
15. **Փայլակ Անթապյան** - Հովհաննես սարկավագ Իմաստասեր, 2001 թ.:
16. **Յոզեֆ Կարստ** - Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, 2001 թ.:

17. **Ուֆայել Մաթևոսյան** - Կուրան ապագայի որոնումներում. իրադարձություններ և դասեր, 2001 թ.:
18. **Խաչիկ Բաղիկյան** - Ուսումնական դարձվածաբանական բառարան, 2002 թ.:
19. **Հրաչյա Գարրիելյան** - Հայոց բնաշխարհը (դասագիրք), 2002 թ.:
20. **Էրուարդ Աղայան** - Լեզվաբանական հետազոտություններ, 2003 թ.:
21. **Արտակ Մովսիսյան** - Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրավոր մշակույթը, 2003 թ.:
22. **Հրաչյա Աճառյան** - Քննություն Կիլիկիայի բարբառի, 2003 թ.:
23. **Պիոն Հակոբյան** - Գիտական ուսումնասիրություններ, 2003 թ.:
24. **Աշոտ Սուքիասյան** - Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան (2004 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիտական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»), 2003 թ.:
25. **Երջանիկ Վերջյան** - Հայոց շարժումային լեզվի բացատրական բառարան (Շարժութարան), 2003 թ.:
26. **Հայնրիխ Հյուբշման** - Հայերենի քերականություն, առաջին մաս, Հայերենի ստուգաբանություն, 2003 թ.:
27. **Հայնրիխ Հյուբշման** - Հայագիտական ուսումնասիրություններ, 2004 թ.:
28. **Ալեքսանդր Մարգարյան** - Հայոց լեզվի քերականություն (Չևաբանություն) 2004 թ.:
29. **Ռամզազ Գորգաձե** - Հայերեն-վրացերեն զրուցարան, 2004 թ.:
30. «Ժուռնալ Ազիատիկ» հանդեսի հայագիտական նյութերի ծանոթագրված մատենագիտություն, 2004 թ. (ռուսերեն):
31. **Հրաչյա Աճառյան** - Հայոց պատմություն, հյուսված ընդհանուր պատմության հետ, 2004 թ.:
32. **Յովհաննէս Սարկաւազ Իմաստասէր** - Լուծմունք «Սահմանաց գրոց», 2004 թ.:
33. **Սանդրո Սարդարյան** - Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, 2004 թ.:
34. **Կարեն Իւզրաշեան** - Աւարայրի ճակատամարտից դէպի Նուարսակի պայմանադրութիւնը, 2005 թ.:
35. **Հարություն Դելլայան** - Ժողովածու, 2005 թ.:
36. **Բախտիար Հովակիմյան** - Հայոց ծածկանունների բառարան, 2005 թ.:
37. **Գառնիկ Ամանյան** - Ակնարկներ հայոց հին և միջնադարյան իրապարակայնության, 2005 թ.:
38. **Վահան Տեր-Ղևոնդյան** – Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքի արաբական երկրները (1145-1226 թթ.), 2005 թ. (ֆրանսերեն):
39. **Գառնիկ Ստեփանյան** – Երզնկա (Հնագույն դարերից մինչև մեր օրերը), 2005 թ.:
40. **Հրաչյա Աճառյան** - Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների. Իմաստաբանություն, Բառաքնություն, Շարահյուսություն, 2005 թ.:
41. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. 16-րդ հատոր: Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր: Ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները **Արամ Տեր-Ղևոնդյանի**, 2005 թ.:
42. **Սահակ Բազյան** - Խաչատուր Աբովյանը առակախոս-բանաստեղծ և դրամատուրգ, 2005 թ.:
43. **Ռամզազ Գորգաձե** - Վրացերեն-հայերեն բառարան, 2005 թ.:
44. **Պավել Շարաբխանյան** - Հանգաբանություն, 2005 թ.:
45. **Ռուբեն Ղազարեան** - Գրաբարի հոմանիշների բառարան, 2006 թ.:
46. Գրիգոր Ջօիրապը ժամանակակիցների յուշերում եւ վկայութիւններում: Աշխատասիրութեամբ **Ալբերտ Շարուրեանի**, 2006 թ.:
47. **Նիկողայոս Աղոնց** - Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, 2006 թ.:
48. **Դ. Պօղոս Գոճանեան** - Ուղեցոյց դասական ուղղագրութեան, 2006 թ.:
49. **Հայկազ Ժամկոչյան** - Հայ ժողովրդի պատմություն, 2006 թ.:
50. Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ: Աշխատությամբ **Ս. Հարությունյանի**, 2006 թ.:
51. **Սաթենիկ Գեջյան** - Անի: Մատենագիտություն, 2006 թ.:
52. **Հարություն Մ. Վենետիկյան, Ջերալդ Ա. Ուորֆիլդ** - Համաշխարհային առևտրի ֆինանսավորում, 2006 թ.:
53. **Շահե Արքայիսկուպոս Աճեմեան**, Հայերեն Աստուածաշունչը, 2006 թ.: